

ՀՐԱՏԱՐԱԿԹ. ԳԷՈՐԳ ՄԵԼԻՏԻՆԵՑԻ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿ ԹԻԻ 25

ԵԴՈՒԱՐԴ ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ

ՔԵՐԸԿԸՆՈՒԹԻՒՆ

Armenian Church Library

<http://hygradaran.weebly.com>

**ՏՊԱՐԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ԱՆԹԻԼԻԱՍ — 1990**

Ք Ե Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ	9
ԽՕՍՔ	21
Ա. ՄԱԾ.— ԽՕՍՔԻՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉ ՏԱՐԲԵՐԸ	23
Մենին — ԴԵՐԱՆՈՒՆ	
Ա. — Անուն (կամ Գոյական)	25
Առարկային անհատականացումը,- հասարակ եւ յատուկ անուններ	27
Բ. — Դերանուն	29
Ընդհանրություններ	30
Անձնական դերանուն	30
Ստացական դերանուն	32
Ցուցական դերանուն	33
Անորոշ դերանուն	35
Յարաբերական դերանուն	36
ԲԱՅ	42
Բայերուն ստորոգչական կարողությունը	45
Բայ	46
Հայերենի անորոշ դերբայները	48
Բային եղանակը եւ ժամանակը	48
- Սահմանական եղանակ	50
- Հրամայական եղանակ	52
- Ըղծական եղանակ	52
- Հարկադրական եղանակ	53
Դերբայներ	54
Ստորոգիչ բայ, հանգույց բայ	54
Բային սեռերը	55
Բային կերպը	58
Բային սեռերը	59
ՄԱԿԴԻՐՆԵՐ	63
Ա. — Մականուններ	64
Ընհանուր ծանօթություններ	64
Որակական մականուններ	65

Որոշիչ մականուններ	69
- Ստացական մականուն	70
- Յուցական մականուն	71
- Թոսական մականուն	71
- Անորոշ մականուն	74
Անունի վերադիրներուն շարադասութիւնը	75
Բ.- Մակբայներ	76
ԿԱՊԱԿՑԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐ	81
Ա.- Առընթերադիր	82
1) Ըստ բնութեան առընթերադիրներ	84
2) Ըստ դրութեան առընթերադիրներ	86
Բ.- Շաղկապ	89
Համադասական շաղկապ	90
Ստորադասական շաղկապ	93
ՈՒՐՈՅՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐ	99
Ա.- Զայնարկութիւն	99
Բ.- Խօսքի Եղանակաւորիչներ	101
Գ.- Խառն Տեսակներ	103
ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ	105
Անորոշ Դերբայ կամ Աներեւոյթ	105
Ներկայ Դերբայ	106
Անցեալ Դերբայ	107
Ապառնի Դերբայ	108
Դերբայներուն բայական կարողութիւնը	109
ԲԱՌԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐՈՒ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ	112

Բ. ՄԱՍ.— ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ 115

ԱՆՈՒՆԻՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

Ա.- Յօդ	117
Յօդի մասին ընդհանրապէս	117
Հայերէնի յօդին կիրառութիւնները	120
- Որոշիչ յօդ	121
- Անորոշ յօդ	125
- Դիմորոշ յօդ	128
Բ.- Անունին թիւը	131
Գիտելիքներ հայերէնի քերականական թիւի մասին	131
Գ.- Հոլով	134
Արդի հայերէնի հոլովներուն շարահիսաական նշանակութեան մասին ընդհանրապէս	135
Արդի հայերէնի հոլովներուն զատորոշումը	138

Հոլովներու շարասիրական նշանակությունը	141
իրենց կիրառությանց մեջ	142
- Ուղղական հոլով	146
- Հայցական հոլով	150
- Սեռական հոլով	157
- Տրական հոլով	165
- Բացասական հոլով	170
ԲԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԸ	175
<i>Բայական Կարգերը Առանձնապէս</i>	176
<i>Բային Դէմքը</i>	177
Բայի դէմքին կիրառությունները հայերէնի մեջ	180
Միադէմ բայեր	181
Բնային թիւր	183
Բայի թիւին կիրառությունները	184
ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹԻՒՆ	187
ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄԸ	193
Նկատողություններ	193
Պարբերության կազմը	194
Համադասական կապակցություն	195
Բաղադրական կապակցություն	199
Գլխատր եւ ստորադաս նախադասություններու կապակցությունը եւ շարադասությունը	203
- Ստորադաս նախադասությունը՝ ենթակայ եւ ստորոգչական վերադիր	204
- Ստորադաս նախադասությունը՝ իբրեւ ստարկաչական խնդիր	205
- Ստորադաս նախադասությունը՝ իբրեւ պարագայական խնդիր	207
- Ստորադաս նախադասությունը՝ իբրեւ վերադիր	216
Բաղադրական կապակցութեան Անումը	219
Ուղղակի եւ Անուղղակի Խօսք	224
Կողմնակի Խօսքեր	227
Խօսքի Կանոնազանց Ձեւեր	228
- Աւելադրություն	228
- Բակառություն	230
- Անկապակցություն	232
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ	235

Երուարդ Տամսատյան
(1900-1974)

ԱՅՍ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

Եղուարդ Տասնապետեանի աշխատութիւններու եւ յօդուածներու յետ մահու այս հրատարակութեան երախտիքը ամենէն առաջ կ'երթայ իր թոռներուն, ու յատկապէս Թամարին՝ որ, օրին, մանրակրկիտ քննութենէ անցուցած էր իր մեծ հօր անտիպ ձեռագիրներն ու պարբերական մամուլին մէջ լոյս տեսած յօդուածները, զանոնք պատճէնաբանած, դասաւորած ու պատրաստած հրատարակութեան:

Բայց որքան ալ բուռն ըլլար Եղուարդ Տասնապետեանի մտերմութիւնն ու շունչը վայելած բարեկամներու ցանկութիւնը՝ անոր գործերը առանձին հատորներու մէջ ամփոփուած տեսնելու, եւ որքան ալ ամբողջական՝ մեր պատրաստակամութիւնը այդ իրագործելու, միջակայն պատճառներ ցարդ առիթ պիտի չտային մեզի այդ փափաքը իրականութեան վերածելու: Այդ իրականացումը, ներկայիս, կը պարտինք Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի բարեացակամ հետաքրքրութեան ու գործնական միգերուն: Մեր ջերմ շնորհակալութիւնները Վեհափառին ու բոլոր անոնց — մարմին թէ անհատ — որոնք այս գոյգ հատորներու հրատարակութիւնը կարելի դարձուցին:

Ներկայ հատորը կը պարփակէ ամբողջութիւնը Եղուարդ Տասնապետեանի քերականագիտական աշխատանքներուն: Արդիւնք հայերէնի ուսուցչի իր բազմամեայ վաստակին, տրամաբանութեան իր կուռ իմացութեան, մասնագիտական իր պրպտումներուն եւ գետնի վրայ (դասարանէն ներս) իր փորձարկումներուն, այս հատորը կոչուած էր ըլլալու հայերէնի շարահիւսութեան ամբողջական traité մը, եթէ Եղուարդ Տասնապետեան անելի կանուխ ձեռնարկած ըլլար անոր վերջնական խմբագրութեան, կամ եթէ մահը քիչ մը անելի ուշ այցելէր իրեն: Բայց ուշադիր ընթերցողը պիտի նկատէ արդէն խմբագրական բժախնդրութեան տարբերութիւնը՝ հեղինակին կողմէ մաքրագրուած մասերու այլ բաժիններու միջեւ: Յաջորդող այդ բաժինները առնուած են իր սեւագրութիւններէն, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքի իր աշակերտներու դասի պահումն առած նոթերէն ու, պարագայարար, «Բագին» ամսագրին մէջ լոյս տեսած շարքերէն (յատկապէս հայերէն հոլովներու վերաբերեալ մասը): Ամբողջացումը, անհրաժեշտ բաղդատութիւններով, տեղադրումներով եւ տեղափոխութիւններով, յապաւումներով՝ կրկնութիւններէ խուսափելու համար, երբեմն՝ որոշ ծանօթագրութիւններու կամ օրինակներու յանելումով, մեր խնդրանքով

ստանձնած եւ ամենայն բժախնդրութեամբ կատարած է Եդուարդ Տասնապետեանի երբեմնի պաշտօնակից եւ անոր քերականագիտական հայեացքներուն ըստ ամենայնի հաղորդ՝ Պ. Գէորգ Գանտահարեան: Բան մը՝ որուն համար երախտապարտ ենք իրեն:

Մեր անկեղծ շնորհակալութիւնները նաեւ արեւմտահայերէնի հմուտ ու բժախնդիր պաշտպան Տոքթ. Արմենակ Եղիայեանին՝ որ, երկին իր ծանօթացումով խանդավառ, համաձայնեցաւ, իբրեւ յտուջաբան, թողթին յանձնել իր տպատրութիւններն ու կարգ մը մտածումները:

Հ.Տ.

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Եղուարդ Տասնապետեանի ներկայ «Քերականութիւն»ը արեւմտահայերոս մէջ սովորական դարձած դասագիրք մը չէ, այլ հեղինակին երկարամեայ դասաւանդութեան, փորձառութեան, պրպտումներուն եւ խորհրդածութեանց արգասիքը, որով ան կը միտի սեղմ ու ամփոփ գիծերու մէջ ներկայացնել ընդհանուր հայերէնի ու մասնատրաբար արեւմտահայերէնի կառոյցին առնչուող հիմնական սկզբունքները: Ան արդիւնքն է նաեւ խոր մտահոգութեան մը, զոր հեղինակը ապրած է երկար ատեն եւ որը կը բխի մեր պայմաններուն եւ ըմբռնումներուն հետեւանքով արեւմտահայերէնի քերականութեան ուսուցման անմխիթար վիճակէն: Արդարեւ, Արսէն Այտընեանէն եւ Յովհ. Գազանճեանէն ետք արեւմտահայ քերականագիտական միտքը զարմանալի եւ անբացատրելի տեղաշարժի մը, աճի կասեցումի մը, չըսելու համար ճահճացումի մը մատնուած է եւ մնացած է մեր իրականութեան ամէնէն անմշակ ու լքուած մարզը, որուն հետեւանքով խորապէս տուժած է բազմաթիւ սերունդներու հայերէնագիտութիւնը, ինչպէս նաեւ տուժած է ինքը՝ արեւմտահայերէնը, որուն ուսուցումը հետզհետէ ատի մակերեսային ու խարխուլ կը դառնայ:

Այս մտահոգութեանց ապրումն ու տագնապը կը գտնենք Եղ. Տասնապետեանի «Քերականութիւն»ին մէջ, երբեմն ուղղակի արտայայտուած, երբեմն տողընդմէջ կոահելով զանոնք: Որուն կը հետեւի անոր անկեղծ ու հոգեպարար ճիգը՝ դարման մը գտնելու տիրող կացութեան. եւ պէտք է ընդունիլ, որ ան լայնօրէն յաջողած է իր առաջադրանքին մէջ՝ լատագոյնս իրացնելով եւ օգտագործելով հայերէնագիտութեան մէջ մինչեւ 60-ական թուականները իր տրամադրութեան տակ գտնուող աղբիւրները (Ա. Այտընեան, Մ. Արեղեան, Գ. Սեւակ, Հր. Աճառեան, Վ. Առաքելեան եւ ուրիշներ), այլեւ զանոնք լրացնելով հմուտ հայերէնագէտի ու բարձրորակ մանկավարժի աւօրեայ նշմարներով, դիտողութիւններով, գիտերով (այո, գիտերով) եւ առաջարկներով:

Որո՞նք են հեղինակին «Քերականութիւն»ը վարող հիմնական սկզբունքները, որոնցմով կը տարբերի ան արեւմտահայ աւանդական քերականներէն. Եղ. Տասնապետեանի համար՝

— Լեզուական երեւոյթները քերականական ըլլալէ առաջ հոգեբանական երեւոյթներ են.

— Բառը կ'արժեւորուի իբրեւ խօսքի բաղադրիչ տարր, որուն քերականական նշանակութիւնը խօսքի իմացական դրոյթեան մէջ է որ երեւան կու գայ:

Այս մտքերը կարմիր թելի մը պէս կը հետեւին հատորին ամբողջ ընթացքին, նոյնիսկ ի գին կարգ մը կրկնութիւններու, որոնք կը ծառայեն անելի շեշտելու հեղինակին մօտեցումն ու ըմբռնումները: Ասկէ ալ կը հետեւի անոր ասոսուանքը, թէ՛ քերականութիւնը շատ ձեւական ու տաղտկալի նիւթի մը վերածուած է մեր մէջ, եւ այն կարևորութիւնը, զոր ան կ'ընծայէ շարահիսութեան ուսուցման, իբրեւ ամէնէն անտեսուած նիւթին արեւմտահայ դպրոցներու մէջ:

Արեւմտահայերէնը անելի ճիշդ, յստակ ու կատարեալ տեսնելու իր ճիգին մէջ էր. Տասնապետեան չի վարանիր նոյնիսկ արեւելահայերէնի ու գրաբարի յատուկ լեզուական տարրերու վերաբժեւորումը կատարելու՝ առաջարկելով, որ վերահաստատենք զանոնք մեր աշխարհաբարին մէջ, ինչպէս են հենց եւ հենց որ բառերը (որոնց համարժեքը չունի արեւմտահայերէնը), խորթ կը գտնէ ս ստացական յօդին գործածութիւնը իմ դերանունին անկայութեան եւ կ'առաջարկէ զայն փոխարինել ը յօդով (իմ գիրքը, քու տետրակը, փոխանակ՝ իմ գիրքս, քու տետրակդ), կ'ասոսուայ գրաբարեան գ եւ ի նախդիրներուն յառաջացուցած բացը արեւմտահայերէնի մէջ (եւ արդարօրէն, մինչ արեւելահայերէնը առաջինին կորուստը լուծած է տրականաձեւ հայցականի օգտագործումով, իսկ երկրորդինը՝ ներգոյնական հոլովով, որոնց երկուքէն ալ զրկուած է արեւմտահայերէնը):

*
* *

Եր. Տասնապետեանի «Քերականութիւն»ը ներկայ բովանդակութեամբ լայնօրէն կը պահէ իր այժմէութիւնը եւ կրնայ օգտակար ըլլալ հայոց լեզուի ուսուցիչներուն մասնատրաբար. ան կրնայ իբրեւ նախապատրաստական ձեռնարկ ծառայել անոնց, որոնք դպրոցական քերականութիւնը իրացնելէ ետք՝ կը պատրաստուին հայերէնագիտութեան մէջ մասնագիտանալու: Անով իրենց հետաքրքրութիւնը գոհացած պիտի գտնեն բոլոր անոնք, որոնք կ'ուզեն անելի լաւ ճանչնալ հայերէնի ընդհանուր կառոյցը, այլ խօսքով՝ յանձնարարելի է ան քիչ մը բոլոր անոնց, որոնք կ'ուզեն դուրս գալ մեր տաղտկալի քերականութիւններու սահմաններէն ու հաղորդուիլ լեզուական ճշմարիտ գիտութեամբ:

*
* *

Սակայն պէտք է ի մտի ունենալ, որ լեզուի մը քերականութիւնը գիտութիւն մըն է, եւ ամէն գիտութեան պէս ան եւս կը զարգանայ: Եր. Տասնապետեանի «Քերականութիւն»ը, Այտընեանի եւ Գազանձեանի գործերէն ետք արեւմտահայոյ մը կողմէ եւ արեւմտահայերէնով պատրաստուած լուսագոյն ձեռնարկը ըլլալով հանդերձ, կը կարօտի

զգուշատր վերաբերումի. պէտք է աչքի առաջ ունենալ մասնա-
տրաբար հետեւեալ կէտերը.

ա) Վիճելի կը մնայ հեղինակին մօտեցումը եզրաքանութեան
է գործածուած եզրերու տեսակէտէ. այսպէս՝ առընթերադրութիւնը
(որ ոչ ձեւաբանական, ոչ ալ շարահիսական հիմք ունի եւ որով կ'ուզէ
փոխարինել կապ եզրը, զոր Արեղեան ստեղծեց դարասկիզբին եւ
որը յաջողապէս ու բոլորին կողմէ կ'օգտագործուի), ստորոգչական
վերադիր (որով կ'ուզէ փոխարինել ստորոգելին առանց որեւէ
արդարացումի), պարբերութիւն (որով կը փոխարինէ բարդ
նախադասութիւնը, մինչդէռ պարբերութիւն եզրը լեզուական
բոլորովին տարբեր հասկացութիւն է). ընդունելի չէ մանաւանդ պար-
ագայական խնդիր հասկացութիւնը քանի որ պարագայ եւ խնդիր
հասկացութիւնները ներհակ են եւ կարելի չէ լրացում մը պատկե-
րացնել միաժամանակ իբրեւ պարագայ եւ խնդիր: Այլեւ հինգաձ,
անորոշ ու շփոթ եզրեր են՝ մակդիր, մականուն, բնութեան խնդիր,
տեղի անջատման պարագայական խնդիր, կցորդ խնդիր եւ մասն-
ները:

բ) Հեղինակը իրաւամբ կ'ընդունի, որ հայերէնի մէջ դերանունը
կը փոխարինէ ոչ միայն գոյականը, այլեւ ածականն ու մակբայը
(հարկ է աւելցնել նաեւ՝ թուականը), սակայն հակառակ այս ճիշդ
մեկնակէտին՝ դերանուններու կիրարկումը կը մնայ շփոթ ու
աւանդական սահմաններու մէջ, իսկ անոնց դասակարգումը՝ թերի:

գ) Դերբայներու ուսուցումը եւ շարահիսական պաշտօնները
շատ հմտութեամբ տրուած ըլլալով հանդերձ՝ անոնց դասակարգումը
նոյնպէս թերի է. չէ ակնարկուած ժխտման դերբային եւ անոր
յառաջացումին (քալել-քալեր, խօսիլ-խօսիր եւ խօսեր,
խաղալ-խաղար), իսկ էն-ով վերջացող դերբայներ (հոնդալէն,
հեալէն. «Գետին վրայ՝ որ կը վազէ հոնդալէն ու հեալէն» Միսաք
Մեծարեան) շփոթուած են անորոշ դերբայի բացառական հոլովով,
մինչդէռ այդ ձեւը կը կազմէ ուրոյն դերբայ մը՝ ընթացակցականը
(աւելի մանրամասն տես Աշոտ Արրահամեան, Հայերէնի դերբայ-
ները եւ նրանց ձեւաբանական նշանակութիւնը, Երեւան, 1953):

դ) Բարդ նախադասութեան (զոր հեղինակը կը կոչէ պար-
բերութիւն) նուիրուած գլուխներուն մէջ զգալի է որոշ հապճեպ մը,
որ վնասած է նիւթին խոր ընկալումին. յայտնապէս հեղինակը իր
տրամադրութեան տակ ունեցած է Արեղեանի «Աշխարհաբարի շար-
ահիսութիւն»ը միայն: Այս գլուխները կարելի է լրացնել Վարագ
Առաքելեանի «Հայերէնի Ծարահիսութիւն»ին Բ. հատորով (Երեւան
1964), Բոկտան Վերդեանի «Բարդ ստորադասական նախադասու-
թեան շարահիսութիւն»ով (Երեւան 1970), Գրիգոր Գարեգինեանի
«Ծաղկապները ժամանակակից հայերէնում»ով, մանաւանդ նոյն
հեղինակին «Բարդ նախադասութիւն»ով (Երեւան 1984):

ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՂԻԱՅԵԱՆ

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Մեր մտածումներուն եւ զգացումներուն լեզուական արտայայտութիւնը կը կոչուի խօսք, որ կրնայ ըլլալ բանաւոր կամ գրաւոր: Իսկ խօսքին կազմութեան օրէնքները մեզի ականդող լեզուական ուսումը՝ շարահիսութիւնն է, որ երեք գլխաւոր բաժիններէ կը բաղկանայ. ա)՝ խօսքին բաղադրիչ տարրերը կամ քերականական տեսակները (Հին անուանումով՝ մասունք բանի), բ)՝ բառերուն քերականական կարգերը կամ յարաբերական ձեւերը (ձեւաբանութիւն). գ)՝ բառերուն քերականական պաշտօնն ու յարաբերութիւնը խօսքին մէջ: Բայց այսպէս սահմանուած՝ շարահիսութիւնը բուն իսկ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ է արդէն: *

Արդ՝ Քերականութեան այս երեք կալուածները մեզի կը ներկայացնեն այն երեք հիմնական ազդակները, որոնց անխուսափելիօրէն կը հպատակի խօսքին կազմութիւնը:

Ա.՝ Բառերուն քերականական տեսակները.՝ Բառերը ունին իրենց բառարանային-անհատական նշանակութիւնը եւ քերականական-դասային նշանակութիւնը: Բառերը, խօսքէն դուրս, իրենց անհատական նշանակութեամբ մասնաւոր առարկաներ կամ երեւոյթներ կը նշեն: Այսպէս՝ առիծ, մրջիւն, ծաղիկ, երգ, խելք, զգացում բառերէն իւրաքանչիւրը նիւթական կամ վերացական մասնաւոր գոյակ մը կ'անուանէ. աշխատիլ, շինել, խորհիլ, զգալ բառերէն իւրաքանչիւրը նիւթական գործողութիւն մը կամ հոգեկան եղելութիւն մը ցոյց կու տայ: Եւ հարկաւ խօսողին ու խօսակիցին համար շահեկանը բառերուն անհատական նշանակութիւններն են, որոնցմով պիտի կազմուի տուեալ խօսքին մասնայատուկ իմաստը: Սակայն խօսքին քերականական կազմաւորումը կախում չունի բառերուն անհատական

*) Ծանօթ.՝ Լեզուի ուսումը երկու գլխաւոր ճիւղ ունի: Մէկը կ'ուսումնասիրէ անոր միջակայն կալուածը, ՝ բառերուն կազմը, հնչիւններուն առանձնայատկութիւնները, բառերու թեքումներուն միջակայն ձեւերը եւ: Միւսին զբաղման դաշտն է լեզուին իմացական կալուածը՝ վերը յիշուած բաժիններով: Արդ՝ լեզուաբաններն ու քերականագէտները իրարու հետ համաձայն չեն Քերականութեան սահմանումին շուրջ: Ծատերուն համար անիկա լեզուական բոլոր երեւոյթներուն վրայ տարածուող ուսումն է: Ուրիշներուն համար անոր տարողութիւնը կը սահմանափակուի ձեւաբանութեամբ, որ կը զբաղի բառերուն յարաբերական ձեւերովը եւ անոնց շարահիսական նշանակութեամբը: Իսկ ոմանց համար Քերականութիւնը շարահիսութիւնն իսկ է (ներառեալ ձեւաբանութիւնը), որ ցոյց կու տայ խօսքի բաղադրիչ տարրերուն վերջնական յարաբերութիւնները՝ երեւան հանելով խօսքին ամբողջական միութիւնը:

Ըստ մեզի՝ Քերականութիւնը այն ուսումն է, որ կ'ընդգրկէ լեզուին բովանդակ իմացական կալուածը, վերը յիշուած երեք բաժիններով:

նշանակութենէն. այս վերջինին հանդէպ անտարբեր են շարահիւսութեան օրէնքները: Քերականութիւնը կ'անգիտանայ թէ ծառ կամ քար գոյակին ո՛ր մասնաւոր տեսակը կը նշէ. անոր համար հականը այն է որ գոյակ (որեւիցէ) կը նշէ, եւ, իբր այդպիսին, խօսքին մէջ կ'առնէ այն դերն ու յարաբերութիւնը, որ ընդհանրապէս գոյակ նշող տեսակինն է: Դարձեալ՝ Քերականութեան համար շահեկանը այն չէ թէ խնդալ կամ լալ բառերէն իւրաքանչիւրը ո՛ր մասնաւոր եղելութիւնը ցոյց կու տայ . կարեւորը ա՛յն է որ ընդհանրապէս եղելութիւն ցոյց կու տայ, եւ, իբր այդպիսին, խօսքին մէջ կրնայ առնել բոլոր այն քերականական առանձնայատկութիւնները, որ եղելութիւն նշող տեսակին յատուկ են: Այսպէս նաեւ խօսքի բաղադրիչ տարրերէն միւս տեսակներուն համար:

Քերականութիւնը բառերը իրարմէ կը զատորոշէ նայելով անոնց տարբեր առանձնայատկութիւններուն, եւ տեսակներու բաժնելով կը դասակարգէ զանոնք՝ համաձայն այս վերջիններուն հասարակաց առանձնայատկութիւններուն: Այսպէսով մենք կ'ունենանք անուաններու դասը, բայերու դասը, մակդիրներու դասերը եւն. (տեսնել քերականական տեսակներու ամբողջական ցուցակը):

Արդ՝ խօսքին բաղադրիչ տարրերը իրարու կը յարին, իրարու հետ կապակցութիւններ կը կազմեն ո՛չ թէ իրենց անհատական նշանակութիւններուն յատուկ յարաբերական հակումով մը, այլ տեսակներուն յատուկ յարաբերական ընդունակութեամբ: Երբ կ'ըսենք ծառը կը շարժի, այս նախադասութեան երկու եզրերը իրարու կը կապուին ո՛չ թէ որովհետեւ մասնաւոր գոյակ մը եւ մասնաւոր եղելութիւն մը կը նշեն, այլ որովհետեւ ընդհանուր առմամբ գոյակ եւ եղելութիւն կը նշեն. իսկ բառական այս երկու տեսակները՝ անուը (գոյակ) եւ քալը (եղելութիւն) ունակութիւնը ունին իրարու յարելու, իրար բռնելու: Իրենց տեսակին շարահիւսական այս առանձնայատկութեամբն է դարձեալ որ իրարու հետ կապակցութիւններ կը կազմեն անուն եւ մականուն, քայ եւ մակքայ եւն:

Մինչեւ հոս ըստածներէն կը հետեւի որ խօսքի բոլոր այն միութիւնները, որոնք կազմուած են բառական նոյն տեսակներով — եւ հարկաւ ասոնց նոյն յարաբերութիւններովը — յաչս Քերականութեան համարժէք են իրարու: Այսպէս՝ Մուշեղը ուշիմ է, Մարկոսը ապուշ է, երկինքը պայծառ է, գետինը աղտոտ է նախադասութիւնները քերականական համարժէքներ են, որովհետեւ նոյն կազմը ունին՝ իւրաքանչիւրը բաղկացած ըլլալով ենթակայ անունէ մը (Մուշեղը, Մարկոսը, երկինքը, գետինը) եւ ստորոգչական միութենէ մը (ուշիմ է, ապուշ է, պայծառ է, աղտոտ է): Դարձեալ՝ Արգիշտի ջախջախեց Ասորեստանի հսկայ քանակները, հեղեղը քանդեց գետին հին կամորջները, տեսուչը գովեց վարժարանին յաջող աշակերտները նախադասութիւնները համարժէք են իրարու՝ կազմուած ըլլալով նոյն տեսակներէն, նոյն յարաբերութեամբ:

Մեր միտքը զօրութենապէս կը պահէ խօսքի այն տիպարային տա-
րազները, որոնց վրայ ըստ հարկի մեքենաբար կը կարգաւորենք մեր
արտայայտելի մտածումը: Եւ մեր լեզուական այս անփոխարինելի
ընդունակութեամբ է որ մենք կրնանք նոյն դիւրութեամբ կազմել
իրարմէ այնքան այլիմաստ խօսքի միութիւններ, որոնք քերականո-
րէն համաձեւ եւ համարժէք տարազներ են: Եւ երեւակայելն իսկ
դժուար է թէ մտքի ինչ դժնդակ ճիգ պիտի պահանջէր մեր լեզուական
արտայայտութիւնը, եթէ երբեք ներկայացող բոլոր պարագաներուն
առջեւ նոր տարազներ յօրինելու հարկին տակ ըլլայինք:

Այսպէսով՝ բառերը, իբրեւ խօսքի բաղադրիչ տարրեր, իրենց
տեսակային ինքնութեամբ (անուն, բայ, մականուն, մակբայ եւն) կը
դադրին բառարանային տարրեր ըլլալէ՝ դառնալու համար քերա-
կանական կալուածին քաղաքացիները: Իրենց այս քերականական
բնոյթով, բառական տեսակները կը կազմեն խօսքին շարահիւսա-
կան կազմութեան առաջին եւ հիմնական ազդակը, որուն առկա-
յութեամբը պայմանաւոր է միւս երկու ազդակներուն դերը
(բառերուն քերականական ձեւն ու քերականական պաշտօնն ու յա-
րաբերութիւնը խօսքին մէջ):

Բ.- Քերականական կարգերը (բառերու քերականական ձեւերը).-
Բայց բառական բոլոր տեսակները իրենց սկզբնական ձեւերով
իրարմէ առընթերադրուելով չեն կրնար քերականական կապակցու-
թիւններ, այսինքն գաղափարներու բաղադրութիւններ կազմել:
Անոնցմէ ոմանք փոփոխական բառեր են, որոնք խօսքի օրկանական
կազմին մէջ, իրենց յարաբերակից եզրին միանալու համար, անհրա-
ժեշտաբար թեքումներու կ'ենթարկուին, իմաստի պահանջին համա-
ձայն յարաբերական ձեւեր կ'առնեն՝ այսպէս զուրկ մնալով խօսք
կազմելու կարողութենէն: Օրինակ առնենք բառերու հետեւեալ
շարքը, — սաւառնակ-մեկնում-Հայաստան: Այս օրինակով, մեր արդի
լեզուական ըմբռնումին համաձայն, կ'ունենանք ուրոյն բառերու
անկապակից առընթերադրում մը: Իսկ եթէ փորձենք այդ բառերուն
միջեւ իմաստային միութիւն մը հաստատել, զանազան յարաբերու-
թիւններ կրնան առնել անոնք՝ յաճախ նոյնիսկ իրարու ներհակ,
այսպէս՝ սաւառնակը մեկնեցաւ Հայաստան. սաւառնակով պիտի մեկնիմ
Հայաստանէն, սաւառնակով մեկնիմ Հայաստան. սաւառնակով մեկնե՛
Հայաստանէն, եւն. եւն.: Այսպէսով՝ մեր առած օրինակը կը մնայ
անջատ բառերու անկապակից շարք մը, քանի որ այդ բառերը չեն
հանդերձուած մտադրուած իմաստին համապատասխանող յարաբե-
րական ձեւերով, առանց որոնց զուրկ են խօսք կազմելու վճռական
զօրութենէն:

Արդի հայերէնին փոփոխական տեսակներն են խօսքի բաղադրիչ
տարրերուն երկու գլխաւորները՝ անուն-դերանունը եւ բայը: Անունը
կրնայ թուական տարբեր ձեւերով ներկայանալ՝ ըլլալով եզակի կամ
յոգնակի, տարբեր պարագաներու պատշաճող յարաբերական տարբեր

ձեւեր առնել (հորովներ): Եղելութիւնը նշող բայը ըստ պարագային կրնայ արտայայտուիլ եղանակի, ժամանակի, թիւի, դէմքի տարրեր թեքումներով (խոնարհման ձեւեր), եւն: Արդ՝ խօսքի բաղադրիչ տարրերու քերականական կապակցութեան ծառայող այն տիպարային ձեւերը, որոնք կ'արտայայտուին բառերուն զանազան թեքումներովը, կը կոչուին քերականական կարգեր:*

Կը հասկցուի, հարկաւ, որ քերականական ձեւով հանդերձուած բառը ինքնիրեն ապրող ուրոյն տարր մը չէ այլեւս. անիկա իր յարաբերական գոյաձեւով առկախ տարր մըն է, որ կոչուած է ըլլալու քերականական կապակցութեան մը մէկ եզրը, վերջին հաշուով՝ խօսքի կազմին գործօն մէկ անդամը: Այսպէս՝ ծառ, շարժիլ գոյակի մը եւ եղելութեան մը գաղափարները նշող մեկուսի տարրեր են, որոնք իրենց այս սկզբնական ձեւով ընդունակ չեն այլ տարրերու հետ կապակցութեան մտնելու. անոնք լեզուի բառարանին հում տարրերէն են տակաւին: Սակայն ծառը, ծառիմ, ծառերէն եւն., կը շարժի, շարժեցաւ, շարժե՛ եւն., իրենց թեքեալ ձեւերով գործօն դրութեան մէջ մտած (actualisé) տարրեր են, որոնք նոյն գաղափարները կ'արտայայտեն մտածման (հետեւաբար նաեւ խօսքի) դրութեան մը մէջ իրենց սահմանուած յարաբերական դիրքով: Քերականորէն մշակուած այդ տարրերը խօսքի շէնքին տաշուած քարերն են, որոնք անոր սարքուածքէն դուրս գոյութեան իրաւունք չունին:

Ինչպէս կը տեսնուի, քերականական կարգերը վճռական դեր ունին խօսքին շարահիւսական կազմութեան մէջ, որովհետեւ անոնցմով է որ խօսքին բաղադրիչ տարրերը գործօն դրութեան մէջ կը մտնեն՝ յարաբերութեան որոշ եղանակներով: Անոնցմով է որ բառական տեսակները ընդհանուր նշումներու վերացական ոլորտէն կը փոխադրուին մասնաւորին՝ թանձրացեալին քերականական կալուածը: **

*) Քերականական կարգ եւ քերականական ձեւ անուանումները յաճախ կրնան իրար փոխարինել, սակայն ճշգրտօրէն նոյնանիշ չեն: Ձեռն տուեալ բառի մը թեքումին մասնատր պատկերն է, մինչ կարգը աւելի ընդհանուր առում ունի եւ կրնայ մէկէ աւելի ձեւերով ներկայանալ: Այսպէս՝ սեռականը հոլովական միակ կարգ մըն է, որ սակայն զանազան ձեւեր ունի, — ծառի, մարդու, իմաստութեան, մանկան, հօր, ընկերոջ. կատարեալ անցեալը բայական ժամանակի կարգ մըն է, որ մէկէ աւելի ձեւերով կ'արտայայտուի, — կարդացի, խօսեցայ, նստայ, առի, եւն.:

**) Լեզուի մը քեր. կարգերը կը ծագին նոյն լեզուն խօսող ժողովուրդին իրերն ու երեւոյթները դիտելու կերպէն: Սակայն այդ աշխարհայեացքը մնայուն չէ միշտ եւ անոր հետ հետըզհետ կ'անհետանայ նաեւ համապատասխան կարգը: Այսպէս՝ ֆրանսերէնը ժամանակի ընթացքին թոթափելով հոլովական դրութիւնը՝ զայն փոխարինած է նախդիրներու գործածութեամբ: Աւելի ընդհանուր երեւոյթ է, սակայն, քեր. կարգերուն համապատասխանող բառական ձեւերուն փոփոխութիւնը լեզուի հոլովոյթի ընթացքին: Բայց այս պարագային ձեւին փոփոխութիւնը չ'ազդեր ներքին բովանդակութեան. նոր ձեւերուն տակ իմացական յարաբերութեան նոյն եղանակներն են որ կը պահուին. (Ասոր համար նկատի ունենալ գրաբարի, զուգահեռաբար աշխարհաբարի, հոլովներուն կիրառութիւնները):

Գ.- Բառական տեսակներուն պաշտօնն ու յարաբերութիւնը խօսքին մէջ.- Խօսքը իր բաղադրիչ տարրերուն գումարը չէ, այլ անոնց օրկանական միութիւնը: Խօսքի համակարգութենէն դուրս՝ քերականական ձեւով հանդերձուած բառը գոյութեան իրաւունք չունի: Ուրիշ խօսքով՝ չկան իրրեւ խօսքի անդամ ի յառաջագունէ ձեւատրուած բառեր, որոնց շարահիւսական պահանջին հպատակէր խօսքին կազմութիւնը, ինչպէս որ չկան շէնքի մը յատակագծումէն առաջ նախապատրաստուած բաղկացուցիչ տարրեր (յղկուած քարեր, սիւններ, խոյակներ եւն): Ընդհակառակը խօսքին ընդհանուր համակարգութիւնն է, որ դեռ իր մտադրական գոյածեւին մէջ իսկ կը սահմանէ իր բաղադրիչ տարրերուն ձեւն ու յարաբերութիւնը, ինչպէս որ տուեալ շէնքի մը նախագծուած համակարգութիւնն է, որ պիտի ճշդէ իւրաքանչիւր բաղադրիչ մասի ձեւն ու յարաբերական դիրքը ամբողջին մէջ: Քերականական ձեւերով հանդերձուած բառերը խօսքի օրկանական կազմին մէջ է որ իրենց տրուած գործօն յարաբերութիւններով պիտի կրնան իրենց քերականական սահմանումները վերջնականապէս իրագործել՝ ըլլալով ենթակայ, ստորոգիչ, խնդիր կամ վերադիր:

Ասով կ'ունենանք խօսքի կազմութեան երեք գլխաւոր ազդակներէն վերջինը՝ բառերուն պաշտօնը կամ յարաբերութիւնը խօսքի համակարգութեան մէջ*: Եւ այս երեք հիմնական ազդակներուն միաժամանակ եւ մեքենական գործակցութեամբն է որ կ'ապահովուի խօսքին միութիւնը, որ մտածումի մը ամբողջական արտայայտութիւնն է:

*

**

Թերեւս դիտել տրուի թէ լեզուական մեքենան վարող վերոյիշեալ երեք ազդակները բոլորովին անձանօթ չեն Քերականութեան դասագիրքերուն: Եւ իրաւ ալ այդ գիրքերը կը խօսին թէ՛ «մասունք բանի»էն (բառերուն քերականական տեսակները), թէ՛ քերականական ձեւերէն ու պաշտօններէն: Ու գիտենք թէ ուսուցիչ ու աշակերտ, քերականական վերլուծման մը ընթացքին, տուեալ խօսքի մը մէջ բառերուն քերականական նշանակութիւնը ճշդած ըլլալու համար, ինչքան դիւրութեամբ կ'արտասանեն պատրաստի տարազները (հասարակ անուն, եզակի, ուղղական, ենթակայ եւն.) . բայց իրապէս, կատարուած այս գործողութիւնը քերականական եզրերու մեքենա-

* Կան նաեւ երկրորդական ազդակներ — խօսքին առօրինակութիւնը, շարադասութիւնը — որոնք երբեմն կը միջամտեն խօսքին կազմատրումն (մամաւանդ արտայայտականութեան), ճշգրտելով երկու եզրերու յարաբերութիւնը եւ, ասով, ամբողջ խօսքին իմաստը: Բայց չենք կրնար ասոնք նկատի առնել հիմնական ազդակներու կարգին, որովհետեւ ա) - մնայուն գործօններ չեն եւ միշտ վճռական չէ իրենց շարահիւսական դերը, բ) - ասոնք կրնան դասուիլ քեր. ձեւի կալուածին մէջ, թէւ նիւթապէս երեսն չգալ իրենց ձեւը (երթ հաշի շտաննք, գրատր լեզուին համար, առօրինակական նշաններու գործածութիւնը):

կան թուում մըն է, որ կ'անգիտանայ բառերուն տակ գոյացող իսկական արժէքները: Եւ ասիկա՝ անոր համար որ դասական Գերականութիւնը բառերը նկատի կ'առնէ ըստ ինքեանս իրենց տեսակային սկզբնական ինքնութեամբը եւ տուեալ կազմական կամ քերականական ձեւովը, ի յառաջագունէ իսկ սահմանելով անոնց քերականական նշանակութիւնը: Եւ ճիշդ է անշուշտ որ բառերը իրենց սկզբնական նշանակութեամբն իսկ տեսակային ինքնութիւն մը կ'արտայայտեն (թէեւ շատ անգամ երկդիմի): Բայց հարկ է հոս դիտել տալ որ բառական տեսակները յաճախ իրենց ինքնութիւնը կը փոխեն խօսքին մէջ: Այսպէս՝ քարը կոտրեցաւ (անուն), քար սիրտ (փոխքարեղէնի, մականուն)․— բարձր շէնք (մականուն), բարձր խօսեցաւ (մակբայ), բարձրէն կը թռչիս (անուն)․— տղաքը տէնդագին կ'աշխատիմ (մակբայ), տէնդագին աշխատանք (մականուն), եւն: Բառերուն տեսակային բնոյթը խօսքի դրութեան մէջ է որ երեւան կու գայ: Ու դարձեալ՝ ճիշդ է որ քերականական ձեւը կը սահմանափակէ բառին վերապահուած շարահիւսական յարաբերութիւնը խօսքին մէջ․ բայց այս սահմանափակումն ալ բացարձակ չէ, քանի որ քերականական ձեւ մը յարաբերութեան միակ եղանակի մը սահմանուած չէ: Մենք գիտենք թէ հոլովական միակ ձեւ մը յարաբերութեան որքան տարբեր եղանակներ կրնայ արտայայտել: Օրինակ՝ առնենք աշխարհաբարին բացառականի ձեւը․— Այս Աուէրը իր ուսուցիչէն ստացաւ (բնութեան խնդիր)․— Պէշրոպէն մեկնեցանք (տեղի անջատման պարագայական խնդիր)․— հայրենիքէն (= հայրենիքի մասին) խօսէ մեզի (վերաբերման պարագայական խնդիր)․— մեր հոյակապ յիշատակարանները քանդուեցան թուրքերէն (ներգործող խնդիր)․— Ծնողքէ զուրկ մանուկներ (կցորդ խնդիր), եւն: Գիտենք նաեւ թէ բայական ձեւ մը ժամանակային քանի-քանի նշանակութիւններով կրնայ կիրարկուիլ: Առնենք սահմանականի ներկայ կոչուած ձեւը․— տղաքը կ'աշխատիմ (այս պահու, ներկայ)․— վաղը կը խօսիմ իրեն (զալիք եղելութիւն, ապառնի)․— խիզախ երիտասարդը կը Ատտոփ կատողած ալիքներուն վրայ, անոնց փրփրած երախէն կը խլէ մանուկը եւ կը յանձնէ զարհուրանքէն ալլալլած մօրը (կատարուած եղելութիւն, անցեալ)․ եւն: Չերկարենք օրինակներու շարքը, որ բազմազան է եւ անսպառ: Այս քանի մը օրինակները կը բաւեն ցոյց տալու համար որ բառին ձեւը եւս չի կրնար վերջնականապէս ճշդել անոր քերականական շարահիւսական նշանակութիւնը խօսքի դրութենէն դուրս: Բառը լեզուական ուրոյն եւ ինքնաբաւ միութիւն մը չէ․ բառը խօսքով ծագում առած է եւ խօսքի դրութեան մէջ է որ կ'ըստանայ իր լեզուական-քերականական արժէքը՝ իր գոյութեան իրաւունքը:

Ասկէ կը հետեւի որ խօսքի մը վերլուծման համար պէտք չէ մեկնակէտ ունենալ բառերուն տեսակային սկզբնական ինքնութիւնը եւ տուեալ քերականական ձեւը՝ գտնելու համար նաեւ անոնց պաշտօնը, այլ պէտք է վարուիլ հակառակ ընթացքով, այսինքն մեկնիլ բառե-

րուն պաշտօնէն՝ ճշդեյու համար նաեւ անոնց արտայայտած տեսակային բնոյթն ու ձեւին շարահիւսական նշանակութիւնը, վերջին հաշուով անոնց քերականական ամբողջ արժէքը՝ իբրեւ խօսքի անդամներու:

Քերականական վերլուծման հարցին առնչաբար մատնանշենք նաեւ այլ հին ըմբռնում մը, որ տակաւին կը յամենայ քերականագէտներէն ոմանց քով եւ որուն համաձայն քերականական-շարահիւսական երեւոյթները տրամաբանական խիստ կարգապահութեան մը ենթակայ են: Անշուշտ լեզուն ունի իր տրամաբանութիւնը եւ իրաքանչիւր լեզու իրեն՝ յատուկ տրամաբանութիւն մը: Սակայն ասիկա՝ չէ այն իմաստասիրական սիսդեմադիք տրամախոհութիւնը, որ նախադրեալի եւհետեւութեան հաստատուն յարաբերութեամբ պայմանաւոր է եւ որ կը թուի թէ չի պատշաճիր լեզուական երեւոյթներու հոգեբանական կալուածին: Եթէ լեզուն հպատակ եղած ըլլար զուտ տրամախոհութեան մը օրէնքներուն, ինչո՞ւ լեզուները իրենց քերականական առանձնայատկութիւններով տարբերէին իրարմէ. կամ, մանաւանդ, ինչո՞ւ տուեալ լեզուի մը հոլովոյթի տարբեր շրջաններու մէջ համապատասխան երեւոյթները տարբեր կերպաւորումներով ներկայանային: Այս վերջին առարկութեան օրինակները առնենք հին ու նոր հայերէններէն: Գիտենք որ դրաբարի մէջ մականուն վերադիրը թիւով ու հոլովով ընդհանրապէս կը համաձայնի իր յարաբերակից եզրին հետ. այսպէս՝ այսր տան, որդուք իմաստնուք. իսկ արդի հայերէնի մէջ վերադիր եզրը կը մնայ անփոփոխ, — այս տունին, իմաստուն որդիներով: Գիտենք դարձեալ որ դրաբարի մէջ ստորոգչական վերադիրը (հին անունով՝ ստորոգելի) կը համաձայնի ենթակային, կամ, երբ ստորոգիչ բայը ներգործական է, սեռի խնդիրին հետ. — բարեկամք եւ սիրելիք կոչեցան անքա. — բարեկամս եւ սիրելիս կոչեցին զնոսա: Իսկ այսօր համաձայնութեան այս երեւոյթը անհետացած է, — անոնք բարեկամ կոչուեցան, զանոնք բարեկամ կոչեցին: Արդ, այս զուգահեռ ձեւերէն ո՞րն է տրամաբանականը, ո՞րը անտրամաբանականը. ո՞չ մէկը, ոչ միւսը: Թերեւս դիտել տրուի թէ լեզուի մը ընթացիկ քերականութիւնը այդ լեզուին տուեալ մէկ շրջանին յատուկ երեւոյթներուն ամբողջութիւնն է, եւ թէ պէտք է անոր տրամաբանական յօրինուածքը նկատի առնել ինքն իր մէջ: Այս պարագային, զանց ընելով նոյնիսկ արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի «անտրամաբանական» տարբերութիւնները լեզուին թէ՛ ձեւաբանական երեսին վրայ եւ թէ՛ մանաւանդ խնդրաբանութեան մէջ, եւ մեր խօսքը սահմանափակելով արդի արեւմտահայերէնին վրայ, դիտել պիտի տանք ընդհանուր կանոնէ եւ սահմանումէ դուրս ինկած այն օրինակները, որոնք կը հաւաքուին բացառութիւններ կամ զարտուղութիւններ անուններուն տակ (այդ զանազան օրինակներու յաճակ կը հանդիպինք մեր Քերականութեան ընթացքին վրայ): Եւ տակաւին հոս մէկդի կը թողունք իրապէս

կանոնազանց եւ անտրամաբանական խօսքի այն ձեւերը — քակա-
նութիւնները եւ անկապակցութիւնները — որոնք իբրեւ նուիրա-
գործուած սխալներ գործածական դարձած են լեզուին մէջ, մանա-
ւանդ ժողովրդական լեզուին մէջ, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք:

Ինչպէս մեր բացատրութիւններէն եւ օրինակներէն կը հետեւի,
լեզուական երեւոյթներու վերաբերմամբ կարելի չէ վճռական սահ-
մանումներով խօսիլ եւ նախադրեալ կանոնի մը անչեղ կիրառութիւնը
սպասել միշտ: Կը պատահին կանոնէ կամ «տրամաբանութենէ» շե-
ղումներ, որոնք այլապէս բացատրելի ըլլալով հանդերձ չեն դադրիր
չեղումներ ըլլալէ: Որովհետեւ լեզուական երեւոյթները զուտ տրա-
մաբանութեան մը բացարձակ օրէնքներովը չեն ղեկավարուիր միշտ.
անոնք բացատրելի են յաճախ իբրեւ հոգեբանական երեւոյթներ:

Վերջապէս դիտել տանք նաեւ հինգած քերականութիւններու
ուրիշ մէկ սխալ ըմբռնումը, որուն համաձայն երկու կարգի վերլու-
ծումներ կը ներկայացուին. — ուրոյն նախադասութեան վերլուծում,
զոր քերականական վերլուծում կը կոչեն, եւ բաղադրական պարբե-
րութեան (նախադասութիւններու օրկանական կապակցութիւն) վեր-
լուծում, զոր տրամաբանական վերլուծում կը կոչեն: Այս բաժանումը
պարզապէս կամայական է ու անտեղի, քանի որ քերականական
տարբեր կալուածներու պատկանող տարբեր որակի գործողութիւններ
չի ներկայացներ: Նախադասութեան թէ պարբերութեան անդամները
քերականական յարաբերութեան նոյն եղանակին կը հպատակին:
Ուրիշ խօսքով՝ բաղադրական պարբերութեան մը անդամներուն
(նախադասութիւններ եւ նախադասութիւններու կապակցութիւններ)
չարահիւսական առընչութիւնները նոյնն են, ինչ որ են ուրոյն
նախադասութեան համապատասխան անդամներուն (բառեր ու բառա-
կան կապակցութիւններ) յարաբերութիւնները: Այսպէս՝ Յիսուս
յայտարարեց որ մարդիկ եղբայրներ են. — Յիսուս յայտարարեց մարդոց
եղբայրութիւնը: Խօսքի այս երկու միութիւններուն մէջ ընդգծուած
իրարու համապատասխան եզրերը սեռի խնդիրներն են նոյն
«յայտարարեց» բային: Դարձեալ՝ ածանցաւոր չեն մտրթեր. — այն հաւր,
որ կ'ածէ, չեն մտրթեր: Այս օրինակներուն մէջ ընդգծուած եզրերը
վերադիր են «հաւր» անունին: Ուրիշ խօսքով՝ երկու կարգի
օրինակներուն մէջ ալ լեզուին նոյն մեքենական գործողութիւնն է
որ երեւան կու գայ:

Մենք մեր վերոյիշեալ դիտողութիւնները կապեցինք խօսքի քե-
րականական վերլուծման, որ շարահիւսական բոլոր երեւոյթներուն
վրայ տարածուող իմացական գործողութիւն մըն է: Իբր այդպիսին՝
քերականական վերլուծումը կրնար լաւապէս ծառայել մտքի դատո-
ղական մշակման, մինչ այսօր, ընթացիկ քերականութիւններու թիւր
ու թերի ըմբռնումներով, ամուլ ու անպէտ քերականական հրահան-
գի մը կը վերածուի դպրոցներէն ներս:

**Խօսքին բաղադրիչ տարրերը
կամ
Բառերուն քերականական տեսակները**

Ա. – Հիմնական տեսակներ	1. Անուն–դերանուն 2. Բայ	}	Փոփոխական
Բ. – Մակդիրներ	1. Մականուններ 2. Մակբայներ		
Գ. – Կապակցական տեսակներ	1. Առընթերադիր 2. Շաղկապ	}	Անփոփոխ
Դ. – Ուրոյն տեսակներ	1. Ձայնարկութիւն 2. Եղանակաւորիչներ		

Հոս կու տանք խօսքի բաղադրիչ տարրերուն մեր կողմէ դասակարգուած ցուցակը՝ այժմէն իսկ ուշադրութեան յանձնելու համար այն տարբերութիւնները, որոնցմով անիկա կը գատորոշուի Բերականութեան դասազիրքերու «մասունք բանի»ին աւանդական թուարկութենէն: Այդ տարբերութիւնները առաջ կու գան քերականական տեսակներուն առանձնայատկութիւնները ճի՛շդ որոշելու եւ ըստ այնմ դասակարգելու բանաւոր պահանջէն:

Եւ ամենէն առաջ դիտել տանք որ մեր ցուցակին վրայ խօսքի բաղադրիչ տարրերուն զոյգ առ զոյգ արձանագրութիւնը ձեւի ներդաշնակութեան համար կատարուած կամայական դասակարգում մը չէ՝ հոն քերականական տեսակները զուգադրուած են՝ համաձայն իրենց առանձնայատկութիւններուն, խնամութեան կամ նմանութեան: Այս դասակարգումին բացատրութիւնները կ'ունենանք երբ այդ զուգադրութիւնները եւ զուգադրուած եզրերը նկատի կ'առնենք առանձին–առանձին: Այժմ հոս դիտել տրուելիք նորութիւնները հետեւալներն են.

ա)– Այն քերականագէտները, որոնք խօսքին բաղադրիչ տարրերը գատորոշելու համար խօսքէն ներս անոնց ստանձնած շարահիւսական յարաբերութիւնները միայն նկատի ունին, կը մերժեն դերանունի մասին խօսիլ իբրեւ քերականական ուրոյն տեսակի մը՝ դիտել տալով որ անիկա խօսքին մէջ անունին կատարած պաշտօններէն տարբեր դերեր չ'ըստանձնեն: Եւ իսկապէս՝ դերանունը խօսքի օրկանական կազմին մէջ կ'առնէ բոլոր այն յարաբերութիւնները, որոնք անունին առանձնայատկութիւններն են (ենթակայ, խնդիր եւն.): Սակայն այս հանգիստութիւններով չի վերջանար անունին եւ դերա-

նունին բաղդատութիւնը: Դերանունը ունի նաեւ միայն իրե՛ն պատկանող առանձնայատկութիւններ, որոնք, եթէ առանձին տեսակ մը ընելու չափ զայն չեն բաժներ անունէն, բայց գէթ կ'ընեն անոր կարեւոր մէկ տարրերակը: Իբրեւ այդպիսին կ'ըմբռնենք մենք դերանունը, ինչպէս ցուցակին արձանագրութիւնն ալ ցոյց կու տայ (անուն-դերանուն):

բ)– Քերականութեան ընթացիկ դասագրքերը «ուրոյն տեսակներ» անունին տակ մեր առանձնացուցած տարրերէն ձայնարկութիւնը միայն նկատի ունին իբրեւ առանձին տեսակ: Եղանակատրիչներ անունով մեր նկատի ունեցած տարրերը միշտ անտեսուած են անոնց մէջ*: Իսկ խօսքին տարրերը շարահիւսական տեսակէտով զատորոշող քերականագէտները ո՛չ ձայնարկութեան մասին կը խօսին, ոչ ալ խօսքի եղանակաւորիչներուն, նկատի ունենալով որ ասոնք խօսքի օրկանական կազմին չեն անդամակցիր՝ չյարելով անոր ո՛րեւէ մէկ եզրին: Եւ սակայն այս տարրերը կա՛ն եւ միշտ կ'օգտագործուին լեզուին մէջ: Ճիշդ է որ ասոնք խօսքին մեքենական կազմին չեն միջամտեր եւ, հետեւաբար, դրական յաւելում մը չեն բերեր անոր բովանդակութեան, սակայն իրենց արտաքին դիրքովն իսկ կ'եղանակաւորեն, կ'երանգաւորեն իմաստը այն խօսքին, որուն կ'ընկերանան:

Ոսօքը մասնաւորելով եղանակաւորիչներուն վրայ, տեղին կ'ըլլայ յիշել լեզուաբանի մը (Albert Sechehaye) խօսքը՝ որուն համաձայն, քերականագէտները, բառական այս տեսակներուն համար աւելի յարմար տեղ մը չգտնելով, նետած են զանոնք մակբայներուն կալուածը: Մեր քերականութեան դասագիրքերուն մէջ ասոնք կը հաւաքուին եղանակատրիչ մակբայներ անունին տակ: Ու թէեւ ճիշդ է որ ասոնցմէ ոմանք բային հետ տարտամ ու խոսասփոռկ առնչութիւն մը ցոյց կու տան, սակայն ընդհանուր առմամբ քերականական կապ չունին խօսքին որեւէ մէկ եզրին հետ: Ինչպէս ձայնարկութիւնները, ասոնք եւս ուրոյն դիրք մը կը պահեն խօսքին շարահիւսական կազմին քով՝ այդ քովնտի դիրքով իսկ ազդելով ամբողջ խօսքի արտայայտման եղանակին: Հետեւաբար, ձայնարկութիւններուն հետ իրենց բնութեային հանգիստութեամբ, անոնց քով, իրենց մասնաւոր տեղը պէտք է ունենան նաեւ այս տարրերը իբրեւ խօսքի եղանակատրիչներ (լրացուցիչ բացատրութիւններն ու համապատասխան օրինակները կը տրուին, երբ առանձնապէս նկատի կ'առնուին ուրոյն տեսակները):

* 1966ին, Երեսնի մէջ, արտասահմանի հայ վարժարաններուն համար պատրաստուած ՀԱՅՏԻՆ ԼԵԶՈՒԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔը միայն նկատի առած է «եղանակատրիչ բառերը» իբրիւ խօսքի մասերու առանձին դաս մը՝ դիտել տալով միանգամայն որ «մինչեւ հիմա եղանակատրիչ բառերը դասագիրքերու մէջ որպէս առանձին խօսքի մաս չեն դիտուած՝ նոյնացուելով ձեռի մակբայներուն հետ»:

գ)– Ինչպէս վերողորբալ ցուցակը ցոյց կու տայ, երկու քերականական տեսակներ նոր անուններով նշանակուած են. — մականուն (ածական) եւ առընթերադիր (նախադրութիւն):

Մականուն.— Փոխան «ածական»ի, որ իբրեւ քերականական եզր անորոշ բովանդակութեամբ բառ մըն է, մենք շատոնց նախընտրած ենք գործածել մականուն, որ նշուած տեսակին քերականական դերին վերաբերմամբ աւելի բնորոշ է իր բառական նշանակութեամբ՝ իբրեւ անունի մակդիր, ինչպէս ունինք մակբայը՝ իբրեւ բայի մակդիր: *

Առընթերադիր.— Խօսքի բաղադրիչ տարրերու այս տեսակը գրաբարի քերականութեան գրքերուն մէջ կոչուած է «նախադրութիւն»․ անուանում մը, որ նոյնութեամբ փոխանցուած է աշխարհաբարի դասագիրքերուն: Գրաբարի մէջ (ինչպէս Փրանսերէնի՝ préposition) այս անուանումը ընդհանուր առմամբ կը համապատասխանէ տեսակին շարադասական դիրքին իր խնդրին նկատմամբ: Գրաբարի մէջ (ինչպէս Փրանսերէնի) քերականական այս տեսակը ընդհանրապէս նախադաս է իր խնդրին (թէեւ յետադասի օրինակներն ալ քիչ չեն): Մինչ աշխարհաբարի մէջ, գրաբարին հակառակ, ընդհանուր առմամբ յետադաս է խնդրին (թէեւ նախադասի օրինակներն ալ չեն պակսիր): Որով, աշխարհաբարի մէջ, տեսակի անունը իր շարադասական դիրքին անհամապատասխանօրէն մնացած է նոյնը՝ «նախադրութիւն», մինչ եզրերուն շրջումը պիտի պահանջէր «յետադրութիւն» անուանել: Արդ՝ Աբեղեան, ուզելով մէկդի նետել տեսակին լոկ շարադասական դիրքին ակնարկող այս ձեւական անուանումը եւ անոր տալ իր շարահիւսական առանձնաշատկութեան համապատասխանող անուն մը՝ յարմար գտած է կոչել զայն կապ:

Բայց, թէեւ աւելի ճիշդ ըլլայ անուանի հայագէտին ըմբռնումը՝ խօսքի բաղադրիչ տարրերը իրենց քերականական դերովը անուանելու, մենք պիտի չկրնանք իւրացնել կապ անունը, որովհետեւ՝

1. կապ է նաեւ շողկապը․ կապ են ստորոգչական վերադիրը ստորոգուող անունին վերադրող ձեւական բայերը (ըլլալ, դառնալ, թուիլ, երեւիլ եւն․), որոնք կը կոչուին արդէն «կապ»ին հոմանիչ հանգոյց բառով:

2. քերականական այս տեսակը լոկ կապ չէ աննշանակ հոլովական մասնիկներուն կամ գրաբարի հոլովակերտ մասնիկներուն նման (զ, ի, առ, ց, ընդ)․ անիկա իմացական որոշ բովանդակութիւն ունի եւ ասոր զօրութեամբ խնդրատու է իբրեւ բառական առանձին տեսակ մը: Խօսքի ընդհանուր իմաստին մէջ անոր նշանակութիւնը ներկայ է եւ, ասով, խօսքը յաճախ իրարմէ բոլորովին տարբեր առումներ կը

*) Այս անուանումը Մ. Աբեղեան եւ գործածած է, սակայն չհրաժարելով գործածելէն նաեւ «ածական» անուանումը՝ երկու եզրերուն միջեւ քերականական առումի անորոշ տարբերութեամբ մը:

ստանայ. — եղբայրս արձակուրդէն առաջ եկաւ. — եղբայրս արձակուրդի միջոցից եկաւ. — եղբայրս արձակուրդէն ետք եկաւ:

Հետեւաբար մենք նախընտրեցինք դարձեալ, հինին նման, տեսակին լոկ շարադասական դիրքին ակնարկող անուանումով մը զայն կոչել առընթերադիր (այսինքն՝ քովը դրուած):

Սակայն ցարդ գործադրուած քերականական դասընթացքներու մասին մեր խօսքը այս քանի մը պարզ նկատողութիւններով չի վերջանար: Հայերէնի ուսուցիչները մեր այս երկի ընթացքին վրայ պիտի հանդիպին թէ՛ քերականական եզրաբանութեան, թէ՛ քերականական երեւոյթներու բացատրութեան վերաբերեալ բաւական թիւով նորութիւններու, որոնք համաձայն են արդիական երկասիրութիւններու հետ՝ առանց անոնցմէ մեքենական փոխադրութիւններ ըլլալու: Բայց նաեւ (պիտի համարձակէի ըսել՝ մանաւանդ) նորութիւններու, որոնք արդիւնքներն են տարիներու մեր անձնական հետազօտութիւններուն եւ խորհրդածութիւններուն: Փափաքելի է, ջերմօրէն փափաքելի, որ պաշտօնակիցներս աննախապաշար մերձեցումով մը մօտենան այդ նորութիւններուն, որպէսզի կարելի ըլլայ թօթափել աւանդաբար եւ կրաւորաբար ընկալուած գիտելիքներու անօգուտ մթերքը եւ, կենդանի յարաբերութեան մէջ մտնելով եւ աշակերտը կենդանի յարաբերութեան մէջ պահելով լեզուական երեւոյթներուն հետ, Բերականութեան դասը դարձնել հրապուրիչ եւ արդիւնաւոր:

Ե.Տ.

Խ Օ Ս Ք

Մարդը իր մտածումը կ'արտայայտէ իր լեզուով, այսինքն՝ խօսքով: Խօսքը մտածումի լեզուական տարազն է, որ կրնայ ըլլալ բանաւոր կամ գրաւոր: Բայց որեւէ նիւթի շուրջ մարդուն մտածումը սահմանուած չափ մը չունի. անիկա կրնայ ըլլալ կարճ դատում մը՝ միակ միտք մը, կամ իրարու կապուած միտքերու ծաւալուն ամբողջութիւն մը: Ըստ այնմ ալ խօսքը կ'ըլլայ առաւել կամ նուազ համառօտ կամ ընդարձակ: Այսպէս՝

1.- Նիւթի մը շուրջ ուղղակի կամ անուղղակի առնչութիւններով իրարու կապուած միտքերու բազմայօդ դրութիւն մը ներկայացնող խօսքի միութիւնը կը կոչենք համադրական խօսք: Համադրական խօսքի օրինակներ են վէպը, պատմուածքը, յօդուած մը, քերթուած մը, ուսումնասիրական երկ մը:

2.- Իրարու անմիջականօրէն առնչակից քանի մը միտքեր ամփոփող խօսքի միութիւնը կը կոչուի պարբերութիւն: Օրինակ՝

ա)- Մեր ընկերները մտան տուն, իսկ մենք շարունակեցինք մեր ճամբան:

բ)- Ծաղիկներէն հովը թերթեր կը թափէ
Բուրումներով օծուն հովիկն իրիկուան,—
Հոգիներուն կ'իջնէ երազ մը բուրեան,—
Ի՞նչ հեշտին է մթնշաղմ այս սատափէ:

գ)- Եղբայրս Բարիզ մեկնեցաւ, որպէսզի իր մասնագիտութիւնը կատարելագործէ:

դ)- Թէ պաշտումի թափն ունենաս,
Տէրն զոյգ մը թեւ քեզի կու տայ,
Որպէսզի իր ուժը անհաս
Սաւառնեցնես երկրի վրայ:

3.- Միակ միտք մը արտայայտող խօսքի միութիւնը կը կոչուի նախադասութիւն: Օրինակ՝

ա)- Երախտն կը քնանայ:

բ)- Գարնանամուտ երեկոյ մ' իր պալատին մէջ մարմար
Բակուր, Սիւնեաց Նահապետ, շքեղ հանդէս մը կու տար:

Համադրական խօսքը, իր ամբողջութեանը մէջ, խօսքի քերականական միութիւն մը չի ներկայացներ. այսինքն անոր բաղադրըրիչները (պարբերութիւններն ու նախադասութիւնները) լրացուցիչ-լրացեալ յարաբերութեամբ իրարու չեն կապուիր անպայման: Անոնք

համադասարար կը կարգաւորուին կազմելու համար ծաւալուն խօսքի մը տրամաբանական միութիւնը:

Պարբերութիւնը կրնայ ըլլալ համադասուած նախադասութիւններու տրամաբանական միութիւն մը կամ իրարու օղակուած նախադասութիւններու քերականական միութիւն մը: Պարբերութեան մեր օրինակներէն առաջին երկուքը համադաս նախադասութիւններու տրամաբանական միութիւններ են, յաջորդ երկուքը լրացուցիչ-լրացեալ եզրերու քերականական միութիւններ:

Ինչպէս մեր օրինակներէն կ'երեւի, խօսքի երեք կարգի միութիւններէն որեւէ մէկը պայմանադրական մեծութիւն մը չունի, կրնայ ըլլալ առաւել կամ նուազ համառօտ կամ ընդարձակ. մենք յատկապէս առինք կարճ ու երկար խօսքի օրինակներ, ա'յլ ցոյց տալու համար: Աւելցնենք նաեւ որ շատ անգամ կրնանք խօսքի միութիւն մը համառօտել կամ ընդարձակել առանց անոր ամբողջականութիւնը խանգարելու: Կրնանք համադրական ծաւալուն խօսքէ մը, ըստ յարմարութեան զատել հատուած մը իբրեւ համադրական խօսքի ուրոյն ամբողջութիւն մը: Ընթերցանութեան դասագիրքերու մէջ յաճախ կը հանդիպինք վէպէ մը, վիպակէ մը կամ վիպերգութենէ մը զատուած կտորներու, որոնք իրենք իրենցմով համադրական խօսքի առանձին միութիւններ են: Թումանեանի «Անոյշ»էն առնուած «Ուռի»ն, իբրեւ խօսքի ուրոյն միութիւն, դարձած է երգ մը: Վերի պարբերութիւններուն չորրորդ օրինակէն կրնամ զանց ընել վերջին նախադասութիւնը (որպէսզի իր ոյժը...) եւ դարձեալ կը մնայ պարբերութիւն մը: Նախադասութեան օրինակներէն երկրորդը կրնամ թեթեւցնել իր լրացուցիչ տարրերէն եւ դարձեալ կ'ունենամ նախադասութիւն մը. Բակուր Բաղդասարյան մը կու տար:

Բայց այսու հանդերձ համադրական խօսք մը միշտ բաղկացած պիտի ըլլայ պարբերութիւններէ եւ նախադասութիւններէ, իսկ պարբերութիւնը նախադասութիւններէ: Նախադասութիւնը խօսքի փոքրագոյն միութիւնն է, որուն բաղադրիչ տարրերն են բառերը: Բայց բառերը ամբողջական մտածում մը արտայայտող խօսքի միութիւններ չեն. անոնք լեզուին իմաստային փոքրագոյն տարրերն են, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը համապատասխանէ մեզ շրջապատող իրերու եւ երեւոյթներու աշխարհէն մեր իմացումին անդրադարձող անջատ պատկերացումի մը, վերացական գաղափարի մը: Անոնք պատշաճ առնչութիւններով իրարու հետ կապակցութեան մէջ մտնելով է որ պիտի գտնեն իրենց հաստատ (concret) գոյածեւը, իբրեւ նախադասութեան անդամներ: Բառերը յարաբերարար նախադասութեան, մեքենայի մը սարքուածքին բաղկացուցիչ մասերն են:

Այժմ տեսնենք խօսքին բաղադրիչ տարրերը, այսինքն բառերուն քերականական տեսակները, առանձին-առանձին:

Ա. Մ Ա Ս

ԽՕՍՔԻՆ ԲԱՂԱԳՐԻՉ ՏԱՐՐԵՐԸ

1.- Հիմնական տեսակները

Ասոնք են անուն-դերանունը եւ բայը:

Երբ դիտենք մեզ շրջապատող առարկայական աշխարհը, կը գտնենք որ իրերու եւ երեւոյթներու յարաբերութեանց ցանցին մէջ երկու էական տարրեր կը կազմեն անոր կեդրոնական հանգոյցը. ասոնք են՝ գոյակը (être) եւ եղելութիւնը (processus)*, այսինքն՝ գոյակին լինելութիւնը, հոլովոյթը. Իրականութեան այս երկու տեսակները անջատաբար չէ որ կը ներկայանան արտաքին աշխարհին մէջ, այլ իրենց անխզելի գոյակցութեամբը: Առանց մեր մտքին անջատողական վերլուծողական գործողութեան (abstraction), կարելի չէ գոյակը ըմբռնել եղելութեան ընթացքէն դուրս, եւ կարելի չէ եղելութիւնը ըմբռնել առանց ծագման մեկնակէտ հանդիսացող գոյակին: Երբ կը տեսնենք մարդու մը քալելը, մարդը եւ քալելը ուրոյն իրականութիւններու պարզ առընթերակցութեամբ մը չէ որ կը ներկայանան մեր իմացումին, այլ կ'անդրադառնան իրենց ձոյլ միասնութեամբը: Բայց մեր լեզուական արտայայտութեան վերլուծական եղանակով մտածումին միութիւնը խօսքի տարազին մէջ կը վերածուի իր բաղադրիչ տարրերուն եւ մենք կ'ունենաք երկու ուրոյն եզրերու քերականական միութիւն մը՝ մարդը կը քալէ: Այսպէսով՝ քերականական գետնի վրայ երեւան կու գան խօսքի բաղադրիչ տարրերուն երկու գլխաւոր տեսակները, անունը, որ կը համապատասխանէ արտաքին աշխարհի գոյակին եւ բայը, որ կը համապատասխանէ եղելութեան:

Քերականական այս երկու տեսակները մենք կոչեցինք հիմնական տեսակներ, որովհետեւ ասոնցմով է որ հիմը կը դրուի խօսքի շէնքին. եւ աւելին՝ յաճախ այս երկուքը կը բաւեն ինքնարաւ նախադասութիւն մը կազմելու համար՝ մէկը իր ենթակայի պաշտօնով (անուն), միւսը՝ ստորոգիչի (բայ). երախան կը քննանայ.— եղբայրս պիտի մեկնի:

*) Այս բայով՝ processus, իրեն քերականական եզր, կը նշէ, թէ՛ գործողութիւն, թէ՛ կայութիւն, դրութիւն: Էստր ճշոյս նամակատասխանող քերականական եզրը չունինք մենք. փոխարինեցինք եղելութիւն բառով՝ աւելի յարմարը չգտնելով: Ֆրանսերէնը այս եզրը առած է գերմաներէնէն:

QUESTION

1. The following is a list of 100 numbers:

100, 99, 98, 97, 96, 95, 94, 93, 92, 91, 90, 89, 88, 87, 86, 85, 84, 83, 82, 81, 80, 79, 78, 77, 76, 75, 74, 73, 72, 71, 70, 69, 68, 67, 66, 65, 64, 63, 62, 61, 60, 59, 58, 57, 56, 55, 54, 53, 52, 51, 50, 49, 48, 47, 46, 45, 44, 43, 42, 41, 40, 39, 38, 37, 36, 35, 34, 33, 32, 31, 30, 29, 28, 27, 26, 25, 24, 23, 22, 21, 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11, 10, 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1.

What is the sum of the squares of these numbers?

The sum of the squares of the first n natural numbers is given by the formula $\frac{n(n+1)(2n+1)}{6}$. In this case, $n = 100$, so the sum of the squares of the numbers from 1 to 100 is $\frac{100(100+1)(2 \cdot 100+1)}{6} = \frac{100 \cdot 101 \cdot 201}{6}$. This can be simplified to $\frac{100 \cdot 101 \cdot 201}{6} = \frac{100 \cdot 101 \cdot 201}{2 \cdot 3} = \frac{100 \cdot 101 \cdot 201}{6}$. The sum of the squares of the numbers from 1 to 100 is $\frac{100 \cdot 101 \cdot 201}{6}$.

The sum of the squares of the numbers from 1 to 100 is $\frac{100 \cdot 101 \cdot 201}{6}$.

The sum of the squares of the numbers from 1 to 100 is $\frac{100 \cdot 101 \cdot 201}{6}$.

The sum of the squares of the numbers from 1 to 100 is $\frac{100 \cdot 101 \cdot 201}{6}$.

The sum of the squares of the numbers from 1 to 100 is $\frac{100 \cdot 101 \cdot 201}{6}$.

ԱՆՈՒՆ — ԴԵՐԱՆՈՒՆ

Ա. — ԱՆՈՒՆ (կամ՝ ԳՈՅԱԿԱՆ)*

Տեսանք որ խօսքի բաղադրիչ տարրերուն երկու հիմնական տեսակներէն անունը կը համապատասխանէ արտաքին աշխարհի գոյակին, որ միջոցին մէջ տեղ բռնող եւ մեր զգայարաններով շօշափելի կայուն իրականութիւններու հասարակաց անունն է: Քերականական լեզուով զայն կ'անուանենք առարկայ, որ իր ընդարձակ առումին մէջ կ'ընդունի թէ՛ անշունչ իրերը՝ տուն, ծառ, հող, ջուր եւն., թէ՛ շնչաւոր արարածները՝ մարդ, ուսուցիչ, փիղ, մրջիւն, առիծ, լու եւն., եւ թէ՛ նիւթական աշխարհի երեւոյթները՝ լոյս, խաւար, փոթորիկ, գարուն, մշուշ, առաւօտ եւն.:

Բայց մեր միտքը ընդունակութիւնը ունի ա) — վերացական իրականութիւնները եւս առարկայացնելու՝ այսպէսով կազմելու վերացական անուններու դասը. օրինակ՝ խելք, պատիւ, հաւատք, քաջութիւն, խիղճ, համեստութիւն. բ) — առարկայացնելու նաեւ գործողութեան գաղափարը՝ կազմելով քայնանուններու դասը (վազք, ընդհարում, մուտք, ելք, աշխատանք, խոնջէնք եւն.): Քերականական առարկայի գաղափարը շատ ընդարձակ է, սակայն անուհին այս բոլոր տարբերակները բառական բովանդակութեամբ միայն կը տարբերին իրարմէ՛, ո՛չ քերականական առանձնյատկութիւններով:

Համապատասխանելով առարկայի գաղափարին՝ անունը կ'առնէ կարգ մը քերականական յատկանիշներ.

Ա) — Անունին նշած առարկան կրնայ ներկայանալ իր զուտ բառական ձեւով՝ ընդհանրապէս սեռը նշելու համա. ծառ, կատու. կամ կրնայ ներկայանալ առաւել կամ նուազ չափով մը որոշադրուած, մասնատրուած ձեւով մը. իսկ այդ պարագային անունը իր վրայ կը կրէ կցորդ տարր մը, որ կը կոչուի յօդ. ծառ մը, կատու մը. ծառը, կատուն:

Յօդը այնքան յատկանշական է անունին համար որ որեւէ բառի վրայ զայն տեսնելով կրնանք անվարան ըսել որ այդ ծառը անուն մը կամ իբր այդպիսին առնուած տեսակ մը կը ներկայացնէ. այսպէս՝ ես կապոյտը կ'ուզեմ, ո՛չ սեւը (կապոյտ, սեւ մականունները իբրեւ անուն գործածուած են). — Աշխատիլը մարդը առողջ կը պահէ (Աշխատիլ անորոշ գերբայը իբր անուն առնուած է):

*) Երկու եզրերն ալ (անուհ, գոյական) կրնան գործածուիլ ի հարկին:

Բ)– Մեզ չըջապատող աշխարհի առարկաները զանազան կարգի յարաբերութիւններ կրնան ունենալ՝ ա) իրարու հետ, այսինքն՝ քերականական լեզուով՝ անուց անուցի հետ. բ) եղելութեան հետ, այսինքն՝ անուցը բայից հետ: Այդ յարաբերութիւնները արտայայտելու համար լեզուն ստեղծած է հոլովները, այսինքն՝ անունին այն յարաբերական ձեւերը, որոնցմով անիկա կը միանայ իր յարաբերակից եզրին՝ միանգամայն ցոյց տալով իր պաշտօնը տուեալ կապակցութեան մէջ: Այսպէս՝ ա) Պարտէզ-ծառ, — Պարտէզին ծառը (յատկացուցիչ), երկաթ-դուռ, — երկաթէ դուռ (վերադիր), բ) Մեր երկիրը իր լոյսը արեւէն կը ստանայ (երկիրը՝ ենթակայ, լոյսը, արեւէն՝ խնդիրներ):

Հոլովը առանձնայատուկ սեփականութիւնն է անուցին:

Գ)– Արտաքին աշխարհի մէջ առարկաները մեզի կը ներկայանան անհատաբար՝ հատ-հատ, այսինքն՝ ենթակայ են համրանքի. մէկ ծառ, չորս ծառ, քառասունըչորս ծառ: Անունն ալ ունի, իբրեւ քերականական յատկութիւն, թիւ՝ եզակի եւ յոգնակի, ծառ-ծառեր:

Դ)– Առարկան յաճախ մեզի կը ներկայանայ իր այս կամ այն յատկանիշով, իր այս կամ այն գոյածեւով, եւ կամ իր դասին մէջ մասնաւորուած, առանձնացած դիրքով մը: Լեզուական գետնի վրայ այս երեւոյթը կ'արտայայտուի առարկայ — անունին առած յատկանիշով կամ որոշիչ վերադիրներով: Օրինակ. ա) հոջակապ ապարանք, այլելոծ ծով. բ) այս տունը, մեր տունը, միւս տունը, երկու տուն:

Անունին կիրառական դաշտը շատ ընդարձակ է:

Վերը յիշուած երեք կարգի անուններէն դուրս (նիւթական անուններ, վերացական անուններ, բայանուններ) առանց բռնա-

նկատ.— Միւս տեսակի մականունները իրենց գլխատր եզրէն խզուելով դերանուններու կը վերածուին (ինչ որ հոյնն է ըստ էութեան):

Բոլորովին պարագայական գործածութիւններով անուցի անցողակի յատկութիւն կ'առնեն ո՛չ միայն քերականական բոլոր տեսակները, այլ նաեւ բառական կապակցութիւններն ու նախադասութիւնները, որոնք (վերջին երկուքը) պարզ եզրերու պէս կ'ըմբռնուին անշուշտ: Այսպէս՝

Այս բաժակին մէջը մաքուր չէ:

Ռոովհեստէն առաջ ստորակէտ մը դիր:

Ասա՞ղը շատ երկար եղաւ:

Անհուճօրէնը Սիամացոյցին շատ սիրած մակբայն է:

Գէպի աղբիւրը լոյսինը Վարուժանի գեղեցիկ քերթումներէն մէկն է:

Կոռ'նկ, ուստի՞ կու գասը պանդոխտի յուզիչ երգ մըն է:

Ընդգծուած եզրերը, իրենց յօդատր եւ հոլովեալ ձեւերով, անուցի յատկութեամբ գործածուած են եւ, իբր այդպիսիներ, իրենց պաշտօնները ունին տուեալ նախադասութիւններուն մէջ: Սակայն ասոնք բնութային առանձնայատկութիւնը չունին՝ մականուններուն եւ դերբայներուն նման, ըստ հարկի, նաեւ իբրեւ անուց գործածուելու: Քերականական այս տեսակներն ու բառական կապակցութիւնները, իրենց պարագայական գործածութեամբ, ըստ պատահման միայն անուցի անցողակի բնոյթ կ'առնեն:

զբօսութեան իբրեւ անուն կրնանք գործածել որակական ու թուական մականունները եւ դերբայները (բացի անցեալին եր ձեւէն՝ գրեր եւ ապառնիին լ-ու ձեւէն՝ գրելու)։ Այսպէս՝ ա) կապոյտը հաճելի գոյն է. աշխատատէրը ընդհանրապէս կը յաջողի.— *ասոնք հին անուանումով կոչուած են* անական անուններ։ Պատգամատրներէն երկուքը մեկնեցան. երրորդ դասարանը թող մեկնի, չորրորդը թող սպասէ.— *Ասոնք կը կոչուին* թուական անուններ։ բ) Գրողներու միութիւնը իր նիստերը վերջացուց.— գրածէդ բան շհասկցայ.— գրելիքներդ վաղը պատրաստ ըլլան, *եւն.* :

Առարկային անհատականացումը— հասարակ եւ յատուկ անուններ

Յաճախ մեր շահագրգռութիւնը կ'ուղղուի ո'չ թէ առարկաներու դասի մը ընդհանրապէս, այլ դասէն մասնաւորներու կամ մինչեւ իսկ մասնաւորի մը՝ անհատի մը։ Մեր մտադրական առարկան կրնայ ըլլալ, օրինակի համար, «գետ»ը. բայց կրնայ ըլլալ նաեւ գետերու առանձին խումբ մը, օրինակ՝ Հայաստանի գետերը. կրնայ ըլլալ, աւելի սահմանափակուելով, Արեւմտեան Հայաստանի գետերը. դեռ՝ Արեւմտեան Հայաստանի մեծ գետերը. եւ վերջապէս կրնայ ըլլալ, մասնաւորապէս, մեր գիւղին գետը կամ այս գետը, որով կը հասնինք գետի եզակիացումին։ Բայց այս եզակիացումը բացարձակ անհատականացումը չէ «գետ»ին, այլ պարագայական, պատահական։ Որեւէ գետ կրնայ ըլլալ մեր գիւղին գետը (ըստ խօսող անձին) կամ այն գետը (ըստ առարկայի դիրքին՝ յարաբերաբար խօսողին)։ Հետեւաբար, ըստ իր շահագրգռութեան առարկաները անհատականացնելու համար, լեզուն ստեղծած է աւելի բանաւոր միջոց մը, այն է՝ առարկան անուանել միայն իրեն յատուկ անունով։

Արդ՝ այն անունը, որ նոյն տեսակի առարկաներուն հասարակաց անունն է, կը կոչուի հասարակ անուն։ Այսպէս՝ մարդ հասարակ անուն է, քանի որ այդ անունով կը կոչենք նոյն տեսակի արարածներէն ամէն մէկը։ Հասարակ անուններ են մայր, ուսուցիչ, վագր, մծեղ, խոտ, օդ, գաղափար, յոյս *եւն.* :

Այն անունը, որ նոյն տեսակի առարկաներէն մասնաւորի մը կը տրուի զայն առանձնացնելու, անհատականացնելու համար իր դասին մէջ, կը կոչուի յատուկ անուն։ Այսպէս՝ Արտաշէս յատուկ անուն է, քանի որ մարդոցմէ մէկուն անհատական անունն է։ Կան յատուկ անուններ երկիրներու եւ քաղաքներու՝ Ասիա, Հայաստան, Ֆրանսա, Երեւան, Մոսկոյա, Պէյրութ. լեռներու՝ Կարիշանքար, Մասիս, Սանիմ. ծովերու եւ լիճերու՝ Ատլանտեան, Միջերկրական, Սեւան, Արալ. գետերու՝ Արաքս, Որոնդէս, Դանուբ. մոլորակներու՝ Հրատ, Երկիր. գիրքերու՝ Կայծեր, Թշուառներ. թերթերու՝ Արեւելք, Ազատամարտ,

Ազդակ, եւ տակաւին՝ գիւղերու, թաղերու, վանքերու, զպրոցներու, ամիսներու, ընտանի կենդանիներու եւն., եւն.:

Ինչպէս օրինակները ցոյց կու տան, յատուկ անուններուն սկզբնատառը գլխագիր կը դրուի:

Բայց կան յատուկ անուններ, որոնք բաղադրեալ կազմ ունին, այսինքն մէկէ աւելի եզրերու կապակցութիւն, միութիւն մը կը ներկայացնեն: Այս պարագային բաղադրեալ անունին բոլոր եզրերը գլխագիրով պէտք է սկսին՝

ա)– Եթէ ան ընկերային կազմակերպութեան մը, հանրային հաստատութեան մը անունն է, ինչպէս՝ Միացեալ Անկախ Հայաստան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւն, Պաղեստինի Ազատագրութեան Կազմակերպութիւն, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն եւն., եւն.: Համառօտագրութեան գործնական նկատումներով այս բաղադրեալ յատուկ անունները ընդհանրապէս կը ներկայացուին իրենց բաղադրիչ եզրերուն սկզբնատառերով. Լ.Յ.Դ. (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն), Լ.Բ.Ը.Մ. (Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն), Լ.Մ.Ը.Մ. (Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւն) եւն.: Երբեմն ալ կ'անուանուին սկզբնատառերէն կազմուած չինծու բառերով. (Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւն) ՄԱԿ, (Պաղեստինեան Ազատագրութեան Կազմակերպութիւն) ՊԱԿ, (Հայ Օգնութեան Միութիւն) ՀՕՄ, եւն.:

Նկատ.— Արդի Հայաստանի մէջ համառօտագրութեան ձեւերը զեղծուի տարուած են՝ ծնունդ տալով այլանդակ անուանումներու, Լուսծողկոմ (Լուսատրութեան ժողովրդական Կոմիսարիատ), Բոմ (Բարձրագոյն Ուսումնական Հաստատութիւն) եւն.:

բ)– Եթէ բաղադրեալ անուան գլխաւոր եզրը յատուկ անունն է, — Մեծն Տիգրան (կամ Տիգրան Մեծ), Աղբիր Սերոբ, Ներսէս Ծնորհալի, Մերձատր Արեւելք, Արեւմտեան Եւրոպա, Փոքր Հայք, եւն.:

Տարբեր պարագաներու՝ գլխագիրով պէտք է սկսիլ միայն կապակցութեան առաջին եզրը.— Պերպլերեան վարժարան, Վարազալ վանք, Կարմիր ծով, Տէրեան փողոց, եւն.:

Ցատուկ չեն համարուիր անունները այն առարկաներուն, որոնք իրենց տեսակներուն եզակի օրինակներն են, այսպէս՝ արեւ, լուսին, երկինք, երկիր (երկրագունտ): Ասոնք իրենց դասին մէջ զատորոշուած, անհատականացած առարկաներու յատուկ անուններ չեն. ասոնք արդէն իսկ եզակի անուններ են, որոնք հասարակ գիրով կը սկսին: Բայց եթէ նոյն անունները առնենք իրբեւ իրենց նմաններուն մէջ մասնաւորուած, զատորոշուած առարկաներու անուններ, պէտք է գրենք գլխագիր սկզբնատառով: Հրատը եւ Երկիրը մոլորակներ են.— Մեր երկրին ամենէն օգտակար աստղը Արեւն է:

Բ.— ԴԵՐԱՆՈՒՆ

Ըստ իր բառական կազմութեան դերանունը կը նշանակէ անունը փոխարինող (անունին դերը կատարող): Բայց պէտք է դիտել տալ որ, ջերականական այս տարրը թէեւ առաւելաբար ուշադրաւ եղած ըլլալ անունը փոխարինելու իր դերով, միայն անունը չէ որ կը փոխարինէ, այլ նաեւ մականունն ու մակրայը. այսպէս՝

Փոխան անունի. Ան, այսինքն՝ Վարդանը, ընկերս, հայրդ եւն. : Ասիկա՝ տղան, գիրքը, ծառը: Խմիմս՝ գլխարկս, գաւազանս, ձիս:

Փոխան մականունի. Այսպիսի տեսարան, այսինքն՝ տխուր, անարկու: տարօրինակ, հիանալի, եւն. :

Փոխան մակրայի. Այսպէս կը խօսի, այսինքն՝ բարձրաձայն, արագ, դանդաղ:

Այսպէսով մենք կ'ունենանք, բացի անունը փոխարինող տեսակէն, նաեւ մականուանական դերանուններ (կամ դերանուանական մականուններ, երբ խօսքը մականունի մասին է) եւ մակրայական դերանուններ (կամ դերանուանական մակրայներ, երբ մեր խօսքի նիւթը մակրայն է):

Ինչպէս օրինակները ցոյց կու տան, դերանունը կրնայ փոխարինելի տեսակին բոլոր միաւորներուն տեղը բռնել, անոր կալուածին մէջ ինկող բոլոր զաղափարներուն հաւասարապէս պատշաճիլ: Այսպէս՝ աշխարհի բոլոր մարդերը ըստ պարագային կրնան ըլլալ ես, դուն, ան. բոլոր իրերը՝ ասիկա, ատիկա, անիկա կամ իմիմս, քուկինդ, անորինը: Առարկան նշող անունին յատկանիշները կրնան ըլլալ այսպիսի, այդպիսի կամ այնպիսի: Գործողութիւնը կամ կացութիւնը նշող բային յատկանիշները՝ այսպէս, այդպէս կամ այնպէս:

Կը հետեւի թէ դերանունը ըստ ինքեան նիւթական մնայուն բովանդակութիւն ունեցող տարր մը չէ. անիկա հանրարժէք տարր մըն է, որ իր նիւթական նշանակութիւնը կը ստանայ խօսքին մէջ իր փոխարինած եզրով:

Դերանունին ամենէն տիպարային տեսակները անունը փոխարինողներն են՝ փոխանունները (մանաւանդ անձնական դերանունը). ասոնք յաճախադէպ են խօսքին մէջ եւ տեսակին գլխաւոր առանձնա-յատկութիւնները իրենց վրայ կը կրեն: Մականուանական եւ մակրայական դերանունները գրեթէ միայն յատկանիշ փոխարինելու դերը ունին:

Մենք մեր խօսքը պիտի մասնաւորենք փոխանուններուն՝ անունը փոխարինող դերանուններուն վրայ, որոնք հինգ տեսակ են. անձնական, ստացական, ցուցական, անորոշ եւ յարաբերական:

Ընդհանրություններ

Դերանունը, քանի որ անունը կը փոխարինէ, անհրաժեշտաբար պիտի կրէ անոր քերականական գլխաւոր առանձնայատկութիւնները. որով՝ անունին պէս դերանունը եւս ունի թիւ ու հոլով եւ, ինչ որ էական է, խօսքին մէջ անունին տեղը գրաւելով իր վրայ կ'առնէ անոր շարահիւսական պատշօնն ու յարաբերութիւնը՝ ըլլալով, գլխաւորաբար, ենթակայ կամ խնդիր: Այսպէս՝ աշակերտները տետրակները հսկիչին յանձնեցին — Անոնք տետրակները իրեն յանձնեցին: Ինչ թիւ, հոլով, պաշտօն որ ունի «աշակերտները» անունը, նոյնը ունի «անոնք» դերանունը (յոգ. տղղ. , ենթակայ) . ինչ թիւ, հոլով, պաշտօն որ ունի «հսկիչին» անունը, նոյնը ունի «իրեն» դերանունը:

Բայց դերանունը անունէն կը տարբերի իր քանի մը երկրորդական մասնայատկութիւններովը. ա) յօգ չ'առնէր (բացի կարգ մը անորոշ դերանուններէ, որոնք մօտիկ են անունի տեսակին) . չ'ըսուիր դուն-ը, ասկա-ն, իմին-ը, եւն. : բ) ուղղակի վերադիր չ'ընդունիր. կապակցութիւններ չեն՝ աշխատասէր դուն, ուշիմ անիկա, նոր իմին, կապոյտ միւր: Բայց պատշաճօրէն կ'առնէ ստորոգչական վերադիր. Դուն աշխատասէր եւ.— Անիկա նոր է.— Միւր (օր.՝ միւս գրիչը) կապոյտ է.— Իմին (օր.՝ իմ գիրքս) նոր է, եւն. : գ) երբ առանձին նախադասութիւն մը Գ. դէմքի դերանուն մը կը պարունակէ (բացի անձնական դերանունէն միւս բոլոր դերանունները Գ. դէմք միայն ունին*), խօսքի առկախ միութիւն մըն է. այսպէս՝ եղբայրս այսօր անոր (որո՞ւ) հանդիպէր է.— Մենք ասոր (ի՞նչին) չհանեցանք.— Անիկա (ի՞նչը) մերիկէն (մեր ինչէ՞ն) լաւ է, եւն. : Մինչ եթէ դերանուններուն տեղ ղենք փոխարինուած անունները, նոյն նախադասութիւնները կը դառնան ինքնաբաւ.— Եղբայրս այսօր Զարեհին հանդիպէր է.— Մենք այս նկարին չհանեցանք.— Այն ինքնաշարժը մերիկէն լաւ է:

Անձնական Դերանուն

Անձնական կը կոչուին այն դերանունները, որոնք անձերու կամ անձնաւորուած առարկաներու տեղ կը դրուին՝ միանգամայն նշելով անոնց դէմքը, որ երեք ձեւերով կրնայ արտայայտուիլ. Ա. դէմք, Բ. դէմք, Գ. դէմք:

Ա. դէմքին համապատասխանող անձնական դերանունն է Ես, որ խօսողը կը ներկայացնէ եւ միանգամայն մեկնակէտն է միւս դէմքերու ճշդումին:

Բ. դէմքին համապատասխան դերանունն է Դուն, որով նշուող անձը կամ անձնաւորուած առարկան դէմ-յանդիման կը ներկայանայ

*) Յարաբերական դերանունը իր յարաբերակից դէմքը կ'առնէ:

խօսողին՝ իբրեւ անոր խօսքին ունկնդիր եւ հետեւաբար ամենէն մերձաւորը անոր (կամ գէթ իբր այդպիսին ըմբռնուած) . Դուք պիտի ստանձնես այս պարտականութիւնը .— Մասի՛ս, մեր ժողովուրդին անմահութիւնը խորհրդանշող յաիտեմական կոթողն ես դում:

Գ. Ղէմքը ներկայացնող զերանունն է Ան (անիկա) կամ ինք, որով կը տրուին խօսողին եւ խօսքը ընդունողին անմիջական յարաբերութենէն դուրս ինկող բոլոր անձերն ու առարկաները (ինք՝ ընդհանրապէս անձերու համար*) :

Անձնական զերանունները ունին իրենց առանձնայատուկ թուական եւ հոլովական ձեւերը, որոնք կը տարբերին անուններուն նոյն կարգերու ձեւերէն (դիմել զերանուններու հոլովման ցուցակին) :

Ա. եւ Բ. Ղէմքի անձնական զերանուններու ուղղական ձեւերուն տեղ կրնայ գործածուիլ Գ. Ղէմքի ինք զերանունը համապատասխան Ղէմքին յօղը առնելով, այսինքն՝ Ա. Ղէմքին համար ս, Բ. Ղէմքին համար դ. այսպէս՝ ինքս պիտի կատարեմ անհրաժեշտ դիմումները .— ինքք քու աշխատանքիդ վստահեմ (նաեւ Գ. Ղէմքով ինքք) : Այս ձեւերը Ղէմքը շեշտելու համար են . իսկ եթէ աւելի ցայտուն դարձնել ուզենք զիմական արտայայտութիւնը, զերանուանական երկու ձեւերը միասին գործածելով կ'ունենանք՝ ես ինքս, դում ինքք զուգորութիւնները . այս պարագային՝ Գ. Ղէմքի համար ալ կ'ունենանք ան ինքք: Այսպէս՝ ես ինքս պիտի կատարեմ անհրաժեշտ դիմումները .— Դում ինքք խօսե իրեմ .— Ան ինքն էր մեր յարաբերութիւնները խանգարողը . կամ փոխան զերանունի անունի մը հետ՝ յաճախ բնութիւնը ինքք կը բժշկէ հիւանդութիւնները:

Անձնական զերանուններուն ուղղական ձեւերը կը համապատասխանեն նախադասութեան ստորոգիչ բային ենթակայի Ղէմքին (ինչպէս նաեւ թիւին) . այսպէս՝ գրեցի՝ ես, գրեցիք՝ դուք, գրեց՝ ան: Կը նշանակէ թէ հայերէն բայերու խոնարհեալ ձեւերը զօրութեանապէս իրենց մէջ կը կրեն ենթակային Ղէմքը (ինչպէս նաեւ թիւը) .

*) Պետք է գատորոշել Գ. Ղէմքի ինք եւ ան դերանուններու գործածութեան պարագաները: Ինք կը դրուի գլխաւոր խօսքի ենթակայի անունին տեղ, իսկ ան ուրիշի մը անունին տեղ . այսպէս՝ Տիգրանը կը պարծեմար Արամին թէ ինք (Տիգրանը) լաւ նշանաւոր է, մինչդեռ ան (Արամը) հրացան բռնել անգամ չի գիտեր: Բայց երբ գլխաւոր խօսքի ենթական խօսողին կամ խօսակցին Ղէմքով տրուած է, ինք դերանունը պատշաճօրէն կը փոխարինէ անը . Ես ըսի Արամին թէ ես լաւ նշանաւոր եմ մինչդեռ ինք (Արամը) հրացան բռնել անգամ չի գիտեր:

Նոյն տարբերութեամբ կը գործածուին նաեւ այս դերանուններուն հոլովական ձեւերը: Այսպէս՝ Տիգրան տեսաւ իր (Տիգրանին) եղբայրը .— Տիգրան տեսաւ անոր (ուրիշի մը) եղբայրը .— Տիգրանը հանդիպեցաւ իր կնոջը եւ իր տղուն (երկու անձերն ալ Տիգրանինն են) .— Տիգրանը հանդիպեցաւ իր տղուն եւ անոր կնոջը (տղան Տիգրանինն է, իսկ կինը տղունը կամ ուրիշի մը):

Ինք դերանունին այս կամ այն հոլովը կրնայ դրուիլ ան դերանունին համապատասխան հոլովին տեղ, երբ խօսքին մէջ շփոթութիւն առաջ չի գար. Մենք հանդիպեցանք Տիգրանին եւ իր եղբորը:

եւ ասոր համար ալ, ընդհանրապէս, դերանուն ենթական նիւթապէս չ'արտայայտուիր. գրեցի (ես), խօսեցար (դուն), կարդացին (անոնք) :

Բայց դերանուն ենթական յայտնապէս դնել հարկ կ'ըլլայ, ա) երբ պարբերութեան մը յաջորդական նախադասութիւններուն զէմքը կը փոխուի. Անոնք մտան տուն, իսկ մենք շարունակեցինք մեր ճամբան.— Դուք կրնաք իրեն խօսք հասկցնել, բայց անոնք չեն կրնար. բ) երբ ենթական ներկայացնող եզրը մասնաւորապէս շահեկան է. Դո՛ւք կրնաք անոր խօսք հասկցնել.— Ո՞վ էր մրցումին մէջ առաջին հանդիսացողը — ե՛ս էի:

Բոլոր անունները կամ իբր այդպիսին առնուած տեսակներն ու անորոշ դերանունները, որոնք Գ. զէմքի բնութիւն ունին, կրնանք օժտել Ա. եւ Բ. զէմքերու յատկութեամբ՝ դերանուանական յօդերու կցումով. եւ անշուշտ այս պարագային դերանուն ենթակային եւ ստորոգիչ բային համաձայնութիւնն ալ ըստ այնմ տեղի կ'ունենայ: Այսպէս՝ Ստորագրողս (ես) ձեր նկատողութեան կը յանձնեմ ճետեւեալ խնդիրը.— Կ'ընդունի՞ք որ աշակետներդ (դուք) ուսման ճետ միասին խաղի ալ պետք ունիք.— Երեքս (մենք) ալ պիտի մեկնի՞ք: Այլ հոլովներով՝ բոլորէդ (ձեզմէ) կը պահանջուի ճշտապահութիւնը յարգել.— Փառք յաղթողիդ (քեզի) եւն. :

Անձնական դերանուններու տեսակներ են փոխադարձ (իրար, մէկզմէկ) եւ անդրադարձ (ես զիս, դուն քեզ, ինքզինք) կոչուած դերանունները իրենց հոլովական ձեւերով (տեսնել դերանուններու հոլովման պատկերը):

Դերանուն ենթակային եւ ստորոգիչ բային համաձայնութեան մասնաւոր պարագաները՝ իրենց կարգին:

Ստացական Դերանուն

Անձնական դերանուններուն սեռական ձեւերը կը գործածուին իբրեւ ստացական մականուններ*: Ասոնք են, իրենց եզակի եւ յոգնակի ձեւերով, իմ-մեր, քու-ձեր, անոր կամ իր, անոնց կամ իրենց: Ասոնք՝ անունին կը վերադրուին ցոյց տալու համար թէ տուեալ անունով նշուած առարկան որո՞ւն կը վերաբերի: Այս պարագային կապակցութեան անուն եզրը, եզակի ձեւերուն հետ, անոնց զէմքին համապատասխան յօդը կ'առնէ, որ կը կոչուի ստացականի դիմորոշ յօդը իսկ յոգնակի ձեւերուն հետ կ'առնէ որոշիչ յօդ (ը-ն) . այսպէս՝ ա) Իմ հրացանս, քու հրացանդ, իր (կամ՝ անոր) հրացանը. բ) Մեր պարտէզը, ձեր այգին, իրենց (անոնց) տունը: Անձնական դերանուններու այս սեռական հոլովները ունին նաեւ այսօր բարբառային

*) Իկատ.— Բոլոր դերանուանական մականունները (ստացական, ցուցական, անորոշ), մենք պարզապէս կ'անուանենք մականուն:

դարձած իրենց երկրորդ ձեւերը. — իմին-մերին, քուկին-ձերին, իրեն (որ գրական լեզուի մէջ տրական է) :

Արդ՝ գրական եւ բարբառային այս սեռական ձեւերը խզուելով իրենց կապակցութենէն եւ առնելով համապատասխան դէմքի յօդը կը դառնան ստացական դերանուն. *այսպէս՝ իմ հրացանս, Իմս-իմինս, մերը-մերինը. քուկդ-քուկինդ, ձերը-ձերինը. անորը (եւ նմանողաբար) անորինը, անոցը (եւ նմանողաբար) անոցինը, իրը-իրենը-իրենինը. իրենցը-իրենցինը: Ասոնց թիւն ու հոլովը կը կազմուի ընդհանուր կանոններուն համաձայն. իմինս-իմիններս, իմինիս-իմիններուս, իմինէս-իմիններէս, իմինովս-իմիներովս, եւ այսպէս նաեւ միւսները :*

Պէտք է դիտել տալ որ ստացական դերանունով արտայայտուած դէմքը ո՛չ թէ նշուած առարկայինն է, այլ առարկան ստացողինը՝ առարկային տիրոջը. առարկան փոխարինող դերանուններ միշտ ալ կը մնան Գ. դէմքի կալուածին մէջ. — Մեր տունը ընդարձակ է, բայց ձերինը ատի Օդասուն է. — Քուկդ շուտով հիցցաւ, իմս անր մնաց: Բայց ստացական դերանունը, անունը փոխարինելով, միանգամայն ցոյց կու տայ նշուած առարկային դիրքը յարաբերաբար ստացողի դէմքին :

Ստացական դերանուններու կազմութեան ձեւով կը կազմուին նաեւ անունէ դերանուններ եւ դերանունէ դերանուններ, ինչպէս՝ քու ձիդ տոհմիկ չէ, Ջարեհիքը արարական ընտիր Գժոյգ է. — Ձեր պարտեզին ծառերը չորցեր են, մեր պարտեզիները դալար մնացած են. — Քննուած աշակերտներէն հիմզին պատասխանները ճիշդ են, չորսիները կէտուկէս, երկուքիները սխալ. — Երրորդ դասարանի նստարանները անր են, չորրորդիները խախտ են: — Այս-ասոր-ասորինը ցուցական դերանուն է, ուրիշը-ուրիշին-ուրիշինը անորոշ դերանուն է, եւն. :

Ստացական դերանուններ կազմելու պարագային պէտք է զգուշանալ կապակցութեան մը բոլոր սեռական վերադիրները դերանունական միակ ձեւի մը մէջ լուծել փորձելէ. ատկէ առաջ կու գան խճող ու անճաշակ բառաձեւեր. աւելի պատշաճ է, ի հարկին, անուն եզրերը պահել: Այսպէս՝ Քու գիրքդ-իմինս, քու գրքիդ թերթերդ-իմիններս: Ասկէ անդին վերածումները պէտք չէ բռնազբօսել. հետեւաբար՝ քու գրքիդ թերթերուն երեսները - իմիններուս երեսները. ձեր պարտեզին ծառերուն տերեւները - մեր պարտեզիներուն տերեւները. եւն. :

Յուցական Դերանուն

Յուցական կը կոչուին այն դերանունները, որոնք առարկան մատնացոյց կ'ընեն ըստ դիրքի, այսինքն՝ այս կամ այն դէմքին յարաբերութեամբ: Ասոնց գլխաւորներն են.

ա) Ասիկա, որ ցոյց կու տայ Ա. դէմքին (խօսողին) մօտիկ գտնուող առարկան. բ) Ատիկա, որ ցոյց կու տայ Բ. դէմքին (խօսակիցին) մօտիկ գտնուող առարկան. գ) Անիկա, որ ցոյց կու տայ

առաջին երկու դէմքերու տարածական յարաբերութենէն ղուրս գտնուող առարկան:

Այս, այդ, այն (աս, ատ, ան) ցուցականները երբ կը գործածուին անկախաբար, այսինքն՝ առանց անունի մը վերադրուելու, կը դառնան դերանուն: Այս գիրքն է իմ փնտրածս (մականուն) — Այս է իմ փնտրածս (դերանուն): Եւ այսպէս՝ Այդ գրիչը քեզի չի պատկանիր.— Այդ քեզի չի պատկանիր.— Այն երիտասարդը ո՛վ էր.— Այն ի՞նչ է:

Ցուցական դերանուններուն բարբառային տեսակները շատ են: Սա, դա, նա թէ՛ իբրեւ մականուն, թէ՛ իբրեւ դերանուն կրնան գործածուիլ. ասոնցմէ գրական լեզուի մէջ յաճախադէպ գործածութիւն ունի սա:

Ասի, ատի, անի-սուի, դուի, նուի-սուիկա, դուիկա, նուիկա բարբառայինները միայն իբրեւ դերանուն կը գործածուին:

Ինչպէս կը տեսնուի, բոլոր ցուցականներն ալ իրենց վրայ կը կրեն երեք դէմքերուն համապատասխանող դերանուանական յօդերէն մէկը կամ միւսը (ս, դ-տ, ն): Ասով, ստացական դերանուններուն նման, ցուցական դերանունները եւս (ինչպէս եւ ցուցական մականունները) կը ներկայանան երեք դիմական ձեւերով, որոնք առարկան ցոյց կու տան ճշդելով միանգամայն անոր դիրքը:

Ըսենք սակայն որ ցուցական դերանուններու (նաեւ մականուններու) գործածութեան այս սահմանումները, այսինքն՝ դէմքերու դիրքին համաձայն գործածութիւնը, խստորէն չեն յարգուիր, մասնաւորաբար դ եւ ն ձեւերը յաճախ իրարու տեղ կ'անցնին:

Հոս եւս դիտել տանք որ ցուցական դերանունով արտայայտուած դէմքը ո՛չ թէ առարկայինն է կամ զայն փոխարինող դերանունինը, այլ առարկային մօտիկ գտնուողինը. ուրիշ խօսքով՝ բոլոր ցուցական դերանունները եւս, ստացական դերանուններուն նման, Գ. դէմքի յատկութիւն ունին. այսպէս՝ Ասիկա նոր է. Ատիկա նոր է. Անիկա նոր է:

Ցուցական դերանունները անձ մը կամ իր մը չէ որ կը փոխարինեն միշտ. անոնք շատ անգամ ամբողջ բառական կապակցութիւն մը, ամբողջական խօսք մը կամ նկարագրական մը կը փոխարինեն: Այսպէս. Առջի գիշերուան փոթորիկէն տապալած ծառը գետինը կը մնար տակաւին. անիկա մեզի բաւական վատելիք հայայայտեց.— Թէ Գեորգ Չաուշ հեքիաթը կեանքի եւ կեանքը հեքիաթի վերածող հերոս մը եղաւ՝ ատիկա ոչ ոք կրնայ ուրանալ.— Մեր ոտքին տակ ամպի զանգուածներ, մեր գլխուն վերեւ յստակ երկինք մը, իսկ մեր դիմաց արշալուսային հորիզոնն ու հիմալուած ծովը. ես ասոր նոր կը հանդիպէի:

Ցուցական դերանունները, անձնական դերանուններուն նման, ունին իրենց առանձնայատուկ հոլովումը:

Անորոշ Դերանուն

Անորոշ կը կոչուին այն դերանունները, որոնք փոխարինուած անունին վերաբերմամբ տարտամ, անորոշ նշում մը կը կատարեն: Առնենք հետեւեալ օրինակը. Ես ասոնցմէ մէկը քեզի կը նուիրէի, քայց ուրիշին խոստացած եմ: — Այս խօսքին մէջ «ես» եւ «քեզի» անձնական դերանունները դէմքի նշումով որոշապէս երեւան կը հանեն խօսող անձն ու խօսակից անձը. «ասոնցմէ» ցուցական դերանունը առարկան կը զատորոշէ զայն մատնանիչ ընելով, մինչդեռ «մէկը» (ո՞ր մէկը) եւ «ուրիշին» (որո՞ւ) անորոշ դերանունները առարկան բացայայտելու նոյն զօրութիւնը չունին:

Սակայն բոլոր անորոշ դերանունները նոյն տարտամութիւնը չունին: Անոնց մէջ կան այնպիսիները, որոնք մօտիկ են ցուցականներուն եւ գրեթէ նոյն նշումը կը կատարեն: Օրինակ՝ Այս կօշիկը չեմ հագնիր, միւսը (միւս կօշիկը) տուր. — Ուրեմն դուն կ'ուզես հայրեմի հողին վրայ ապրիլ եւ մեռնիլ. իմ փափաքս ալ նոյնն է: Այսու հանդերձ անորոշ դերանուններուն նշումի տարբեր աստիճանները տեսակին քերականական բնոյթը փոխելու չափ վճռական տարբերութիւններ չեն ներկայացներ:

Անորոշ մականուններէն շատերը յօդ առնելով անորոշ դերանուններու կը վերածուին, երբ իրենց գլխաւոր եզրը զեղչուի. այսպէս՝ Ուրիշ ընկեր մը կը փնտռեմ — Ուրիշ մը կը փնտռեմ. — Միւս նկարը կ'ուզեմ — Միւսը կ'ուզեմ: Հետեւեալ ընդգծուած եզրերը անորոշ դերանուններ են՝ գործածուած ըլլալով առանց անուններու վերադրուելու.

Ծատերը զիս մերժեցին — Բնար մ'ունի սոսկ ըսին.

Մի՞ն՝ դողդոջ է, գոյն չունի — Միւսն ալ ըսաւ. կը մեռնի՛:

Սակայն անխտիր բոլոր անորոշ մականունները դերանունի չեն վերածուիր, ոչ ալ բոլոր անորոշ դերանունները կրնան իբրեւ մականուն գործածուիլ: Այսպէս՝ որեւէ, որեւիցէ, սոյն (վերջինը քիչ գործածական) միայն իբրեւ մականուն կը գործածուին. ո՞վ, մէկը, ոմանք, ամէնը եւ ամէն ոք, ամէն ինչ եւն. կապակցութիւնները միայն իբրեւ դերանուն կը գործածուին:

Անորոշ դերանունները միակերպ հոլովումի մը ենթակայ չեն: Անոնցմէ ոմանք դերանուանական հոլովում ունին, ինչպէս ո՞վ, ո՞րը-որմէ՛, որո՞նք, որո՞նց որոնցմէ՛ որոնցմո՞վ. ոմանք (միայն յգ. ձեւով) — ոմանց, ոմանցմէ, ոմանցով: Ուրիշներ հոլովման երկրորդ ձեւին կը հպատակին (հայ-ու). ամէնը-ամէնում. եւն. : Մէկը, իբրեւ անորոշ դերանուն, իր սեռական-տրական ձեւով կ'ըլլայ մէկուն. իսկ իբրեւ թուական անուն կ'ըլլայ մէկին. օրինակ՝ Այս գաղտնիքը մէկուն մի՛ հաղորդէր. — Մէկին կրկնը-երկուք է:

Անորոշ դերանուններուն մեծ մասը աշխարհաբարի հոլովման ընդհանուր ձեւին (-ի, -է, -ով) կը հպատակի. այսպէս՝ ուրիշին, ուրիշէն, ուրիշով — ուրիշներուն, ուրիշներէն, ուրիշներով:

Բաղադրեալ անորոշ դերանուններու հոլովման պարագային կապակցութեան գլխաւոր եզրն է որ կը հոլովուի. այսպէս՝ ո՛ր մէկը — ո՛ր մէկուն, ո՛ր մէկէն եւն. ո՛չ մէկուն, ո՛չ մէկէն, ո՛չ մէկով. ո՛վ որ-որո՛ւ, որ, որմէ՛ որ. ուրիշ մը-ուրիշի մը, ուրիշէ մը եւն.:

Որ կցորդով կազմուած դերանունները (ո՛վ որ, ո՛րը որ, ի՛նչ որ) միանգամայն յարաբերական դերանունի զօրութիւն ունին (տե՛ս յարաբերական դերանունը):

Ոչ ժխտական կցորդով կազմուած անորոշ դերանունները հաստատական բայով արտայայտուած նախադասութեան մը իմաստը ժխտելու զօրութիւնը ունին. օրինակ՝ Ո՛չ մէկը օգնութեան հասաւ = որեւէ մէկը օգնութեան չհասաւ.— Իր յաջողութիւնը ոչ ոքի կը պարտի =.— Ատուրընէ ի վեր ոչինչ կերած եմ = քան չեմ կերած*:

Յարաբերական Դերանուն

Յարաբերական կը կոչուի այն դերանունը, որ տուեալ պարբերութեան մը առաջին նախադասութեան մէջ յիշուած անուն մը կամ դերանուն մը փոխարինելով հանդերձ կը կազմէ երկու նախադասութիւններու քերականական միութիւն մը: Օրինակ. Ուրագ կը կոչուի այն գործիքը, որով փայտ կը տաշեն.— Անոնք, որ ինկան գաղափարական պայքարի ճամբուն վրայ, իրենց անունները անմահացուցին:

Բոլոր դերանուններն ալ իմաստի հանգոյցներ են իրարու յաջորդող նախադասութիւններու միջեւ, սակայն բացի յարաբերականէն բոլոր միւս դերանունները լոկ տրամաբանական կապ մը կը հաստատեն համադաս նախադասութիւններու միջեւ: Առենեք հետեւեալ խօսքը:

Տիգրան Երոպայէն վերադարձեր է. եղբայրս այսօր իրեն հանդիպեր է:

Եթէ համադասական այս կապակցութեան երկրորդ եզրը — եղբայրս այսօր իրեն հանդիպեր է — առանձին առնեմ, կ'ունենամ քերականօրէն ուրոյն նախադասութիւն մը, որ տրամաբանօրէն ինքնաբաւ չէ: Այդ նախադասութեան անդամ իրեն դերանունը կ'ակնարկէ նախորդող նախադասութեան մը մէջ յիշուած անունի մը (մեր օրինակին մէջ՝ Տիգրան) եւ իր այս դերովն իսկ կ'ըլլայ օղակը երկու նախադասութիւններու տրամաբանական կապակցութեան: Իսկ եթէ յարաբերական դերանունով կազմուած կապակցութենէ մը առանձնացնեմ յարաբերական նախադասութիւնը — օրինակ՝ ա) որով

*) Արեւլահայերէնի մէջ ցման դերանուններու հետ նախադասութեան ստորոգիչ բայն ալ ժխտական ձեւով կը դրուի. Ոչ ոք օգնութեան չհասաւ.— Ոչինչ չեմ կերած:

փայտ կը տաշեն. բ) որ ինկան գաղափարական պայքարի ճամբուն վրայ — այս վերջինը խօսքի ուրոյն միութիւն մը չէ այլեւս, ո՛չ տրամաբանական, ո՛չ քերականական: Անիկա առկախ նախադասութիւն մըն է՝ ըլլալով լրացուցիչ եզրը խօսքի աւելի մեծ միութեան մը, ստորադաս մէկ անդամը գլխաւոր նախադասութեան մը, որմէ բաժնուած մնալ չի կրնար եւ որուն անխուսափելիօրէն կապուած կը մնայ իր յարաբերական եզրին զօրութեամբ՝ այսպէսով ստեղծելով խօսքի աւելի մեծ միութիւն մը՝ երկու նախադասութիւններու քերականական միութիւնը:

Իր շարահիւսական այս կարեւոր առանձնատկութենէն է որ յարաբերական դերանունը կ'առնէ իր անուանումը, եւ այդ առանձնատկութեամբ է, մանաւանդ, որ կը զատորոշուի միւս դերանուններէն:

Յարաբերական դերանունին ամենէն տիպարային օրինակը եւ ամենէն աւելի ընթացիկ գործածութիւն ունեցողը որ դերանունն է, որ տեսակին յատկութիւնները լիովին իր վրայ ունի: Ասիկա, ըլլալով միանգամայն ամենէն ճկունը, իր կազմած կապակցութեան մէջ կրնայ ներկայանալ որեւէ թիւով եւ հոլովով ըստ պահանջի:

Յարաբերական դերանունով փոխարինուած եզրը կը կոչուի յարաբերեալ, որ խօսքին մէջ, փոխարինող դերանունէն առաջ, անոր ամենէն մօտիկ գտնուող անունը կամ դերանունը պէտք է ըլլայ (տեսնել վերը տրուած օրինակները):

Այս կանոնը աւելի դիրքաւ հասկնալի ընելու համար՝ դասազրքի մը մէջ մտած կտորէ մը կ'առնեմ յարաբերական դերանունի սխալ գործածութեան օրինակ մը.

Մեր շոգեմաւր կը պատկանէր ոռուսական ընկերութեան մը, որ ուղղակի Բիրէա պիտի երթար:

Այս խօսքին մէջ, ըստ կանոնի, որ յարաբերական դերանունը (երկրորդ նախադասութեան ենթական) իրեն յարաբերեալ ունի ոռուսական ընկերութիւնը, որ նախորդ նախադասութեան իրեն ամենէն մօտիկ գտնուող անունն է. եւ հետեւաբար, կանոնական հասկացողութեամբ, Բիրէա գացողն ալ ոռուսական ընկերութիւնն է: Բայց ամենուն համար ալ պարզ է որ հեղինակին միտքը ո՛չ թէ ոռուսական ընկերութիւնը Բիրէա ղրկելն է, այլ շոգեմաւրը: Այս պարագային խօսքը պէտք է ուղղել հետեւեալ ձեւով.

Ռուսական ընկերութեան մը կը պատկանէր մեր շոգեմաւր, որ ուղղակի Բիրէա պիտի երթար:

Սակայն թելադրելի է յարաբերեալ եզրը ուրիշ անունէ մը առաջ յիշել, երբ մասնաւորապէս կը շեշտենք անոր շահեկանութիւնը: Տանք յարաբերեալի դիրքին երկու օրինակներն ալ.

1.— ա) Ասոնք մեր նահատակներու անուաններն են, որոնք այլեւս անջնջելի կերպով արձանագրուած են պատմութեան տոմարին մէջ:

բ) Ասոնք ա՛յն նախատակներու անուններն են, որոնք իրենց կիսաարտ պայքարին շարունակութիւնը մեզի կտակեցին:

2.- ա) Ասոնք առաքելայնորու պատգամներն են, որոնց հնազանդիլ պարտաւոր ենք:

բ) Ասոնք այն առաքելայնորէն հոշակուած պատգամներն են, որոնց հաւատարիմ հետետորդները ըլլալու ուխտը ունինք:

Ըստ Լաւրենտիոսի կը հետեւի որ յարաբերական դերանուշնով կազմը Լաւրենտիոսի գլխաւոր եւ ստորադաս նախադասութիւններու կապակցութեան մը մէջ յարաբերական նախադասութիւնը չի կրնար նախադաս ըլլալ քանի որ յարաբերեալ եզրը (որ յարաբերական դերանունին պիտի նախորդէր) գլխաւոր նախադասութեան մէջ է*։ Բայց կրնայ, ըստ պատշաճի կամ ըստ ոճային նախասիրութեան, ամբողջութեամբ յաջորդել իր գլխաւորին կամ ըլլալ անոր միջադաս՝ իր շարադասական դիրքին հետ առանց փոխելու անշուշտ իր քերականական պաշտօնը։ Այսպէս՝

ա) Հրաշալի էին այն տեսարանները, զորս կը դիտէինք Կասիոսի բարձունքէն. բ) Այն տեսարանները, զորս կը դիտէինք Կասիոսի բարձունքէն, հրաշալի էին.— ա) Ստորին արարածներ են անոնք, որոնք վճռական վայրկեանին գաղափարական պայքարի դաշտը կը լքեն. բ) Անոնք, որոնք վճռական վայրկեանին գաղափարական պայքարի դաշտը կը լքեն, ստորին արարածներ են:

Ընտիր ձեւ է ըսել

ա) Որ բարձր վերակացու լինին երիցունք, կրկին պատուոյ արժանի եղիցին:

Ո՞ր է որ ծնաւ արքայն

հրէից:

Յիսուս եւ որ ընդ նմա էին շաակերտք:

բ) Դերանուն յարաբերեալը յաճախ կը զեղչուի եւ գօրութեամբ միայն կ'ըմբռնուի. Որ գայ զկնի իմ, ընդ խաւար մի գնասցէ:

Որ ոչ լուիցէ բանիւ, լուիցէ գանիւ:

գ) Երբ դերանուն յարաբերեալը զեղչուի, յարաբերականը ընդհանրապէս անոր հորովը կ'առնէ, այսինքն կը դրուի այն հորովով, որով դրուած պիտի ըլլար դերանուն յերաբերեալը, եթէ նիւթապէս արտայայտուէր.

Որում խնդրէ ի քէն, սուր:

Յորմէ կամի փոխ առնուլ ի քէն, մի դարձուցաներ զերեսս:

Երանի որոց սուրբ են սըրտիւր:

Փոխանակ ըսելու

Երիցունք, որ բարտք վերակացու լինին, կրկին...

Ո՞ր է արքայն հրէից որ ծնաւ:

Յիսուս եւ աշակերտք որ ընդ նմա էին:

Կրնա՞նք ըսել որ զեղչուի եւ գօրութեամբ միայն կ'ըմբռնուի.

Նա որ գայ զկնի իմ, ընդ խաւար մի գնասցէ:

Նա, որ ոչ լուիցէ բանիւ, լուիցէ գանիւ:

Տուր նմա, որ խնդրէ ի քէն:

Ի նմանէ, որ կամի փոխ առնուլ ի քէն, մի դարձուցաներ զերեսս:

Երանի այնոցիկ որք սուրբ են սրտիւր:

*)- ա) Գրաբարի մէջ ըսելու անի ընտիր ձեւ համարուած է յարաբերական դերանունին նախադաս գործածութիւնը. օրինակ՝

Յարաբերական դերանունը իր յարաբերեալին հետ հոլովական համաձայնութիւն չունի, կը համաձայնի միայն թիւով: Օրինակ՝

Այն գիւղացին, որմէ պտուղ գնեցինք, մեզի ցոյց տուաւ լերան ճամբան.— Այն գիւղացիները, որոնցմէ մեր պաշարը հայթայթեցինք.— Ո՛վ էր այն երիտասարդը, որուն բարեւեցիր.— Այն երիտասարդները, որոնց բարեւեցի, հայագիտական ճիւղի ուսանողներ են.— Այն գրքոյկը, որով առաջին անգամ հայերէն կարդալ սկսանք, պատկերազարդ այբբենարան մըն էր.— Իսկապէս թանկարժէք երկեր են այն գիրքերը, որոնցմով գրադարանդ կազմած ես:

Սակայն յարաբերական դերանունին եզակի ուղղակի եւ Հայցական ձեւերը կրնան յոգնակի յարաբերեալ ունենալ, եւ երբեմն՝ աւելի վայելչութեամբ: Օրինակ՝ Այն տեսարանները, զոր կը դիտէինք Կասիոսի բարձունքէն, հրաշալի էին.— Ստորին արարածներ են անոնք, որ վճռական վայրկեանին գաղափարական պայքարի դաշտը կը լքեն:

Երբ ծաւալուն խօսքի մը մէջ երեւան եկող տարբեր բայեր տարբեր հոլովներով խնդիր կը պահանջեն, հարկ է յարաբերական դերանունը կրկնել պահանջուած հոլովներով: Օրինակ՝

Ահաասիկ շիրիմը այն մտիրեալին, որ եղաւ ամնաբանց յառաջապահը մեր գաղափարական պայքարին, որուն խօսքը պատգամ էր իր շուրջիմներուն համար եւ որմէ կը պատկառէին իր հակառակորդներն անգամ:

Բայց եթէ իրարու յաջորդող բայերը նոյն հոլովը կը պահանջեն, յարաբերականը կրկնել կամ ոչ՝ ոճային նախասիրութեան կը մնայ:

Ահաասիկ շիրիմը այն մտիրեալին որ ամնաբանց յառաջապահը եղաւ մեր գաղափարական պայքարին, (որ) իր խօսքը իբրեւ պատգամ լսելի ըրաւ իր շուրջիմներուն եւ (որ) պատկառանք ազդեց իր հակառակորդներուն անգամ:

Բայց, խօսքի մը իրարու յաջորդող նախադասութիւններուն մէջ տարբեր յարաբերեալ ունեցող յարաբերականներ գործածել դէմ է լեզուին վայելչութեան: Հետեւեալը օրինակ մըն է յարաբերական դերանունի անճահ գործածութեան. Ասիկա այն գրիչն է, զոր մուտք ստացած եմ հօրմէս, որուն տուած էր իր մէկ բարեկամը, որ Բարիզէն քերած էր:

Մինչեւ հոս մեր տուած կանոնական գիտելիքներն ու համապատասխան օրինակները յատուկ են յարաբերական դերանունի ընթացիկ գործածութեան, անոր բո՛ւն դերին, որ է՝ անունը կամ դերանունը փոխարինել: Բայց յարաբերական դերանունը երբեմն կը գործածուի ամբողջ խօսք մը փոխարինելու համար. օրինակ՝ 1) Անոնք մեզի առաջարկեցին՝ ժամանակ շահելու համար լերան ճամբով երթալ, որուն մենք հաւանութիւն չտուինք. 2) Երկու կողմերն ալ անգիջող էին իրենց պահանջներուն վրայ, որմէ կը հետեւէր թէ բախումը անխուսափելի էր. 3) Այդ պահուն էր որ լսած էինք թէ մեր կամատրական գունդերը փախուստի

մատնած էին թրքական բանակը, որով մեր խանդավառությունը չափ չունէր: Որ *յարաբերական դերանունին այս գործիական ձեւը* (որով) *իրաւամբ համարուած է նաեւ շաղկապ:*

Իրրեւ յարաբերական դերանունն ընթացիկ գործածութիւն ունի ուր (որուն մէջ), որ տեղի անուններ կը փոխարինէ. նոյնքան յաճախադէպ գործածութիւն ունի նաեւ իր բացառական ձեւը (ուրկէ): Օրինակ՝ Այն տունը, ուր կը բնակէիք, ընդարձակ պարտեզով մը շրջապատուած էր.— Այն գետը, ուր լողացիք, շատ խորունկ էր:— Այն ճամբան, ուրկէ այժմ ինքնաշարժները կ'երթեւեկեն, նոր բացուած է.— Կամուրջը, ուրկէ անցանք, խախտու էր:

Ուր-ին հարցականը՝ ո՛ւր, առանց յարաբերական դերի, դերանուանական մակբայ է:

Յարաբերական դերանուն է նաեւ երբ (որու միջոցին), երբ ժամանակի անուններ կը փոխարինէ ներգոյականի առումով: Օրինակ՝ Այն շրջանին երբ Հայաստան իր կայսրութեան փառքը կ'ապրէր, Հոռոմ ալ հասած էր իր գօրութեան գագաթնակէտին.— Երանելի էին այն օրերը, երբ բացի դպրոցական պարտականութիւններէն ուրիշ հոգ չունէիք:

Այս երբ դերանունը չչփոթել երբ շաղկապին հետ, որ դարձեալ խօսքի երկու միութիւններ իրարու կը կապէ, բայց առանց ժամանակի անուն փոխարինելու. երբ գարունը գայ, գետերը կը վարարին: Այսուհանդերձ երկու տեսակները երբեմն իրար կը շօշափեն:

Երբեմն ուր-ը կրնայ փոխարինել երբ-ը. այսպէս՝ Այն շրջանին, ուր Հայաստան իր կայսրութեան փառքը կ'ապրէր...

Երբ-ին հարցականը՝ ե՞րբ, չունենալով յարաբերական դերանուն, դերանուանական մակբայ է:

Յարաբերականի գօրութիւն ունին նաեւ ո՛վ որ, ի՛նչ որ, ո՛րը որ, ո՛ւր որ, ե՛րբ որ (երբոր) կապակցութիւնները, որոնք դասագրքերու մէջ ընդհանրապէս անորոշ դերանուններու կարգը կը դասուին: Ասոնք էապէս անորոշ դերանունի մը եւ որ շաղկապի կապակցութիւններ են եւ խօսքին մէջ յաճախ կը գործածուին առանց յարաբերեալի մը պահանջը զգացնելու: Այսպէս՝ Ո՛վ որ կ'ուզէ, թող ինձի հետեւի.— Պատմեմ ձեզի ինչ որ լսեցի.— Ո՛ւր որ երթաս, կեանքը նոյնն է.— Ատէք ո՛րը որ կ'ուզէք.— Ե՛րբ որ գան, բարի եկան:

Սակայն այս մնայուն կապակցութիւնները զրեթէ բառական միութեան համազօր դարձած են եւ, իբր այդպիսին, պարզ յարաբերականներու պէս կրնան յարաբերեալ առնել. օրինակ՝ Թող խօսի ա՛ն, ով որ կ'ուզէ.— Գացէ՛ք հո՛ն, ուր որ ձեր ընկերները գացին. Պատմեմ ձեզի ա՛յն, ինչ որ լսեցի:

Բայց նաեւ շատ անգամ զլիաւոր եզրը մինակը կապակցութեան տեղը կը բռնէ՝ հազիւ զգացնելով որ կապին գօրութեանական գոյութիւնը: Ասիկա՝ առաւելաբար խօսակցական լեզուի մէջ. Ո՛վ կ'ուզէ թող խօսի.— Ո՛ւրկէ կ'ուզէք գացէք.— Ի՛նչ կ'ուզէ թող ընէ.— Ո՛րը կ'ուզէք ատէք.— Ե՛րբ կու գայ թող գայ:

Բ Ա Յ

Ոստքի բաղադրիչ տարրերուն երկու գլխաւոր տեսակներէն երկրորդը բայն է:

Եթէ անունը կը համապատասխանէ արտաքին աշխարհի գոյակին, որ միջոցին մէջ տրուած կայուն առարկան է, բայը կը համապատասխանէ ժամանակին մէջ ընթացող եղելութեան, որ առարկային տեւողային գոյածեւն է:

Քերականութեան ընթացիկ դասագրքերուն մէջ քերականական այս տեսակին տրուած սահմանումը թերի է: Ըստ այդ սահմանումին՝ բայը բառական այն տեսակն է, որ գործողութիւն կամ կացութիւն ցոյց կու տայ: Բայց ասով բայ պիտի համարուէին բազմաթիւ բառեր, որոնք գործողութիւն կամ կացութիւն ցոյց կու տան, բայց բայ չեն: Այսպէս՝ խաղ, մեկնում, պտոյտ, աւերում, առետուր (գործողութիւն), հանդարտութիւն, խոնջեմք, թմրութիւն (կացութիւն) անունի կայուածին պատկանող բառեր են, ինչպէս բոլոր բայանունները, որոնք փակուած՝ առարկայացած եղելութիւն ցոյց կու տան:

Արդ՝ բայը, իր լիակատար առումով, եղելութիւնը (գործողութիւն, կացութիւն, դրութիւն) ցոյց կու տայ ո՛չ թէ անոր առարկայացած գոյածեւովը, այլ իրագործման ընթացքին վրայ՝ տեւողային մէկ պահուն:

Բային ամենէն էական մէկ առանձնայատկութիւնն է անոր տեւողային արտայայտութիւնը, զոր պիտի կոչենք կերպ*: Բայական այս կարգը եղելութեան հոլովոյթին մէկ փուլն է որ կը ներկայացնէ: Բայական այս կարգն է որ ցոյց կու տայ թէ եղելութիւնը նո՞ր կը սկսի, իր շարունակութեան վրայ է, աւարտելու մօտ թէ արդէն արդիւնքին հասած, մէ՞կ անգամէն եղած վերջացած թէ շարունակուող ընթացքով մը աւարտած, մէ՞կ անգամէն տեղի ունեցող եղելութիւն է թէ կրկնուող կամ յաճախական եւն. (կերպին դարձեալ կ'անդրադառնանք բային քերականական կարգերու բաժնին մէջ):

Հարկաւ եղելութիւնը, իր տեւողային փուլերով, պիտի արտայայտուի տուեալ ժամանակի մը մէջ՝ իբրեւ տեղի ունեցած, տեղի ունենալու վրայ կամ տեղի ունենալիք: Ուրիշ խօսքով՝ պիտի ներկայանայ բայական ժամանակի երեք գլխաւոր կայուածներէն որեւէ

* Այս բառին համապատասխանող ֆրանսերէնն է aspect (= երեւոյթ), զոր նշում երեւոյթին յարմարող անուանում մը չենք նկատեր: Կերպ բառը գործածած է Գաեւ Մ. Արեղեան՝ առանց սակայն բաւարար չափով բացատրելու բայական այս կարգին նշանակութիւնը:

մէկուն մէջ՝ ըլլալով կամ անցեալ, կամ ներկայ, կամ ապառնի (յետոյ կը տեսնենք որ կերպին տեւողային արտայայտութիւնը պայմանաւորուած չէ բային այս ժամանակներէն ո՛րեւէ մէկով) :

Բային էական մէկ առանձնայատկութիւնն է նաեւ իր եղանակը:

Պօսքը արտայայտական նոյն եղանակով չի ներկայանար միշտ: Կը խօսինք զեկուցելով, վճռելով, ենթադրելով, պայմանադրելով, հրամայելով, ըզձալով, խնդրելով եւն., եւն.: Պօսքին այս եղանակաւորումները կախում ունին բային համապատասխան ձեւաւորումէն, որ խօսքի բովանդակութեան նկատմամբ խօսողի (sujet parlant) դատողական կամ զգացողական վերաբերումին անդրադարձն է:

Մարդկային խօսքին արտայայտական ձեւերը, իրենց նշանակութեան զանազան երանգաւորումներով, խիստ բազմազան են, բայց քերականութեան դրքերը զանոնք սեղմած են քանի մը եղանակային կարգերու մէջ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ունի իր ժամանակային ձեւերը:

Բայը ունի նաեւ իր սեռի կարգը:

Գիտենք որ մեզ շրջապատող իրերու եւ երեւոյթներու աշխարհին մէջ եղելութիւնը իրեն մեկնակէտ-պատճառ ունի գոյակը՝ առարկան: Տեսանք նաեւ, որ առարկային եւ եղելութեան գոյակցութիւնը քերականական գետնի վրայ՝ կ'արտայայտուի ենթակայ անուանիւմ եւ ստորոգիչ քային զուգորդութեամբը: Բայց կրնայ ըլլալ որ եղելութիւնը իր հոլովութային ընթացքին վրայ հաղորդակցութեան մտնէ նաեւ իրեն ծնունդ տուող գոյակէն տարբեր առարկաներու հետ, ինչ որ քերականական գետնի վրայ կ'արտայայտուի բային եւ իր խնդիր-անրում յարաբերութեամբը:

Բային սեռը կ'արտայայտուի իր ենթակային եւ խնդիրներուն հետ ունեցած յարաբերութեան եղանակներովը: Ասով՝ հայերէնը կ'ունենայ երեք սեռի բայեր․ չեզոք, անգործական եւ կրատրական:

Չեզոք են այն բայերը, որոնք անցողական զօրութիւն չունին, այսինքն՝ որոնցմով արտայայտուած եղելութիւնը ենթակայ-առարկայէն մեկնելով անհրաժեշտաբար չի շօշափեր խնդիր-առարկայ մը: Ուրկէ կը հետեւի թէ չեզոք բայը միայն իր ենթակայով կը կազմէ ինքնաբաւ նախադասութիւն մը: Տղաքը կը խաղային.— Ընկերս սիւսանդացաւ:

Ներգործական կը կոչուին այն բայերը, որոնք անցողական զօրութիւն ունին եւ որոնցմով արտայայտուած գործողութիւնը գործող առարկայէն (ենթակայ) մեկնելով անհրաժեշտաբար կը յանգի կրող առարկայի մը, որուն համապատասխանող քերականական եզրը կը կոչուի կրող խնդիր (կամ ներգործական սեռի խնդիր): Եղբայրս լեզուաբանութիւն կ'ուսանի.— Երախան խաղալիքը կտորեց:

Կրատրական են այն բայերը, որոնցմով արտայայտուած խօսքը կը պահանջէ գործող առարկան ներկայացնող խնդիր մը եւ կրող

առարկան ներկայացնող ենթակայ մը՝ ներգործակաճով արտայայտը-
լած խօսքին հակառակ բնութեամբ մը: Այսպէս՝ Սելեկիան Աուաճ-
ուեցաւ հոռոմայեցիներէն:— Չարագործը ձերբակալուեցաւ ոստիկան-
ներէն:

Օրինակներուն մէջ ընդգծուած եզրերը իրենց կրաւորական
բայերուն առանձնայատուկ խնդիրներ են, որոնք կը կոչուին ներ-
գործող խնդիր (Այտընեան ասոնք կը կոչէ կրաւորական սեռի խնդիր),
իսկ ենթակաները (Սելեկիան, չարագործը) կ'ըլլան կրող ենթակայ:

Կրաւորական բայով արտայայտուած նախադասութիւն մը յա-
ճախ կրնայ վերածուիլ իրեն համապատասխան ներգործական ձեւին:
Այս պարագային, հարկաւ, ներգործող խնդիրը պիտի դառնայ ներ-
գործող ենթակայ, իսկ կրող ենթական՝ կրող խնդիր: Հոռոմայեցիները
Աուաճեցին Սելեկիան:— Ոստիկանները ձերբակալեցին չարագործը:

Երկու կարգի նախադասութիւնները համարժէք են բովանդակու-
թեամբ, բայց տարբեր են քերականական ձեւով:

Կերպ, ժամանակ, եղանակ եւ սեռ բային առանձնայատուկ կարգերն
են, որոնց պիտի անդրադառնանք դարձեալ:

Բայց բայը ունի նաեւ դէմքի եւ թիւի կարգերը, որոնք յատուկ
են նաեւ, յատուկ են մանաւանդ, անուն-դերանունին:

Ամէն գործողութիւն կ'ենթադրէ գործող մը, ամէն կացութիւն՝
կրող մը: Այդ գործողը կամ կրողը կամ ե'ս եմ (Ա. դէմք), կամ դո'ւն
ես (Բ. դէմք), կամ ա'ն է՝ ուրիշը (Գ. դէմք. որեւէ անձ, իր,
երեւոյթ): Ուրիշ խօսքով՝ ենթական կ'արտայայտուի դէմքով մը,
որ կ'անդրադառնայ նաեւ իր գոյակից եզրին՝ բային: Բայը ըստ
ինքեան դէմք չունի, իր ենթակայէն ներգործուելով է որ իր դիմական
արտայայտութիւնը կը ստանայ՝ դառնալով անոր ստորո-
գիշը, այսինքն՝ անոր դեր մը սահմանողը, կացութիւն մը կամ
դրութիւն մը վերադրողը: Ի՞նչքով համաձայնելով ենթակային հետ՝
բայը վերացական երեւոյթներու ոլորտէն կ'իջնէ առարկայական
իրականութեան գետինը՝ տեղ բռնելով, մասնաւորուելով ժամա-
նակին ու տեւողութեան մէջ եւ ասով վերածուելով իր գործօն գոյա-
ձեւին: Բայը իր դիմաւոր ձեւերով է որ կ'արտայայտէ իր էական
առանձնայատուկութիւնները. զրկուելով իր դիմական արտայայտու-
թենէն՝ անիկա կը վերածուի իր դերբայական ձեւերուն, որոնք զուրկ
են ստորոգումի (խօսք կազմելու) կարողութենէն*: Այլապէս՝ այդ
դիմազուրկ ձեւերը որոնց մէջ նուազած է նաեւ ժամանակի եւ հոլո-
վոյթի գաղափարը՝ սահմանուած են քերականական տարբեր տեսակ-
ներու յատուկութիւններով գործածուելու (տե'ս դերբայներու բա-
ժինը):

Հայերէն բայերուն դիմաւոր ձեւերը յաճախ կ'արտայայտուին
առանձին, իբրեւ ամբողջական խօսք, առանց իրենց յենարան ունե-

* Ասոնք ստորոգիչ կրնան դառնալ դիմաւոր օժանդակներու կապակցութեամբ, որոնց
մետ կը կազմեն բային բաղադրեալ ժամանակները (տե'ս բային կարգերը):

նալու նիւթապէս արտայայտուած ենթակայ մը: Սակայն ասիկա պէտք չէ մեզ շփոթութեան մատնէ, կարծել տալով որ «բայ ասում են այն բաները, որոնք միմալ խօսք են կազմում»: Հայերէնի բայերուն դիմական զօրութիւնը միայն նկատի ունեցող այս յայտարարութիւնը սխալ է, նախ, իբրեւ ընդհանուր հաստատում, քանի որ բոլոր լեզուներու բայերը դէմքը որոշապէս ցոյց տալու նոյն յատկութիւնը չունին եւ, հետեւաբար, կը գործածուին իբրեւ կցորդ ունենալով մտադրուած դէմքին համապատասխանող դերանունը, որ միանգամայն իրենց ենթական է (նկատի ունենալ Փրանսերէնը): Յիշուած յայտարարութիւնը սխալ է նաեւ հայերէնի (ո՛րեւէ լեզուի) վերաբերմամբ, որովհետեւ առանձին արտայայտուած բայական դիմաւոր ձեւերը մենք կ'ըմբռնենք անոնց մէջ զօրութենապէս գոյութիւն ունեցող ենթակայով միասին, որուն կը հպատակին իրենց դէմքով, եւ զոր նիւթապէս կրնանք երեւան հանել ի հարկին. օրինակ՝ Գրեցի = ես գրեցի. Կը խաղաք = դուք կը խաղաք. Պիտի մեկնիմ = անոնք պիտի մեկնին: Ենթակայէն անջատաբար ըմբռնուած դիմաւոր բայը, իր քերականական թեքեալ ձեւովը, առկախ եղելութեան մը վերացական գաղափարը կ'արտայայտէ լոկ, ինչպէս խօսքէն դուրս առնուած անունի հոլովեալ ձեւ մը՝ առկախ մնացած առարկայի մը գաղափարը: «Յաճախ բայի դէմքով միայն բաւարար չափով որոշ չի լինում այն առարկան, որին վերագրում է բայիմաստը կամ ստորոգեալը. հետեւաբար հարկաւոր է, որ բայի հետ դրուի մի գոյական որով որոշուի անողը կամ եղողը (ենթակայ): Այս դէպքում ենթակայ է կոչում միայն բայի դէմքը արտայայտող գոյականը, իսկ բայը գլխաւորապէս միայն իր բայիմաստով է նկատի առնում»: Այո՛, բային դիմաւոր ձեւը միշտ բաւական չէ, առանց նիւթապէս արտայայտուած ենթակային, խօսք կազմելու համար: Բայց նիւթապէս բային ընկերացած ըլլայ թէ զօրութենապէս անով արտայայտուած՝ ենթական մէկն է խօսքը հիմնադրող երկու եզրերէն (մեզի համար գոյութիւն չունի այն հարցը թէ ո՞րն է խօսքին նախաձարկ անդամը այս երկուքէն): Ինչպէս որ մեզ շրջապատող աշխարհին մէջ չկայ գոյակ առանց եղելութեան (որ իր հոլովութեային գոյաձեւն է) եւ չկայ եղելութիւն առանց գոյակի (որ եղելութեան ծնունդ տուող մեկնակէտն է)՝ լեզուական-քերականական գետնի վրայ չկայ խօսք առանց ենթակայ անունին (գոյակ) կամ առանց ստորոգիչ բային (եղելութիւն):

Բայը իր դիմաւոր ձեւերուն վրայ կ'արտայայտէ նաեւ քերականական թիւի նշանակութիւն: Սակայն թիւը բային ներքին մէկ առանձնայատկութիւնը չէ: Մենք տեսանք որ թիւի կարգը յատուկ էր թուարկելի առարկային, որ քերականական գետնի վրայ կը համապատասխանէ անունին. եղելութիւն-բայը համրանքի ենթակայ չէ: Սակայն խօսքին մէջ ստորոգիչ (դիմաւոր) բայը իր ենթակայէն ներգործուելով կ'առնէ անոր համապատասխան իր թուական ձեւը՝ անհատական-եզակի կամ հաւաքական-յոգնակի:

Դէմքը եւ թիրը բային ստացական կարգերն են, որոնց լայնօրէն կ'անդրադառնանք դարձեալ:

Փամանակի, դէմքի, թիրի եւն. համաձայն բային կրած թեքումը կը կոչուի խոնարհում:

Բայերուն ստորոգչական կարողութիւնը

Ըսինք որ խօսքին մէջ ստորոգիչի պաշտօնը դիմաւոր բայինն է. բայն է որ կ'ըստորոգէ ենթական՝ անոր սահմանելով դեր մը կամ վերադրելով կացութիւն մը, յատկութիւն մը: Սակայն ամէն բայ ինքնիրեն ստորոգման նոյն կարողութիւնը չունի: Իրենց ստորոգչական կարողութեամբ՝ բայերը ընդհանուր կերպով մը երկու խումբի կրնանք բաժնել. ներօր բայեր եւ փանգոյց բայեր:

Ներօր են այն բայերը, որոնք խօսքին մէջ ինքնին, առանց կցորդ եզրի մը օժանդակութեան կրնան ստորոգում կատարել. Եղբայրս պիտի մեկնի.— Փոթորիկը ծառը տապալեց.— Ջերմութեան ազդեցութեամբ ջուրը կը շոգիանայ:

Այսպիսի բայեր իրենց մէջ իսկ ունին բայիմաստը (բային բառական կորիզը), զոր իբրեւ ստորոգչական յատկանիշ կը վերադրենք ենթակային:

Հանգոյց բայեր կը կոչուին այն բայերը, որոնք չունենալով կամ գրեթէ չունենալով նիւթական որոշ նշանակութիւն, հետեւաբար նաեւ յատկանշումի զօրութիւն՝ չեն կրնար ինքնին ստորոգում կատարել. Հորիզոնը ...՞ է.— Ջուրը ...՞ եղաւ: Այս կարգի բայերը ստորոգում կրնան կատարել, միայն, իրենց հետ ունենալով անջատաբար արտայայտուած ստորոգչական յատկանիշը (կամ՝ քերականական անուանումով ստորոգչական վերադիրը): Հորիզոնը ամպոտ է.— Ջուրը շոգի եղաւ: Ստորոգչական վերադիրին (ստորոգչական յատկանիշ) եւ հանգոյց բային այս միասնութիւնը կը կոչենք ստորոգչական միութիւն:

Ինչպէս որ առանց ստորոգչական վերադիրի խօսքը կը մնայ առկախ (տե՛ս վերջընթեր օրինակները), այնպէս ալ, առանց հանգոյց բային, սկսուած խօսքը կը մնայ անաւարտ:

Հանգոյց բայը միջնորդ է՝ կապ է ստորոգչական վերադիրին եւ ստորոգուող ենթակային միջեւ:

Հանգոյց բայերուն ամենէն տիպարային օրինակը հական բայն է (եմ, ըլլալ), բայց չեզոք կոչուածներուն մէջ դասուող կարգ մը բայեր եւս մերձաւորապէս նոյն արժէքը ունին. Ջուրը շոգի դարձաւ.— Այս տղան ուշիմ կը թոյի.— Այդ մարդը կասկածելի կ'երևեր:

Բ Ա Յ

Ընթերցողը այս բաժնին մէջ պիտի հանդիպի որոշ կրկնութիւններու, զորս նախընտրեցիմք Առյուծեամբ պահել, մտոյշ մը տուած ըլլալու համար՝ Ե.Տ.ի վերախմբագրական աշխատանքի եղանակէն:

Նօսքի բաղադրիչ տարրերուն երկու զլխաւոր տեսակներէն երկրորդը բայն է, որ ընդհանրապէս ընդունուած սահմանումի մը համաձայն գործողութիւն կամ կացութիւն (բան մը ընել կամ ըլլալ) նշող տեսակն է. խաղալ, կը խաղայինք, կոտրած, կոտրեց, մեկնելու, պիտի մեկնի եւն.:

Բայց այս սահմանումը ամբողջական չենք գտներ, որովհետեւ ասով բայ պիտի համարուէին անունի կալուածին պատկանող շատ բառեր. «այսպէս» խաղ, մեկնում, պտոյտ, ակերում, անտարր եւն., որոնք գործողութիւն ցոյց կու տան, բայց բայ չեն: Դարձեալ՝ հանդարտութիւն, խոնջէնք, նուաղում, թմրութիւն եւն., որոնք կացութիւն ցոյց կու տան բայց բայ չեն: Հետեւաբար սահմանումը լրացնենք եւ ըսենք որ բայը քերականակաւ այն տեսակն է, որ եղելութիւնը (գործողութիւն կամ կացութիւն) ցոյց կու տայ իր ընթացքին վրայ՝ տուեալ պահու մը մէջ: Եղելութիւնը առարկային նման կայուն չէ, տեւողային է, ժամանակին մէջ կը ներկայանայ. կամ արդէն տեղի ունեցած է (անցեալ), կամ հիմա տեղի կ'ունենայ (ներկայ), կամ յառաջիկային տեղի պիտի ունենայ (ապառնի): Բայով նշուած եղելութիւնը անխուսափելիօրէն պիտի արտայայտուի ժամանակի այս երեք կալուածներէն մէկուն կամ միւսին մէջ, այսինքն պիտի ըլլայ կամ անցեալ, կամ ներկայ, կամ ապառնի: Բային ժամանակային բնոյթը իր էական յատկանիշն է:

Ամէն եղելութիւն հարկաւ հեղինակ մը ունի. ինչ որ կը կատարուի, կ'ենթադրէ կատարող մը կամ կատարուող մը, որ խօսքին ենթակաւն է եւ որուն անխուսափելիօրէն կը կապուի բայը իբրեւ անոր ստորոգիչը: Գործողութիւնը կատարողը կամ կրողը կամ ե'ս եմ, (Ա. դէմք), կամ դո՛ւն ես (Բ. դէմք), կամ ա'ն է՝ ուրիշը (Գ. դէմք), այսինքն՝ որեւէ առարկայ՝ անձ, իր, երեւոյթ: Ուրիշ խօսքով ստորոգիչ բայ, այսինքն՝ խօսք կազմող բայ: Իսկ դիմաւոր բայը (ինչպէս տեսանք անուի բաժնին մէջ), յաճախ միայն ենթակայ անունին հետ կը կազմէ ինքնաբաւ նախադասութիւն մը, որով՝ խօսքի բաղադրիչ տարրերուն երկու զլխաւոր տեսակները հիմը կը դնեն խօսքի շէնքին:

Ուրեմն խօսքին մէջ դիմաւոր բայը ունի ենթակայ անունը ստորոգելու պաշտօնը, այսինքն՝ անոր դեր մը կը սահմանէ, կամ կացութիւն մը կը վերադրէ: Ասով մենք կ'ունենանք մտածումի մը ամբողջական արտայայտութիւնը՝ խօսք մը: Բայը ամենէն վճռական դերը ունի խօսքի կազմութեան մէջ:

Խօսքը արտայայտական նոյն եղանակով չի ներկայանար միշտ: Կը խօսինքն զեկուցելով, վճռելով, ենթադրելով, պայմանադրելով, հրամայելով, ըղձալով, խնդրելով եւն. եւն.: Արտայայտութեան այս եղանակներուն համաձայն եղանակային ձեւ կ'առնէ բայը, որ խօսքին ամենէն արտայայտիչ անդամն է. անոր արտայայտական նշանակութեամբ կ'երանազաւորուի խօսքին ամբողջ իմաստը:

Մարդկային խօսքին արտայայտական եղանակները շատ բազմազան են, բայց քերականութեան գիրքերը զանոնք սեղմած են քանի մը եղանակային ձեւերու մէջ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ունի իր ժամանակային կարգերը (նկատի առնել բայերու խոնարհման ընդհանուր պատկերը):

Բայը ունի նաեւ թիւի կարգը, այսինքն խօսքին մէջ կրնայ ներկայանալ իբրեւ եզակի կամ յոգնակի. ասիկա կախում ունի ենթակայ անունին թիւէն: Եթէ ենթական միակ առարկայ մը ցոյց կու տայ, ստորոգիչ բայն ալ համաձայնաբար կը դրուի եզակի. եթէ ենթական մէկէ աւելի առարկաներ կը ներկայացնէ ստորոգիչ բայն ալ կը դրուի իրեն յատուկ, յոգնակի ձեւով: Ենթակային եւ ստորոգիչին դէմքի եւ թիւի համաձայնութեան զանազան պարագաները կը տեսնենք շարահիւսութեան բաժինին մէջ:

Ուրեմն բային յատուկ քերականական կարգերն են դէմքի, թիւի, եղանակի եւ ժամանակի ձեւերը: Հայերէն բայի որեւէ դիմաւոր ձեւ այս չորս կարգերով կ'արտայայտուի: Ասոնցմէ դէմքն ու թիւը յատուկ են նաեւ անուն-դերանունին. իսկ եղանակն ու ժամանակը միայն բային առանձնայատկութիւններն են:

Հասկնալի է, ուրեմն, որ բայը եւս անունին նման փոփոխական է, այսինքն՝ խօսքին իմաստին համաձայն ձեւ կը փոխէ: Անունին կրած փոփոխութիւնները կը կոչուին ֆլույում, իսկ բային փոփոխութիւնները՝ խոնարհում:

Բայերուն դիմազուրկ ձեւերը կը կոչուին դերբայ: Ասոնք են. անորոշ դերբայ՝ գրել, ներկայ դերբայ՝ գրող, վաղակատար դերբայ՝ գրելը, յարակատար դերբայ՝ գրած, ապառնի դերբայ՝ գրելու: Հասկնալի է ի հարկէ որ դերբայները, չունենալով դէմք, չունին ստորոգչական կարողութիւն, այսինքն՝ չեն կրնար խօսք կազմել:

Հայերէնի անորոշ դերբայները

Հայերէնի անորոշ դերբայները (աներեւոյթ), այսինքն բայերուն սկզբնական՝ դեռ չփոխուած ձեւերը երեք տեսակ վերջաւորութիւններ լծորդներ ունին. ել՝ գր-ել, իլ՝ խօս-իլ, եւ ալ՝ կարդ-ալ: Այս երեք ձեւի վերջաւորութիւններուն համապատասխան տիպարային երեք գլխաւոր խոնարհումներ ունինք (դիմել խոնարհման պատկերին):

Արեւմտահայերէնը ունի նաեւ ուլ լծորդով քանի մը բայեր խոնարհման համապատասխան ձեւերով՝ թողուլ, գրօսնուլ, երդնուլ, հեղուլ, բայց ասոնցմէ «թողուլ» միայն ունի ամբողջական խոնարհում. միւսները ժամանակային քանի մը ձեւերով միայն գործածելի են:

Մասօթ.— Արեւելահայերէնի մէջ իլ բայական լծորդը վերածուած է ընդհանրապէս ել-ի խօսիլ-խօսել, նստիլ-նստել, փախչիլ-փախչել եւն., երբեմն ալ ալ-ի երեւիլ-երեւալ, թըփիլ-թոտալ եւն.: Ուլ լծորդը եւս արեւելահայերէնի մէջ վերածուած է ել-ի: Որով՝ արեւելահայերէնը ել եւ ալ լծորդներու համապատասխան երկու կերպ խոնարհում միայն ունի:

Բայց բոլոր անորոշ դերբայները ել, իլ, ալ պարզ լծորդներով չեն կազմուած անպայման. ասոնք կանոնաւոր բայերն են. բայց յաճախ գուտ լծորդներէն առաջ բայարմատէն վերջ կ'երեւին ածանցական տարրեր, գորս կը կոչենք միջաձանցներ. այսպէս՝ մտ-ն-ել, ձանձր-ան-ալ, փախ-չ-իլ, յագ-եմ-ալ եւն.: Ընդհանրապէս այս միջաձանցաւոր բայերը զարտուղի են, այսինքն անոնց քանի մը ժամանակները կանոնաւոր բայերու տիպարային ձեւերէն կը շեղին: Այդ շեղումը ընդհանրապէս երեւան կու գայ անցեալ կատարեալի, հրամայականի եւ անցեալ դերբայի մէջ: Այսպէս՝ մտնել՝ մտայ՝, փոխանակ մտնեցիլ. մտի՛ր՝ փոխանակ մտնէ՛ կամ մտէ՛-ի. — փախչիլ՝ փախայ փոխանակ փախչեցայի. փախիր՝ փոխանակ փախչէ՛-ի. փախած՝ փոխանակ փախչածի եւն.:

Բային եղանակը եւ ժամանակը

Տեսանք որ եղանակը բային, այսինքն՝ խօսքին, արտայայտական ձեւաւորումն է, որ ըստ պարագային կը փոխուի: Բայց քերականութեան զիրքերը առհասարակ բային այլազան եղանակներէն քանի մը գլխաւորները միայն նկատի կ'առնեն խոնարհման ընդհանուր պատկերին մէջ: Այսպէս՝ արեւմտահայ քերականութիւնները, ընդհանրապէս, Հ. Արսէն Այտընեանի հետեւելով, դիմաւոր բայերուն համար երեք եղանակներ միայն կը նշանակեն — սահմանական, հրամայական եւ ստորադասական (ըղձական) — դերբայական ձեւերն ալ խմբելով անորոշ եղանակ անունին տակ:

Բայց կան նաեւ խումբ մը բայեր, որոնք խոնարհման ընթացքին իրենց արմատը կը փոխեն՝ ընդհանրապէս վերոյիշեալ ժամանակներուն վրայ. ուտել-կերայ, կե՛ր, կերած. երթալ-գնացի (գացի), գնա՛, գնացած (գացած). ըլլալ-եղայ, եղի՛ր, եղած. դնել-դրի, դի՛ր, դրած եւն. :

Անկանոն նկատուած բոլոր բայերը իրենց արմատին հնչական եղանակաւորումովը չէ որ կը զարտուղին խոնարհման ընթացքին, այլ չունենալով ամբողջական խոնարհումի բոլոր ձեւերը՝ հոմանիշ բայէ մը փոխառութեամբ կը լրացնեն պակասած ժամանակները. այսպէս են մեր տուած օրինակներէն առաջին երկուքը. ուտել-կերայ. երթամ-գնացի: Ասոր համար քերականներէն ոմանք նման բայերը պակասաւոր բայերուն մէջ կը դնեն:

Կան կարգ մը բայեր ալ, որոնց քանի մը ժամանակները միայն կը գործածուին: Ասոնցմէ ոմանք աներեւոյթի խումբին ժամանակները միայն ունին, ուրիշներ՝ կատարեալի խումբին ձեւերը. ոմանք ալ միայն սահմանական ներկային անկատարի ձեւերը ունին: Ասոնք կը կոչուին պակասաւոր բայեր, որոնց պակասած ժամանակներէն այս կամ այն ի հարկին կը լրացուին մերձանիշ բայերով. ինչպէս՝ եմ-ը ըլլալով, ունիմ-ը ունենալով, գիտեմ-ը գիտնալով, երեւիմ-ը երեւնալով, եւն. :

Ըսինք արդէն որ բային ժամանակը երեք գլխաւոր բաժանումներ ունի. ներկայ, որ խօսելու պահն է, անցեալ, որ խօսելու պահէն առաջ ինկած ժամանակն է, ապառնի, որ խօսելու պահէն ետք երկարաձգուող ժամանակն է: Բայց բայական ժամանակը ունի նաեւ իր երկդիմի ձեւերը՝ գլխաւոր ձեւին տարբերակները (անկատար անցեալ, անցեալ ապառնի, վաղակատար, յարակատար, ապառնի անցեալ):

Բայական ժամանակները ըստ կազմութեան երկու տեսակ են. պարզ եւ բաղադրեալ:

Պարզ են այն ժամանակները, որոնք միատարր բայի մը (գրել, խօսիլ, կարդալ) վերջաւորութեան փոփոխութիւններովը կը կազմուին՝ երբեմն իրենց հետ առնելով կցորդ տարրեր. գրեմ, գրեցի, պիտի գրէի եւն. : Բաղադրեալ են այն ժամանակները, որոնք դերբայական ձեւով մը եւ օժանդակ բայով մը կը կազմուին. այս պարագային օժանդակ եզրն է որ կը ձեւափոխուի. գրեր եմ, գրած էի, կարդալու էինք եւն. :

Մեր դասագրքերը բայերու խոնարհման ընդհանուր պատկերը կու տան պարզ ժամանակներով միայն՝ անկէ առանձնացնելով բոլոր բաղադրեալ ժամանակները՝ եղանակային-ժամանակային խառն անուններու տակ: Այսպէսով կ'ունենանք հետեւեալ պատկերը.

1.- Սահմանակա՛ն եղանակ՝ հինգ ժամանակներով. ներկայ, անկատար անցեալ, կատարեալ անցեալ, բացարձակ ապառնի, (անցեալ) անկատար ապառնի:

2.- Հրամայական եղանակ, որ Բ. դէմքի եզակի եւ յոգնակի ձեւեր միայն ունի:

3.- Ըղծական-Ստորադասական եղանակ, որ ունի երկու ժամանակներ՝ ներկայ եւ անկատար անուններով:

Ոմանք (Յ. Գազանձեան) ըղծական եղանակ կը նկատեն ստորադասականի ձեւերուն եւ թող կցորդին կապակցութիւնը. թող խաղան, թող երթայիր:

Բայց այսպէս տրուած գործածական բայաձեւերու պատկերը թերի է եւ եղանակային ու ժամանակային բայաձեւերէն ոմանց տրուած անուանումները՝ անուանուածներուն վերաբերմամբ ոչ բնորոշ: Հարկ է խոնարհման ընդհանուր պատկերը լրացնել բաղադրեալ ժամանակներու գէթ ընթացիկ գործածութիւն ունեցող ձեւերով: Այսպէս՝ սահմանական եղանակի ժամանակներուն վրայ հարկ կ'ըլլայ աւելցնել վաղակատար եւ յարակատար ժամանակները իրենց զոյգ ձեւերով: Պէտք է աւելցնել նաեւ հարկադրական եղանակի երկու շատ գործածական ձեւերը՝ անրկայ եւ անցեալ:

«Թող» կցորդով ըղծական եղանակի մը կազմութիւնը (թող խօսի, թող պատասխանէր) ընդունելի չենք գտներ, որովհետեւ ստորադասականի ձեւերը առանց այդ կցորդին ըղծական են արդէն, երբ ուրոյն նախադասութեան մը ստորոգիչն են: Նոյն ձեւերը ստորադասական են, երբ ստորադաս շղկապով մը կը կապուին գլխաւոր նախադասութեան մը՝ իբրեւ անոր լրացուցիչը: Օրինակ՝ ա) Ուղեորին ժամանման սպասող հիւղն ըլլայի: բ) Թէ պաշտումի թափն ունենաս, Տէրն զոյգ մը թեւ քեզի կու տայ-որպէս զի իր ուժը անհաս սաւառնեցնես երկրի վրայ: — Եթէ տեսնէիր, պիտի հիանայիր:

«Թող» կցորդով կազմուած կապակցութիւնը, ըղծականէն աւելի, թոյլատրական, յօժարական նշանակութիւն ունի: Չանց կ'ընենք զայն իբրեւ եղանակային ձեւ նշանակել խոնարհման ընդհանուր պատկերին մէջ՝ նկատի ունենալով անոր երկրորդական կարեւորութիւնը:

Բային զիմազուրկ ձեւերը կ'առանձնացնենք դերբայներ անունին տակ:

Այսպէսով՝ մեր կազմած խոնարհման պատկերը կ'ըլլայ հետեւեալը՝ իր եղանակային եւ ժամանակային բաժանումներով.

Սահմանական եղանակ

Սահմանականը ստուգապէս կատարուած (գրեցի), կատարուող (կը գրեմ), կամ կատարելի (պիտի գրեմ) եղելութեան եղանակն է, որ ունի հետեւեալ ժամանակային ձեւերը.

Պարզ ժամանակներ

Ներկայ.— Յոյց կու տայ խօսելու պահուն տեւողաբար կատարուող եղելութիւնը. կը գրեմ, կ'աշխատիմք:

Անկատար անցեալ.— Յոյց կու տայ խօսելու պահէն առաջ սկսած, բայց դեռ չաւարտած, դեռ շարունակուող եղելութիւն մը. կը գրեմ, կ'աշխատեմք:

Կատարեալ անցեալ.— Յոյց կու տայ անցեալին մէջ ինկած եղելութիւն մը, որ մէկ անգամէն կատարուած, վերջացած է. գրեցի, աշխատեցանք:

Ապառնի (Ներկայ).— Կը նշէ խօսելու պահէն ետք ինկող, ներկայի նկատմամբ դեռ կատարելի եղելութիւնը. պիտի գրեմ, պիտի աշխատիք:

Անցեալ ապառնի (Անկատար).— Կը նշէ եղելութիւն մը, որ անցեալի մէկ պահէն ետք կատարելի է: Անիկա երէկ պիտի մեկնէր: — Եթէ առաջարկէինք մասնակցիլ մեր արշաւին, սիրով պիտի ընդունէր:

Բազազրեալ ժամանակներ

Վաղակատար (Ներկայ).— Յոյց կու տայ խօսելու պահէն առաջ կատարուած եղելութիւն մը, որ իբր անցեալ կրնայ երկարածը ուիլ մինչեւ խօսողի ներկան (մինչ անցեալ կատարեալը ցոյց կու տայ մէկ անգամէն եղած-վերջացած եղելութիւնը). Տարիներով Սուրիա ապրեք եմ: — Կարօմ երկրաչափական դասընթացքը աւարտեք է: — Արարատը տեսե՞ր ես:

Նկատ.— Այս ժամանակը (մասնաւոր Գ. դէմքը) կը գործածենք անորոշ եղելութիւններ արտայայտելու, ուրիշներէն առնուած տեղեկութիւններ փոխանցելու համար. Պատգամատրուները մեկնէր եմ: — Առաջին անգամ դոմ իրեն զարկեր ես: — Գիշերը քունիս մէջ խօսեք եմ:

Անցեալ վաղակատար.— Կը ցուցնէ եղելութիւն մը, որ եղած-վերջացած է անցեալ ժամանակակէտէ մը առաջ, այսինքն՝ անցեալ է անցեալ պահէ մը առաջ: Օրինակ՝ Երբ դուք բլուրին ստորոտը եկաք, մենք զագաթը բարձրացեք էինք արդէն: Երբ իրեն հանդիպեցանք, ան արդէն վերջացուցեք էր իր աշխատանքը: Առտուն ժամը Յիմ անիկա մեկնէր էր արդէն:

Յարակատար (Ներկայ).— Յարակատար եւ Վաղակատար ժամանակները յաճախ իրար կը փոխարինեն, բայց յարակատար ժամանակներուն մէջ անցեալին տեւողային բնոյթը աւելի զգալի է: Յարակատարը (ներկան) ցոյց կու տայ խօսելու պահէն առաջ տեղի ունեցած եղելութիւն մը, որ իբր անցեալ ի զօրու է մինչեւ խօսե-

լու պահը՝ օրինակ՝ Ատոր մասին խօսած եմ իրեն: — Այդ բարոյական պատուերները ակտարանին մէջ գրուած են: — Դուք իր արժանապատուութիւնը վիրատրած էք:

Անցեալ յարակատարը կը ցուցնէ խօսելու պահէն առաջ կատարուած եղելութիւն մը, որ իբր անցեալ կ'երկարաձգուի մինչեւ անցեալի մէկ պահը (այսինքն՝ անցեալ է անցեալ ժամանակէտի մը նկատմամբ): Այսպէս՝ Դուք հասած էիք արդէն որոշուած տեղը, երբ մենք նոր ճամբայ կ'ելլէինք: — Երեկ ատուու անոնք մեկնած էին: — Ինձի յանձնուած գործը վերջացուցած էի արդէն երբ ձեզի հանդիպեցայ:

Երբեմն եմ օժանդակին տեղ յարակատար ժամանակներու կազմութեան կը ծառայէ ունիմ բայը. Ասանկ բան տեսած ունի՞ք — Ասանկ բան տեսած չունէի: Օժանդակի նոյն դերով կամ բային գործածութիւնը (տեսած կա՞ս) գրեթէ անհետացած է:

Հրամայական եղանակ

Հրամայական եղանակը կ'արտայայտէ այսինչ բանը ընելու կամ չընելու (արգելական) հրաման՝ խօսողին (Ա. դէմք) կողմէ խօսակիցին (Բ. դէմք) ուղղուած, ինչ որ կը նշանակէ թէ Բ. դէմքով միայն կրնայ արտայայտուիլ. Աշխատէ՛, պարապ մի՛ նստիր: — Զարկէ՛ք, մի՛ խնայէք:

Ինչպէս օրինակները ցոյց կու տան, հրամայականը իր առողանական շեշտը ունի, սակայն երբ ստորոգիչը յարադրեալ բայ է կամ երբ անմիջական լրացուցիչ մը ունի, շեշտը կ'իյնայ բային ընկերացող եզրին վրայ. այսպէս՝ Մէկդի՛ գնա: — Տո՛յց տուր վարպետութիւնդ: — Քեզի՛ պահէ գիտցածդ:

Սակայն այս եղանակը յաճախ ըստ առողանական ձեւի միայն հրամայական է, ո՛չ ըստ բովանդակութեան. այլապէս՝ այս եղանակով շատ անգամ թերադրանք կամ մեղմ յորդոր է որ կ'արտայայտուի. Մշա՛կ, ցանէ՛, լեցո՛ւր ակօսն, յորդէ՛ հերկերը բերրի, կամ նոյնիսկ խնդրանք, աղաչանք. Հա՛յր իմ, օրհնէ՛, դողդոջ ձեռքդ գլխուս դի՛ր: — Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական:

Հրամայականը սահմանականին նման կատարուած, կատարուող կամ ստուգապէս կատարելի եղելութիւն մը չի նշեր, այլ առկախ եղելութիւն մը որ կրնայ կատարուիլ կամ ոչ, բայց որուն կատարման հրահանգը ներկայ պահէն կը ծագի:

Ըղծական եղանակ (նաեւ՝ ստորադասական)

Ըղծականը եւս ստոյգ իրագործումներու եղանակը չէ, այլ ինչպէս բառին կազմութիւնն իսկ ցոյց կու տայ, բան մը ընելու

ըղձանք, կամեցողութիւն, տրամադրութիւն ցոյց տուող եղանակ մը, որ եղելութիւնը առկախ կը թողու: Խոնարհման պատկերին մէջ կը ներկայանայ ժամանակի երկու ձեւերով:

ա) Ներկայ-ապառնի. ցոյց կու տայ ենթադրաբար կատարելի (ապառնի) եղելութիւն մը, որ մեկնակէտ ունի խօսելու պահը (ներկայ). օրինակ՝ Ես ալ մասնակցիմ ձեր պտոյտին: — Երթամ, տեսնեմ զինքը:

բ) Անցեալ-ապառնի, որ կ'արտայայտէ՝ անցեալին մէջ չկատարուած եղելութեան մը ցանկութիւնը. Երանի՜ համաձայնէի առաջարկուած պայմաններուն: — Աչքս կտրեար՝ այդ աղէտին ականատես չըլլալի:

Բայական այս ձեւերը ստորադասական եղանակի բնոյթ կը ստանան:

Հարկադրական եղանակ

Հարկադրական եղանակը ցոյց կու տայ ո՛չ թէ եղելութեան մը հաստատ իրագործումը, այլ իրագործելու հարկադրանք, բան մը ընելու պարտաւորութիւն: Այս եղանակը եւս խոնարհման դրութեան մէջ կը մտնէ երկու ժամանակներով. Անկայ-ապառնի, անցեալ-ապառնի:

ա) Ներկայ-ապառնի.— Դարձեալ այսպէս կը կոչենք այս ժամանակը, որովհետեւ կը նշէ հաւանօրէն կատարելի (ապառնի) եղելութիւն մը, որ կը մեկնի խօսելու պահէն (ներկայ): Այսպէս՝ Ձեր վրայ դրուած պարտականութիւնները խղճմտօրէն կատարելու էք: — Այս հաւաքոյթին բոլորս ալ Անկայ գտնուելու ենք:

բ) Անցեալ-ապառնի.— Ցոյց կու տայ եղելութիւն մը, որ պէտք է կատարուէր անցեալի մէկ ժամանակակէտէն յետոյ: Օրինակ՝ Յանգանք խոստովանելու էիր: — Այդ հաւաքոյթին իրենք ալ Անկայ ըլլալու էին:

Այս ընդհանուր պատկերէն դուրս կ'իյնան զանազան բաղադրեալ ժամանակներ, որոնք աւելի հազուադէպ գործածութիւն ունին: Տեսնել յաւելուածի բաժինը:

Ծանօթ.— Մեր հարկադրական եղանակի այս երկու ժամանակները արեւելահայերէնի մէջ սահմանականի ապառնի ձեւերն են, իսկ մեր սահմանականի ապառնի ձեւերը արեւելահայերէնի հարկադրական եղանակի ժամանակներն են:

Դ Ե Ր Բ Ա Յ Ն Ե Ր

Դերբայները բային դիմազուրկ ձեւերն են, որոնք ի հարկէ ստորագչական կարողութիւն չունին, այսինքն՝ չեն կրնար խօսք կազմել, քանի որ ենթակայի դէմք չեն արտայայտեր: Ասոնք հետեւեալներն են՝ իրենց կազմական վերջատրութեամբ.

Ներկայ դերբայ՝ գրող, խօսող, կարգացող:

Անցեալ դերբայներ, անորոշ՝ գրեր, խօսեր, կարգացեր:

որոշեալ՝ գրած, խօսած, կարգացած:

Ապառնի դերբայ՝ գրելու, խօսելու, կարդալու (նաեւ՝ գրելիք, բայական զօրութեամբ քիչ գործածական):

Անորոշ դերբայ՝ (կամ աներեւոյթ)՝ որ բային սկզբնական ձեւն է, անունն է. գրել, խօսիլ, կարդալ:

Բայց եթէ դերբայները ինքնին ստորագչական կարողութիւն չունին, օժանդակ բայերու (ընդհանրապէս եւ եւ ըլլամ) միանալով անոնց հետ կը կազմեն դիմաւոր բաղադրեալ ժամանակներ, որոնցմէ սահմանական եղանակի, վաղակատարի եւ յարակատարի, հարկադրական եղանակի ներկայի եւ անցեալի յաճախադէպ գործածութիւն ունեցող ձեւերը առած ենք մեր խոնարհման ընդհանուր պատկերին մէջ:

Բաղադրեալ ժամանակներուն կազմութեան մէջ բայի իմաստը արտայայտողը դերբայն է, իսկ խոնարհման ենթարկուողը օժանդակ եզրն է:

Դերբայներու բազմակողմանի յատկութիւններուն մասին լայնօրէն կը խօսինք աւելի անդին:

Նկատ.— Պէտք է գիտնանք սակայն որ բայերու եղանակային եւ ժամանակային պարզ թէ բաղադրեալ ձեւերը միայն իրենց սկզբնական նշանակութեամբ չէ որ կը գործածուին: Չայական ձեւ մը շատ անգամ, իր կիրարկութեան մէջ, իր թուն առումէն շեղելով տարբեր ձեւի մը տեղ կը գործածուի՝ թէւ ըլլայ նշանակութեան առումը կամ նուազ երանգային տարբերութիւններով. ուրիշ խօսքով՝ բայերու եղանակային եւ ժամանակային ձեւերը յաճախ իրար կը փոխարինեն: Բայց այս մասին անէի ուշ՝ երբ առանձնապէս կը խօսինք եղանակներու եւ ժամանակներու կիրարկութեան մասին:

Ստորոգիչ բայ, Հանգոյց բայ

Ըսինք որ խօսքին մէջ ստորոգիչի պաշտօնը դիմաւոր բայինն է. բայն է որ կը ստորոգէ ենթական՝ անոր սահմանելով դեր մը, կամ վերադրելով կացութիւն մը, յատկութիւն մը: Սակայն ամէն բայ, ինքնիրեն, ստորոգման նոյն կարողութիւնը չունի: Այս տեսակէտով՝ բայերը ընդհանուր կերպով մը երկու խումբի կրնանք բաժնել.

ա) Ներգօր բայեր, որոնք խօսքին մէջ ինքնին ստորոգիչ են՝ իրենց բառական իմաստով իսկ արտայայտելով ստորոգչական յատկանիշը (այսինքն՝ ենթակային դերը, դրուժիւնը)։ Եղբայրս պիտի մեկնի։ Փոթորիկը ծառը տապալեց։ — Ջերմութեան ազդեցութեամբ ջուրը կը շոգիանայ։

բ) Հանգոյց բայեր, որոնք չունենալով կամ գրեթէ չունենալով նիւթական որոշ նշանակութիւն, ստորոգում կրնան կատարել անջատարար արտայայտուած ստորոգչական յատկանիշին (կամ՝ ստորոգչական վերադիր) հետ միասնաբար, այսինքն՝ անոր հետ կազմելով ստորոգչական միութիւն մը. Հորիզոնը ամպոտ է. — Ընկերս ճիւղացեալ եղաւ։

Բայց եթէ այս կապակցութիւններուն բայական եզրը մինակը չի կրնար ստորոգումը կատարել (Հորիզոնը ...՞ է. — Ընկերս ...՞ եղաւ), ստորոգչական յատկանիշն ալ, առանց բայական եզրին միջնորդութեան, չի կրնար վերադրուիլ ստորոգուելիք եզրին. Հորիզոնը ամպոտ ...՞. — Ընկերս ճիւղացեալ ...՞։ Այս պարագային՝ նման ստորոգչական միութիւններու մէջ բայական եզրը, առանձինն առնուած, հանգոյց մըն է ստորոգչական յատկանիշին եւ ստորոգուելիք եզրին (ենթակային) միջեւ։

Հանգոյց բայերուն ամենէն տիպարայինը Էական բայն է, սակայն չեզոք կոչուած բայերուն մէջ դասուող կարգ մը բայեր եւս մերձաւորապէս նոյն արժէքը ունին. Ջուրը շոգի դարձաւ. — Այս տղան ուշիմ կը թուի. — Այդ մարդը կասկածելի կ'երեւեր եւն. :

Բային Սեռերը

Բային սեռը կը ճշդուի՝ համաձայն անոր խնդրառութեան պահանջին եւ խնդրին հետ ունեցած յարաբերութեան եղանակին։ Բայը երեք զլխաւոր սեռեր ունի հայերէնի մէջ. չեզոք, ներգործական եւ կրատրական։

Չեզոք են այն բայերը, որոնք անհրաժեշտաբար որեւէ խնդիր չեն պահանջեր եւ որոնք, հետեւեբար, միայն ենթական ունենալով իրենց հետ, ինքնաբաւ նախադասութիւն մը կը կազմեն. Պատգամատրները մեկնեցան. — Աշակերտները կ'աշխատին. — Երախան պիտի քնանայ։

Տրուած սահմանումէն եւ օրինակներէն յայտնի կ'ըլլայ որ չեզոք բայով արտայայտուած նախադասութեան մը ենթակային գործողութիւնը ուրիշ առարկայի մը (անձ, իր) չ'անցնիր։

Ներգործական են այն բայերը, որոնք անհրաժեշտաբար կը պահանջեն իրենց սեռին յատուկ խնդիրը, որուն վրայ կ'իյնայ (ուղղակի) ենթակայէն մեկնող գործողութիւնը. Տիգրանը գրաւեց

Սելեկիան.— Երկրագործը հողը կը մշակէ.— Ոստիկանները ձերբակալեցին գողը:

Ներգործական բայով արտայայտուած նախադասութեան անհր-
րաժեշտ խնդիրը (Սելեկեան, հողը, գողը) կոչուած է սեռի խնդիր,
որովհետեւ իր վրայ կը կրէ ենթակային գործողութիւնը:

Կրատրական են այն բայերը, որոնց ենթական ո՛չ թէ գործո-
ղութիւնը կատարողը կը ներկայացնէ, այլ ուրիշ առարկայէ մը
մեկնող գործողութիւնը իր վրայ կրողը՝ հակադարձաբար ներգոր-
ծականին. Սելեկիան գրատուեցաւ Տիգրանէն (Տիգրանին կողմէ).— Գողը
ձերբակալուեցաւ ոստիկաններէն:

Այս օրինակներուն մէջ գործող եզրերն են Տիգրանէն եւ ոստի-
կաններէն խնդիրները, որոնք կը կոչուին ներգործող խնդիր. իսկ
գործողութիւնը կրող եզրերն են Սելեկիան եւ գողը ենթակաները,
որոնք այսպէսով կ'ըլլան կրող ենթակայ:

Ինչպէս կ'երեւի, յաճախ կարելի է ներգործական ձեւով արտա-
յայտուած նախադասութիւն մը կրաւորական ձեւի վերածել եւ փոխա-
դարձաբար՝ տուեալ նախադասութեան եզրերուն քերականական
պաշտօնները փոխելով վերի օրինակներուն համաձայն:

Կրաւորական բայով արտայայտուած նախադասութեան ներ-
գործող խնդիրը ընդհանրապէս բացառական հոլով կ'առնէ. բայց
երբեմն կրնայ արտայայտուիլ նաեւ գործիականով. այսպէս՝ Կամքը
կը հարթէ ամէն դժուարութիւն.— Ամէն դժուարութիւն կը հարթուի
կամքով.— Զիւնը ծածկեց գետինը — Գետինը ծածկուեցաւ ձիւնով:

Կրաւորական բայերը ունին իրենց կազմական ձեւը ուի վերջա-
ւորութեամբ: Ներգործական բայերու վերջաւորութիւնը փոխելով
կրաւորական ձեւի՝ կ'ունենանք կրաւորական բայը. այսպէս՝
գրել-գրուիլ, կարդալ-կարդացուիլ: Ասոնք կը խոնարհուին իլ լծորդով
կանոնաւոր բայերու տիպարին վրայ (դիմել խոնարհման պատկե-
րին):

Պէտք է գիտնալ, սակայն, որ բոլոր ուի վերջաւորող բայերը
կրաւորական սեռին չեն պատկանիր, ինչպէս հետեւեալ նախադա-
սութիւններուն բայերը.

Լոյսը պիտի բացուի.— Դրամապանակս կորսուեցաւ:

Այս նախադասութիւններուն բայերը կրաւորական չեն, որով-
հետեւ իրենց ենթակաները ուրիշ առարկայէ մը (ներգործող խնդիր)
չեն ներգործուիր, կրող ենթականեր չեն:

Նկատ.— Բայերու ստորոգչական յատկութիւններուն, բայի սեռերուն եւ կրատրակերպ-
ներուն մասին լայնօրէն խօսելու առիթը պիտի ունենանք յառաջիկային:

Քերականութեան դասագիրքերը, մեր ներկայացուցած երեք սեռի բայերէն զատ, տար-
բեր անուններով քանի մը բայեր եւս կը թուեն: Ասոնք են. պատճառական բայերը, անդրա-
դարձ եւ փոխադարձ բայերը:

Ա.— Պատճառական կը կոչուին այն բայերը, որոնց ենթական գործողութիւնը ուրիշի մը ընել կու տայ, այսինքն՝ պատճառ կ'ըլլայ որ ուրիշը ընէ. Մայրիկը կաթ կը խմցնէ երախային.— Մենք տուն մը շինել տուինք.

Այս բայերը արեւմտահայ քերականութեան դասագրքերուն մէջ կոչուած են անցողական: Բայց այս անուանումը չի կրնար մասնայատուկ ըլլալ խնդրոյ առարկայ բային, քանի որ անցողական են բոլոր այն բայերը որոնց ենթակային գործողութիւնը կ'անցնի առարկայի մը վրայ (կրող խնդիր): Հետեւաբար անցողական են նաեւ Անդրործական բայերը: Այս պարագային՝ նախընտրելի է հարկաւ պատճառական անունը, որ խնդրոյ առարկայ բայական տեսակը կը զատորոշէ միւսներէն:

Սակայն այս զատորոշումը քերականական էական տարբերութեան մը վրայ չի հիմնուիր: Պատճառական բայերը ներգործական բայերու շարահիւսական առանձնայատկութենէն տարբեր առանձնայատկութիւն մը երեւան չեն բերեր եւ հետեւաբար առանձին սեռ մը չեն կազմեր: Օրինակներով տեսնենք.

Ներգործական բայով.— Հսկիչը տետրակները ուսուցչին լսննեց:

Պատճառական բայով.— Մայրիկը կաթ խմցուց երախային:

Այս երկու նախադասութիւններէն իւրաքանչիւրը ունի, բացի ստորոգիչ բայէն եւ ենթակայէն, տուեալ բայէն պահանջուած հայցական կրող խնդիր մը եւ տրական բնութեան խնդիր մը: Որով՝ երկու նախադասութիւններու կազմերուն մէջ ո'չ մէկ տարբերութիւն:

Պատճառական բայերը, ըստ սեռի, կ'իյնան ներգործական բայերու կալուածին մէջ:

Պատճառական բայերը ունին իրենց յատուկ կազմութիւնը: Բուն պատճառականները կը կազմուին ներգործականներէն՝ անոնց արմատին վրայ աւելցնելով ցնել վերջաւորութիւնը կամ անորոշ դերբային ընկերացնելով տալ օժանդակը: խմ-ել՝ խմ-ցնել, մոռ-նալ՝ մոռ-ցնել, շի-նել՝ շի-ցնել տալ, բեր-ել՝ բերել տալ: Այս վերջին ձեւի կազմութիւնը աւելի յաճախադէպ է:

Բայց մեծագոյն մասամբ չեզոքներէ կը կազմուին ցնել վերջաւորութեամբ բայեր, ինչպէս՝ Գտիլ-Գտնեցնել, խնդալ-խնդացնել, մեռնիլ-մեռցնել, թոշիլ-թոցնել եւն: Սակայն ասոնք ըստ ձեւի միայն պատճառական են, իսկ ըստ էութեան՝ ներգործական: Օրինակներ՝

Ներգործական.— Քամին ծառը տապալեց.— Հեղեղը կամուրջներ կը քանդէ

Ըստ ձեւի պատճառական.— Կայէն Արելը մեռցուց.— Արելը բոյսերը կ'աճեցնէ:

Այս նախադասութիւններուն բոլոր բայերը անհրաժեշտաբար ունին իրենց սեռին յատուկ հայցական խնդիրը միայն (կրող խնդիր), հետեւաբար ասոնք նոյն սեռի բայեր են, այսինքն՝ ներգործական բայեր:

Բ.— Անդրադարձ կը կոչուին այն բայերը, որոնց ենթական գործողութիւնը ինքիր վրայ կը կատարէ. Առտուն կանուխ ելայ, լուացունցայ, սանտրուեցայ, հագունցայ եւ նետունցայ դուրս:

Ասոնք իրենց ուի վերջաւորութեամբ կրաւորակերպ (կրաւորականի ձեւով) չեզոք բայեր են:

Գ.— Փոխադարձ կը կոչուին այն բայերը, որոնք ենթականերու միջեւ փոխադարձ գործողութիւն կամ գործակցութիւն ցոյց կու տան. Կողմերը հաշտուեցան.— Ես ու Ջարեհը կը թղթակցինք.— Անոնք ծեծկուեցան:

Այս բայերէն մէկ մասը կրաւորականի ուի վերջաւորութիւնը ունի, ուրիշներ կցիլ (կից-իլ) վերջաւորութեամբ բարդ կազմութիւն ունին:

Փոխադարձ բայերը եւս, ըստ սեռի չեզոքի կալուածին մէջ կ'իյնան ըլլալով ինքնաբաւ բայեր, որոնց կիրարկութիւնը խնդրի մը անհրաժեշտութիւնը չ'ըզգացներ:

Կը հետեւի որ անդրադարձ եւ փոխադարձ անուններով տրուած բայերը եւս առանձին սեռեր չեն ներկայացներ. անոնք ոչ թէ քերականական այլ բառական նշանակութեամբ միայն կը տարբերին չեզոք սեռի բայերէն:

Բային կերպը

Կերպը բայական այն կարգն է, որ եղելութիւնը կ'արտայայտէ իբրեւ տետղային երեւոյթ, կամ ուրիշ խօսքով՝ եղելութեան ընթացքին վրայ ցոյց կու տայ անոր տետղային մէկ պահը:

Բային կերպն է որ ցոյց կու տայ թէ՛ եղելութիւնը նո՞ր կը սկսի թէ՛ իր շարունակութեան վրայ է, աւարտելո՞ւ վրայ թէ՛ արդէն իր վախճանին հասած, մէ՞կ անգամէն կատարուած թէ՛ շարունակուող ընթացքով մը արդիւնքին հասած, մէ՞կ անգամ տեղի ունեցող եղելութիւն է թէ՛ կրկնուող կամ յաճախական, եւն. եւն.: Անշուշտ կերպային այս ձեւերը անհրաժեշտաբար պիտի արտայայտուին բայական ժամանակին մէջ, բայց մինչդեռ այս վերջինը եղելութեան իրագործումներուն յաջորդական կարգերուն մէջ (անցեալ, ներկայ, ապառնի) կայունացած պահեր միայն ցոյց կու տայ, բային կերպը, ժամանակի երեք կալուածներէն որեւէ մէկուն մէջ եղելութեան տեւողային մէկ գոյաձեւն է որ կը ներկայացնէ: Բային ժամանակն ու կերպը, տուեալ բայաձեւի մը մէջ իրենց միասնութեամբը հանդերձ, տարբեր երեւոյթներ են, քերականական տարբեր կարգեր: Բայական կերպի մը արտայայտութիւնը պայմանաւորուած չէ բայական որոշ ժամանակով մը: Այսպէս՝ կատարուող եղելութիւնը (ներկայ) կրնայ արտայայտուիլ նաեւ անցեալին մէջ. Հեղեղը ամառը թափով կը յա-

ոաջանար եւ իր ընթացքին վրայ կը թշր, կը տանէր ամէն ինչ (անցեալի մէջ շարունակուող եղելութիւն): Կատարուած եղելութիւնը կրնայ արտայայտուիլ, ինչպէս անցեալին, նոյնպէս եւ ապառնի ժամանակին մէջ. Վաղը երեկոյ գործերս կարգադրած կ'ըլլամ (ապառնի անցեալ): Կատարելի եղելութեան կերպը կրնայ ներկայանալ նաեւ անցեալ ժամանակի մէջ. Ինձի ըստ թէ պիտի մեկնի (անցեալ ապառնի):

Ինչպէս ժամանակը, այնպէս ալ կերպը, հարկաւ պիտի արտայայտուի բային խոնարհեալ ձեւերովը, սակայն բոլոր լեզուներուն բայական ձեւերը կերպական արտայայտութեան նոյն զօրութիւնը չունին: Ինչպէս Ֆրանսերէնի, նոյնպէս եւ հայերէնի բայաձեւերուն մէջ (մանաւանդ պարզ ձեւերուն մէջ), ընդհանուր առմամբ կերպական նշանակութիւնը նուազած է եւ, աւելի, ժամանակի գաղափարն է որ տիրող է: Սակայն լեզուները բային կերպը փոխարինող կամ անոր նշանակութիւնը զօրացնելու օժանդակ միջոցներ ունին (բային զանազան լրացումները). այսպէս՝

Վերջապէս Բասանք բլուրին գագաթը (շարունակուելով վախճանին յանգած եղելութիւն):

Հիւանդը հետզհետէ կ'ապաքինի (շարունակուող եղելութիւն):

Մեզի յանձնուած գործը լրացնելու վրայ ենք (վախճանին մօտեցած եղելութիւն):

Վաղը դարձեալ կը տեսնուիմք (կրկնելի եղելութիւն) եւն.:

Նաեւ երբեմն բայերը իրենց բառական նշանակութեամբ կ'արտայայտեն կերպը.

Քամին ծառին ճիւղերը՝ կոտորեց (ժամանակի գործողութիւն, կոտորեց, դարձեալ կոտորեց, դարձեալ կոտորեց):

Պանդուխտները հայրենիք կը վերադառնան (կրկնուող եղելութիւն):

Բային սեռերը (լրացուցիչ ծանօթագրութիւններ)

Մեր դասընթացքի առաջին մասին մէջ ըսած ենք արդէն որ հայերէնի բայերը երեք գլխաւոր սեռեր ունին՝ չէզոք, ներգործական եւ կրատրական, տուած ենք նաեւ իւրաքանչիւրին սահմանումը՝ համապատասխան օրինակներով (տեսնել նախորդ մասին մէջ բային սեռերը). այժմ կու տանք այս նիւթին կապուած լրացուցիչ ծանօթութիւնները:

Կան բայեր, որոնք ըստ բնոյթի կը գործածուին թէ՛ իբրեւ չեզոք, թէ՛ իբրեւ ներգործական. օրինակներ՝

Չեզոք, — տղաքը կը խաղային. Աշակերտները երգեցին. երիտասարդները կը պարեն:

Ներգործական, — տղաքը գնդակ կը խաղային. Աշակերտները «Մեր հայրենիք»ը երգեցին. Երիտասարդները ետք խուշտա կը պարեն:

Կարգ մը չեզոք բայեր կրնան ներգործականաբար գործածուիլ իբրեւ սեռի խնդիր առնելով իրենց բունը, կամ անոր մերձանիշ բայ մը եւ կամ իրենց աներեւոյթը.

Լաց մը լացաւ որ բոլորին սիրտը կսկծացուց.— Երէկ գիշեր այնպիսի խոր քուն մը քնացայ որ բոլոր յոգնութիւնս անհետացաւ.— Իյնալ մը ինկաւ որ քիչ մնաց ոտքը կոտրէր.— Մեռնիլը պիտի մեռնինք, բայց գէթ մինչ այդ մարդու պէս ասպրինք:

Ըսած ենք որ կրաւորական բայերը ընդհանրապէս կը կազմուին ներգործական բայերու եւ լծորդին ուիլի վերածումովը (գրել-գրուիլ, բերել-բերուիլ եւն.): Սակայն կազմական այս ձեւը կրաւորական սեռին համար բացարձակ պայման մը չէ. տեսանք արդէն որ ուիլ վերջաւորութեամբ շատ բայեր չեզոքի առում ունին: Ասոր հակառակ կան չեզոք բայեր, որոնք կրաւորականի առումով կ'արտայայտուին. օրինակ՝

Ներգործական՝ տապալել, — փոթորիկը տապալեց ծառը.

Կրաւորական՝ տապալիլ, — ծառը տապալեցաւ փոթորիկէն:

Ներգործական՝ խամրել, — Խորշակը խամրեց պարտեզին ծաղիկները.

Կրաւորական՝ խամրիլ, — պարտեզին ծաղիկները խամրեցան խորշակէն:

Նախադասութեան մը բայը ա'յն ատեն կրաւորականի առում ունի, երբ իր ենթական ոչ թէ գործող է, ներգործական բայի ենթականին նման, այլ ուրիշ առարկայէ մը (անձ, իր, երեւոյթ) գործողութիւնը իր վրայ կրողը: Վերը տրուած օրինակներուն մէջ ներգործական բայով արտայայտուած նախադասութիւններուն ենթակաները գործող ենթականեր են (փոթորիկը, խորշակը) իսկ անհրաժեշտ խնդիրները ենթականին ներգործութիւնը կրող եզրերն են (ծառը, ծաղիկները): Կրաւորականով արտայայտուած նախադասութիւններուն ենթակաները կրող ենթականեր են (ծառը, ծաղիկները), իսկ խնդիրները ներգործող խնդիրներ (փոթորիկէն, խորշակէն): Հայր Արսէն Այտընեան այս խնդիրը կը կոչէ կրաւորական բայի սեռի խնդիր նկատի ունենալով որ բային սեռն է որ կը պահանջէ զայն, ինչպէս ներգործական բայը իր սեռին յատուկ խնդիրը:

Սակայն կրաւորական բայով արտայայտուած նախադասութեան մը մէջ ներգործող խնդրի մը ներկայութիւնը բացարձակ պայման մը չէ. այսպէս՝ Հայրենիք ներգաղթողները գիտէրու մէջ հաստատուեցան.— Նոր օրէնքը հրատարակուեցաւ, եւն.:

Կան կարգ մը բայեր, որոնք իրենց անհրաժեշտ խնդիրը տրական հոլովով կը պահանջեն: Քերականութեան ընթացիկ դասագիրքերուն մէջ ասոնք ընդհանրապէս չեզոք բայեր նկատուած են եւ իրենց

խնդիրն ալ տրական բնութեան խնդիր: Սակայն ասոնց մէջ կան այնպիսիները, որոնք իրենց փոխադարձ կրաւորական ձեւերը ունին եւ խօսքին մէջ ներգործող խնդիր եւ կրող ենթակայ կը պահանջեն. «այսպէս՝ Կամատրական գունդերը յաղթեցին թրքական բանակին — Թրքական բանակը յաղթուեցաւ կամատրական գունդերէն. — Կարկուտը վնասեց բերքին — բերքը վնասուեցաւ կարկուտէն. — Տիգրան բազմաթիւ ժողովուրդներու տիրապետեց — բազմաթիւ ժողովուրդներ տիրապետուեցան Տիգրանէն:

Աւելի ճիշդ կ'ըլլայ ուրեմն այսպիսի բայերը ներգործական նկատել եւ իրենց անհրաժեշտ խնդիրն ալ տրական հոլովով սեռի խնդիր:

Մ Ա Կ Դ Ի Ի Ր Ն Ե Ր

Մենք ճանչցանք խօսքի բաղադրիչ տարրերուն երկու գլխաւոր տեսակները՝ անունը եւ բայը: Բայց ասոնք միշտ առանձին չեն խօսքին մէջ: Շատ անգամ քերականական այս գլխաւոր տեսակներուն կ'ընկերանան լրացուցիչ տարրեր, որոնք առարկայ-անունը կամ եղելութիւն-բայը կը յատկանշեն կամ կը զատորոշեն իրենց դասին մէջ ըստ մեր մտածման պատկերին: Այսպէս՝

ա) Եղբօրս արարական նծոյզը մրցումին մէջ առաջին հանդիսացաւ.— Մեր նծոյզը, այս նծոյզը, երկու նծոյզ, ամէն նծոյզ:

բ) Տղաքը եռանդագին կը խաղային.— Հոս խաղանք, շատ խաղացինք, դեռ կը խաղանք:

Արդ՝ խօսքին այն տարրերը, որոնք անունին կամ բային կը վերադրուին զանոնք յատկանշելու կամ որոշադրելու համար, կը կոչուին սակդիրներ:

Քերականական այս տեսակները, իրենց գլխաւոր եզրէն անջատարար, վերացական առկախ տարրեր են. անոնք խօսքին մէջ իրենց գլխաւոր եզրը յենարան ունենալով է որ գոյութեան իրաւունք կը ստանան. այսպէս՝ անոնքի ...¹, մեր ...², այս ...³, հայրաքար ...⁴, դեռ ...⁵:

Հարկաւ, քերականական տեսակէտով, մակդիրը չէր կրնար իր գլխաւոր եզրին վարկը ունենալ: Բայց անոր դերը յաճախ շատ կարեւոր է իմաստի ամբողջացման եւ ճշգրիտ արտայայտման տեսակէտով: Օրինակ՝

ա) Հազար տարի էդ երկրում արեւն ելաւ արիւնտո:

Վերցուցէ՛ք սա տողէն «արիւնտո» մակբայը եւ տեսէք թէ ինչպէս կը նուաղի բանաստեղծին մտածման հուրքը:

բ) Քերթողն հսկայ, մրրկավարս, հրաշոյի-նոյրական արուեստանոցն իր մտաւ:

Վերցուցէ՛ք անուններուն վրայէն սա վերադիրները եւ պիտի տեսնէք որ մնացածը բանաստեղծին մտածման կմախքն է:

Ու մի՛ մոռնաք վերադիրին դերը նարեկացիին քերթողական կառուցումներուն մէջ:

Իսկ երբեմն վճռական է պզտիկ որոշիչի մը դերը մտադրուած իմաստին ճշգրիտ արտայայտութեանը համար: Այսպէս՝ Ձին սեւ է նախադասութիւնը մեզի կը թելադրէ բոլոր ձիերուն սեւ ըլլալու իմաստը, ինչ որ սխալ հաստատում մը պիտի ըլլար: Այս պարագային միակ մակդիրի մը բերած լրացումով կը փրկուի մտադրուած ամբողջ իմաստը. Մեր ձին սեւ է. կամ Այս ձին սեւ է:

Մեր բացատրութիւններէն եւ օրինակներէն կը հետեւի արդէն որ մակդիրները երկու գլխաւոր տեսակներու կը բաժնուին. 1.— Անունի մակդիրներ կամ մականուններ, 2.— Բայի մակդիրներ կամ մակբայներ: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրն ալ իր կարգին կը բաժնուի երկու սեռի. ա) որակականներ, բ) որոշիչներ:

Այս երկու սեռի մակդիրներուն տարբերութիւնը հապէս ոչ այնքան քերականական է, որքան հոգեբանական՝ տրուած ըլլալով որ որակականները յարումի աւելի զօրաւոր աստիճանով մը կը կապուին իրենց գլխաւոր եզրին քան որոշիչները:

Մակդիրները խօսքին մէջ վերադիր են իրենց գլխաւոր եզրին:

Ա.— ՄԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ընդհանուր ծանօթութիւններ

Մականուն կը կոչուի քերականական այն տեսակը, որ խօսքին մէջ անունին կը վերադրուի ցոյց տալու համար անոր յատկանիշը՝ որակը, ինչպէս՝ վիթխարի ծառ, ժիր մրջիւն, Ալեկոծ ծով եւն. կամ զատորոշելու, մասնաւորելու համար զայն առարկաներու նոյն ընտանիքին մէջ. մեր տունը, այս տունը, չորս տուն, ամէն տուն: Իրենց այս նշումներով մականունները երկու խումբի կը բաժնուին. որակականներ եւ որոշիչներ:

Մականունը աւելի սերտ կերպով կը յարի անունին, քան մակբայը բային:

Մականունները, որակական թէ որոշիչ, արդի հայերէին մէջ ընդհանրապէս անմիջականօրէն նախադաս են իրենց գլխաւորին, ինչպէս վերի օրինակները ցոյց կու տան: Մակայն գրական լեզուին մէջ, մասնաւորաբար բանաստեղծական սեռին մէջ, կապակցութեան եզրերուն շարադասական շրջումը յաճախադէպ է.

Տուր ինձի, տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձական (Մեծ.):

Քերթողն հսկայ, մրրկավարս, հրաշուի,

Նուիրական արուեստանոցն իր մտաւ (Վրժ.):

Լուա՛ հոգիս, ճառագայթով մը օձէ շրթունքներս այս (Վրժ.):

Սիրում եմ մեր երկինքը մուգ, ջրերը ջիւղ, լիճը լուսէ,

Արեւն ամրան ու ձմեռուան վիշապաձայն բուքը վսեմ.

... Ո՛ր էլ լինեմ՝ չեմ մոռանայ ես ողբաձայն երգերը մեր.

Զեմ մոռանայ աղօթք դարձած երկաթագիր գրքերը մեր (Չար.):*

*) Մեր գրաբարին մէջ մականունը, ընդհանուր առմամբ, յետադաս էր, ինչպէս այսօր ֆրանսերէնի մէջ:

Մեր արդի աշխարհաբար լեզուին մէջ մականունն վերադիրն ու վերադրեալ անունը քերականական ձեւերով չեն համաձայնիր իրարու հետ, այսինքն՝ կապակցութեան երկու եզրերը քերականական նոյն կարգերով չեն արտայայտուիր, շարադասական ի՛նչ դիրքով ալ տրուած ըլլան: Փոխուողը գլխաւոր եզրն է (անուն) միշտ, նախադաս ըլլայ թէ յետադաս. այսպէս՝ մեր հայրենի լեռները, մեր հայրենի լեռներուն, մեր հայրենի լեռներէն-լեռները մեր հայրենի, լեռներուն մեր հայրենի, լեռներէն մեր հայրենի, եւն.*:

Երբ մականունները խօսքին մէջ կը գործածուին առանց իրենց յենարան ծառայող անունին, կը վերածուին անունի կամ դերանունի (ինչ որ նոյնն է ըստ էութեան): Այսպէս՝ սեւ գրիչը չեմ ուզեր, կապոյտը տուր (անուն). — Աս իմս չէ, իմս նոր էր (ցուցական եւ ստացական դերանուններ). — Պակաս տար, ուրիշ մը բեր (անորոշ դերանուն). — Պատգամատրներէն երկուքը տակաւին հոս են (թուական անուն):

Որական մականուններ

Երբ կը դիտենք մեզ շրջապատող աշխարհը, առաջին ակնարկով անհկա մեզի կ'երեւի իբրեւ գոյականերու աշխարհ: Իսկ գոյակը կայ իր գոյաձեւով, կամ այլ բառերով՝ առարկան իր յատկանիչով, որ իր անբաժանելի իսկութիւնն է: Երբ կը տեսնենք վիթխարի ծառ մը, ծառը եւ իր վիթխարիութիւնը անջատ եզրերու միասնութեամբ մը չէ որ կը ներկայանան մեր գիտակցութեան, այլ առարկայի եւ յատկանիչի ձոյլ միութեամբ մը, այսինքն ծառը իր վիթխարիութեամբը, որ իր ըլլալու մէջ կերպն է: Բայց երբ արտաքին աշխարհէն ստացած մեր պատկերացումը ուզենք արտայայտել խօսողութեան ճամբով, մեր լեզուական մտածողութեան վերլուծական եղանակով զայն կը տարբադադրենք՝ ներքին յատկանիչը անջատելով առարկայէն եւ կրկին վերադրելով անոր՝ այս անգամ իր բացայայտուած գոյաձեւով: Այսպէսով՝ լեզուական-քերականական գետնի վրայ կ'ունենանք անունին (առարկայ) եւ իր վերադիրին (յատկանիչ) սերտ կապակցութիւնը, որ բառական միութեան մը պէս կ'ըմբռնուի:

Առարկան ունի իր բազմազան յատկանիչները. տուեալ պահու մը մէջ, ըստ իր դրութեան կամ մեր դիտողի շահագրգռութեան, անհկա կը ներկայանայ իր այս կամ այն յատկանիչով. վիթխարի ծառ, վայրի ծառ, սաղարթախիտ ծառ, տերեւաթափ ծառ, պտղատու ծառ եւն. ,

*) Կան լեզուներ, որոնց մէջ այս կապակցութեան երկու եզրերը կը համաձայնին, ինչպէս այսօր ֆրանսերէնի մէջ՝ սեռով եւ թիւով (նկատի ունենալ որ այսօրուան ֆրանսերէնը հոլով չուցի), ինչպէս կը համաձայնէին մեր գրաբարին մէջ թիւով եւ հոլովով (նկատի ունենալ որ հայերէնը — հինը թէ նորը — սեռ չուցի): Օրինակ՝ մեծի տան, այսր տան, ծառովք մեծօք, որդւոյն անտակի, ի բերանոյ քումմէ, արանց ոմանց, եւն.:

եւն. կամ մէկէ աւելի յատկանիշներով՝ վիրխարի, վայրի ծառ, գեղեցիկ եւ հոտաւետ վարդ մը, քերթողն հսկաչ, մրրկավարս, հրաշոխ...:

Առարկայի յատկանիշին համապատասխանող քերականական տեսակն է որակական մականունը:

Որակական մականունը, ընթացիկ շարադասութեամբ, նախադաս դիրքով մը վերադրուելով անունին, ցոյց կու տայ անոր որակական մէկ յատկանիշը. պայծառ երկինք, պղտոր ջուր, բարեբեր դաշտ:

Սակայն որակական մականունները միայն իբրեւ ուղղակի վերադիր չէ որ կը գործածուին. անոնք յաճախադէպ գործածութիւն ունին նաեւ իբրեւ ստորոգչական վերադիր, որ հանգոյց բային միջնորդութեամբ կը վերադրուի ստորոգուելիք եզրին (որ ընդհանրապէս ենթական է). Երկինքը պայծառ է.— Այս դաշտը բարեբեր է (տեսնել հանգոյց բայերու մասին տրուած գիտելիքները):

Անունին որակական մականունի գորութեամբ կրնան վերադրուել քերականական այլ տեսակներ.

1.— ա) Շատ անուններ իրենց սկզբնական անփոփոխ ձեւովը կը վերադրուին այլ անուններու իրենց նիւթական նշանակութեան համապատասխանող յատկութիւնները փոխանցելով անոնց. Քար սիրտ (իբրեւ քարեղէն սիրտ), ոսկի բաժակ (ոսկեղէն), ծով բազմութիւն (ծովածաւալ), արեւ օր (արեւոտ) եւն.*:

բ) Անունները իրենց հոլովեալ ձեւերով եւս (սեռական, բացառական, գործիական) պատշաճօրէն կը վերադրուին այլ անուններու՝ որակականի յատկութեամբ:

Սեռական.— Դաշտի ծաղիկ, վիրաբոյժի գործիք, ծովու ձուկ՝ իբրեւ դաշտային, վիրաբուժական, ծովային:

Այս շարքին կը պատկանի նաեւ անորոշ դերբային սեռականը երբ անունին կը վերադրուի. գրելու թուղթ, խմելու ջուր, պառկելու տեղ, փախչելու ճամբայ, յաղթելու կամք, խնդալու տրամադրութիւն (տե՛ս նաեւ դերբայներու բաժինը):

Բացառական.— Բուրդէ հագուստ, արծաթէ բաժակ, պողպատէ կամք՝ իբրեւ բուրդեղէն, արծաթեայ, պողպատեայ:

Գործիական.— Ուծով երիտասարդ, համով կերակուր, շնորհքով մարդիկ՝ իբրեւ ուժեղ, համեղ, շնորհալի**:

*) Նկատ.— Այս վերադրուած անունները հոլովական առում չունին անշուշտ. պարզապէս բառի բունն են:

**) Նկատ ա).- Մեր տուած այս գործիական հոլովի օրինակները արդէն իսկ բուն մականուններու կարգը կը դասուին:

Նկատ բ).- Հոլովական զանազան ձեւերով իբրեւ մականուն-վերադիր գործածուած այս անունները պէտք չէ իբրեւ հոլովեալ անուններ առնել. անոնք համազօր են անանցեալ մականուններու եւ իբր այդպիսիներ պիտի ըմբռնուին իրենց համապատասխան բուն անանցեալը ունենան կամ ոչ, թէն, ինչպէս օրինակները ցոյց կու տան, շատերը ունին այդ համապատասխան անանցեալ ձեւը:

գ) Տեսակ, ձեւ, աստիճան եւ այս կարգի անուններ նշող բառերը, վերադիրի մը հետ կազմելով բարդ բառի համապատասխանող կապակցութիւններ, իբրեւ մականուն կը վերադրուին այլ անուններու՝ իրենց անփոփոխ կամ հորովեալ ձեւերով. Տեսակ մը ծառ, այս տեսակ կենդանի, այս աստիճանի միամտութիւն, այս ձեւի հագուստ, այս կարգի (այս կարգէն) մասնագէտ մը, երկրորդ կարգի պատուանշան մը, այս օրինակով տոմսեր, խոնարհ դատէն մարդ մը, ոսկիի գոյն գինի եւն., եւն.:

Այսպէս նաեւ որեւէ անուն՝ որակականով մը վերադրուած. Ընդ ժամանակի բարքեր, հին օրերու մտայնութիւն, սպիտակ բուրդէ հագուստ, արջու մորթէ գլխարկ, դատարկ մտքով (դատարկամիտ) մարդ, ազնի հոգիով (ազնուահոգի) երիտասարդ:

2.— Մականունի դերով հազուադէպ գործածութիւն ունի առընթերադիր-խնդիր կապակցութիւնը. Առանց ջուրի ծորակ, դէպի յաղթանակ վազք, սրտի մօտիկ խօսքեր, երեսկայութեան դուրս եղելութիւն, եւն.:

3.— Երբեմն մակբայը եւս իբրեւ մականուն կընայ վերադրուիլ բայանուններու. յաճախակի այցելութիւն, հայրաբար վարմունք, աստիճանաբար մեղմացում, սրտագին նուիրում, յանկարծակի երեւում, ուժգին հարուած, ուղղակի երթ*:

4.— Դերբայներուն իբրեւ մականուն-վերադիր գործածութիւնը տեսնել գերբայներու մասին մէջ:

Ըսինք որ մականուն վերադիրը սովորական շարադասութեամբ նխադաս է իր գլխաւոր եզրին: Յոյց տուինք նաեւ որ քերթողական լեզուի մէջ յետադաս գործածութիւնը եւս շատ յաճախադէպ է: Այժմ աւելցնենք որ գրական արձակին մէջ եւս որակական մականունի յետադաս գործածութեան օրինակներ չեն պակսիր: Մակայն առանց բռնազբօս չըջումի կընանք յետադաս ընել որական վերադիրը (ըստ բնութեան մականուն թէ դերբայ).—

ա) Երբ մէկէ աւելի է նոյն անունին վրայ. Գիւղին բնակիչները, մեծ ու պզտիկ, առողջ թէ հիւանդկախ, կը փութային հայրիկին օրհնութիւնը առնելու.— Այսօր կը պատկառոյնք Պարոնեան մարդէն՝ ուղղադատ, անկաշառ, խիզախ.— Ահա՛ աշակերտ մը ուշիմ, աշխատասէր եւ ընկերասէր.— Մեր դէմ նստած էր տան հայրը՝ ալեւորած բայց առոյց:

Երբեմն այս բազմակի վերադիրներն իրարմէ կը բաժնենք նախադաս եւ յետադաս դիրքերով. Փախստականները անցան փշոտ թութիւնով եզերուած լեռնային կածաններէ՝ անդ ու քարքարուտ.— Կը պատկեր

*) Նկատ.— ա) Եղելութիւն նշող բայանուններուն քով մակբայը իր տեսակին ատանճնայատկութեանէն բաց մը կը պահէ տակաւին, բայց իր այս գործածութեամբ մակբայ չէ այլեւս՝ վերածուած բլլայով մակամունքի:

բ) Այս վերջին երկու տեսակներուն իրեն մականուն գործածութիւնը ատուելարար յատուկ է գրական լեզուին:

գետնափոր մառանի մը մէջ՝ մութ ու խոնաւ.— Ահա՛ տիպար աշակերտ մը՝ միանգամայն ուշիմ եւ աշխատասէր:

բ) Երբ ինք (վերադիրը) եւ լրացուցիչներ կը կրէ իր վրայ. Ահա՛ գործ մը՝ միշտ յիշատակուելու արժանի.— Թեթե վահան՝ ուղտի թափանցիկ կաշուց պատրաստուած, զրահ՝ երկաթեայ մանր օղակներից գործըւած.— Սեղան մը՝ համադամներով եւ ընտիր ըմպելիներով բեռնատր.— Ահաւասիկ կակաչներ՝ արիւնի պէս կարմիր.— Մեր առջեւն է Ոսիրը՝ վերջալուսային ճառագայթներով հիմայուած:

Շատ անգամ յետադաս վերադիրը իր գլխաւոր եզրէն կը բաժնուի նախադասութեան բայով (կամ նաեւ մէկ այլ եզրով):

Ամերիկայի մէջ բազմաթիւ շէնքեր տեսանք՝ Էյֆելէն աւելի բարձր.— Ծանր առաջարկներ էին ասոնք՝ ընդունելի ըլլալէ շատ հեռու.— Տիպար աշակերտ մըն էր՝ միանգամայն ուշիմ եւ աշխատասէր.— Սեղան մը դրուած էր հոն՝ համադամներով եւ ընտիր ըմպելիներով բեռնատրուած:

Այս յետադաս վերադիրները յաճախ պատշաճօրէն կը փոխանակուին յարաբերական նախադասութիւններով. այսպէս՝ Այսօր կը պատկառինք Պարոնեան մարդէն, որ ուղղադատ էր, անկաշառ ու խիզախ.— Կը պատկեր գետնափոր մառանի մը մէջ, որ մութ էր ու խոնաւ.— Ամերիկայի մէջ շէնքեր տեսանք, որոնք Էյֆելէն աւելի բարձր էին:

Որակական մականունները երբ խօսքին մէջ գործածուին ուրոյն կերպով, այսինքն՝ առանց անունի մը վերադրուելու, իրենք կը դառնան անուն՝ իւրացնելով քերականական այս տեսակին յատկութիւնները. որով՝ կ'առնեն յօդ, թիւ, հոյով. կ'ըլլան ենթակայ ու խնդիր, նոյնիսկ կ'առնեն վերադիր: Այսպէս՝

Կարմիրը չեղափոխութեան խորհրդանշական գոյնն է (ուղղ. ենթակայ).— Աստուց մէջէն լաւերը գատէ (յրգնակի հայցական կրող խնդիր).— Գազանները կարմիրէն կը խրտչին (բացառական բնութեան խնդիր).— Նահատակուած քաջերուն համար յուշարձան կանգնեցին (Նահատակուած՝ վերադիր «քաջերուն» եզրին, որ անուն դարձած մականուն է) եւն.:

Անունի վերածուած որակական մականունները մենք պիտի կոչենք մականունանական անուններ*: Այսպիսիները քերականական առանձին տեսակ մը չեն կազմեր անշուշտ, բայց բուն անուններէն իրենց տարբերութիւնը այն է՝ որ խօսքին մէջ իբրեւ անուն գործածուելով հանդերձ, իրենց մականունի յատկութեամբ ալ կրնան լրացումներ ստանալ: Այսպէս՝

*) Ըսած ենք արդէն որ քերականական այս տեսակը, զոր մենք կոչեցինք մականուն, քերականութեան գիրքերը ընդհանրապէս կը կոչեն անական. իսկ անոնցմէ ոմանք որակական մականունները կը կոչեն անական անուն, ինչ յատկութեամբ ալ արտայայտուած ըլլայ (անունի թէ մականունի) քերականական այս տեսակը: Այս անուանումը ճիշդ չենք գտներ մենք, որովհետեւ անունը եւ անականը (որակական մականուն) իրենց տարբեր առանձնաչափութիւններով քերականական տարբեր տեսակներ են: Անունը կը նշէ առարկան, իսկ մականունը անոր յատկանիշը: Ու թէեւ ճիշդ է որ առարկայ եւ յատկանիշ

Ձեզմէ (ձեր մէջէն) անմեղը թող առաջին քարը նետէ ատոր վրայ (խնդիր՝ անմեղը մականունին, որ միանգամայն իբրեւ անուն ենթակայ է նախադասութեան)։— Աւելի լաւ կ'ուզեմ (մակբայ վերադիր լաւ մականունին, որ նոյն ատեն իբրեւ անուն սեռի խնդիրն է (կրող խնդիր) «կ'ուզեմ» բային)։— Այն օրերուն օգնութեան կարօտները շատ էին (օգնութեան՝ խնդիր կարօտ մականունին, որ իբրեւ անուն ենթակայն է նախադասութեան) եւն.:

Որոշիչ մականուններ

Եթէ որակական մականունը անունը կը յատկանշէ, կ'որակէ՝ նշուած առարկան ներկայացնելով իր սեփական մէկ յատկութեամբ, որոշիչ մականունը անունը կ'որոշադրէ միայն՝ ցոյց տալու առարկային այս կամ այն տեսակի յարաբերութիւնը իր շրջապատին մէջ. ա) Դալար դաշտ, կարմիր վարդ, պտղատու ծառ. բ) Մեր վարժարանը, այս թաղը, երկու տուն, միւս ծառը:

Որոշիչ-որոշեալ քերականական կապակցութիւնը այնքան սերտ չէ որքան որակական-որակեալ կապակցութիւնը. առաջինը երկու եզրերու մնայուն միասնութիւն մը չի ներկայացներ: Ինչ որ ինծի համար տուեալ պահու մը մէջ է «այս սեղանը», խօսակցիս համար է «այդ սեղանը» եւ երրորդի մը համար կրնայ ըլլալ «այն սեղանը»: Ինչ որ մէկ կողմին համար է «մեր տունը», ուրիշի մը համար կ'ըլլայ «ձեր տունը»: Եւ, տակաւին, տուեալ պահու մը իմ կողմէ այսով նշուած առարկան տարբեր պահու մը, դիրքի փոփոխութեամբ, կրնայ ըլլալ «այդ սեղանը» կամ «այն սեղանը» եւն.: Մինչդեռ որակական եւ որակեալ եզրերու յարաբերութիւնը մնայուն է, անփոփոխ. «վիթխարի ծառը վիթխարի ծառ է միշտ, ամենուն համար, ամէն դիրքի վրայ»:

Այսու հանդերձ մականունի երկու տեսակներուն յարաբերական զօրութեան այս տարբերութիւնը քերականական լայն անդրադարձում մը չունի՝ երկու տեսակներն ալ ըլլալով վերադիր լրացուցիչ իրենց գլխաւոր եզրին: Որակական մականունը մասնակի նախապատու-

ծոյլ միութիւն մը կը ներկայացնէ, բայց այսու հանդերձ նոյն իրականութեան տարբեր երեսներն են: Ու թէև ճիշդ է, դարձեալ, որ քերականական գետնի վրայ անուն եւ մականուն բառական միութեան համազօր միասնութիւն մը կը կազմեն, բայց եւ այնպէս քերականական տարբեր տեսակներու միասնութիւն մը: Անուն եւ մականուն շարամիասական տարբեր դերերով կը մասնակցին խօսքին: Անունը կ'ըլլայ ենթակայ կամ խնդիր, մականունը՝ անունին վերադիր. անունը կրնայ առանձին մասնակցիլ խօսքին, առանց կարօտ ըլլալու իր վերադիրին, մինչ այս վերջիցը չի կրնար մաս կազմել խօսքին՝ առանց յենարան ունենալու իր գլխատր եզրը՝ անունը (դիտել տանք նաեւ որ արդի հայերէցին մէջ անունը փոփոխական տեսակ է, իսկ մականունը՝ անփոփոխ):

Անուն եւ անական (մեր անուանումով՝ մականուն) առանձին անուններն են քերականական առանձին տեսակներու:

Թիւն մը ցոյց կու տայ, միայն, նոյն անունին պատկանող երկու տեսակի մականուններու շարադասութեան մէջ: Այս պարագային որակական մականունը, ընդհանրապէս, անմիջականօրէն կը նախադասուի անունին. օրինակ՝ այս սեւ ձիւ, այս երկու սեւ ձիերը, մեր երկու սեւ ձիերը:

Որոշիչ մականունները կը բաժնուին չորս կարգի. ստացական, ցուցական, թուական եւ անորոշ մականուններ: Բայց ասոնք իրենց բերականական նշանակութեամբ նոյնարժէք են եւ բառական նշանակութեամբ միայն կը տարբերին իրարմէ:

1.— Ստացական մականուն

Անձնական դերանուններու սեռականները, եզակի թէ յոգնակի, վերադրուելով անուններու, ընդհանուր առմամբ ցոյց կու տան նշուած առարկային վերաբերութիւնը, որո՛ւն սեփական ըլլալը: Անոնք կը կոչուին ստացական մականուններ, որոնք են. իմ-մեր, քու-ձեր, անոր-անոնց կամ իր-իրեց. օրինակ՝ իմ գրադարանս, ձեր սեղանը, իր գիրքերը:

Ասոնք, իբրեւ անձնական դերանուններու հոլովածներ, ցոյց կու տան նաեւ դէմք եւ թիւ:

Ասոնց եզակի ձեւերուն հետ իմ, քու, անոր-իր, անունը համապատասխան դէմքի յօդ կը պահանջէ. Ա. դէմքին համար ս, Բ. դէմքին համար դ, Գ. դէմքին համար ն-ը. այսպէս՝ իմ գաւազանս-իմ գաւազաններս, քու գաւազանդ-քու գաւազաներդ, անոր (կամ իր) գաւազանը, անոր (կամ իր) գաւազանները: Այս յօդաւորուած անունները առանց վերադիրի եւս ստացականի նոյն առումը ունին եւ ասոր համար ալ իրենց վրայ վերադիրին ներկայութիւնը շատ անգամ անտեղի կը դառնայ*: Օրինակ՝ գաւազանս (իմ), գաւազանդ (քու) եւն.:

Ստացական մականուններու յոգնակի ձեւերուն համար, հարկ է դիտել տալ, թէ անոնք տուեալ կապակցութեան մէջ սեփականատէրին մէկէ աւելի ըլլալը ցոյց կու տան եւ ոչ թէ սեփականացուած առարկային, որ գլխաւոր եզրով կը ներկայանայ: «Մեր տունը» կապակցութիւնը ցոյց կու տայ մէկէ աւելի տէրերու միակ տունը: Նշուած առարկային եզակի կամ յոգնակի թիւը կախում չունի վերադիրի թուական ձեւէն: Եզակի թէ յոգնակի ձեւով՝ ստացական մականունը կրնայ վերադրուիլ եզակի կամ յոգնակի անունի. իմ գրիչս-իմ գրիչներս, մեր գրիչը-մեր գրիչները եւն.:

Ստացական մականունը համապատասխան դէմքի յօդը առնելով ստացական դերանունի կը վերածուի, երբ վերադրեալ անունը գեղջրուի, այսպէս՝ իմ հրացանս-իմս, քու հրացանդ-քուդ, անոր (կամ իր) հրացանը-անորը կամ իրը, մեր հրացանը-մերը, ձերը, անոնցը կամ իրեցը:

* Արեւելահայերէնը ստացական մականունով վերադրուած բոլոր անուններուն վրայ որոշիչ յօդ միայն կը դնէ. իմ գիրքը, քո գիրքը, նրա գիրքը, իմ գրքերը ևն.:

Կամ գրական լեզուի մէջ ինկած սեռական ձեւերէն՝ իմիս-մերինը, քուկինդ-ձերինը, անորինը-անոնցինը կամ իրեցինը-իրեցցինը: Այսպէս նաեւ յոգնակի ձեւերը. իմիցներս-մերիցները, քուկիցներդ-ձերիցները, անորիցները կամ իրեցիցները, անոնցիցները-իրեցցիցները: Ինչպէս կը տեսնուի, ստացական մականուններու յոգնակի ձեւերը դերանունի վերածուելով միշտ ք որոշիչ յօդը կ'առնեն:

2.— Յուցական Մականուն

Յուցական են այն մականունները, որոնք իրերն ու երեւոյթները կ'որոշեն կամ առարկայական մատնանշումով կամ մտովի ակնարկութեամբ. այս փունջը, այդ խօսքերը, այն օրերուն եւն. : Յուցական մականուններն են. այս, այդ, այն-աս, ատ, ան-սա, դա, նա: Վերջին շարքէն դա եւ նա քիչ գործածական են այսօր:

Իրեւ ջուցական մականուն գործածուած են նաեւ սոյն, դոյն, նոյն, բայց ասոնցմէ դոյն գործածութենէ դադրած է արդէն. սոյն հազուադէպ գործածութիւն ունի (սոյն գրութիւնը, սոյն որոշումը). իսկ նոյն, աւելի անորոշ մականուն կը նկատուի քան թէ ցուցական:

Յուցական դերանուններուն նման՝ ցուցական մականունները եւս. ս, դ, և դիմորոշ յօդերուն համապատասխան գործածութիւն ունին, սակայն վերադրեալ անունը միշտ Գ. դէմքի է (անդրադառնալ ցուցական դերանունի մասին ըսուածներուն):

Յուցական մականունները եւս առանց վերադրեալ անունին, կը վերածուին ցուցական դերանուններու (դարձեալ դիմել ցուցական դերանունի բաժինին): Սակայն կան զուտ ցուցական դերանուններ, որ իրեւ մականուն չեն կրնար վերադրուիլ անուններու (ասիկա, ատիկա, անիկա):

3.— Թուական Մականուն

Թուական կը կոչուին այն մականունները, որոնք անունին կը վերադրուին թուական նշումով մը: Ասոնք երեք գլխաւոր խումբերու կը բաժնուին. բացարձակ, դասական եւ բաշխական թուական մականուններ:

ա) Բացարձակ կը կոչուին այն թուական մականունները, որոնք առարկային տուեալ համրանքը ցոյց կու տան. երկու տետրակ, չորս գրասեղան, քսանըչորս աշակերտ, երկու հարիւր քառասուն զինուոր:

Բացարձակ թուականներուն հետ անունը ընդհանրապէս եզակի կը դրուի. Իւրաքանչիւր թեւից տակ երկու ձմերուկ կար.— Այս դիրքին վրայ ութ հարիւր զինուոր ունէինք.— Այս մեքենան տասներկու ձիու ոյժ ունի.— Այս գործը վեց ամիսէն հազիւ կը լրանայ: Բայց քիչ չեն յոգնակի գործածութեան օրինակներն ալ, երբ մանաւանդ անունը որոշեալ է. Այն ութ հարիւր կամատրները ութ հազար հոգինոց զօրաբաժինը պար-

տութեան մատնեցին.— Կոռին միջամտող չորս ոստիկանները երկու հոգիի հետ չկրցան գլուխ ելլել.— Այս երկու ծառերէն մէկը նոճի է, միւսը շոճի:

բ) Դասական կը կոչենք այն թուական մականունները, որոնք առարկային կարգը, այսինքն՝ տուեալ շարքի մը մէջ քանիբորորդ ըլլալը ցոյց կու տան. երկրորդ թաղամաս, չորրորդ գունդ, տասնըվեցերորդ զօրաբաժին, հինգերորդ դասարան եւն.:

գ) Բաշխական են այն թուական մականունները, որոնք առարկայի քանակութեան հաւասար չափերով բաշխուածը ցոյց կու տան. Յացող աշակերտներուն մէջմէկ գրիչ եւ չորսական տետրակ բաժնեցին.— Նստարաններուն վրայ երկերկու հոգի տեղաորոնեցան.— Սկստուական խումբերը տասնական հոգիէ կը բաղկանային:

Չափ ու քանակ ցոյց տուող բառեր բացարձակ կամ բաշխական-թուականի մը կապակցութեամբ կը վերադրուին անուններու իբրեւ քանակական մակդիրներ: Օրինակ՝ ա) պնակ մը կերակուր, պարկ մը ցորեն, երկու շիշ գինի, չորս քիւօ շաքար, հարիւր մղոն ճամբայ, հինգ հաստ ձմերուկ, տասը սնտուկ նարինջ եւն: Բ) Մէջմէկ պնակ կերակուր, երկուքական շիշ գինի, չորսական քիւօ շաքար, տասնական սնտուկ նարինջ եւն.:

Նկատ.— Կան քանակական տարբեր նշումներ ունեցող թուականներ ալ. ինչպէս՝ քազմապատկական, — կրկնապատիկ, քառապատիկ, բիրապատիկ եւն. կոտորակային, — կէս, քառորդ, տասնորդ, հարիւրորդ, երկու հինգերորդ, մէկ վեցերորդ եւն. համեմատական, — չորս առ հարիւր (հարիւրին չորս), վեց առ հազար (հազարին վեց) եւն. արժէք ցոյց տուող. — հինգոց, հարիւրոց եւն. հաւաքական. — եռեակ, քառեակ, տասնեակ եւն: Բայց հարկ է նկատի ունենալ որ այս թոյր թուականները քառական նշանակութեամբ միայն կը տարբերին իրարմէ, ոչ քերականական. թլոյրն ալ առարկայ-անունին թուական որոշիչներն են:

Թուականները երբ կը գործածուին առանց անուններու վերադրուելու, կը դառնան թուական անուն՝ առնելով այս վերջին տեսակին քերականական յատկութիւնները եւ պահելով միանգամայն խնդրառուի իրենց զօրութիւնը (տես որականական մականունի համապատասխան մասը): Օրինակ՝ պատգամաւորներէն երկուքը մեկնեցան, — երկուքը թուական անուն, ուղղական ենթակայ, պատգամաւորներէն՝ խնդիր երկուքը թուականին: Առաջիկաները զատեցին երկրորդներէն, — առաջիկաները՝ հայցական կրող խնդիր. — երկրորդներէն բացառական բնութեան խնդիր եւն.:

Թուական անունները կը հոլովուին առաջին տիպարին վրայ (-ի, -է, -ով). այսպէս՝ այդ երեքին անունները տուէք մեզի. — Հինգերորդի տղաքը չորրորդներէն պարտուեցան. — Ութականէն պակաս չենք ընդունիր:

Թուականներու յատուկ մասնաւոր գիտելիքներ

Եթէ բացարձակ թուականները, փոխանակ թուանշաններու, գիրով արտայայտենք, տասնաւորները կը գրեն բարդ բառի մը պէս, այսինքն՝ առանց իրարմէ անջատելու միաւոր եւ տասնաւոր եզրերը. այս պարագային, երկու եզրերու միութիւնը կազմելու համար, եւ յօդակապը կը դնենք անոնց միջեւ — քսանեւեկ, քառասունչորս — կամ (ինչ որ աւելի սովորական է) ը տառը իբրեւ առոգանական յենարան. քսանըմեկ, քառասունըչորս եւն. : Իսկ աւելի մեծ բաղադրեալ թիւերը կը գրենք անջատ եզրերով, բայց հարկաւ ամբողջութիւնը ըմբռնելով իբրեւ բառական միութիւն. հազար ինը հարիւր եօթանասունըչորս, չորս հարիւր քսան հազար, ութ հազար տասնընթիւս :

Երկու բացարձակ թուականը երբ յօշ կ'առնէ կամ կը հոլովուի, իր սկզբնական ձեւին վրայ յաւելուածական ք մը կ'առնէ. երկուքը միասին, երկուքէն մէկը, երկուքով, երկուքն ալ, ժամը երկուքն է :

Մէկ թուական անունի մասին տեսնել անորոշ դերանունի բաժինը :

Դասական եւ բաշխական թուականները ածանցաւոր կազմութիւն ունին :

Դասականները կը կազմուին բացարձակ թուականներու անուններուն վրայ երրորդ մասնիկին յաւելումովը. հինգերորդ, տասնըվեցերորդ, երկու հարիւր վաթսունըվեցերորդ եւն. :

Երկու, երեք, չորս բացարձակ թուականները իրենց դասական ձեւերուն վերածուելու համար իրենց արմատական մասին վրայ կ'առնեն ըրորդ (ո՛չ երորդ) մասնիկը. երկրորդ, երրորդ, չորրորդ :

Մէկ բացարձակին դասականը այս կազմութիւնը չունի. անոր համապատասխան դասական ձեւն է՝ առաջին :

Դասական թուականները կրնանք ներկայացնել թուանշաններով՝ ասոնց տալով իրենց կարգին համապատասխան դասական նշանակութիւն : Այս պարագային՝ թուանշաններուն քով կը գրուի միջակէտ. այսպէս՝ 1. առաջին, 2. երկրորդ, 6. վեցերորդ, 15. տասնընթիւսգերորդ եւն. կամ կէս փակագիծ՝ 1) առաջին, 9) իններորդ եւն. եւ կամ գծիկով մը թուանշանին կը կցենք ըն ածանցը, որ երրորդին կամ ըրորդին կրճատումն է. 4րդ՝ չորրորդ, 8րդ՝ ութերորդ եւն. :

Դասական թուականները կրնանք ներկայացնել նաեւ հռոմէական թուանշաններով. այսպէս՝ I առաջին, II երկրորդ, III երրորդ, IV չորրորդ, V հինգերորդ, VI վեցերորդ, IX իններորդ, X տասներորդ, XI տասնըմէկերորդ եւն. :

Նաեւ կրնանք ներկայացնել մեր այբուբէնի տառերով՝ հարկաւ իրենց կարգին համապատասխան նշանակութեամբ. ա) առաջին, դ) չորրորդ, ժ) տասներորդ, ժա) տասնըմէկերորդ եւն. կամ գլխազիրներով՝ Ա. առաջին, Գ. երրորդ, Զ. վեցերորդ, ԺԲ. տասներկուերորդ եւն. :

Պատմական դարերու եւ անուններու կարգը ընդհանրապէս կը ներկայացնենք գլխագիրներով. Ի. (քսաներորդ) դարուն մէջ ենք. Տիգրան Բ., Լուդովիկոս ԺՃ.:

Բացարձակ թուականները դասական նշանակութեամբ կը գործածուին պատմական թուականներ եւ ժամ որոշելու համար. այսպէս՝ հազար ինը հարիւր տասներորդ (1918) Մայիս քսանըութին (28) արդի Հայաստանի անկախութիւնը հռչակուեցաւ (փոխանակ ըսելու՝ հազար ինը հարիւր տասներորդ տարիի Մայիսի քսանըութերորդ օրը). — ժամը հինգին (փոխանակ ըսելու՝ հինգերորդ ժամուն):

Բաշխական թուականները ընդհանրապէս կը կազմուին ական մասնիկին կցումովը բացարձակ թուականներու անուններուն. չորսական, տասնական, քսանըհինգական:

Բաշխական թուականներ կը կազմենք նաեւ բացարձակներու անուններուն կրկնութեամբ. մէյմէկ (փոխանակ մէկմէկ-ի). երկերկու, չորսչորս, վեցվեց: Բայց գիտել տանք որ բաշխականին այս ձեւը ընդհանրապէս միւսուր թիւերու կը պատշաճի:

Դասական եւ բաշխական թուականներու բառական կազմութեան համար հարկ է նկատի ունենալ հետեւեալ գիտելիքները.

Եօթը, ինը, տասը թուականները գրաբարի մէջ փոխան ը-ի և մը ունին իրենց ետեւը (եօթն, ինն, տասն) եւ այդ և-ն է որ աշխարհաբարի մէջ վերածուած է ը-ի: Սակայն աշխարհաբարի բառակազմութիւնը բառերուն գրաբար ձեւովն է որ տեղի կ'ունենայ եւ հետեւաբար վերոյիշեալ թուականներուն դասական եւ բաշխական ձեւերը կ'ըլլան եօթներորդ-եօթնական, իններորդ-իննական, տասներորդ-տասնական:

Եօթը, ինը, տասը թուական բառերուն և-ն երեւան կու գայ նաեւ այն ատեն, երբ անոնք ձայնաւորով սկսող յաջորդ բառին հետ առողանական կապով մը կ'արտաբերուին. : երեք, եօթն—ալ, կ'ընէ տասը. ինն—անգամ. անոնց թիւը տասն—էր եւն. :

Ութ թուականը գրաբարի մէջ և չունի իր վրայ, բայց նմանողութեամբ թուարկութեան մէջ իրեն նախորդող եօթին ձեւով կ'արտաբերուի ութը: Ոմանք, անգիտութեամբ, այս նմանողութիւնը աւելի առաջ տանելով, ածանցումներուն մէջ ութին վրայ անտեղի և մը երեւան կը հանեն՝ այսպէսով սխալ կազմուած բառերու ծնունդ տալով. ութներորդ, ութնական՝ փոխանակ ութերորդ, ութական ուղիղ ձեւերուն: Նոյն անտեղութիւնը երեւան կը բերեն նաեւ, եթէ ութին յաջորդողը ձայնաւորով սկսող վերոյիշեալ բառերէն է. օրինակ՝ երկու, ութն ալ կ'ընէ տասը. ութն անգամ, մինչ պէտք է ըսել՝ երկու, ութ ալ. ութ անգամ:

4.— Անորոշ Մականուն

Անորոշ կը կոչուին այն մականունները, որոնք առարկայանունը կ'որոշեն ընդհանուր, տարտամ նշումով մը, այսինքն՝

առանց զայն վճռապէս մասնաւորելու. Անոնք ուրիշ թաղ մը կը բնակին.— Ծատ ծանօթներու հանդիպեցանք.— Բոլոր մարդիկ եղբայրներ են իրարու.— Իւրաքանչիւր ուսուցիչ իր նախասիրած ճիւղը ունի. Քանի մը աշակերտ մրցանակի արժանացան.— Ո՛րեւէ գիրք իր օգուտը ունի, եւն. :

Կարգ մը անորոշ մականուններ (ինչպէս դերանուններ) հարցական եղանակով կը գործածուին (հարցական անորոշ մականուններ). ո՛ր գիրքը, քանի՞ աշակերտ, ո՞րքան ճամբայ, ի՞նչպիսի տեսարան, ատա՞նկ քալուածք, եւն. :

Երբ իրեն յենարան ծառայող անունը զեղչուի, անորոշ մականունը կը վերածուի դերանունի՝ առնելով այս վերջին տեսակին յատկութիւնները: Այսպէս՝ -

Իւրաքանչիւր պաշտօնեայ իր պարտականութիւնը ունի (անորոշ մականուն, վերադիր «պաշտօնեայ» անունին). — Իւրաքանչիւրը իր պարտականութիւնը ունի (անորոշ դերանուն, ուղղական ենթակայ). — Ուրիշ անձերէ օգնութիւն չըսպասենք (մականուն, վերադիր «անձերէ» անունին). — Ուրիշներէ օգնութիւն չըսպասենք (դերանուն, բացառական բնութեան խնդիր). — Այս գիրքն ալ միւս տղուն տուր (վերադիր «տղուն» անունին). — Այս գիրքն ալ միւսին տուր (դերանուն, տրական, բնութեան խնդիր) եւն. :

Նկատ.— Պէտք է ւսելցնել որ մականունանական անունին (ածական անուն) եւ թուական անունին նման, անորոշ դերանունը եւս թուն անունէն կը տարբերի. մանաւանդ, իր խնդրատուի զօրութեամբ: Այսպէս՝

Պատգամաւորներէն մէկ քանին (խնդիր «մէկ քանին» անորոշ դերանունին). աշակերտներէն շատերը, ասոնցմէ ոմանք եւն. :

Անունի վերադիրներուն շարադասութիւնը

Երբ տարբեր կարգի մականուններ միեւնոյն եզրին կը վերադրուին, ընդհանրապէս հետեւեալ կարգաւորումը կը ստանան.

ստաց.	ցուց.	անորոշ	թուական	որակ.	գլխ.եզր
մեր	այն	միւս	երկու	արարական	նծոյգները

Որակական մականունը, ընդհանուր առմամբ, անմիջականօրէն նախադաս է իր գլխաւոր եզրին. եւ ասիկա հասկնալի կ'ըլլայ, երբ նկատի ունենանք որ յատկանիչը (որակական) ներքին իսկութիւնն է առարկային (անուն), որմէ դիւրութեամբ չի կրնար անջատուիլ:

Անորոշ եւ թուական վերադիրները շատ անգամ փոխանակելի են իրարու միջեւ. այսպիսի երկու նծոյգներ-երկու այսպիսի նծոյգներ, ուրիշ երկու նծոյգներ-երկու ուրիշ նծոյգներ: Այս փոխանակութիւնը շրջում չի նկատուիր:

Երբ բուն որակականին հետ կը գործածուի նաեւ դերբայ վերադիր մը, այս վերջինը կը նախադասուի մի.սին, մանաւանդ երբ լրա-

ցուցիչներ ալ ունի. սա կքաճ մարմարեայ սիւնը, այն վագոդ սպիտակ ձիւն. կարմիր մարմարէ կառուցուած հոյակապ պալատ. լեռնէն հոսող կարկաչուն վտակը. ջուրէն դուրս ցցուած սուր-սուր խարակներ, եւն.:

Երբ սովորական շարադասութեամբ որոշիչ վերադիրը (մանաւանդ թուականը) կ'իյնայ անունէ մը առաջ, որուն չի վերաբերիր, շփոթութիւնը վանելու համար ընդհանրապէս տեղափոխուելով կը դրուի նոյն այդ անունը իրեն խնդիր ունեցող վերադիրէն ետք (բուն մականուն ըլլայ այս վերջինը թէ դերբայ): Օրինակ՝ Երկու՝ պատիժի արժանի աշակերտներ = պատիժի արժանի երկու աշակերտներ. երեք՝ ծնողական հոգածութեան գորկ երախաներ = ծնողական հոգածութեան գորկ երեք երախաներ. չորս՝ կարմիր մարմարիոցէ շինուած ապարանքներ = կարմիր մարմարիոցէ շինուած չորս ապարանքներ. այս՝ լեռնէն իջնող գետակը = լեռնէն իջնող այս գետակը. այդ՝ պատիժի արժանի աշակերտը = պատիժի արժանի այդ աշակերտը. մեր՝ դաշտերէն հաւաքուած ծաղիկները = դաշտերէն հաւաքուած մեր ծաղիկները. ձեր՝ գաղտնիքին անտեղեակ ընկերը = գաղտնիքին անտեղեակ ձեր ընկերը, եւն.:

Նման շրջումներու պարագային պէտք է սկզբունք ունենալ կապակցութեան իմաստին բացայայտութիւնը եւ խուսափիլ շփոթ ստեղծող ձեւերէ: Պէտք է նկատի ունենալ որ արուեստական կէտադրութիւնը բանաւոր լեզուին արտայայտութեան բնական դիւրութիւնը չի պահեր: Մեր օրինակներուն թուական, ցուցական եւ ստացական մակդիրները աւելի դիւրութեամբ կը վերադրուին անմիջականօրէն իրենց քով դտնուող անունին, քան թէ ամբողջ կապակցութեան վերջին եզրին: Այսպէսով՝ մեր օրինակները իրապէս շրջումներ չեն, այլ իմաստի յստակութեան պահանջին համապատասխանող շարադասական կապակցութեան կանոնաւոր ձեւեր:

Անունի մը եւ իր տարբեր կարգի վերադիրներու կապակցութեան մէջ անմիջապէս վերադիրին նախորդող վերադիր մը լոկ կապակցութեան գլխաւոր եզրով գոյականացած բառական միութիւն մը կը ներկայացնէ: Այսպէս՝ վերի կապակցութեան երկու թուականը լոկ նմոյսները եզրին չի վերաբերիր, այլ արարական նմոյսները գոյականացած կապակցութեան. միւս անորոշը վերադիրն է երկու արարական նմոյսները կապակցութեան. եւ այսպէս միւս վերադիրներուն յարաբերութիւնը:

Բ. — ՄԱԿԲԱՅՆՆԵՐ

Մակբալը խօսքի բաղադրիչ տարրերուն այն տեսակն է, որ ընդհանրապէս կը յատկանշէ կամ կ'որոշադրէ բայով նշուած եղելութիւնը, ինչպէս մականունը անունով նշուած առարկան:

Քերականական այս երկու տեսակներուն միջեւ ներքին խնամութիւն մը կայ անշուշտ, քանի որ երկուքն ալ իրենց գլխաւոր եզրերուն վերաբերմամբ (մէկը՝ անունին, միւրը՝ բային) նոյն դերին կոչուած են: Շատ մակղիւրներ հաւասարապէս կը գործածուին թէ իբրեւ մականուն, թէ իբրեւ մակբայ: Այսպէս՝ արագ քայլերով անցարագ կը քալէր.— Մեր երկրին մէջ շատ յուշարձաններ կան.— Այսօր տղաքը շատ յոգնեցան: Առաջին օրինակներուն մէջ արագ եւ շատ մականուն են, երկրորդ օրինակներուն մէջ՝ մակբայ: Այս երկու տեսակներուն ներքին խնամութիւնը կարելի կ'ընէ մէկէն միւսին անցքը՝ պարզապէս խօսքի ձեւին փոփոխութեամբ. այսպէս՝ Արագ կը քալէր-քալուածքը արագ էր (կամ՝ արագ քալուածք մը ունէր).— Անիկա եղբայրօրէն վարուեցաւ-անիկա եղբայրական վարմունք մը ունեցաւ (կամ՝ անոր վարմունքը եղբայրական եղաւ): Չուզադրուած այս համիմաստ նախադասութիւններուն առաջինները մակբայով արտայայտուած են, երկրորդները՝ մականունով:

Այսու հանդերձ այս երկու մակղիւրները յարաբերական նոյն գօրութիւնը չունին: Մականունը աւելի սերտօրէն կը յարի անունին, քան թէ մակբայը բային: Ասիկա կը պարզուի, մանաւանդ, երբ բաղդատութեան դնենք այս երկու տեսակի մակղիւրներով կատարուած յատկանշումները:

Իբրեւ օրինակ առնենք հետեւեալ կապակցութիւնները. ա) բարձր ձայն, բ) բարձր կը խօսի:

Առաջին կապակցութիւնը կ'արտայայտէ երկու եզրերու ներքին սերտ յարաբերութիւն մը, որ յատկանիշի եւ առարկայի մնայուն գոյակցութիւնն է: Երկրորդը (մակբայ-բայ) տեւողութեան մէջ երկու եզրերու մնայուն միասնութիւն մը չի ներկայացներ: Այս կապակցութեան մէջ մակբայը եղելութեան մէկ կերպը ցոյց կու տայ տուեալ պահու մը մէջ միայն: Կամ ուրիշ խօսքով՝ մակբայ-բայ կապակցութիւնը, տեւողութեան մէջ, յատկանիշի եւ եղելութեան պատահական զուգադիպութիւն մըն է որ կը ներկայացնէ:

Ասկէ կը հետեւի այն՝ որ մակբայը աւելի ազատ դիրք մը կը պահէ իր գլխաւոր եզրին հանդէպ, քան մականունը անունին: Այս հաստատումին համար հարկ է նկատի ունենալ որ՝ այն լեզուներուն մէջ, ուր մականուն վերադիրը, ներգործուելով իր գլխաւոր եզրէն, կ'առնէ անոր քերականական ձեւերը, բային վերադրուող մակբայը զերծ է համաձայնական այդ ներգործութենէն: Ու, դարձեալ, նկատի ունենալ այն՝ որ խօսքին մէջ մակբայը դիւրաւ կը տեղափոխուի զատուելով իր գլխաւոր եզրէն՝ բայէն: Այսպէս՝ Կամաւորները խիզախօրէն թշնամիին ստուար ոյժերուն վրայ նետուեցան. խիզախօրէն կամաւորները նետուեցան թշնամիին ստուար ոյժերուն վրայ.— Եղբայրս, երէկ, Ֆրանսայէն վերադարձաւ. երէկ, եղբայրս ֆրանսայէն վերադարձաւ:

Մակբայները եւս, մականուններուն նման, երկու գլխաւոր տեսակի կը բաժնուին.

Ա.— Որակականներ, որոնք եղելութիւնը կը յատկանշեն, կ'որակեն՝ անոր կատարման կերպը ցոյց տալով. Ինքնաշարժը արագ անցաւ.— ֆետայիները խիզախօրէն նետուեցան զօրքին եւ խուժանին վրայ.— Ուսուցիչը հայրաքար կը վարոյի իր աշակերտներուն հանդէպ:

Բ.— Որոշիչներ, որոնք զանազան պարագաներու առնչութեամբ եղելութիւնը կը սահմանաւորեն, կը մասնաւորեն: Ասոնք հետեւեալ սեռերուն կը բաժնուին.

ա) տեղական մակրայներ, որոնք եղելութեան հետ կապուած տեղի պարագայ ցոյց կու տան. Առաջ անցիր.— ետ դարձիր.— Մօտ եկուր.— Ո՛ր կ'երթաս.— Վեր ելիր.— Հոն կեցիր եւն.:

բ) ժամանակական մակրայներ, որոնք եղելութիւնը կը կապեն ժամանակի զաղափարին հետ. Տղաքը ա՛լ յոգնեցան.— Դեռ կը շարունակեն իրենց խօսակցութիւնը.— Միշտ նոյն յանկերօր կը կրկնես.— Այժմ անցնի՞նք օրակարգի յաջորդ հարցին:

գ) քանակական մակրայներ, որոնք առաւել կամ նուազ որոշ կամ անորոշ կերպով մը, եղելութեան չափը կը նշեն. Այսօր շատ աշխատեցաւ.— Աւելի աշխատելու ես.— Ի՞նչու այսքան կը բարկանաս.— Յաճախ կ'այցելեմ իրեն.— Երիցս խօսած եմ իրեն այդ մասին:

դ) եղանակատրիչ մակրայներ (տեսնել խօսքի եղանակատրիչները):

Բուն մակրայները, այսինքն՝ այն անփոփոխ բառական տեսակները, որոնք խօսքի մէջ իրենց սկզբնական ձեւով կոչուած են բային վերադրուելու, եղելութեան զանազան պարագաները ցոյց տալու համար, շատ քիչ են հայերէնի մէջ: Սակայն ի բնէ մակրայներու կարգը կը դասուին նաեւ այն բառերը, որոնք իրենց հոլովական կամ ածանցական ձեւով իբրեւ մակրայ հանդերձուած են եւ հետեւաբար իբր այդպիսին գործածուելու սահմանուած: Ասոնցմէ են. ա) զրաբարէն փոխանցուած այն բառերը, որոնք իրենց հոլովական կամ ածանցական քարացած ձեւերով, իբրեւ մակրայ, պարզ բառերու պէս կ'ըմբռնուին. հազ-իւ, դիտմամբ (դիտումն-ամբ), կամ-աւ, ա-կամ-այ, սաստ-իկ, ձրի (ձիր-ի), բոնի (բունն-ի), յ-ան-կարծ, կամ-աց եւն. բ) մակրայակերտ ածանցներով յօրինուած բազմաթիւ ածանցեալ բառեր, որոնք ընդհանրապէս որակականի նշանակութիւն ունին. հայրաքար (աբար), եղբայրօրէն (օրէն), վերջապէս (ա-պէս), լիովին (ովին), սրտանց (անց), ջերմագին (ա-գին) եւն, եւն.:

Այս բուն մակրայներէն զատ կան նաեւ մակրայակերպները, որոնք կամ նախդիրով ու աննախդիր հոլովեալ բառեր են, կամ բառական կապակցութիւններ, կրկնաւոր բառեր: Օրինակ՝ բարով (եկար), շուտով, փութով (շարժի), ի բնէ, ի ծնէ, ի վերջոյ, ի զուր, ի սպաս, առ այժմ, առ նուագն, առ առաւելն, օրէ օր, դարէ դար, քովէ քով, ետեւէ ետեւ, մէջէ մէջ, խիտ առ խիտ, դէմ առ դէմ (վիճի), մէկէնմիւէկ, փոխմիփոխ,

մերթընդմերթ, ամենուրեք, այսուհետեւ, *եւն.*, *եւն.*: Ասոնք կը համապատասխանեն զանազան կարգի մակբայներուն:

Բայց խօսքին մէջ մակբայաբար գործածուած տարրերուն մեծագոյն մասը ըստ դրութեան միայն մակբայ է, ոչ ըստ բնութեան. այսինքն՝ քերականական տարրեր տեսակներէ ըլլալով հանդերձ, ասոնք կրնան տուեալ խօսքի մը մէջ մակբայի դերով կիրարկուիլ: Այսպէս՝ ա) յաճախողէպ է վերացական անուններու գործիական ձեւերուն իրրեւ որակական մակբայ գործածութիւնը. Իմաստութեամբ կառավարել, խոհեմութեամբ վարուիլ, սիրով ընդատաջել մէկուն փափաքին. տղաքը եռանդով կը խաղային, բանախօսը յուզումով խօսեցաւ. բ) նոյն նշանակութեամբ կը գործածուի անորոշ դերբայներու գործիականը, երբեմն ալ բացառականը. խաղալով, խնդալով անցուցին իրենց ազատ ժամերը. պոռալով կը խօսէին. եւ երգելով կ'ուզեմ մեռնիլ.— պոռալէն, կանչելէն կը վազվտուէին. եւ արցունքներն իրենց կապոյտ աչքերուն մէջ խեղդելէն... այսպէս պատմեց... գ) անցեալ դերբայը *եւս*, իր ան վերջաւորութեամբ, յաճախ կը գործածուի մակբայի առումով. պատուհանին առջեւ կանգնած՝ անցորդները կը դիտէր.— բազմոցին վրայ ընկողմանած՝ օրուան թերթերը աչքէ կ'անցըներ:

Բուն մակբայի գորութիւն կ'ըստանան տեղի պարագայ նշող բառերը (նաեւ առաջ ժամանակականը), երբ խօսքին մէջ կը գործածուին առանց խնդիրի, անյօդ եւ անհոլով ձեւով. ասոնց քանի մը օրինակները վերը տուինք արդէն (տե՛ս տեղական մակբայներ). Ասդին եկուր, հեռու կեցիր, տղաքը վար իջան, բոլորդ ներս մտէք, մեծերը առաջ անցան, առաջ (ժամանակ) բարքերը տարբեր էին, *եւն.*, *եւն.*:

Այս կապակցութիւններէն շատերը բառական միութիւններ կը կազմեն իրրեւ յարադրեալ քայեր.— Առաջ անցնիլ, ետ դառնալ, վրայ հասնիլ, մէջ բերել, մէջ մտնել, յատաջ գալ, դուրս իյնալ, ժուռ գալ (շուրջ գալ), վրայ իյնալ, վրայ տալ, *եւն.*, *եւն.*:

Մակբայը (մակ-բայ) իր անունը կ'առնէ՝ ընդհանրապէս բային վերադիր ըլլալու իր դերէն, սակայն կրնայ վերադրուիլ նաեւ մասկանունին եւ մակբային (ընդհանրապէս որակական տեսակներուն): Այս պարագային մակբայը արտայայտած կ'ըլլայ յատկանիշին յատկանիշը. այսպէս՝ ա) շատ բարձր շէնք մը, գրեթէ մերկ կուրծք մը, հազիւ նկատելի հետքեր. բ) այս առաւօտ աւելի ուշ արթնցայ.— այս լուրը խիստ գաղտնի հաղորդուեցաւ մեզի.— շատ ուժգին գարկաւ:

Հարկ է զիտել տալ, որ ընդգծուած մակբայները իրենց գլխաւոր եզրերուն հետ բառական միութեան համազօր կապակցութիւններ կը կազմեն:

ԿԱՊԱԿՑԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Բառերը իրենց սկզբնական անփոփոխ ձևովը առընթերադրուելով չեն կրնար խօսքի միութիւն մը կազմել, մտածում մը արտայայտել: Օրինակ՝ եղբայր, Բարիզ, մեկնիլ, ուսանիլ. ասոնք չորս ուրոյն տարրեր են, չորս բառեր, որոնք որեւէ յարաբերութիւն չունին իրարու հետ եւ, հետեւաբար, խօսքի միութիւն մը չեն ներկայացնել: Որպէսզի այս բառերը, համապատասխանելով մեր մտադրութեան, խօսք մը կազմեն, հարկ է որ իրարու հետ յարաբերութեան մտենն լեզուին ընձեռած միջոցներով. այսպէս՝ եղբայրս Բարիզ մեկնեցաւ ուսանելու (համար):

Լեզուն զանազան միջոցներ ունի խօսքին բաղադրիչ տարրերը իրարու հետ յարաբերութեան մէջ դնելու համար: Երբեմն այդ յարաբերութիւնը կ'ըստեղծուի յարաբերակից եզրերու պարզ առընթերադրումովը, իրարու յարելու անոնց ներքին ունակութեամբ, ինչպէս է պարագան վերադիր-վերադրեալի կապակցութեան. ամպոտ երկինք, այս քաղաքը, մեր թաղը. վեհանձնօրէն վարուեցաւ, շատ կը խօսիս, եւն.:

Երբեմն այդ յարաբերութիւնը կ'արտայայտուի եզրերու քերականական ձեւերուն համաձայնութեամբը, ինչպէս է պարագան ենթակայ անունին եւ ստորոզիչ բային յարաբերութեան (դէմքով եւ թիւով համաձայնութիւն). ես խօսեցայ, դուք կը խօսիք, անոնք պիտի խօսին:

Շատ յաճախադէպ են անուններու հոլովական ձեւերով ստեղծուած յարաբերութեան եղանակները. տունից դուրս, գովեստի արժանի, ծնողքէ զուրկ, մտքով դատարկ, պատից կոթնի, վտանգէն, փախչիլ, ուրագով տաշել, եւն.:

Պօսքի բաղադրիչ տարրերու յարաբերութեան այս ձեւերուն հանգամանօրէն կ'անդրադառնանք, երբ առանձնապէս խօսինք քերականական կարգերու եւ շարահիւսական յարաբերութիւններու մասին: Հոս մեր ըսելիքը այն է միայն՝ որ բառերը կապակցութեան դնող այս միջոցները դեռ անբաւական են խօսքի բոլոր ձեւերուն բոլոր յարաբերութիւնները ծածկելու համար: Եւ ուրեմն լեզուն պէտք է ստեղծէր լրացուցիչ միջոցներ այդ անբաւականութիւնը դարմանելու համար: Գլխաւորաբար այդ դերին կոչուած են քերականական երկու կապակցական տեսակները՝ աղընթերադիրը եւ շաղկապը:

Ա.— ԱՌԸՆԹԵՐԱԴԻՐ*

Առընթերադիր կը կոչենք այն անփոփոխ բառերը, որոնք հոլովեալ անունի մը հետ կապակցաբար կը կազմեն նախադասութեան լրացուցիչ մէկ անդամը՝ ընդհանրապէս ցոյց տալով պարագայական զանազան յարաբերութիւններ բային հետ: Այսպէս՝

Սա գիրքը պահարանին մէջ դիր, — մէջ՝ տեղի պարագայ.

Ամիսէ մը առաջ այս գործը չի վերջանար. — առաջ՝ ժամանակի պարագայ.

Մինչեւ լերան ստորոտը հասանք, — մինչեւ՝ տարածութեան երկարաձգման պարագայ.

Մեզի հետ ճամբայ ելաւ, — հետ՝ միասնութեան պարագայ.

Հայրենիքին համար զոհուեցաւ, — համար՝ նպատակի պարագայ:

Այսպէս կազմուած կապակցութիւններուն ոչ մէկ եզրը կրնայ ուրոյն գոյութիւն ունենալ խօսքին մէջ. ասիկա ցոյց տանք օրինակի մը վրայ, — Առանց կրակի մնացինք.

ա) առանց ... մնացինք

բ) ... կրակի մնացինք

Առաջին պարագային՝ առանց առընթերադիրը, ինչպէս իր անունն իսկ ցոյց կու տայ (առընթերադիր = քովը դրուած), չի կրնար իր յարաբերութիւնը գտնել գլխաւոր եզրին հետ առանց իրեն ընկերացող անունին (կրակի), որ իր անբաժան խնդիրն է: Երկրորդ պարագային՝ կրակի հոլովեալ անունը չի կրնար յարաբերիլ գլխաւոր եզրին հետ առանց իր առընթերադիրին (առանց), որ կապակցութեան միջնորդ եզրն է: Երկու պարագային ալ նախադասութիւնը զրկուած է իր իմաստէն, որ կրնայ ամբողջանալ միայն բացակայ եզրերով լրանալով, այսինքն՝ առընթերադիրին եւ իր խնդիրին կապակցութեամբը. — առանց կրակի մնացինք:

Առընթերադիրները խօսքին այն տարրերն են, որոնք կամ հոլովներու յարաբերական զօրութիւնը կը շեշտեն կամ անոնց անզօրութիւնը կը դարմանեն. այսպէսով՝ ա) անոնք աւելի ցայտուն կը դարձնեն հոլովին յարաբերութիւնը, զոր ան ունի արդէն առանց իրենց միջնորդութեան. օրինակ՝ Պէյրութէն մինչեւ Հալէպ 390 քմ. է. — Պէյրութէն Հալէպ 390 քմ. է. — Եղբայրս Բարիզ գնաց ուսանելու համար-Եղբայրս Բարիզ գնաց ուսանելու. բ) կամ ցոյց կու տան յարաբերութիւն մը, զոր հոլովը առանձին չի կրնար արտայայտել. օրինակ՝ Առանց օգնութեան մնացին. — Բացի քեզմէ բոլորը ներկայ էին:

Հոլովներու դերին համապատասխանող իր այս յարաբերական զօրութեամբ առընթերադիրը կարգ մը լեզուներու մէջ ջնջած է հոլովական կարգը, ինք ստանձնելով անոր դերը (Փրանսերէն):

*) Նոր անուանումին բացատրութիւնը տեսնել ներածական մասին մէջ:

Գրաբարի մէջ առընթերադիրը ընդհանրապէս նախադաս էր իր խնդրին, ինչպէս այսօր Փրանսերէնի մէջ, Ի վերայ սեղանոյն, վասն հայրենաց, հանդերձ մարքն եւն. : Իր այս շարադասական դիրքէն ալ առած է իր անունը՝ նախադրութիւն, դարձեալ ինչպէս այսօր Փրանսերէնի մէջ (preposition) : Իսկ արդի հայերէնի մէջ կապակցական այս տեսակը ընդհանուր առմամբ յետադաս է իր խնդրին (յետադրութիւն) . Հայրենիքն համար, սեղանին վրայ, մօրը հետ (տե՛ս մեր ներածականին առընթերադիրի մասը) : Իսկ այն առընթերադիրները, որոնք նախադաս դիրք մը կը պահեն այսօրուան հայերէնին մէջ, ընդհանրապէս իրենց խնդրին լրացուցիչներէն ալ առաջ կը դրուին . այսպէս՝ մինչև Մասիս լերան ստորոտը, բացի ազգային վարժարաններու վերջին երկու դասարաններու աշակերտներէն (խնդրին լրացուցիչ կապակցութիւնները ընդգծուած են) :

Սակայն այս սովորական շարադասութենէն մասնակի շեղումներ ալ կրնան պատահիլ : Այսպէս՝ Մեզ հետապնդողներուն միչև բլուրին ստորոտը հասնիլը.— Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան իբրև լիազօր պատուիրակ, եւն. :

*
* *

Ինչպէս առընթերադիրի մասին մեր սահմանումէն եւ յարակից բացատրութիւններէն ու օրինակներէն կը հետեւի, կապակցական այս տեսակը, ըստ ինքեան, աննշանակ տարր մը չէ հոլովական կցորդներու լոկ ձեւական դերով : Անիկա իր բառական բովանդակութեամբ լեզուական ուրոյն արժէք մըն է եւ, իբր այդպիսին, քերականական առանձին տեսակ մը, որ իրմով կազմուած կապակցութեան գլխաւոր եզրն է : Անիկա իր բառական նշանակութեամբ կանխաւ իսկ կը ճշդէ իրմով կապակցութեան դրուելիք եզրերուն յարաբերութեան եղանակը եւ առով իսկ կ'ազդէ նախադասութեան ընդհանուր իմաստին : Օրինակ՝ Եղբայրս արձակուրդէն առաջ — արձակուրդի միջոցին — արձակուրդէն վերջ կը հասնի :

Այսու հանդերձ իբրեւ առընթերադիր գործածուած բոլոր տարրերը լիովին չեն հպատակիր մեր սահմանումին եւ բացատրութիւններուն, որովհետեւ իբր այդպիսին գործածուածներու ստուար մեծամասնութիւնը ըստ բնութեան չունի տեսակին պահանջած առանձնատկութիւնները : Նկատի ունենալով իրենց բնութային տարբերութիւնները՝ առընթերադիրները երկու գլխաւոր խումբերու կը բաժնենք . ըստ բնութեան առընթերադիրներ եւ ըստ դրութեան առընթերադիրներ :

1.— Ըստ բնութեան առընթերադիրներ

Ասոնք վերացական նշանակութեամբ բառեր են, որոք միայն իրենց սկզբնական անփոփոխ ձեւովը կրնան գործածուիլ իրենց լրացուցիչին հետ, որմէ չեն կրնար անջատուիլ եւ ուրոյն կերպով գործածուիլ խօսքին մէջ: Ասոնք իրենց նախադաս եւ յետադաս տեսակներով սահմանափակ թիւ մը կը ներկայացնեն: Ահաւասիկ.

ա) *Նախադրութիւններ*. ըստ նոր ստացուած լուրերու, հաշտութիւնը մօտալուտ է.— Դեպի ծովեզերք գացիւ.— Բացի ձեզմէ, բոլորը մասնակցեցան հաւաքոյթին.— Մինչեւ լեքան ստորոտը հասանք.— Օրերով սպասեցինք առանց մեզի խոստացուած օգնութիւնը ունենալու.— Հանդերձ ընտանեօք ներկայ էին հանդէսին.— Իմս ատի գեղեցիկ է քան քուկդ:

բ) *Յետադրութիւններ*. Հայրենիքին համար զոհուեցան.— Ատորունէ ի վեր կ'աշխատիմ.— Երեսն ի վար (ի վայր) իյնալ.— Ընտանեօք հանդերձ փոխադրուեցան.— Ձեզմէ բացի բոլորը մեզի ձայն տուին (*իրբեւ յետադրութիւն քիչ գործածական*):

Ինչպէս օրինակները ցոյց կու տան, հանդերձ եւ բացի առընթերադիրները կրնան թէ նախադաս ըլլալ, թէ յետադաս:

Այս բուն առընթերադիրներուն կարգը կը դասենք նաեւ քերականական տարբեր կալուածներէ ծագած (*մականուն, մակբայ*) կարգ մը տարբեր որոնք այսօր, իրբեւ առընթերադիր, աւելի յաճախադէպ կերպով կը գործածուին՝ տեսակին բոլոր յատկութիւնները իւրացնելով: Այսպէս՝ Իբրեւ Կաթողիկոսական պատուիրակ մասնակցեցաւ ժողովին.— Ձերդ հրեշտակ կ'երգէր.— Մեզի հանդէպ շատ ազնիւ վարուեցաւ.— Փոխանակ ջղայնանալու, պատասխանէիր.— Առնուած լուրերուն համաձայն, հաշտութեան դաշնագիրը կնքուած է.— Իր շահուն համեմատ ծախսը շատ է, եւն.:

Դիտել տանք որ բուն առընթերադիրները սեռական խնդիր չեն առներ:

Ծանօթ.— Գրարարը ունէր նախդիր կոչուած կարգ մը ձեւական տարբեր, որոնք, ըստ ինքեան նշանակութենէ զուրկ, հոլովներուն կ'ընկերակցէին անուններուն վանագան յարաբերութիւնները արտայայտելու համար: Ասոնք են գ, ի (ձայնաորէ առաջ յ), առ, ց, ընդ, ըստ: Ասոնք իրբեւ առընթերադիր գործածուած բառերու մաշած մնացորդներն են, որոնք պարպուած ըլլալով տիպարին իմացական բովանդակութենէն՝ մերձատրապէս վերածուած են հոլովական ձեւերուն համարժէք եւ անոնց օժանդակ կցորդ տարբերու (հոլովական ձեւերէն անջատ իրենց դիրքը ձեւական է միայն): Հետևաբար ասոնք ոչ թէ հոլովատու (խնդիր առնող) առընթերադիրներ են, այլ հոլովակերտ (հոլով կազմող) նախդիրներ: Կը հետեւի թէ, մեր սահմանումին ու բացատրութիւններուն համաձայն, այս տարբերը չեն կրնար առընթերադիրներու կարգը դասուիլ:

Գրարարին այս նախդիրները այսօր շատ սահմանափակ գործածութիւն ունին: Անոնք կ'երեւին գրարարէ փոխանցուած ձեւերու կամ անոնց նմանողութեամբ նոր կազմուած ձեւերու մէջ:

Գիտելիքներ նախդիրներու գործածութեան մասին

Ի նաեւ՝ առ ի նախդիրը ընդհանրապէս հայցական հորով բայանուններու կամ համարժէք բառերու վրայ դրուելով ցոյց կու տայ գործողութեան նպատակը կամ պատճառը՝ «ինչու»ն: Այսպէս՝

Ի գիտութիւն (կամ առ ի գիտութիւն) ձեզի կը հաղորդենք որ... — Խորհրդարանը սոյն որոշումը ի (առ ի) գործադրութիւն լոյնց նախարարաց խորհուրդին — Օրէնքը յայտարարուեցաւ ի լուր ամենուն.— Առ ի զգուշութիւն, քանի մը օր հանգիստ ըրէ.— Ի պատիւ օրուան հերոսին, համակրանքի ցոյցեր տեղի ունեցան.— Ի յարգանս օրուան հիւրին՝ շնականաւեցինք.— Ի սէր Աստուծոյ. յանուն (ի անուն) Քրիստոսի. Ի յիշատակ բարեկամութեան. Ի տես պատահարին, բոլորը սահմուկած էին. Ի վաճառ հանել. Ի ցոյց դնել. եւն., եւն.:

Այս կարգէն քանի մը կապակցութիւններ, նոյն ձեւով իրենց յաճախողէպ գործածութեամբ, բառական միութեան համազօր պատրաստի ձեւերու վերածուած են եւ ի վերջոյ մերձաւորապէս առանձին առընթերադիրներ դարձած: Այսպէս՝

Յանուն մեր պատմական իրաւունքներուն, կը պահանջենք մեր հայրենիքին ամբողջական ազատագրումը.— Ի զին մեծ զոհողութիւններու ճիւղիմ արդիւնք մը ձեռք բերինք.— Ի հաշիւ մեր պարտքին ձեզի կ'ուղարկենք այս գումարը:

Ի նախդիրով կազմուած այս կապակցութիւններուն լրացուցիչներէն շատերը թէ սեռական կ'ըմբռնուին, թէ տրական. այսպէս՝ Ի պատիւ մեր — ի պատիւ մեզի, ի նպաստ մեր — ի նպաստ մեզի, ի վնաս մեր — ի վնաս մեզի, ի յարգանս մեր — ի յարգանս մեզի, յանուն մեր — յանուն մեզի, ի հաշիւ ձեր — ի հաշիւ մեզի:

Ի նախդիրով կը կազմուին նաեւ այլ առընթերադիրներ, որոնք հայցական կամ բացառական խնդիր կ'առնեն. հոսանքն ի վեր թիավարել, գետն ի վար (ի վայր) ընթանալ: Տարածական երկարածղում ցոյց կու տան:

Հայ գրերու գիտէն ի վեր 1570 տարի անցած է,— Անցեալ տարուրնէ ի վեր, առտուրնէ ի վեր: Տեւողային երկարածղում ցոյց կու տայ:

Օրն ի բուն (նուազ գործածական՝ օրն ի գլուխ), գիշերն ի բուն, ձմեռն ի բուն: Ժամանակամիջոցի մը ամբողջութիւնը կը նշէ:

Բացի անոնցմէ, բացի մանկապարտեզի աշակերտներէն: Կը նշանակէ ամբողջութիւնէ մը անջատել:

Ի հեճուկս մի. յորդորներուն, աւելի խրեցաւ իր անվայել կենցաղին մէջ.— Ի հեճուկս իր յաւակնութիւններուն, իր բոլոր ձեռնարկները ձախողեցան: Հոմանիչ՝ հակառակ մեր յորդորներուն, հակառակ իր յաւակնութիւններուն...:

Ի նախդիր կարգ մը մակրայներու կազմութեան կը ծառայէ. ի դէպ, ի գոյր, ի դերեւ, ի սպաս, ի սկզբան, ի ծնէ, ի բնէ:

Նաեւ կարգ մը մակրայակերպներ կը յօրինէ՝ մասնաւորաբար կրկնաւոր կազմութեամբ․ վերէն ի վար, վայրիվերոյ, ծայրէ ի ծայր, դարէ ի դար, տեղն ի տեղը, մէկէն ի մէկ, փոխն ի փոխ, վազն ի վազ, եւն․ :

Առ նախդիրին գործածութիւնը աշխարհաբարի մէջ աւելի սահմանափակ է եւ ընդհանրապէս գրաբար ձեւերու մէջ կ'երեւի: Այս նախդիրը հայցական անունի հետ կը գործածուի տրականի առումով՝ ուղղութիւն ցոյց տուող նշանակութեամբ մը (դէպի)․ Առ Աստուած աղօթել․ հօր սէրը առ զաւակը, թուղթ առ հոռմայեցիս եւն․ : Կը ծառայէ նաեւ կրկնաւոր մակրայակերպներու կազմութեան․ այսպէս՝ Տող առ տող ընդօրինակել․ տակաւ առ տակաւ ապաքինիլ․ դէմ առ դէմ խօսիլ․ մի առ մի հարցաքննել․ բառ առ բառ թարգմանել եւն․ :

Նաեւ քանի մը ասութային ձեւեր կը կազմէ․ առ այծմ (հիմակուհիմա)․ առ այդ (ատոր համար)․ առ ոչինչ գրել (բանի տեղ չդնել):

Յ նախդիրը շատ աւելի սահմանափակ գործածութիւն ունի․ քանի մը հայցական անուններու վրայ մինչեւ նախադրութեան նշանակութիւնը ունի․ ցմահ (մինչեւ մահ), ցտեսութիւն (մինչեւ վերատիւն տեսութիւն), ցնոր տնօրինութիւն (մինչեւ նոր կարգադրութիւն), ցարդ, ցայսօր: Երբեմն կը գործածուի նաեւ մինչեւ առընթերադիրին հետ․ մինչեւ ցմահ, մինչեւ ցարդ, մինչեւ ցայսօր եւն.:

Ընդ իբրեւ նախդիր գրեթէ գործածութիւն չունի աշխարհաբարի մէջ․ քանի մը քարացած հին ձեւերու մէջ կ'երեւի երբեմն․— կը ծանուցանենք ամուսնութիւնը X-ի ընդ Օր. Y-ի (Y-ի հետ)․— Հանդէսը տեղի կ'ունենայ ընդ նախազանութեամբ (նախազանութեան տակ) Մշակոյթի նախարարին: Աստեցմէ դուրս կարգ մը մակրայակերպներու կազմութեան կը ծառայէ․ մերթ ընդ մերթ, օր ընդ մէջ, տող ընդ մէջ եւն․ :

Ըստ նկատի առած ենք արդէն իբրեւ բուն առընթերադիր:

Չ եւս իբրեւ նախդիր գրեթէ դադրած է գործածութենէ: Քանի մը բարբառներու մէջ կ'երեւի որոշեալ հայցականի իր նշանակութեամբ: Գրական լեզուի մէջ երեւան կու գայ անձնական եւ յարաբերական դերանուններու հայցական ձեւերուն վրայ․ զիս, զքեզ (քեզ), զանի, զանոնք, զձեզ (ձեզ), զինք, զիրենք, զիրար, զոր, զորս, զորոնք: Քայց հետզհետէ այս ձեւերն եւս անհետանալու վրայ են․

Չ նաեւ քանի մը մակրայակերպներու կազմութեան կը ծառայէ․ հետզհետէ, կոյրզկուրայն:

Իրենց այս դերէն դուրս նախդիրները բառերու կազմութեան կը մասնակցին իբրեւ նշանակութեան եղանակաւորիչ տարրեր:

2.— Ըստ դրութեան առընթերադիրներ

Աստեք անունի, մականունի եւ մակրայի տեսակէն տարրեր են, որոնք առընթերադիրի դեր կ'ըստանձնեն, երբ խնդիր ունենալով հոյովեալ անուն մը, այս վերջինին հետ բառական միասնութիւն մը կը կազմեն խօսքին մէջ՝ ցոյց տալով անոր իրենց խնդրին պարագա-

յական զանազան յարաբերութիւնները բային հետ: Ըստ բնութեան առընթերադիրներէն ասոնց տարբերութիւնը այն է, որ մինչ առաջինները իրենց սկզբնական ձեւովը միայն կրնան գործածուիլ եւ չեն կրնար իրենց խնդրէն հրաժարելով ուրոյն գործածութիւն ունենալ, ասոնք՝ ըստ դրութեան առընթերադիրները կրնան յօդ ու հոլով առնել, առանձին գործածուիլ՝ անշուշտ, այս պարագային, հրաժարելով առընթերադիրի իրենց ստացական բնոյթէն:

Ասոնցմէ անոնք, որոնք իրենց անփոփոխ ձեւովը կ'ընկերանան իրենց խնդրին, աւելի մօտիկ են բուն առընթերադիրներուն. ինչպէս՝ մեզի հետ, ձեզի պէս, մեր վերեւ, ծառից ներքեւ, ասկէ առաջ, ինձմէ վերջ, տուցին մօտ եւն.: Իսկ այնպիսիները, որոնք խօսքին մէջ անփոփոխ ձեւով առանձին գործածուելով բային կը կապուին, կը դառնան մակբայ կամ բային հետ կը կազմեն բայական միութիւն մը, որ կը կոչուի յարադրեալ բայ. ետ դարձի, առաջ անցի, մօտ եկուր, վրայ իյնալ, մէջ մտնել եւն.: Բայց երբ այսպիսիները կը գործածուին յօդով կամ հոլովով, լրացուցիչ եզրով մը թէ առանձին, անունի առում եւ խնդիրի կամ յատկացուցիչ վերադիրի պաշտօն կ'առնեն: Այսպէս՝ ինքնաշարժը մեր մօտէն անցաւ-մօտս եկուր, — թափօրը ձեր տան առջեւէն անցաւ-առջեւէն հեռացիւր. — եղբորդ քովը կեցիւր-քովէդ կը հեռանամ. — մեր տան ետեւի բլուրը. — ձեր տան առջեւի պարտէզը. — հետս եկուր. — դէմս մի կեանք եւն.:

Գրաբարէն եկած կարգ մը գործիական անուններ, որոնք իրենց բարացած ձեւերով զգալի չեն ընել իրենց հոլովական առումը, գրեթէ կորսնցուցած են իրենց նշանակութիւնը իբրեւ անուն եւ առընթերադիրի կարգը անցած. այսպէս են շնորհիւ, առթիւ, պատճառաւ, նկատմամբ, վերաբերմամբ, ձեռամբ, բաղդատմամբ:

Կան նաեւ անուններ, հոլովեալ կամ ոչ, որոնք ընդհանրապէս իրենց տեսակին ինքնութիւնը պահելով հանդերձ՝ կիրարկութեան մասնաւոր պարագաներու պատշաճելով առընթերադիրի դեր կ'առնեն: Այսպէս՝

Արձակուրդի միջոցից մենք գիտն էինք. — Տիգրանի օրով Հայաստան կայսրութեան վերածուած էր. — Ծաշելու ժամանակ աղմուկ չեմ հաներ:

Նկատի ունենալ հետեւեալ կրկնուած եզրերուն բնութային տարբերութիւնը:

1. ա) Կրակը ձեռքով չեմ խառներ (անուն).
- բ) Մեր ձեռքով փորձանքը մեր գլխուց քերիք (առընթերադիր).
2. ա) Դիմակը երեսէն վար առաւ (անուն).
- բ) Անոր երեսէն դատը կորսնցուցիք (առընթերադիր):

Հասկնալի է, հարկաւ, որ տարբեր տեսակներու հետ առընթերադիրին խնամութենէն երբեմն երկզիմի տեսակներ եւ անորոշ յարաբերութիւններ երեւան զան խօսքին մէջ (մասնաւոր երբ առընթերադիրը մակբայական ծագում ունի): Այս պարագային մեր ըմբռո-

նումէն կախում ունի խնդրոյ առարկայ եզրին տեսակն ու յարաբերութիւնը ճշդել:

1.— Ինքզինքը դասարանէն դուրս նետեց.

Դասարանէն դուրս, — պարագայական խնդիր (դուրս՝ առընթերադիր, դասարանէն՝ առընթերադիրի խնդիր):

Կամ՝

Դուրս՝ մակբայ. դասարանէն՝ խնդիր դուրս մակբային:

Սակայն այս երկու կերպ առումները ըստ էութեան բան չեն փոխեր տուեալ նախադասութեան յօրինուածէն, քանի որ «դուրս»-ը իր Լրկու կերպ առումով ալ պարագայ կը նշէ եւ իր խնդրին հետ բառական միութեան համազօր կապակցութիւն մը կը կազմէ:

2.— Մատնիչ Դատն Տաճատին ձեռքով գետին փռուեցաւ.

Այստեղ «ձեռքով» եզրը անունի եւ առընթերադիրի երկդիմի բնոյթ ունի:

Ինչպէս ցարդ մեր առած օրինակները ցոյց կու տան արդէն, տարբեր առընթերադիրներ տարբեր հոլովով խնդիր կը պահանջեն. տանք նոր օրինակներ եւս.

Հայցական. — Դէպի գիւղ, մինչեւ տուն, երեսն ի վեր պոռալ, գետն ի վեր ընթանալ, ամառն ի բուն, իբրեւ հերոս նահատակուիլ, գերոյ յաերթահարս զարդարուիլ. Մեր տունը ատլի ընդարձակ է քան ձերինը:

Սեռական. — Մեր քով, ձեր մէջ, սեղանին շուրջ, արտօն վրայ, նստարանին տակ:

Տրական. — Առանց ձեզի, ինծի համար, մեզի հակառակ, քեզի պէս, ըստ պայմանի:

Բացառական. — Բացի անոնցմէ, այս երկուքէն զատ, լեռներէն անդին, մեզմէ հետո. Արցունքները այտերէն վար սկսան հոսիլ:

Գործիական. — Հանդերձ ընտանեօք, աշակերտներով մէկտեղ եւն, եւն.:

Սակայն հարկ է դիտել որ առընթերադիրներէն ոմանք տարբեր հոլովով խնդիրներ կրնան առնել: Այսպէս՝

Դէպի, որ տարածական ուղղութիւն ցոյց կու տայ, հայցական հոլով խնդիր կ'առնէ, երբ այս վերջինը անուն է. Դէպի գիւղ գացին. — Դէպի քաղաք ճամբայ ելան: Իսկ երբ խնդիրը անձնական դերանուն է, տրական հոլով կը պահանջէ. դէպի ինծի, դէպի ձեզի, դէպի իրեն յառաջացան:

Ի վեր հայցական խնդիր կ'ուզէ, երբ տարածական ուղղութիւն ցոյց կու տայ. ծառն ի վեր, երկինքն ի վեր: Իսկ բացառական խնդիր կը պահանջէ, երբ տեւողային երկարածղում ցոյց կու տայ. մանկութենէն ի վեր, Ասարայի պատերազմէն ի վեր:

Հետ նախորդարար կ'առնէ տրական խնդիր. մեզի հետ, ինծի հետ, քեզի հետ: Բայց կը գործածուի նաեւ սեռական լրացուցիչով. միայն

թէ այս պարագային ընդհանրապէս ստացական յօդ առնելով կը վերածուի անունի (որ դարձեալ պարագայ կը նշէ)․ իմ հետս, քու հետդ, ձեր հետը, իրենց հետը (կամ միայն ստացական յօդով ամփոփուելով՝ հետս, հետդ, հետերնիդ, հետերնին), եւն․ :

Դէմ՝ հետին նման կրնայ թէ՛ սեռական լրացուցիչ առնել, թէ՛ տրական: Սեռական լրացուցիչով իբրեւ առընթերադիր կ'ըմբռնուի, երբ անյօդ ու անհոլով ձեւով կը գործածուի․— Եթէ տօգոյն մահու հրեշտակ անհուն ժպտով մ'իջնէ իմ դէմ․— մեր դէմ, ձեր դէմ: Իսկ երբ յօդ ու հոլով կ'առնէ, անունի յատկութիւն կը ստանայ․ այսպէս՝ իմ դէմս, քու դէմդ, անոնց դէմը կամ լոկ ստացական յօդով՝ դէմս, դէմդ, դէմերնին: Դէմ սեռական խնդիր կ'առնէ, երբ նիւթական առումով տեղ, դիրք կը նշանակէ․ Մեր դէմ կանգնած էր վիթխարի քերդը․— Ֆէ՛ւ ւայիներու փոքրաթիւ խումբը անդրդուելի կը մնար հսկայ խութանին դէմ: Իսկ տրական խնդիր կը պահանջէ, երբ բարոյական առումով կը նշէ գաղափարական հակառակորդի դիրք՝ կեցուածք․ Անոնք մեզի դէմ քուէարկեցին․— Մենք ձեր առաջարկներուն դէմ առարկութիւն չունինք:

•
••

Ինչպէս կը տեսնուի, առընթերադիրի կիրառական դաշտը շատ ընդարձակ է: Ընդհանուր առմամբ կրնանք ըսել որ ըստ կիրառութեան առընթերադիրի դեր կրնայ առնել բառական որեւէ տեսակ (նոյնիսկ բայական ծագումով․— Լուին նայելով՝ ճանճը հսկայ մըն է), երբ իրեն լրացուցիչ ծառայող եզրը կը կապէ զխաւոր եզրին: Իսկ երբ այս դերով իր գործածութիւնը կը դառնայ յաճախողէպ եւ ի վերջոյ սովորական, իր սկզբնական ինքնութենէն հրաժարելով կ'անցնի բուն առընթերադիրներու կալուածը:

Բ.— ԾԱՂԿԱՊ

Պարզ կամ բաղադրեալ երկու լեզուական միութիւններ իրարու կապող քերականական տեսակը կը կոչուի շաղկապ: Այսպէս՝ ա) Գրիչը եւ թուղթը գրեմական իրեր են. բ) Թէ՛ ծառերուն տերեւաթափ ճիւղերը, թէ՛ ծաղիկներուն մերկացած թուփերը յառաջացած աշնան վկաներն էին, գ) Մենք մտանք տուն, իսկ անոնք շարունակեցին իրենց ճամբան: Առաջին օրինակով եւ շաղկապը երկու պարզ եզրեր (երկու բառեր) իրարու կը կապէ՝ գրիչը-թուղթը․ երկրորդ օրինակով թէ շաղկապը (կրկնուած) երկու բառական կապակցութիւններ կը զօլէ՝ ծառերուն տերեւաթափ ճիւղերը-ծաղիկներուն մերկացած թուփերը․

վերջին օրինակով իսկ շաղկապը, ինչպէս արդէն կ'երեւի, երկու ամբողջական խօսքեր իրարու կը կցէ:

Շաղկապը եւս, ինչպէս առնթերադիրը, իր կազմած կապակցութեան երկու եզրերուն միջեւ աննշանակ օղակ մը չէ: Անիկա քերականական ուրոյն տեսակ մըն է, որ ըստ ինքեան իր նշանակութիւնը ունի եւ ատով իսկ կանխաւ կ'արտայայտէ կապակցութեան դրուելիք եզրերուն յարաբերութեան եղանակը: Այս հաստատումին բազմազան օրինակները կու տանք աւելի անդին:

Բայց շաղկապը, իր կազմած կապակցութեան իմաստին միջամըտելով հանդերձ, քերականօրէն անոր որեւէ մէկ եզրին չի յարիր. անիկա խօսքին քերականական կազմին մէջ ուրոյն տարր մըն է:

Շաղկապը երկու գլխաւոր սեռ ունի. Բամադասական շաղկապ եւ ստորադասական շաղկապ:

Համադասական շաղկապ

Համադասական կը կոչուին այն շաղկապները, որոնք նոյն կարգի եւ քերականօրէն իրարու համագոր երկու լեզուական միութիւններու միասնական յարաբերութիւնը ցոյց կու տան: Այսպէս՝ Վարդն ու մեխակը նախընտրելի ծաղիկներ են.— Պաշտօնէութի՛ւնը թէ շուկայի գործը կը նախընտրես.— Մաշած եւ կարկտուած վերարկու մը ունէր կուսակը.— Կամ ձեր մասնակցութիւնը բերէք գործին, կամ ֆրաժարեցէք ուրիշները քննադատելէ:

Այս օրինակներէն առաջինով շաղկապը երկու ենթակայ անուններ իրարու կը կապէ. երկրորդով՝ թէ շաղկապը երկու սեռի խնդիր անուններ. երրորդով՝ եւ շաղկապը երկու մականուն վերադիրներ. չորրորդով՝ կամ շաղկապը (կրկնուած) երկու ուրոյն նախադասութիւններ կը կցէ:

Ինչպէս մեր սահմանումէն եւ օրինակներէն կը հետեւի արդէն, համադասական կապակցութեան մը երկու եզրերը քերականական կախում չունին իրարմէ: Անոնք խօսքին մէջ միասին կան, բայց առանձին-առանձին մաս կը կազմեն անոր, առանձին-առանձին կը յարին իրենց գլխաւոր եզրին. կամ պարբերութիւն մը կը կազմեն իրարու վրայ աւելնալով իրրեւ անոր համագոր անդամները:

Համադասական այս միասնութեան բնոյթը ջանանք բացատրել օրինակով մը.

«Տունին պարտեզը ծախեցինք» նախադասութեան մէջ տունին պարտեզը կապակցութիւնը կը ներկայացնէ երկու եզրերու քերականական միութիւն մը, ուր պարտեզը գլխաւոր եզրն է, իսկ տունին անոր ստորադասուող լրացումը: Արդ՝ այս վերջինը, առանց իրեն յենարան ծառայող գլխաւոր եզրին, չի կրնար ուրոյն գոյութիւն պահել խօսքին մէջ: Մինչդեռ «Տունը եւ պարտեզը ծախեցինք»

նախադասութեան տունը եւ պարտէզը համադասական կապակցութեան երկու եզրերը լրացուցիչ-լրացեալի քերականական յարաբերութիւն չունին իրարու հետ, անոնցմէ իւրաքանչիւրը առանձին կը յարի նոյն գլխաւոր եզրին եւ խօսքին մէջ կրնայ մինակ մնալ առանց կարօտ ըլլալու իրեն համադասուող եզրին:

Համադասական շաղկապները կապակցութեան եզրերուն միջեւ իրենց ներմուծած իմաստային յարաբերութեամբ կը տարբերին իրարմէ: Այսպէս՝ հաւասարութեան կամ յաւելումի՝ եւ-ու, նաեւ, այլեւ, թէ, կամ, ոչ (ոչ դուն, ոչ ես), ալ (դուն ալ, ես ալ).— Եզելութեան տարբերութիւն՝ իսկ, ալ (Ան պարապ-պարապ կը խօսի, դուն ալ մտիկ կ'ընես-իսկ դուն մտիկ կ'ընես).— Հակադրութիւն՝ քայց, այլ, սակայն, մինչդեռ եւն.— Հետեւութիւն՝ արդ, ուրեմն, ապա, ուստի, որով (իրենք չյարգեցին ժամադրութիւնը, որով մենք պարտաւոր չենք հոս մնալու).— մասնաւորում՝ եւ շատ կը սիրեմ ծաղիկները, մանաւանդ վարդն ու մեխակը.— իմաստի սաստկութիւն՝ իսկ, անգամ, մինչեւ իսկ, նոյնիսկ եւն (բոլորը կոտի ճակատն էին, ծերերն ու դպրոցական պատանիներն իսկ-անգամ.- մինչեւ իսկ - նոյն իսկ դպրոցական պատանիները).— բացատրութիւն՝ անընդունելի առարկութիւններ առաջ կը քշէր, այսինքն՝ պարզապէս կը մերժէր մեր առաջարկը, եւն.:

Համադասական շաղկապները կը տարբերին նաեւ իրենց կապակցական զօրութեամբ: Անոնց մէջ կան այնպիսիները, որոնք կապակցութեան եզրերուն միջեւ թարմատար ներկայութիւն մը միայն ունին կամ գրեթէ. ինչպէս՝ Վարդը (եւ) մեխակը նախընտրելի ծաղիկներ են.— Մենք մտանք տուն, (իսկ) անոնք շարունակեցին իրենց ճամբան,— Երէկ ձեզի հանդիպելու մտադիր էի, (քայց) անձրեւը արգելք եղաւ. եւն.:

Ուրիշ համադասական շաղկապներ իրաւամբ կը համապատասխանեն երկու եզրերուն միջեւ հանգոյցի մը պահանջին՝ ճշգրտութեամբ փոխանցելու համար կապակցութեան իմաստը (օրինակները զատել վերը տրուածներէն):

Գիտելիքներ համադասական շաղկապներու մասին

1.— Եւ, ու շաղկապները իբրեւ հոմանիշներ յաճախ իրար կը փոխարինեն. վարդը եւ մեխակը-վարդն ու մեխակը. վարդ եւ մեխակ-վարդ ու մեխակ եւն.: Համադասելի բազմակի եզրերուն վերջինէն առաջ կը դրուի շաղկապը. ես, դուն, Կարօն եւ (կամ՝ ու) Տիգրանը պէտք է մասնակցինք այս արշաւին: Երբեմն բազմակի եզրերը զոյգ առ զոյգ կը համադասենք. Ես եւ դուն, Կարօն ու Տիգրանը....

Սակայն այս նոյնարժէք շաղկապներէն իւրաքանչիւրը ունի նաեւ իր առանձնաշատուկ կիրառութիւնները, որոնք ոչ թէ քերականական խոտապահանջ օրէնքներու կը հպատակին այլ մանաւանդ լեզուի պատշաճութեան պահանջին: Այսպէս.

Եւ շողկապը միայն կրնայ դրուիլ համադաստուող բոլոր եզրերուն վրայ՝ շեշտելու համար իւրաքանչիւրին կարեւորութիւնը. օրինակ՝ Ե՛ւ երիտասարդը, ե՛ւ ծերը, ե՛ւ հայ կիներ, ե՛ւ դպրոցական պատանհին անխորտակելի պատուէշ կանգնած էին թշնամի վոհմակին դէմ:

Յօրանջէ խուսափելու համար՝ ընդհանրապէս յանձնարարելի է ու շողկապը չգործածել ձայնաւորով վերջացող եզրէ մը ետք կամ ձայնաւորով սկսող եզրէ մը առաջ եւ կամ մանաւանդ երկու ձայնաւորներու միջեւ. հետեւաբար զգուշանալի են հետեւեալներուն նման կապակցութիւնները. կատու ու շուն, լեզու ու ուղեղ, ուտելու ու ուրախանալու, քարտի ու ուրի. պէտք է ըսել կատու եւ շուն, լեզու եւ ուղեղ եւն. : Այսու հանդերձ աւելի առողջանական վայելչութեան զգայարանքն է որ կը ճշդէ շողկապին գործածութիւնը նման պարագաներու մէջ:

Ու շողկապը կը պատշաճի մանաւանդ ու յօդով վերջացող եզրէ մը ետք. շունն ու կատուն, վարդն ու մեխակը, երկաթն ու փայտը:

Ու շողկապը կը գործածուի նաեւ երկու գոյակից եզրերէ բառական միութեան համազօր համադաստուութիւններ կազմելու համար. օրինակ՝ լեռ ու ձոր ձիւնով ծածկուած էին.— Ձիւն ու անձրեւ տեղաց.— ճիւղ ու տերեւ կը դողային քամիէն:

Դարձեալ ու շողկապը կը գործածուի երկու նոյն բայաձեւերու միջեւ՝ ցոյց տալու համար եղելութեան մը երկարաձգումը.— Կը խօսի ու կը խօսի.— Կերաւ ու կերաւ:

2.— Թէ յաւելական նշանակութեամբ կը դրուի բոլոր համադաստուող եզրերուն վրայ (ինչպէս ե՛ւ—ը ալ—ը). Թէ՛ գիրքը, թէ՛ գրիչը, թէ՛ տետրակը դպրոցական պիտոյքներ են:

Թէ կը դրուի հարցական նախադասութեան մը մէջ, երկու եզրերու միջեւ՝ արտայայտելով երկընտրանք կամ վարանում (հարցական եղանակը շողկապին նախորդող եզրին վրայ է). այսպէս՝ Դատաւորներո՞ւս դէմ բողոքեմ թէ փաստաբաններուս.— Տնօրէնութեան դիմե՞մ թէ չդիմեմ:— Ո՞րը կը նախընտրես, վա՞րդը թէ մեխակը:

Թէն իբրեւ ստորադասական շողկապ տեսնել իր կարգին:

3.— Ալ—ը շողկապ է, երբ համադաս եզրեր կը կցէ թէ շողկապին նշանակութեամբ, անոր պէս կրկնուելով. Հեղեղը ողողեց արտերն ալ, պարտէզներն ալ (թէ՛ արտերը, թէ՛ պարտէզները): Ալ—ը մակբայ է, երբ բային լրացուիչ է (Տղաքը ա՛լ յոգնեցան):

Ոչ—ը կրկնութեամբ կը գործածուի իբրեւ շողկապ պահելով հանդերձ իր մակբայական զօրութիւնը, որով կը ժխտէ խօսքի հաստատական բային իմաստը (յաճախ կրկնուած շողկապին կը կցուի եւ կամ ալ շողկապը կամ երկուքը միանգամայն՝ եւ ոչ ալ). Այս գործը ոչ դուն կրնաս գլուխ հանել, ոչ ես (կամ՝ ոչ ալ ես, եւ ոչ ալ ես): Անձանօթին գաղտնիքները ոչ դուն գիտես եւ ոչ ալ ես.— Անոր ոչ այցելութիւնը կ'ուզեմ,

ոչ ալ բարեւը (այցելութիւնն ալ չեմ ուզեր, բարեւն ալ).— Այդ գոյժին տպաւորութեան տակ ոչ կերանք, ոչ խմեցինք:

Խօսքին բայը ժխտական դնել ներելի կը համարուի, երբ շաղկապին կրկնութենէն վերջ կու գայ.— Ոչ մենք, ոչ դուք չէինք կրնար հանդուրժել այդ նախատիքին.— Ոչ ընկերոջ, ոչ եղբօր, ոչ ուրիշ հարազատի մը չեմ վստահուիր նման գաղտնիքներ:

Իսկ խօսքին բայը միշտ ժխտական կը դրուի, երբ ոչ շաղկապներէն առաջ կ'իյնայ.— Պաշարուածները ալ յոյս չունէին ոչ ռազմամթերք ստանալու, ոչ ուտելիք գտնելու.— Ո՛չ, չեմ ուզեր, ոչ իր այցելութիւնը, ոչ ալ բարեւը. *եւն.:*

Ստորադասական շաղկապ

Ստորադասական կը կոչուին այն շաղկապները, որոնք երկու լեզուական միութիւններ (ընդհանրապէս երկու նախադասութիւններ) իրարու կը կապեն լրացուցիչ լրացեալ քերականական յարաբերութեամբ՝ այսպէսով կազմելով խօսքի աւելի մեծ օրկանական միութիւն մը: Տրամաբանութեան լեզուով խօսելով՝ ստորադասական շաղկապը, լեզուական դետնի վրայ, մտածման ամբողջութեան մը մաս կազմող մեր դատումներուն ազուցուածքը կը կազմէ յարաբերութեան զանազան եզանակներով: Այսպէս՝ պատճառ.— Երէկ չկրցայ ձեզի հանդիպիլ, որովհետեւ կ'անձրելէր.— նպատակ.— ֆրանսա մեկնեցաւ, որպէսզի իր համալսարանական ուսումը աւարտէ.— պայման.— Թէ պաշտումի թափն ունենաս, Տէրն գոյգ մը թեւ քեզի կու տայ.— ժամանակ.— Երբ ձիւնհալը սկսի, գետերը կը վարարին.— հակադրութիւն.— Անիկա յարատեօրէն կ'աշխատէր, մինչ ուրիշներ գուարճութիւններու հետամուտ էին. *եւն., եւն.:*

*Կապակցութեան եզրերը քերականական յարաբերութեամբ օժտելու իր այս առանձնայատկութեամբ ստորադասական շաղկապը աւելի մօտիկ է առընթերադիրին. որովհետեւ կ'անձրելէր-անձրելիուն պատճառաւ. որպէսզի ուսանի-ուսանելու համար. թէև ցուրտ էր-հակառակ ցուրտ ըլլալուն. երբ ներս կը մտնէր-ներս մտնելու միջոցին *եւն.:**

Ըսած ենք արդէն որ շաղկապը եւս, առընթերադիրին նման, քերականական ուրոյն տեսակ մըն է, որ ըստ ինքեան ունեցած իր նշանակութեամբ կ'եղանակաւորէ կապակցութեան մտնելիք եզրերուն յարաբերութիւնը: Ասիկա ճիշդ է առաւելաբար ստորադասական շաղկապին համար, որ ընդհանուր առմամբ իր ունեցած աւելի ցայտուն նշանակութեամբ եւ աւելի ցայտուն յարաբերական զօրութեամբ քերականական սերտ կապակցութիւններ կը կազմէ: Այսու հանդերձ ստորադասական շաղկապը եւս խօսքին մէջ կը մնայ ուրոյն տարր մը, որ քերականօրէն չ'անդամակցիր իր կազմած կապակցութեան որեւէ մէկ եզրին: Եւ սակայն ստորադասական շաղկապը բոլորովին

չեզոք զիրք մը չի պահեր երկու նախադասութիւններու միջեւ. անիկա իր ուրոյն զիրքովն իսկ, կը յարի ստորադաս նախադասութեան (յաճախ խօսքը եղանակաւորողի մակբայական երանգով մը): Մեր այս հաստատումը համոզիչ դարձնելու համար կրնանք շողկապական շատ կապակցութիւններ փոխարինել առընթերադրական կապակցութեամբ՝ ստորադաս նախադասութեան դիմաւոր բայը փոխելով զերբայական ձեւի: Այսպէս՝ Թէեւ օդը ցուրտ էր, ստիպուած էինք ճամբայելլել, — Հակառակ օդը ցուրտ ըլլալուն, ստիպուած էինք ճամբայելլել. — իր դատը կորսնցուց, որովհետեւ համոզիչ փաստեր չունէր-Իր դատը կորսնցուց համոզիչ փաստեր չունենալուն պատճառաւ. Երբ ներս կը մտնէի, Տիգրանին հանդիպեցայ-Ներս մտնելու միջոցին Տիգրանին հանդիպեցայ. — Գլուխը քառասուն տեղ զարկաւ, որպէսզի գործ մը ճարէ-Գլուխը քա աւուն տեղ զարկաւ, գործ մը ճարելու համար, եւն.:

Ինչպէս օրինակները ցոյց կու տան, կապակցութեան գլխաւոր նախադասութիւնները կը մնան նոյնութեամբ. ստորադաս նախադասութիւններն են որ ձեւափոխուած են շողկապը իրենց մէջ լուծելով: Կը հետեւի թէ ստորադասական շողկապը մաս կը կազմէ ստորադասական նախադասութեան՝ թէեւ ըլլայ ուրոյն տարր մը անոր օրկանական կազմին քով:

Հասկնալի է հարկաւ, որ ստորադասական շողկապը աւելի անհրաժեշտութեամբ միջամտէ երկու եզրերու յարաբերութեան՝ ոչ միայն իրրեւ. հանգոյց ծառայելու համար անոնց կապակցութեան, այլ նաեւ այդ կապակցութեան իմաստը ճշգորոշելու համար: Մեր այս հաստատումը ցոյց տանք օրինակներու վրայ.

1.- Օդը ամպոտ էր. մենք ստիպուած էինք ճամբայելլելու:

Առանց շողկապի՝ լոկ շարայարութեամբ տրուած այս երկու եզրերը իմաստի տարբեր յարաբերութիւններով կրնան ըմբռնուիլ.

ա) Որովհետեւ օդը ամպոտ էր... օդը ամպոտ ըլլալուն համար...

բ) Թէեւ օդը ամպոտ էր... հակառակ օդը ամպոտ ըլլալուն...:

Առնենք այժմ հետեւեալ խօսքը շողկապական կապակցութեամբ. —

2.- ա) Իբրեւ թէ մեզ չտեսնելով՝ առանց բարեւի մեր քովէն անցան, — ուրկէ կը հետեւի թէ մեզ տեսած են, բայց չտեսնել ձեւացուցած:

Վերցնենք այժմ շողկապը եւ կ'ունենանք

բ) Մեզ չտեսնելով՝ առանց բարեւի մեր քովէն անցան, — ուրկէ կը հետեւի թէ իրապէս մեզ չեն տեսած:

Այս երկու օրինակները ցոյց կու տան թէ ստորադասական շողկապը երբեմն ինչ կարեւորութեամբ կը միջամտէ երկու եզրերու յարաբերութեան:

Այսուհանդերձ ստորադասական շողկապին զեղչը եւս այնքան ալ հազուադէպ չէ, երբ եզրերուն յարաբերութիւնը զօրութենապէս ըմբռնելի է. այսպէս՝ Դուրս չեմ ելլեր (որովհետեւ), յոգնած եմ. — (Եթէ) կ'ուզեք՝ դուք ալ մասնակցեցէք մեր պտոյտին. — Եկուր՝ (որ,

որպէսզի) դասդ տամ: Սակայն գրական լեզուին մէջ նախընտրելի է շաղկապին նիւթապէս դրուելը:

Իսկ ժողովրդական լեզուին մէջ համադասական թէ ստորադասական շաղկապներուն զեղչը սովորական երեւոյթ է, որովհետեւ պարզ շարայարութեամբ խօսքի եզրերուն յարաբերութիւնները արտայայտելը նախնական լեզուին յատուկ է: Մեր ժողովրդական բանահիւսութիւնը շատ օրինակներ կը հայթայթէ ասոր համար.

Ժողովրդական ասոյթներ

1. Ծուռ նստինք, (բայց) շիտակ խօսինք:
2. Ոտքերը կրակը, (իսկ) ծամերը երկինքը:
3. Մի փքուիր, (ապա թէ ոչ) կը ճքուիս:

Ժողովրդական Երգեր

1. Սուլթան կ'ուզէ (որ) ջնջէ մզի,
Զարթի'ր լաօ, մոնիմ քզի:
2. Կայնել եմ, (բայց) գալ չեմ կարող.
Լցուել եմ, (բայց) լալ չեմ կարող...
3. Քանց պուտը կարմիր չկայ,
(Մինչ եթէ) բաց անեմ՝ սեւ ա սիրտս:

Քանի մը ստորադասական շաղկապներու մասին

Երբ շաղկապը կը փոխարինէ եթէ-ն, երբ նախադրեալ ստորադաս նախադասութիւն մը, ենթադրական կամ իրական բովանդակութեամբ, կը կապէ իր գլխաւորին: Այսպէս՝

Երբ գան, բարի եկան.— Երբ հարկ վճռականութեամբ ձեռնարկեն գործին, կը յաջողին.— Երբ ասոնք են իրենց առաջարկած պայմանները, համաձայնի կարելի չէ.— Ի՞նչ կրնանք ընել, երբ չեն ուզեր գործակցիլ մեզի հետ:

Որ շաղկապը եթէ-ի կամ երբ-ի նշանակութիւն կ'առնէ, երբ նախադաս ստորադաս նախադասութեան մը մէջ իրեն նախորդող եզրէ մը վերջ կու գայ.— Աս որ լսեց, ա՛լ չկրցաւ համբերել.— ծառը որ ծուռ բուսնի, դեռ կրնայ ուղղուիլ, բայց որ ծուռ աճի, ալ ծուռ կը մնայ.— Ա՛յս որ պոռաց, բոլորը իրեն դարձան.— Դուան առջեւ որ հասանք, բոլորը ընդառաջ եկան մեզի:

Ասոր մէկ տարբերակն է ժողովրդական լեզուի մէջ գործածուած ձեւը, որ ժխտական-հարցական նախադասութեամբ մը կ'ըսկսի որ շաղկապով.— Ա՛յս որ չպոռա՞ց, բոլորը իրեն դարձան.— Աս որ չլսեցի՞ն, բոլորը ափ ի բերան մնացին:

«Որ շաղկապը կը գործածուի դարձեալ՝ հարցական կամ բացասական նախադասութեան մը յաջորդ խօսքին հետ պատշաճութիւնը կամ կարելիութիւնը ցուցընելու համար.— Այստընեան».—

Յունուարի մե՞ջ ենք որ կը մսիս.— Այնքան միամի՞տ էինք, որ այդ պոռոտ սուտերուն հաւատացինք.— Մօտս չէր որ զինք ապտակէի.— Մենք լուր չունէինք, որ քեզի ալ հաղորդէինք:

Ինչպէս զիտել կու տայ մեծ հայագէտը, ասոր նման է նաեւ յարաբերականով արտայայտուած ձեւը, զոր պէտք չէ շփոթել շաղկապական կապակցութեան հետ. այսպէս՝

Շաղկապ.— Մարդ չկայ որ գետիները մշակուին:

Դերանուն.— Մարդ չկայ, որ գետիները մշակէ:

Որ կը գործածուի նաեւ նպատակի պարագայ նշող ստորագրանախադասութիւնը կապելու համար իր գլխաւոր եզրին՝ որպէսզի շաղկապին նշանակութեամբ: *Օրինակ.*

Եկուր որ (որպէսզի) դասը տամ.— Գնաց որ ժառանգական խնդիրը կարգադրէ.— Ժողովը ժամանակին սկսինք որ ժամանակին ալ վերջացնենք. *եւն.*:

Ինչպէս ցարդ տրուած օրինակներէն կը հետեւի եւ ինչպէս քիչ մը վարը տրուած նոր օրինակներ ալ ցոյց պիտի տան, որ բազմանիշ շաղկապ մըն է, որ տարբեր կարգի յարաբերութիւններ կը հաստատէ, ըստ պարագային, կապակցութեան եզրերուն միջեւ:

Թէ, իբրեւ ստորագրասական շաղկապ, կը գործածուի, եթէ-ի փոխարէն՝ պայման, նախադրեալ ցոյց տուող նշանակութեամբ մը.

Թէ (եթէ) հայրենեաց պսակադիր Գողթնի քնարք լտեր են-Երկնից թող գան անմահ հոգիք Հայոց քաջեր պսակել.— Թէ վատ խօսիմ, թէ վատ գործեմ, Դու էլ ինձ վատ պատիժ տաս-Տարբերութիւնն ո՞ր է, ըսէ՛, իմ ու քու մէջ, Աստուած իմ.— Թէ գուզիս վուր դատաստան չտեսնիս-Վանք սիրէ, անպատ սիրէ, քար սիրէ (եթէ կ'ուզես որ դատաստան չտեսնես-Վանք սիրէ...):

Պէտք է մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնել որ եւ թէ շաղկապներուն կիրառական պարագաներուն վրայ. ասոնք շատ անգամ պատշաճօրէն կրնան իրար փոխարինել իբրեւ հոմանիշ շաղկապներ: Օրինակ:

Ըսինք որ իրենք ալ կը փափաքին մասնակցիլ հաւաքոյթին = Ըսին թէ իրենք ալ կը փափաքին... — Չեն ուզեր գործակցիլ մեզի՝ առարկելով որ ձեռնարկին կազմակերպման համար իրենց կարծիքը չէ առնուած = Չեն ուզեր գործակցիլ մեզի՝ առարկելով թէ... — Չըլլայ որ այդ խաբերային շողոքորթութիւններէն խաբուիս = Չըլլայ թէ այդ խաբերային շողոքորթութիւններէն խաբուիս. *եւն.*:

Երբեմն, նման կապակցութիւններու մէջ, մէկ կամ միւս շաղկապին նախապատուութիւնը ոչ թէ շարահիւսական մասնաւոր օրէնքի մը կը հպատակի, այլ լեզուական պատշաճութեան զգայարանքին:

Այսու հանդերձ այս երկու շաղկապները ունին նաեւ իրենց առանձնայատուկ կիրառութիւնները ըստ անհրաժեշտութեան կամ ըստ նախապատուութեան: Այսպէս՝

1. *Գլխաւոր եւ ստորադաս նախադասութիւններու կապակցութիւնը տեղի կ'ունենայ որ շաղկապով, երբ գլխաւոր նախադասութիւնը կ'արտայայտուի բաղադրեալ դիմազուրկ բայով մը: Օրինակ՝ Ամօթ է որ այսքան թեթեւ պարտականութիւն մը չըստանձնէք.— Մեղք է որ խեղճ պզտիկը այսպէս անխնամ եւ անուս մնայ.— Լաւ է որ դուք ալ ներկայ ըլլաք ժողովին.— Պէտք է որ ամէն գնով այս վտանգը հեռացնենք.— Իրա՞ն է որ պատերազմի վախճանը մտաւալուտ է. եւն.:*

Այսպիսի կապակցութիւններու գլխաւոր եզրին բայական հանգոյցը կրնանք զեղչել եւ առաջին բաղադրիչը պահել դարձեալ իբրեւ գլխաւոր եզր ձայնարկային բնոյթով: Օրինակ՝ Ամօթ որ չէք ուզեր այսքան թեթեւ պարտականութիւն մը ստանձնել.— Մե՞ղք որ մենք ներկայ չէինք այս հանդէսին.— Աղէ՛կ որ գոնէ դուք ներկայ էիք.— Ջարմա՛նք՝ որ բերանը չբացաւ այդքան նախատիքներու դէմ.— Իրա՛ն որ շատ յամատ մարդ է եղեր.— Ի՛նչ խօսք որ արդար էին իր քննադատութիւնները.— Ի՛նչ տարօրինակ որ դուն ալ մէկէ մը խաբուած ըլլաս:

Կարգ մը բայեր, որոնք բանի մը պահանջը կամ հակումը կ'արտայայտեն, — ինչպէս են՝ ուզել, խնդրել (եւ հոմանիչները), փափաքիլ (եւ հոմանիչները), ջանալ, ձգտիլ եւն., — որ շաղկապով ստորադաս նախադասութիւն կը պահանջեն: Այսպէս՝ Կ'ուզէր որ իր բարերարին ծառայութիւն մը մատուցանէր.— Կը բաղձար որ մեր պտոյտին մասնակցի.— Կը ձգտէր որ անլի բարձր դիրքերու հասնի.— Չէր յօժարեր որ ուրիշին հրահանգին ենթակայ մնայ.— Ջանա՛ որ անոր հասնիս.— Մարդեանք որ շուտով հաշտութեան հասնինք:

Նկատ.— Այսպիսի բայեր իրենց խնդիրը կրնան նաեւ անորոշ դերբայով առնել. օրինակ՝ Կ'ուզէր իր բարերարին ծառայութիւն մը մատուցանել.— Կը բաղձար մեր պտոյտին մասնակցի.— Կը ձգտէր անլի բարձր դիրքերու հասնելու.— Չէր յօժարեր որիշին հրահանգին ենթակայ մնալու. եւն.:

2. *Անուղղակի հարցական խօսքերը նախընտրաբար կը կապուին թէ շաղկապով՝ մանաւանդ երբ ստորադաս նախադասութիւնը նախադաս է: Այսպէս՝ Չեմ գիտեր թէ հիմա ո՛ր է.— Թէ հիմա ո՛ր է՝ չեմ գիտեր.— Չտեսան թէ հարուածը ուրկէ՛ եկաւ.— Չէր գիտեր թէ ո՛ր կը գտնուէր.— Ամէնքն ալ գիտէին թէ ո՛ր պահուած էին զէնքերը.— Յայտնի էր թէ փոթորիկը պիտի պայթէր.— Թէ ո՛վ էր մատնիչը հարուածող հերոսը՝ զաղտնի մնաց.— Թէ ինչ ո՛ւ այնքան բուռն կերպով հակառակեցաւ իրենց առաջարկին՝ չհասկցան.— Թէ ի՛նչպէս կրցան ճեղքել պաշարման շղթան՝ իրենք միայն գիտցան.— Թէ արդեօք պիտի կրնայի՞ն ժամանակին հասնիլ՝ վստահ չէին. եւն.:*

Պատշաճ է թէ շաղկապին գործածութիւնը, երբ նախընթաց խօսքի մը մէջ կայ որ, երբոր, — քանի որ եւն. շաղկապներէն մէկը: Օրինակ՝ երբոր տեսան թէ արդէն մտնեցած են, լերան զանազան կէտերուն վրայ դիրք բռնեցին.— Մտահոգուեցան անոնց յապաղումին համար, քանի որ ըսած էին թէ նոյնիսկ որոշուած ժամանակէն առաջ կը հասնին.— Մտնեցաւ

մարդուն որ տեսնէ թէ իրապէս իր հին ծանօթն է.— Նեղուեցաւ անոր համար որ ըսաւ թէ չի ճանչնար զինքը.— Խօսէ՛, որ զիտնան թէ որո՞ւ հետ գործ ունիս.— Երբ որ լսեցին թէ իրենց զաւակը եւս արկածին զոհերէն մէկն էր.— Հիմա կը զարմանար անոր այս մերժումին, ինչո՞ւ որ նախապէս ըսած էր թէ պատրաստ է ամէն օժանկադութեան.— Ուղղակի իրեն դիմենք որ հասկնանք թէ ի՛նչ է եղածը, *եւն* . :

Որ *եւ* թէ *չաղկապներուն կը հանդիպինք դարձեալ նախադասու-թիւններու կապակցութեան մասին մէջ* :

*
* *

Շաղկապները յարատեւ գործածութեամբ հետզհետէ կը կորսըն-ցընեն իրենց յարաբերական զօրութիւնը եւ իրենց սկզբնական բո-վանդակութենէն պարպուելով մեքենական տարրի մը կը վերածուին : Այս պարագային՝ մաշումի ենթարկուած շաղկապը իր տկարութիւնը դարմանելու համար կը միանայ այլ տարրերու, ընդհանրապէս այլ շաղկապներու (առաւելաբար թէ, որ շաղկապներուն), որով կը կազմուին շաղկապական ասոյթ կամ բաղադրեալ շաղկապ կոչուած կապակցութիւնները . եւ կամ, կամ թէ, ինչպէս որ, այնպէս որ, որպէս թէ, միայն թէ, ինչպէս նաեւ, ոչ թէ, ապա թէ ոչ, ապա ուրեմն, մինչեւ անգամ *եւն* . , *եւն* . :

Միւս կողմէ՛ բառական որեւէ տեսակ, որ լեզուական երկու եզրերու կապակցութեան ծառայող գերով մը կը գործածուի, շաղ-կապական բնոյթ կ'ըստանայ, իսկ երբ նոյն գերով անոր գործածու-թիւնը կը դառնայ սովորական, բուն շաղկապներու կարգը կ'անցնի :

Այսպէսով մենք կ'ունենանք բառական տարրեր տեսակներէ, մանաւանդ մակրայներէ ծագած շաղկապներ : Այսպէս՝

Անունէ, — զորօրինակ.

Յարաբերական գերանունէ, — որով, ուրկէ (= ուրեմն, հետեւաբար) :

Առընթերադրական կապակցութենէ, — այսու հանդերձ, այսու ամե-նայնի.

Բայէ, — Ըլլա՛յ տէրը, ըլլա՛յ ծառան. — Կարծես թէ մեր պարտքն է ամէն ինչ կատարել. — Թէկուզ (թէ կ'ուզէ, եթէ կ'ուզէ) ըլիմ, թէկուզ չըլիմ՝ մեճլիսներում սազ չի պակսի :

Մակրայներէ, — ուստի, արդ, երբ, մանաւանդ, *եւն* . :

Ասկէ երբեմն երկդիմի տեսակներ յառաջ կու գան խօսքին մէջ, մանաւանդ մակրայի եւ շաղկապի խառնուրդ : Օրինակ՝ երբ կը հեալ, իր հօգօր շունչն առջեւէ կը վանէ հողն ու աւազները գետնէն (Վրժ .) . — Ինչպէս տիրեց Շամիրամ իրմ փախչող Արային, եւ երազիս տիրեցի մեոցնելով զանիկա. — Ձեռնարկը սկսելէ առաջ իր ընկելքներովը կը յիստ-տար, արդ ո՛ր է իր գործը : Ընդգծուած շաղկապները կը պահեն նաեւ մակրայական հակում մը :

ՈՒՐՈՅՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Ասոնք բառական այն տեսակներն են, որոնք խօսքին կ'ընկերանան առանց մասնակցելու անոր օրկանական կազմին՝ բայց իրենց արտաքին դիրքովն իսկ եղանակաւորելով, երանգաւորելով անոր իմաստը: Նկատի ունենալով իրենց քերականօրէն անկախ այս դիրքը խօսքին մէջ՝ զանոնք կը կոչենք ուրոյն տեսակներ: Ասոնք են ձայնարկութիւնները եւ խօսքի եղանակատրիչները:

Ա.— ԶԱՅՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Ձայնարկութիւնները մեր յուզական տրամադրութիւնները խտացնող բացազանչական տարրեր են.— Օ՛, ո՛ն, ա՛խ, ա՛յ, է՛յ, վա՛յ, աւա՛ղ, երանի՛: Իբր այսպիսին ձայնարկութիւնը համարժէք է ուրոյն նախադասութեան մը, թէեւ իմաստով տարտամ՝ չունենալով բնականոն նախադասութեան մը բառական բացորոչ կազմը: Իբրեւ խօսքի անկախ միութիւն՝ ձայնարկութիւնը իրեն ընկերացող նախադասութեան քերականական կազմին անգամ չէ՝ լրացում չբերելով անոր որեւէ մէկ եզրին: Սակայն զօրութենապէս համարժէք ըլլալով խօսքի ամբողջական միութեան մը՝ իր բայահաղորդ կարողութեամբ ինք կրնայ լրացուցիչներ ընդունիլ. օրինակ՝ Վա՛յ կեղծաւորներուն.— Երանի՛ հոգիով աղքատներուն.— Աւա՛ղ փառացս անցաւորի, եւն.:

Ձայնարկութիւնները կրնանք երկու խումբի բաժնել. ըստ բնութեան ձայնարկութիւններ եւ ըստ դրութեան ձայնարկութիւններ:

Ըստ բնութեան ձայնարկութիւնները նիւթական բովանդակութենէ զուրկ բացազանչական տարրեր են, որոնք անմիջականօրէն կ'արտայայտեն մեր կրած տպաւորութիւնները կամ մեր ներքին հոգեկան տրամադրութիւնները եւ սկիզբէն իսկ սահմանուած են իրենց այս դերով ընկերանալու խօսքին: Ցարդ մեր տուած օրինակները այս կարգէն են: Ըստ դրութեան ձայնարկութիւնները ընդհանրապէս անունի տեսակէն բառեր են, որոնք ըստ պատահման իրենց բնոյթը փոխելով է որ կը գործածուին իբրեւ ձայնարկութիւն: Օրինակ՝ Փա՛ռք մեծագոր կենցաղին ասպետական դարերուն (Վրժ.). — Անէ՛ծք այժեամին Աշան բռնողին.— Մե՛ղք իրեմ համար թափուած զոհողութիւններուն, եւն.:

Ինչպէս մեր առած օրինակները ցոյց կու տան, ձայնարկութիւնները նախադասութեան իմաստը կ'երանգաւորեն ըստ իրենց արտայայտած զգացական նշանակութեան. ուրախութիւն, վիշտ, հիացում,

հիասթափութիւն, ըղձանք, մաղթանք, նզովք, զղջում, եւն. : Բայց բուն ձայնարկութիւններէն ոմանք, չունենալով իրենց արտայայտական որոշ նկարագիրը, կը պատշաճին նախադասութեան իմաստին : Այսպէս՝ Ո՛հ, ի՛նչ անոյշ եւ ինչպէս զով-Առաւօտուց փչեց հովիկ (գոհունակութիւն, հիացում) .— Ո՛հ, այն ատեն եւ կը մեռնիմ (կսկիծ) .— Վա՛յ թէ յանկարծ իմանայ (անբաղձալի կացութիւն) .— Վա՛յ, այս ի՛նչ շնորհք է իջեր վրայ (զարմանք) :

Ձայնարկութիւնը շարադասական հաստատուն դիրք մը չունի խօսքին մէջ . կրնայ ըլլալ նախադաս, միջադաս կամ յետադաս՝ այն նախադասութեան, որուն կ'ընկերանայ, բայց միշտ ստորակէտով տրուելով անկէ : Օրինակ .

Աա՛ղ, ա՛յս պիտի ըլլար մեր բոլոր զոհողութիւններուն արդիւնքը :
Ա՛յս պիտի ըլլար, աա՛ղ, մեր բոլոր զոհողութիւններուն արդիւնքը :
Ա՛յս պիտի ըլլար մեր բոլոր զոհողութիւններուն արդիւնքը, աա՛ղ :

Բայց կետադրական տրոհում տեղի չ'ունենար .

ա) Երբ որոշ ձայնարկութիւններ անմիջական առողանութեամբ մը կը կապուին կոչականի մը . Ա՛յ տղայ բաղի միջին... .— Ո՛վ դու Վահագն, աստուածահայր զօրութեան... .— Վա՛յ անպիտան :

բ) Երբ ձայնարկութիւնը լրացուցիչ կ'առնէ, ինչպէս քիչ վերը տրուած մեր օրինակները ցոյց կու տան :

գ) Երբ ձայնարկութիւնը գլխաւոր նախադասութեան համարժէք դերով մը իրեն լրացուցիչ կ'ունենայ ամբողջական խօսք մը, որուն հետ կը կապուի ստորադասական շաղկապով մը . Վա՛յ թէ յանկարծ իմանայ .— Ասփո՛ւ որ մենք ներկայ չէինք այդ հանդիսութեան .— Մե՛ղք որ բոլոր ճիգերը ապարդիւն մնացին . եւն. :

Ձայնարկութիւնները երբեմն բնաձայն բառեր են .

Կը՛ո, կը՛ո կրկուս-Կոուկները հա թուան .— Ծի՛ւ, Ծի՛ւ կը ձայնէին թռչնիկները .— Միա՛ւ, միա՛ւ. տը՛գ, տը՛գ եւն. :

Ձայնարկութիւնները ընդհանրապէս երկարով կ'առողանուին, բայց կոչական կամ հրամայական բնոյթ ձայնարկութիւնները առաւելարար կ'առողանուին շեշտով (') . So', աղջի', քա', — Հո՛շտ, փի՛ստ, օ՛ն, օ՛ն անդր, հապօ՛ն եւն. :

Ձայնարկութեան մէկ տարբերակն է կոչականը՝ ոչ ըստ ինքեան իր ունեցած բառական տեսակի առանձնայատկութեամբ, այլ խօսքին մէջ իր առած շարահիւսական անկախ դիրքով : Կոչականը անձի մը կան անձնաւորուած առարկայի մը անունն է, որ խօսքին կ'ընկերանայ նոյն այդ անունը կրողին ուշադրութիւնը մեր կողմը՝ մեր ըսելիքին վրայ դարձնելու համար .

Հայրենի՛ք, մինչեւ ե՛րբ պիտի տագնապինք քու կարօտով :

Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական :

Ո՛ւր էիր մինչեւ հիմա, Վահա՛ն :

Ինչպէս օրինակները ցոյց կու տան կոչականը եւս ձայնարկութեան նման կրնայ շարադասական տարբեր դիրքերու վրայ երեւիլ եւ անոր նման իր շեշտական առողանութեամբ (սուր շեշտ, կամ երկար) կը տրոհուի այն նախադասութենէն, որուն կ'ընկերանայ: Կոչականին շեշտը առաւելաբար կ'իյնայ վերջին վանկին վրայ, բայց առողանական եղանակաւորումով կրնայ տեղափոխուիլ միւս վանկերուն վրայ:

Կոչականը եւս, իր ուրոյն դիրքովն իսկ, իբրեւ անուն կրնայ իր լրացուցիչները ունենալ (վերադիրներ)․ այս պարագային ընդհանրապէս շեշտը կը փոխանցուի լրացուցիչին, երբ այս վերջինը նախադաս է:

Վայրի՛ ծաղիկ անունդ ի՞նչ է-Ըսէ՛, մասուր ու մագտաքէ՛ բուրոդ ծաղիկ, անունդ ի՞նչ է:

Իսկ շեշտը կ'իյնայ կոչականին վերջին վանկին վրայ, երբ իր լրացուցիչը յետադաս է․

Աստուած ամենակալ.— ծաղիկնե՛ր սիրուն:

Կոչականը շատ անգամ իր վրայ իբր կցորդ ունի կոչական ձայնարկութիւն մը, որուն հետ բառական միութեան մը պէս կ'ըմբռնուի․

Ո՛վ Տէր. այ՛ տղայ. աղջի՛ անաստուած, եւն.:

Առանձին կոչականը յօդ չ'առներ, բայց ստացական որոշիչ ունեցող կոչականը յօդ կ'ուզէ․ այսպէս՝

Բոլոր արարածներուն տէրը, ո՛վ Աստուածն իմ Ռայրերուս. (խօսքը ուղղելով Մասիսին) Մեր կամքին ու հաւատքին անխորտակելի՛ կոթողը:

Կոչականն ալ ձայնարկութեան նման կրնայ համազօր նկատուիլ զօրութեանական (բառերով ամբողջապէս չարտայայտուած) նախադասութեան մը:

Աստուած իմ, Աստուած իմ... — Անպիտան... —

Բ.— ԽՕՍՔԻ ԵՂԱՆԱԿԱԿՈՐԻՉՆԵՐ

Լեզուն ունի կարգ մը տարրեր, որոնք զուրկ ըլլալով նիւթական նշանակութենէ՝ խօսքին կ'ընկերանան առանց դրական լրացում մը բերելու անոր, բայց ձայնարկութիւններուն նման եղանակաւորելով անոր ամբողջ իմաստը: Բայց բառական այս տեսակները ձայնարկութիւններէն կը տարբերին անով որ այս վերջիններուն նման իրենք-իրենց նախադասութեան համազօր տարրեր չեն եւ հետեւաբար ոչ միայն լրացուցիչ չեն խօսքի որեւէ մէկ եզրին, այլ լրացուցիչ չեն ընդունիր: Այսպէս՝

Ի՞նչ ես անում-Աշխատում եմ էլի.— Էե՞նց այս րոպէին աստղանաւորդները երկիր իջան.— Ախր, մտիկ արա՛, բան եմ ասում (աւելի խօսակցական հայերէնի յատուկ)․ — Միթէ անկէ նուա՞զ յաջող

է այս քերթուածը.— Արդեօք կ'ուզէի՞ք մեր հաւաքոյթից մասնակցիլ.— Ինչո՞ւ այդքան կը հպարտանաս, կարծես մեծ յաղթանակ մը տարած ըլլայիր.— Երեւի մենք դեռ երկար պիտի սպասենք հոս.— Դուք ալ, անշուշտ, ձեր մասնակցութիւնը կը բերէք այս ձեռնարկին.— Ամենեւին յոյս չունիմ այդ ձեռնարկին վրայ.— Այո՛, Տիգրանը ուշիմ աշակերտ է:

Ըսած ենք ներածականին մէջ, որ քերականագէտները լեզուին այս տարրերը քշած են մակբայներու կալուածը՝ հոն առանձացնելով եղանակատրիչ մակբայներ անունին տակ: Եւ իրաւ ալ ասոնցմէ շատեր իրենց եղանակաւորիչի դերով որոշ նմանութիւն ունին մակբայներուն հետ (ինչպէս նաեւ շաղկապներուն եւ երբեմն ձայնարկութեան հետ). իսկ երբեմն հանգիստութիւնը այնքան առաջ կ'երթայ որ կը դժուարանանք սահմանագիծ քաշել եղանակաւորիչին եւ մակբային միւլ եւ: Բայց, այսու հանդերձ, եթէ նոյնիսկ զանց ընենք իրենց անորոշ բնոյթով քանի մը տեսակներու միջեւ տատանող այդ տարրերը, դարձեալ կը մնայ որոշ թիւ մը բառերու, որոնք չեն նոյնանար այս կամ այն տեսակին հետ եւ որոնք խօսքին կ'ընկերանան առանց քերականական կապի անոր որեւէ մէկ եզրին հետ, բայց իրենց արտաքին դիրքովն իսկ եղանակաւորելով անոր իմաստը:

Մենք ասոնք կոչեցինք խօսքի եղանակատրիչներ, որոնք, հարկաւ, կ'եղանակաւորեն ըստ իրենց նշանակութեան.

Անշուշտ ձեզմէ կախում ունի այս ձեռնարկին յաջողութիւնը (հաստատում):

Գուցէ ինքն ալ զոք գացած է արկածին (ենթադրութիւն):

Արդեօք պիտի ընդունի՞ մեր առաջարկը (տարակոյս):

Գոնէ այս պայմանը մի՛ մերժէք (գիջում, սահմանափակում):

Երբեմն տեղին չէր իր առարկութիւնը (ժխտումի զօրացում) ենն.:

Եղանակատրիչներէն ոմանք, իբրեւ հարցումի մը պատասխան, ամբողջական նախադասութեան մը համարժէք են: Ասոր տիպարային օրինակներն են այդ եւ ոչ: Այսպէս՝

Կ'ուզե՞ս պտոյտ մը ընել դէպի ծովեզերք.— Այո՛ (կ'ուզեմ...).

Այսօրուան ժողովին ներկայ պիտի ըլլա՞ս.— Ո՛չ (այսօրուան ժողովին...):

Նոյն արժէքներով կը գործածուին նաեւ քանի մը այլ եղանակաւորիչներ.

Մենք ալ կրնա՞նք ընկերանալ ձեզի.— Հարկա՛ւ (դուք ալ կրնաք...):

Ի՞նչ գիցքք նախատեսցի՞ր.— Երբեք (ես գիցք չնախատեսցի):

Խօսքի եղանակաւորիչները յաճախ կը տրոհուին ստորակէտներով, երբ միջանկեալ են.

Պետո՞ց, այո, ուշիմ աշակերտ է:

Կարո՞ց, ի հարկէ, չէր կրնար չպատասխանել անոր:

Այո եւ ոչ եղանակաւորիչները խօսքին սկիզբն ու վերջն ալ կը տրոհուին:

Այո՛, անոնք այսօր իսկ հոս կ'ըլլան:
 Մենք չենք կրնար հանդուրժել անոր ներկայութիւնը, ո՛չ:
*Ըստ իմաստի առողջանական պահանջին՝ ուրիշ եղանակաւորիչ-
 ներ եւս կրնան այս ձեւերով տրոհուիլ.*
 Երբե՛ք, չենք կրնար հաւանիլ այդ առաջարկներուն:
 Չենք կրնար հաւանիլ այդ առաջարկներուն, երբե՛ք:
*Երկու պարագային ալ երբեք եղանակաւորիչը առանձնացած եզր
 մըն է տուեալ նախադասութեան քով: Այս վերջինին մաս պիտի
 կազմէր, եղանակաւորիչի իր քերականական անկախութիւնը պահե-
 լով հանդերձ, եթէ ըստ իմաստի առողջանական եղանակին առանց
 տրոհուելու գործածուէր.*
 Երբեք չենք կրնար հաւանիլ այդ առաջարկներուն:
 Այդ առաջարկներուն չենք կրնար հաւանիլ երբեք:

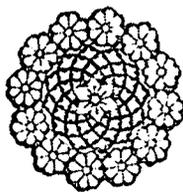
Գ.— ԽԱՌՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

*Խօսքի բաղադրիչ տարրերուն մէջ կան այնպիսիները, որոնք
 խօսքէն անջատաբար, առանձին առնուած, քերականական մէկէ
 աւելի տեսակներու կը յարին, այսինքն՝ հաւասարապէս կրնան գոր-
 ծածուիլ իրբեւ մականուն կամ մակբայ, շաղկապ կամ մակբայ,
 դերանուն կամ շաղկապ եւ այլն: Ուրիշ խօսքով՝ ասոնք խառն տե-
 սակներ են, որոնց քերականական այս կամ այն տեսակի առանձնա-
 յատկութիւնը երեւան կու գայ ըստ կիրառութեան, այսինքն՝ խօսքին
 մէջ գործածութեան պարագային համաձայն: Այսպէս՝*

1. *ա) Մեր երկիրը բարձր լեռներ ունի, — մականուն.*
բ) Բանախօսը բարձր կը խօսէր, — մակբայ:
2. *ա) Գրիչն ալ մէկդի դրաւ, թուղթն ալ, — շաղկապ.*
բ) Գրիչն ու թուղթն ա՛լ մէկդի դրաւ, — մակբայ:
3. *ա) Ինչպէս մայր՝ անիկա ամէն զոհողութիւն յանձն առաւ իր զա-
 ւակներուն համար, — առընթերադիր.*
*բ) Ինչպէս տիրեց Ծամիրամ իրմէ փախչող Արայից,
 Ես երազիս տիրեցի մեռցնելով զանիկա, — շաղկապ:*
4. *ա) Ո՞ր (հարցական) Գկարը կը նախընտրես, — անորոշ մա-
 կանուն.*
*բ) Թերթերը կը յայտարարեն որ հաշտութիւնը մօտալուտ է, —
 շաղկապ.*
*դ) Ո՞վ էր այն տիկինը, որ քեզի բարեւեց. — յարաբերական
 դերանուն:*

**Բազմաթիւ օրինակներէ նմոյշներ են ասոնք, որոնցմէ կը հետեւ-
ցընենք թէ բառերուն քերականական տեսակը չենք կրնար վճռապէս
ճշդել խօսքէն դուրս՝ իրենց պաշտօնէն անջատարար:**

**Սակայն ամենէն աւելի քերականական բազմապիսի առումներով
գործածուող տարրերը բայերուն դիմազուրկ ձեւերն են՝ դերբայ-
ները, որոնց մասին հարկ է առանձնապէս եւ աւելի լայնօրէն խօսիլ:**

ԴԵՐՐԱՅՆԵՐՈՒ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Ըսինք որ բային այս դիմագուրկ ձեւերը, օժանդակ տարրերու կապակցութեամբ, բաղադրեալ ժամանակներու կազմութեան կը ծառայեն: Սակայն դերբայներուն գործածութիւնը ասով չի սահմանափակուիր:

Դերբայները, զրկուած ըլլալով նաեւ բային ամենէն էական առանձնայատկութենէն՝ անոր տեւողային նշանակութենէն, անկէ կը պահեն միայն եղելութեան եւ ժամանակի ընդհանուր եւ տարտամ գաղափար մը. այսպէս՝ աշխատիլ (սոսկ եղելութիւն), աշխատող (ներկայ եղելութիւն), աշխատած (անցեալ եղելութիւն), աշխատելու (ապառնի եղելութիւն): Այսպիսով, մեծ չափով պարպուած ըլլալով բային էական բովանդակութենէն, դերբայները կրնան կիրարկուիլ քերականական տարբեր-տարբեր առումներով (անուն, մականուն, մակբայ) միանգամայն պահելով բայական մասնակի զրոութիւն մը: Այժմ տեսնենք ասոնցմէ իւրաքանչիւրի կիրառական առումները:

Անորոշ Դերբայ կամ Աճերեւոյթ Գր-ել, Խօս-իլ, Կարդ-ալ

Անորոշ դերբայը բային սկզբնական անփոփոխ ձեւն է, որ նշուած եղելութեան անունն իսկ է. ուրիշ խօսքով՝ անորոշ դերբայը համարժէք է բայանունի: Այսպէս՝ մտնելը ազատ է = Մտտքը ազատ է. — Աշխատիլը աղօթել է = Աշխատանքը աղօթք է:

Անորոշ դերբայը, իբրեւ անուն, կրնայ հոլովական բոլոր ձեւերով եւ համապատասխան պաշտօններով գործածուիլ: Վերի օրինակներուն մտնելը եւ աշխատիլը անորոշ դերբայները ենթակայի պաշտօն ունին, իսկ աղօթել ստորոգչական վերադիրն է աշխատիլը ենթակային: Այլ օրինակներ. — Տղաքը խաղալը շատ կը սիրեն (սեռի խնդիր). — Այսօր տղաքը խաղալէ հրաժարեցան (բացառական բնութեան խնդիր). — Տղաքը խաղալու սկսան (տրական բնութեան խնդիր). — տղաքը արձակուրդը խաղալով անցուցին (ինչո՞վ՝ գործ. բնութեան խնդիր. ինչպէ՞ս՝ կերպի մակբայ):

Ասկէ առաջ տեսանք որ անորոշ դերբային սեռականը մականունի դերով կը վերադրուի անունին. այսպէս՝ ցանկելու ցորեն, պառկելու տեղ եւն. : Այս վերադիր սեռականը դիւրին է զատորոշել իրեն համաձեւ տրականէն, որ խօսքին մէջ դիմաւոր բային խնդիր է.

օրինակ՝ չհամարձակեցաւ պատասխանելու (ի՞նչ բանի չհամարձակեցաւ)։ — Այս մէկ ժամը խաղալու սահմանուած է (ինչի՞ սահմանուած է)։ Սակայն երբեմն սեռականով եւ տրականով կազմուած կապակցութիւնները իրենց արտաքին ձեւով նոյնն են․ այս պարագային ընդհանրապէս մեր ըմբռնելու կերպէն կախում ունի կապակցութեան եզրերուն յարաբերութիւնը․ այսպէս՝ Ցանցելու ցորեն չունէին։ — Տեղ մը չգտանք պատկելու։ Այս կապակցութիւններու դերբայներուն հոլովական զատորոշումը ընելու համար հարկ է նկատի ունենալ հետեւեալ կանոնը․

ա) Եթէ դերբայը կրնայ արտայայտուիլ համարժէք յարաբերական նախադասութեամբ մը, սեռական վերադիրն է յարաբերակից անունին՝ իբրեւ նշուած առարկային սեռը նշող․ այսպէս՝ Ցանցելու ցորեն = ցորեն գոր կը ցանեն (կամ՝ որ կը ցանուի, որ ցանուելու յատկացուած է)։ Տեղ մը չգտանք պատկելու (սովորական շարադասութեամբ՝ պատկելու տեղ մը չգտանք)։ Չգտանք տեղ մը, ուր կը պատկին (ուր կարելի է պատկիլ)։

բ) Եթէ դերբային համապատասխանող դիմաւոր նախադասութիւնը շողկապով կ'արտայայտուի, դերբայը տրական խնդիրն է կապակցութեան դիմաւոր բային․ Յորեն չունէինք որ (որպէսզի) ցանցինք։ — Տեղ մը չգտանք որ պատկէինք։ Սեռականի եւ տրականի այս զատորոշումին կ'անդրադառնանք հոլովներու բաժնին մէջ։

Անորոշ դերբային բացառական եւ, մանաւանդ, գործիական ձեւերը մակբայի զօրութեամբ (ձեւի պարագայ) կը գործածուին (տե՛ս մակբայի բաժինը)։

Անորոշ դերբային բացառականը կը գործածուի նաեւ իբրեւ պատճառի պարագայ․ — Ծատ ուտելէն հիւանդացաւ (ուտելուն պատճառաւ)։ — Լալէն աչքերը ուռած էին, եւն․։

Ներկայ Դերբայ Գր-ող, Խօս-ող, Կարդաց-ող

Ներկայ դերբայը բան մը ընողի կամ եղողի գաղափարը կ'արտայայտէ Անոր այս նշանակութիւնը նկատի ունենալով է որ ոմանք զայն կոչած են ենթակայական դերբայ։

Ներկայ դերբայը կը գործածուի թէ՛ իբրեւ մականուն, թէ՛ իբրեւ անուն։ Իբրեւ մականուն կը վերադրուի անուններու․ այսպէս՝ հոսող ջուրը չի նեխիր․ — Գլորող քարը մամուռ չի բռներ․ — Ծատ ուտող մարդը ի վերջոյ կը հիւանդանայ․ — Ծարունակուող վէպին թերթօցները կը պահէ։ Խօսքին մէջ, առանց անունի մը վերադրուելու, ներկայ դերբայը ինք կը դառնայ անուն․ օրինակ՝ Ծատ ուտողը ի վերջոյ կը հիւանդանայ։ —

Վերջին խնդացողը լաւ կը խնդայ.— Եօթ տարի է չեմ տեսեր, տեսնողին աչքին մեռնիմ.— Հալածողները իրենց ճամբան փոխեցին. *եւն.* :

Ներկայ դերբայներէն ոմանք, իբրեւ մականունն իրենց յաճախողէպ գործածութեամբ, դադրած են իրենց բայական ձեւը զգալի ընելէ եւ անցած են բուն մականուններու կարգը. կարող, յաջող, ձախող: Իսկ քանի մը ուրիշներ գրեթէ գոյականացած են (անունի վերածուած) արդէն. Հայ գրողներու համագումարը.— քերթողն հսկայ, մրկավարս, հրաշոյի (Վրժ.)— Հին դարերու տեսանողները (մարգարէ):

Պէտք է նկատել որ ներկայ դերբայը յաճախողէպ գործածութիւն ունի նաեւ անցեալի առումով. օրինակ՝ Անցեալ տարի մեզի կաթ քերող գիղացին = այն գիղացին, որ անցեալ տարի մեզի կաթ կը քերէր.— Ո՞վ էր քիչ առաջ քեզի բարեւոյ տրիտասարողը = Ո՞վ էր այն տրիտասարողը որ քիչ առաջ քեզի բարեւոյ:

*Գրարարը ներկայ դերբայը կը կազմէր նաեւ իչ վերջաւորութեամբ, որ այսօր կը գործածուի իբրեւ բառակազմական ածանց, մականուններ եւ անուններ կազմելու համար. ա) աւերիչ փոթորիկ, գրգռիչ խօսքեր, խլացուցիչ աղմուկ, լրացուցիչ տեղեկութիւններ. բ) փրկիչ, գրիչ, համրիչ, երգիչ. *եւն.* :*

Այս իչ մասնիկը զուտ աշխարհարար բայերու չի պատշաճիր:

Անցեալ Դերբայ Գր-ած, Խօս-ած, Կարդաց-ած

Անցեալ դերբայ կը կազմուի նաեւ եր վերջաւորութեամբ (գր-եր, խօս-եր, կարդաց-եր), բայց այս ձեւը կը գործածուի միայն բաղադրեալ ժամանակներու կազմութեան, եթէ հաշուի չառնենք հետեւեալ պարագան.

Սահմանական եղանակի ներկայով կամ անկատարով արտայայտուած դիմաւոր նախադասութենէ մը առաջ առանց օժանդակի դրուած եր դերբայը մակբայական երանգ մը ունի (ած անցեալին նմանողութեամբ) դիմաւոր նախադասութեան բային վերաբերմամբ: Այսպէս՝ Կեցեր՝ մեզ կը դիտէին.— Գլուխը առեր՝ կ'երթար.— Գիրքը մէկդի դրեր՝ տղոց խաղը կը դիտէ.— Քու ձախողութիւններուդ համար ելեր մեզ կ'ամբաստանես: Բայց ասիկա մասնաւոր պարագայ մը չենք նկատեր. տրուած օրինակները, բաղադրեալ ժամանակի օժանդակին բարձումովը, աւելի՝ զեղչուած նախադասութիւններ է որ կը ներկայացնեն. այսպէս՝ Կեցեր (էին եւ) մեզ կը դիտէին.— Քու ձախողութիւններուդ համար ելեր (ես եւ) մեզ կ'ամբաստանես:

Ած անցեալ դերբայը կը գործածուի թէ՛ իբրեւ մականուն, թէ՛ իբրեւ անուն, թէ՛ իբրեւ մակբայ:

Ամենէն աւելի չեզոք եւ կրաւորական բայերու անցեալ դերբայներն են որ պատշաճօրէն կը վերադրուին անուններու. սառած ճափիճ, մաշած հագուստ, հոտած հաւկիթ. Ուղարկուած ապրանքները իրենց հասցէին հասան.— Նախորդ ժողովին պատրաստուած բանաձեւերը կարդանք.— Լեցուած բաժակը կաթիլ մը ջուրով կը յորդի:

Ներգործական բայերու ած դերբայը ընդհանրապէս իր սեռի խնդրին կապակցաբար կը վերադրուի անունին. Մուշտակ հագած տիկին մը, ինքզինքը զոհած մայր մը, տարիքը առած մարդ մը, աշխարհ տեսած մարդ մը, գործ տեսած մարդիկ: Երբեմն ներգործականին անհրաժեշտ խնդիրը կրնայ նիւթապէս չդրուիլ. (կեանքը) ապրած մարդ է.— տեսած-անցուցած մարդ, հաւան-վարած երիտասարդ:

Չեզոք սեռի քանի մը անցեալ դերբայներ բուն մականուններու կալ զը անցած են.— Գթած, ողորմած, զառամած:

Ած անցեալը յօդ ու հոլով առնելով իբրեւ անուն կը գործածուի. *այսպէս՝* Իմ ուզածս ասիկա չէր.— Ըրածիդ հաւնեցա՞ր.— Այս պտուղներուն մէջէն փտածները զատէ.— Ըսուածներէն բան չհասկցայ. եւն.:

Ած անցեալը կը համապատասխանէ գրաբարի եալ (գր-եալ) անցեալին, որ որոշ չափով կը գործածուի նաեւ արդի լեզուին մէջ. *այսպէս՝* կատարեալ յաջողութիւն, սառուցեալ գօտի, այրեցեալ գօտի, լքեալ գոյքեր, հրաժարեալ դահլիճ, արտօնեալ դասակարգ: Այս անցեալ դերբային ձեւով կարգ մը բառեր գրեթէ բուն մականուններու եւ անուններու յատկութեամբ կը գործածուին. *այսպէս՝* երեք բանտարկեալ երիտասարդները ազատ արձակուեցան (մկն.).— Երեք բանտարկեալները ազատ արձակուեցան (անուն).— Ամբաստանեալ կողմին պաշտպան փաստաբանը.— Անցեալ դարերու բարքերը.— Մենք հպարտ ենք մեր անցեալով. եւ այսպէս՝ հանգուցեալ, խօսեցեալ եւն.:

Մտնել (= մեռեալ), անջեցեալ միայն իբրեւ անուն կը գործածուին:

Իսկ դարձեալ կը գործածուի իբրեւ մակբայ:

Ած անցեալը կը գործածուի նաեւ մակբայի (կերպ, ձեւ) զօրութեամբ. *օրինակ՝* Կրակ կտրած կը պոռար, կը կանչէր.— Պատուհանին առջեւ կանգնած՝ անցորդները կը դիտէր.— Բազմոցին վրայ ընկողմանած՝ օրուան թերթերը աչքէ կ'անցըներ:

Ապառնի Դերբայ Գրել-իք, Խօսել-իք, Կարդալ-իք

Ապառնի դերբայը ունի նաեւ 1-ու ձեւը, որ բազադրեալ ժամանակներու կազմութեան կը ծառայէ:

Այս 1-ու ապառնին ձեւով կը նայնանայ անորոշ դերբային սեռական-տրականին հետ, որուն գործածութեան պարագաներուն ծանօթացանք:

Ապառնի դերբային լ-իք ձևը կը գործածուի թէ՛ իբրեւ մականուն, թէ՛ իբրեւ անուն: Այսպէս՝ մականուն. Գրելիք պարտականութիւններ, խաղալիք առարկաներ, առնուելիք ասարանքներ, չըսուելիք խօսքեր.— անուն՝ Գրելիքների պատրաստեցի՞ր. երեխային խաղալիքները. առնուելիքների գանձեցի՞ր. ըսելիքդ քեզի պահէ:

Այս ապառնի դերբային ձևով քանի մը բառեր բուն անուններու պէս կը գործածուին. Կաղանդի առիթով պզտիկներուն համար զանազան խաղալիքներ առինք.— Առնուելիք, տալիք չունիմ.— Ամբողջ օրը առանց ուտելիքի մնացինք:

Դերբայներուն բայական կարողութիւնը

Ըսած ենք որ դերբայները խօսքին մէջ, քերականական այս կամ այն տեսակի յատկութեամբ գործածուելով հանդերձ, կրնան պահել բայական մասնակի զօրութիւն մը՝ իբրեւ սոսկ եղելութիւն նշող տարրեր: Ասով՝ յաճախ, սուեալ խօսքի մը մէջ, միեւնոյն դերբայը կրնայ քերականական երկդիմի բնոյթով մը ներկայանալ, այսինքն՝ ըլլալ անուն, մականուն կամ մակբայ եւ միանգամայն խնդիր առնել իր բայական կարողութեամբ: Այսպէս՝

1. Վտանգէն փախչիլը միշտ խոհեմութիւն չէ:

Փախչիլը անորոշ դերբայը ա) իբրեւ անուն՝ ենթական է «խոհեմութիւն չէ» ստորոգիչ բային. բ) իբրեւ բայ՝ իրեն խնդիր ունի «վտանգէն» եզրը:

2. Եւ արցունքներն իրեն կապոյտ աչքերուն մէջ խեղդելէն՝ այսպէս պատմեց...

ա) Խեղդելէն բացառական ձևով անորոշ դերբայը իբրեւ մակբայ վերադրուած է «պատմեց» բային. բ) Նոյն դերբայը բայական զօրութեամբ իրեն սեռի խնդիր ունի «արցունքները» եզրը եւ իբրեւ պարագայական խնդիր՝ «աչքերուն մէջ» եզրը:

3. Չափէն աւելի ուտողները ի վերջոյ կը զղջան:

ա Ուտողները յոգնակի ներկայ դերբայը իբրեւ անուն ենթական է կը զղջան բային. բ) Իսկ բայական զօրութեամբ իրեն լրացուցիչ ունի «չափէն աւելի» մակբայը:

4. Ջուր խմելու բաժակը միշտ մաքուր պահէ:

ա) Խմելու սեռական ձևի անորոշ դերբայը վերադիր է բաժակը անունին.

բ) Նոյն դերբայը իր բայական կարողութեամբ սեռի խնդիր առած է ջուր եզրը:

5. Պատուհանին առջև կանգնած՝ անցորդները կը դիտէր.

ա) *Կանգնած անցեալ դերբայը իբրեւ մակբայ վերադրուած է նախադասութեան "կը դիտէր" բային. բ) իբրեւ բայ՝ պարագայական խնդիր ունի "պատուհանին առջև" առնթերադրական կապակցութիւնը:*

6. Բնութենէն քեզի տրուած շնորհներուն յարգը գիտցի՛ր.

ա) *Տրուած դերբայը մականունի դերով վերադրուած է շնորհներուն անունին. բ) իսկ բայական զօրութեամբ առած է քեզի եւ բնութենէն տրական եւ բացառական բնութեան խնդիրները, եւն. , եւն. :*

Նոյն խօսքին մէջ նոյն դերբային քերականական տարբեր առումներով գործածութիւնը մեր լեզուին ընթացիկ երեւոյթներէն մէկն է:

Աւելի ուշագրաւ է դերբայներու գործածութեան մէկ մասնաւոր պարագան, որ հետեւեալ ձեւով կը ներկայանայ.

Անցեալ (ած.) կամ ապառնի դերբայը իրեն նախադաս սեռական եզրին կապակցաբար կը վերադրուի անունի մը, որ ստացականի համապատասխան դիմորոշ յօդը կ'առնէ, երբ սեռական եզրը եզակի է, իսկ որոշիչ յօդ՝ երբ յոգնակի է: Այսպէսով մենք կ'ունենանք հետեւեալներուն նման կապակցութիւններ.

Իմ փնտրած մարդս	Մեր փնտրած մարդը
Քու անցնելու (կամ՝ անցնելիք)	Ձեր անցնելու (անցնելիք)
ճամբադ	ճամբան
Աշակերտին արձանագրուած օրը	Աշակերտներուն արձանագրուած օրը

Արդ՝ այս կապակցութիւններուն սեռական եզրը (ենթակայական սեռական) կողմնակի ենթական է դերբային, որուն հետ կը կազմէ առկախ յարաբերական նախադասութեան մը համապատասխանող կապակցութիւն մը. այսպէս՝

Իմ փնտրած մարդս*	Այն մարդը, զոր ես փնտռեցի (կը փնտռեմ, կը փնտռէի)
Քու անցնելիք ճամբադ	ճամբան, ուրկէ պիտի անցնիս (պիտի անցնէիր)
Աշակերտներուն արձանագրուած օրը	Այն օրը, երբ աշակերտները արձանագրուեցան

Ինչպէս կը տեսնուի, դերբայական դարձուածքին սեռական ենթական համապատասխան դիմաւոր ձեւին մէջ կը դառնայ ուղղական ենթակայ:

*) Արեւելահայերէցի մէջ, եզակի սեռական հոլովով կազմուած ձեւերը եւ որոշիչ յօդ կ'առնեն. իմ փնտրած մարդը, քո անցնելու ճամբան, ինչ որ ատելի յաճճարարելի է:

Եզակի սեռականով տրուած դերբայական դարձուածքները կրնանք համառօտել սեռական եզրին բարձումովը, քանի որ այս վերջինին դէմքը կ'արտայայտուի արդէն համապատասխան յօդով-այսպէս՝ փնտրուած մարդս, անցնելիք ճամբադ, (անոր) արձանագրուած օրը: Այս գեղչը կարելի է կիրարկել յոգնակի սեռականով տրուած ձեւերուն վրայ, քանի որ վերադրեալ անուններուն յօդը դիմորոշ է:

Պէտք է դիտել տալ, սակայն, որ դերբայական ձեւերը փոխարինող դիմաւոր նախադասութիւնները աւելի հարազատ են մեր լեզուի նկարագրին եւ իմաստի տեսակէտով աւելի ճշգրիտ՝ առնը-լազն ժամանակի ճիշդ նշումով (տեսնել գլխաւոր եւ ստորադաս նախադասութիւններու կապակցութեան բաժինը):

ԲԱՌԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐՈՒ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Դասական քերականութիւնը, բառին քերականական առանձնա-
յատկութիւնը ճշդելու համար, զայն նկատի կ'առնէ ըստ ինքեան,
այսինքն՝ խօսքի կապակցութիւններէն դուրս, եւ զայն բառական այլ
տեսակներէ կը զատորոշէ՝ համաձայն սկզբնապէս թելադրած նշանա-
կութեան: Այսպէսով՝ մարդ, մծեղ, քար, ջուր, օդ իրենց առարկայական
առումով կ'ըլլան անուն: Մեծ, պզտիկ, հաստ, բարակ, կարմիր, կապոյտ
առարկայ-անունին յատկանիշը արտայայտելու կոչուած իրենց նշա-
նակութեամբ կ'ըլլան մականուն: Աշխատիլ, կ'աշխատիմ, խաղացած կը
խս լայիւն իրրեւ եղելութիւն նշող բառական տեսակներ կ'ըլլան բայ:
Յոյժ, բաջարար, կարօտագին եղելութիւն-բայը յատկանշելու սահման-
ուած իրենց նշանակութեամբ կ'ըլլան մակբայ եւայլն:

Բառական տեսակներու այս կերպով դասակարգումը, թէեւ
նկատի ունի բառին բնութեային մնայուն առանձնայատկութիւնը,
բայց եւ այնպէս մեզ միշտ խօսքի ճիշդ ըմբռնումին առաջնորդող
ապահով մեկնակէտ մը չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ՝

ա) Կան բառեր, որոնք հաւասարապէս սահմանուած են մէկէ
աւելի քերականական առանձնատակութիւններով գործածուելու՝
ըստ հարկի ըլլալով մականուն կամ մակբայ, շաղկապ կամ մակբայ,
դերանուն կամ շաղկապ եւն. եւ դեռ կան դերբայները, որոնք քերա-
կանական բազմադիմի բնոյթ ունին (տեսնել խառն տեսակները):

բ) Բառական տեսակները խօսքին մէջ կրնան գործածուիլ փոխե-
լով իրենց սկզբնական բնոյթը: Անունը կրնանք գործածել իրրեւ
մականուն, մականունը՝ իրրեւ անուն, մակբայը՝ իրրեւ մականուն
եւն.: Ասկէ գատ՝ քերականական բոլոր տեսակները կրնանք առար-
կայացնել եւ գործածել իրրեւ անուն (դիմել համապատասխան
բաժիններուն):

Կը հետեւի, ուրեմն, որ խօսքին իմաստը պարզելու համար
բառին տեսակը պէտք է ճշդել ըստ կիրառութեան: Բառը խօսքէն
ծագում առած է եւ խօսքին մէջ է որ երեւան կը հանէ իր լեզուական-
քերականական արժէքը: Ուրիշ խօսքով՝ բառին քերականական
տեսակը կ'որոշուի՝ խօսքին մէջ առած իր պաշտօնին համաձայն*:

*) Յոյց տալու համար թէ բառական տեսակներու ի յառաջագունէ կատարուած դասա-
կարգում մը մնայուն դասակարգում մը չէ եւ հետեւաբար չի պատշաճի լեզուի բոլոր
ժամանակաշրջաններուն՝ կրնայինք յիշել բազմաթիւ քառերու եւ բառական կապակցութիւն-
ներու կրած ձեռի եւ նշանակութեան փոփոխութիւնները լեզուի հոլովոյթին տարբեր
շրջաններուն: Այսպէս՝

Մեռել, որ "մեռալ" անց. դերբային ամփոփում ձեւն է, դարձած է անուն:

Տեսանող, որ "տեսանեմ" բային ներկայ դերբայն է, դարձած է անուն (մարգարէ):

Հասցի (թոյ հասնի կամ պիտի հասնի) բայական ձևը դարձած է անուն:

Գրող ներկայ դերբայը, իբրև շաստուածի մը անունը, դարձած է յատուկ անուն (Գրողը տանի քեզ):

Ցաջող, ձախող, կարող, գթած, ողորմած եւն. դերբայական ձեւերը դարձած են մականուն:

Մեղու, որ ճանն մեղու (մեղրի ճանն) կապակցութեան սեռական եզրն էր, մինակը կապակցութեան տեղը բռնելով դարձած է անուն:

Անտունի, որ “անտունի երգ” (տուն չունեցողի երգ) կապակցութեան մէջ սեռական վերադիրն էր գլխաւոր եզրին (երգ), մինակը՝ կապակցութիւնը փոխարինելով եղած է անուն:

Գրեա թէ (Ֆամարէ թէ) վերածուելով գրեթէ ամփոփուած ձեւին՝ դարձած է մակբայ կամ շաղկապ.

Թէ կ'ուզի կապակցութիւնը ամփոփուելով թէկուզ ձեւով՝ եղած է շաղկապ (արեւելահայերէն):

Ես ինչ իմանամ նախադասութիւնը ժողովրդական լեզուին մէջ ծայրայեղօրէն ամփոփուելով վերածուած է “եսի՛մ” եղանակաւորիչին:

Եւ սակայն մենք նկատի ունեցած ենք մեր ժամանակակից քերականութեան տուեալ կազմը:

Բ. ՄԱՍ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ

Մինչեւ հոս՝ մենք ճանչցանք խօսքին բոլոր բաղադրիչ տարրերը կամ, այլ անուանումով, բառերուն քերականական տեսակները: Ասոնցմով է որ պիտի կազմուին մեր մտածումներուն լեզուական տարազները՝ մեծ կամ փոքր խօսքի միութիւնները:

Գիտենք նաեւ որ խօսքը կազմող այս տարրերը երկու խումբի կը բաժնուին. ա) անփոփոխ բառեր, որոնք խօսքին մէջ կը մտնեն առանց իրենց սկզբնական ձեւը փոխելու. բ) փոփոխական բառեր, որոնք խօսքին մէջ, անոր այս կամ այն անդամին հետ իրենց յարաբերութեան եղանակին համաձայն, թեքումներ կը կրեն, ձեւ կը փոխեն: Գիտենք դարձեալ, որ անփոփոխ բառերէն առընթերադիրը, շաղկապը, ձայնարկութիւնը եւ եղանակատրիչը խօսքի օրկանական կազմին չեն անդամակցիր, քերականական կապ չունենալով անոր որեւէ մէկ եզրին հետ եւ հետեւաբար, քերականական յարաբերութիւններու համապատասխանող ձեւի թեքումներ կրելու հարկին տակ պիտի չըլլային. իսկ անփոփոխներու խումբէն մակաւումն ու մակրապը, իրենց առկախ բովանդակութեամբ, արդէն իսկ յարաբերական զօրութիւն ունեցող տարրեր են, որոնք առանց ձեւափոխութեան կը միանան իրենց յարաբերակից եզրին (անունին եւ բային) անոնց հետ կազմելով քերականական մասնակի կապակցութիւններ. հոյակապ ապարանք, անասհման անապատ, արագ քալել, հերոսաբար անհատակուիլ: Բայց խօսքի բաղադրիչ տարրերուն ամենէն ձականները, որոնցմով խօսքին շէնքը կը հիմնադրուի, այսինքն՝ անուն-դերանունն ու բայը, փոփոխական տեսակներ են: Այս վերջինները խօսքին մէջ անհրաժեշտաբար կ'ենթարկուին առաջադրուած իմաստին պահանջած թեքումներուն: Առնենք հետեւեալ երկու բառերը, — պարտեզ եւ դուռ. ասոնցմէ իւրաքանչիւրը, իր քերականական նշանակութեամբ, ստարկայի մը գաղափարը արտայայտող առանձին անուն մըն է. եթէ ուզենք այս երկու ուրոյն բառերու միասնութիւնը քերականական կապակցութեան մը վերածել, լրացուցիչ ըլլալու կոչուած եզրը անհրաժեշտաբար պիտի կրէ յարաբերակից (զլխաւոր) եզրէն պահանջուած հոլովական թեքումը եւ մենք պիտի ունենանք պարտեզին դուռը կապակցութիւնը, որ այս անգամ բաղադրեալ գաղափար մը կ'արտայայտէ: Ուրիշ օրինակ. սեղան-մօտեմալ, սեղան-հեռանալ. այս գոյգ տուեալներէն իւրաքանչիւրը առարկայի մը (անուն) եւ եղելութեան մը (բայ) անջատ գաղափարները կ'արտայայտէ. եթէ

ուզենք ասոնցմով քերականական կապակցութիւններ յօրինել, բայի խնդիր ըլլալու կոչուած անունը անխուսափելիօրէն պիտի ենթարկուի բայէն պահանջուած յարաբերութեան եղանակին՝ առնելով համապատասխան հոլովական ձեւը. — սեղանին մօտեմալ, սեղանէն հեռամալ:

Վերը մեր տուած օրինակները սահմանափակուած են քերականական մասնակի կապակցութիւններու վրայ. այժմ օրինակը ընդլայնենք ամբողջական նախադասութեան մը կազմութեան վրայ: Ասոր համար առնենք բառերու հետեւեալ շարքը՝ իբրեւ կարելի նախադասութեան մը բաղադրիչ տարրերը. — Այգեպան-այգի-խաղող-քաղել: Եթէ ուզենք իրենց սկզբնական ձեւերով տրուած այս բառերով խօսքի միութիւն մը կազմել, բազմակերպ յարաբերութիւններ կրնան առնել անոնք. այսպէս՝ Այգեպանը այգիէն խաղող քաղեց. — Այգե պանները այգիներուն խաղողները քաղեցին. — Այգեպանը այգին խաղող կը քաղէ. — Այգեպանին այգիին խաղողը քաղուեցաւ, եւն.:

Ինչպէս կը տեսնուի, նոյն բաղադրիչներով կրնանք այլիմաստ նախադասութիւններ կազմել, որովհետեւ տուեալ բաղադրիչները ըլլալով փոփոխական բառեր կրնան խօսքին մէջ յարաբերութեան ձեւ ու եղանակ փոխել համաձայն մեր կողմէ մտադրուած իմաստին: Այսպէս՝ առարկայ նշող անունը կրնայ թուական տարբեր կարգերով ներկայանալ՝ ըլլալով եզակի կամ յոգնակի. կրնայ տարբեր յարաբերութիւններու պատշաճող հոլովական տարբեր ձեւեր առնել: Եղելութիւնը նշող բայը կրնայ արտայայտուիլ եղանակի, ժամանակի, թիւի, դէմքի տարբեր յարաբերութիւններուն համապատասխանող տարբեր-տարբեր թեքումներով:

Արդ՝ իբրեւ խօսքի քաղադրիչ տարրերու՝ ռառերուն առած այն տիպարային ձեւերը, որոնցմով կ'արտայայտուին իրարու միջեւ ունեցած անոնց յարաբերութեան եղանակները ի խնդիր իմաստին միութեան, կը կոչուին քերականական կարգեր: Կը հետեւի, ուրեմն, որ քերականական կարգը բառին լոկ նիւթական ձեւը չէ, այլ ձեւին եւ իր շարահիւսական նշանակութեան անխզելի միութիւնը:

1.— ԱՆՈՒՆԻՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

Ա) 80Դ

Անունը խօսքին մէջ կրնայ գործածուիլ անորոշ կամ որոշեալ առումով:

Ա.— Անունը անորոշ է.

Երէկ գիշերուան փոթորիկէն տուն փլաւ.— Մեր ճամբուն վրայ մարդ չտեսանք: Այս նախադասութիւններուն մէջ գործածուած տուն եւ մարդ անունները իրենց ընդհանուր, վերացական նշումով կը մնան անորոշ:

Բ.— Անունը այս կամ այն աստիճանով որոշեալ է.

ա) Երէկ գիշերուան փոթորիկէն տուն մը փլաւ.— Մեր ճամբուն վրայ մարդ մը տեսանք: Այս օրինակներուն տուն մը, մարդ մը անունները մը կցորդին զօրութեամբ մասնակի կերպով մը միայն որոշուած են մէկի թուական առումով, բայց ընդհանուր առմամբ կը մնան անորոշ՝ չկարենալով մասնաւորել այդ մէկը:

բ) Տունը մարդուն ապաստանարանն է.— Մարդը բանաւոր էակ է: Այս նախադասութիւններուն տունը, մարդը անունները ը կցորդին զօրութեամբ գոյականերու աշխարհին մէջ կը մասնաւորուին իրենց սեռով՝ նշանակելով ընդհանուրին մէջ տուն կոչուած սեռը, մարդ կոչուած սեռը:

գ) Տունը փլաւ.— Մարդը տեսանք: Այս օրինակներով տունը եւ մարդը անունները, դարձեալ ը կցորդ տարրին զօրութեամբ իրենց սեռին մէջ իսկ կը մասնաւորուին, կ'անհատականանան՝ նշանակելով ծանօթ տունը, ծանօթ մարդը (թէ՛ խօսողին, թէ՛ խօսակիցին ծանօթ):

Արդ՝ լեզուական այն տարրը, որ նիւթապէս կամ առընթերաբար (քովը դրուելով) անունին միանալով զայն այս կամ այն աստիճանով կը մասնաւորէ՝ կը որոշէ, կը կոչուի յօդ:

Յօդը երկու տեսակ է. 1.— Որոշիչ յօդ, որ իր կարգին երկուքի կը բաժնուի. պարզ որոշիչ եւ դիմորոշ. 2.— Անորոշ յօդ:

Յօդի մասին ընդհանրապէս

Վերը տրուած բացատրութիւններէն եւ օրինակներէն կը հետեւի որ Յօդը բառական ուրոյն նշանակութիւն ունեցող լեզուական տարր մը, հետեւաբար քերականական առանձին տեսակ մը չէ, այլ ըստ ինքեան աննշանակ տարր մը, որ կցուելով անունին՝ այս կամ այն աստիճանով կ'որոշադրէ զայն կամ բոլորովին կը մասնաւորէ: Յօդին

քերականական նշանակութիւնը երեւան կու դայ իր կիրառութեան մէջ, ինչպէս հոլովական մասնիկինը:

Անուն բառը, ըստ ինքնեան, իր սկզբնական ձեւով եւ դոյականներու դասի մը ակնարկող իր անհատական նշանակութեամբ, լեզուի բառարանական կալուածին պատկանող հում տարր մըն է տակաւին, մինչդեռ յօդաւոր անունը իբրեւ խօսքի անդամ հանդերձուած տարր մըն է եւ, իբր այդպիսին, մտածման դրութեան մը մէջ իր մասնաւոր տեղը ունեցող զաղափար մը կ'արտայայտէ. ուրիշ խօսքով՝ յօդով որոշուած, մասնաւորուած անունը լեզուի քերականական կալուածին պատկանող արժէք մըն է:

Անշուշտ անունը որոշելու դերը ունին նաեւ որոշիչ մականունները, որոնցմէ ոմանք արդիական լեզուներու նախնական վիճակին մէջ յօդի պակասը կը լրացնէին եւ դեռ այսօր ալ նոյն դերը կը կատարեն նախնական մնացած լեզուներու մէջ: Եւ արդէն անունին այս որոշիչ մակդիրներէն ալ ծագում առած է յօդը: Սակայն մինչդեռ անունին վերաբերմամբ մակդիրը իր որոշիչի դերը կը կատարէ (առանձին կամ յօդին հետ միասնաբար) անոր վերադրուելով իր բառական նշանակութեամբ եւ այսպէսով կազմելով երկու առանձին տեսակներու շարահիւսական կապակցութիւն մը, բառական նշանակութենէ զուրկ յօդը այդ դերը կը կատարէ անուն-բառին հետ կազմելով նիւթական միութիւն մը կամ ըմբռնուելով իբր այդպիսին (ծառը, ծառ մը) եւ իր քերականական նշանակութեամբ ձուլուելով անոր մէջ: Իր այս թաքուն զօրութեամբ յօդը համազօր կ'ըլլայ որոշիչ մականունի մը, զոր յաճախ կրնայ փոխարինել. այսպէս՝ այս տուն, տունս այս = տունս (զրաբար), — Ամէն մարդ, որեւէ մարդ = մարդը. ամէն մարդ մահկանացու է = մարդը մահկանացու է:

Ծանօթ. 1.— Անունին ճես իր այս սերտ կապին պատճառաւ մեր կարգ մը բարբառներուն մէջ վերջափար մը անորոշ յօդը ըմ, մ անվոփուած ձևերով նիւթապէս միացած է բուն բառին. այսպէս՝ մարդըմ, ճանճըմ, երկիւմ, կատում եւն. (մարդ մը, երկիւս մը եւն.):

2.— Նոյն պատճառով՝ ժողովուրդին բերնին մէջ յօդը երբեմն կորսնցնելով իր նշանակութիւնը միացած է բուն բառին ճես իբրեւ անոր նիւթական մէկ մասը: Այսպէսով՝ մեր կարգ մը բարբառներուն մէջ, ձայնատրից միացող վերջափար ն յօդը որոշ բառերու վրայ նոյն ձուլումին ենթարկուած է. ձի-ն = ձին. դրացի-ն = դրացին. մեղու-ն = մեղուն եւն. որով՝ այդ բարբառներուն մէջ այժմ յօդով՝ ձին-ը, դրացին-ը, մեղուն-ը:

Աւելցնենք որ այս երեւոյթը յատուկ է նաեւ այլ լեզուներու:

Յօդը ըլլալով անունին մասնայատուկ որոշիչը եւ, իբր այդպիսին, անոր ամենէն յատկանշական մէկ կցորդը, միանգամայն զօրութիւնը ունի, պարզ կցումովը քերականական այլ տեսակներու, մինչեւ իսկ բառական կապակցութիւններու եւ խօսքի ամբողջական միութիւններու, փոխելու անոնց սկզբնական արժէքը՝ առարկայացրնելով անոնց բովանդակութիւնը եւ այսպէսով զոյականացնելով զանոնք: Ահաւասիկ.

Եսր անձնական դերանուն է.— Գրողը տանի գրածը.— Արժանատրը պատուեցէք.— Այս բաժակին մէջը մաքուր չէ.— Բայցը շաղկապ է.— Անհումօրէնը Սիամանթոյին շատ սիրած մակբայն է.— Ասա՞ղը քիչ մը շատ երկար եղաւ: Բոլոր ընդգծուած քերականական տեսակները իրենց յօդաւոր ձեւով անունի վերածուած են:

Դարձեալ՝ «Դէպի աղբիւրը լոյսին»ը, «Կոռ'նկ, ուստի՞ կու գաս»ը «Ձեմ գիտեր ինչ»ը յօդին զօրութեամբ գոյականացած կապակցութիւններ են:

Յօդը չունի շարահիւսական այն զօրութիւնը, որով հոլովական կցորդը անունին յարաբերութիւնը կը սահմանէ խօսքին մէջ: Յօդին հիմնական դերն է անունը որոշել, մասնաւորել խօսքին մէջ՝ իր տուեալ պաշտօնին վրայ իսկ: Սակայն լեզուական այս տարրը անուկամ այն կերպով, անունին յարաբերական դրութեան ազդող շարահիւսական տարր մըն է՝ թէեւ ըլլայ երկրորդական, օժանդակ ծառայութեամբ մը: Ընդհանրապէս ըլլալով անունին շարահիւսական դիրքին յենարանը՝ յաճախ նաեւ անոր յարաբերութիւնը եղանակաւորելու դերը ունի: Յօդին այդ դերը կը պարզեն մեր հետեւեալ նկատողութիւններն ու համապատասխան օրինակները.

ա) Յօդը խօսքին մէջ հոլովին օժանդակող դեր մը ունի՝ տուեալ անունին յարաբերական դիրքը աւելի վճռական դարձնելով.

Շուն հաւատարիմ է.— այս գիրք Գրիգորի տուր.— Սպասուած ապրանք Ֆրանսայէ եկաւ: Այս նախադասութիւններուն մէջ նշանակուած անյօդ անուններուն յարաբերական դրութիւնը անորոշ է ու անհաստատ: Այդ անունները չեն կրնար վճռապէս կապուիլ իրենց յարաբերակից եզրին՝ ո՛չ ընդհանուր սեռը, ո՛չ ընդհանուրին մէջ մասնաւոր նշող առումով մը, որովհետեւ կը պակսի իրենց շարահիւսական դիրքին յենարանը, զոր այս պարագային յօդը պիտի լրացնէ. Շունը հաւատարիմ է.— Այս գիրքը Գրիգորին տուր.— Սպասուած ապրանքը Ֆրանսայէն եկաւ:

Դիտելի է որ տրուած օրինակներուն յատուկ անունները, ըստ բնութեան ըլլալով եզակի, անհրաժեշտաբար հարկ պիտի չըլլար յօդով որոշելու. հետեւաբար, այս պարագային, յօդը ոչ այնքան այդ անունները որոշելու կը ծառայէ, որքան զանոնք վճռական յարաբերութեան մը մղելու, այսպէսոսով՝ ոյժ տալով հոլովի դերին:

բ) Միւս կողմէ՝ անյօդ անունը, իր անորոշ ու անհաստատ դրութեամբ, իբրեւ ստորադաս եզր զօրաւոր ինքնութիւն մը չի պահեր կապակցութեան զլիաւոր եզրին դիմաց եւ շատ անգամ ենթակայ է դիւրութեամբ լուծուելու անոր մէջ: Ասկէ յառաջ կու դան կարգ մը կապակցութիւններ, որոնք բաղադրեալ բառական միութիւններ կը ներկայացնեն եւ իբր այդպիսիներ՝ յաճախ ունին նաեւ իրենց համարժէք բարդ բառը: Օրինակ՝ ձեռք զարնել (ձեռնարկել). աչքի գալ.

երեսէ իյնալ. պատիւի արժանի (պատուարժան). հացէ զրկուած. յոյսով լեցուն եւն. :

Արդ՝ եթէ այս կապակցութիւններուն ստորադաս եզրերը յօդով օժտենք, թէեւ գլխաւոր եզրերուն հետ իրենց քերականական յարաբերութիւնը նոյնը կը մնայ, բայց հոգեբանական յարաբերութիւնը նոյն սերտ աստիճանը չի պահեր եւ կապակցութիւնները այլեւ իբրեւ բառական միութիւններ չեն ըմբռնուիր, որովհետեւ յօդով որոշեալ անունը աւելի թանձրացեալ (concret) նշանակութիւն մը եւ աւելի շեշտուած քերականական ինքնութիւն մը կը ստանայ, որով գլխաւոր եզրին դիմաց իր արժէքը առանձնապէս զգալի կ'ընէ: Այսպէս՝ Ձեռքը գործի մը շգարկաւ.— Վրուկին շար աչքին եկաւ.— Իր եսասիրական բնատրութեամբ ընկերներուն երեսէն ինկաւ.— Մեր պատիւին արժանի հերոս մը.— հօրէ հացէն զրկուած որբ մը.— Ապագային յոյսերովը լեցուն ներկայ մը:

գ) Սակայն որոշ կապակցութիւններու մէջ յօդը կրնայ ազդել նոյնիսկ անունին քերականական արժէքին: Այսպէս՝ ծովու ձուկ եւ Մարմարա ծովուն ձուկը կապակցութիւններէն առաջինին մէջ յատկացուցիչ վերադիրը իր անորոշ ձեւով (ծովու) որակական արժէք ունի իբրեւ առարկային սեռը նշող (ծովային ձուկ), երկրորդին մէջ որոշեալ, այսինքն՝ յօդաւոր ձեւովը (ծովուն) արդէն որոշիչ մականունի դեր ունի:

Հայերէնի յօդին կիրառութիւնները

Նախ հարկ է դիտել տալ որ հայերէնի յօդին գործածութեան բոլոր այլազան պարագաները կարելի չէ վճռական կանոններու ենթակայ պահել. կանոնական ընդհանրութենէ շեղումներ չեն պակսիր: Իսկ երկրորդական պարագաներու վերաբերմամբ յօդի գործածութեան ազատութիւնը կը տեսնենք, երբ անունը նոյն խօսքին մէջ, հոլովական նոյն ձեւով կը ներկայանայ յօդով կամ առանց յօդի.— Անի Բագրատունիներու մայրաքաղաքն էր - Անին Բագրատունիներուն մայրաքաղաքն էր.— Տիգրանի զօրքը մտաւ Սելեւկիա.— Տիգրանին զօրքը մտաւ Սելեւկիա:

Սակայն այս մասնակի վերապահութիւններէն պէտք չէ հետեւցընել որ յօդը լեզուին մէջ անկարելոր տարր մըն է, զոր կարելի է անտեսել: Մենք օրինակներով տեսանք թէ անիկա ինչ կարելոր դեր կը խաղայ խօսքի վճռական կազմաւորման եւ բացայայտումին մէջ: Հարկ է նկատի ունենալ նաեւ որ յօդը աւելի նոր երեւոյթ է լեզուներու հոլովոյթին մէջ քան՝ հոլովը. եւ այն լեզուները, որոնք իրենց բնաշրջման ընթացքին հրաժարած են հոլովական դրութենէն, յօդը կը պահեն իբրեւ կարելոր տարր (Փրանսերէնը):

Այժմ տեսնենք հայերէնի յօդերուն կիրառութեան զանազան պարագաները:

1.— Որոշիչ յօդին կիրառութիւնը.

ա) Ըստ ձեւի.

Աշխարհաբարի որոշիչ յօդն է ն եւ ը: Իբրեւ վերջահար առաջինը կը կցուի ձայնաւորով վերջացող բառերու.— մեղու-ն, գօտի-ն. երկրորդը բաղաձայնով վերջացող բառերուն, ճանճ-ը, պարան-ը:

Համը յ-ով վերջացող բառը բնականաբար պէտք է համարուի ձայնաւորայանգ, որովհետեւ լեզուին օրէնքը բառին ձայնական արտաբերումը նկատի ունի, ոչ թէ գրաւոր պատկերը: Հետեւաբար նման բառեր ն յօդը կ'առնեն իրենց գրաւոր ձեւին մէջ ալ՝ համը յ-էն հրաժարելով. տղայ-տղան, դշխոյ-դշխոն:

Ծանօթ.— «Անցեալ դարում դեռ գրում էին տղայն, շուկայն, որով պահած էին լինում գրաբարի կանոնը: Բայց դա ձեւապէս էր միայն, որովհետեւ գրաբարում այս եւ նման բառերի մէջ յ-ն հնչում էր, իսկ դարի աշխարհաբարում այսպիսի յ տառը հնչական չէր» — Աճառեան:

Երբ ը յօդը ունեցող բառը կ'իյնայ ալ շաղկապէն կամ էական բայի ներկայի եւ անկատարի ձեւերէն առաջ, յօդը կը վերածուի ն-ի, որ յաջորդ բառի ձայնաւորին հետ առողանական կապակցութեամբ կ'արտասանուի: Այս երեւոյթը յատուկ է թէ՛ ժողովրդական, թէ՛ գրական լեզուին. այսպէս՝ երկուքն ալ, գրիչն ալ, իր աշակերտն եւ, պատառը դեռ թերանն է, վանքն էին: Հնչական այս կապակցութիւնը կրնայ կիրարկուիլ նաեւ, մասնաւորապէս գրական լեզուի մէջ, իսկ, անգամ եւ ու շաղկապներէն առաջ. այսպէս՝ Ջուրն իսկ խնայեցին մեզի.— Երեխաներն անգամ դեռ արթուն էին.— Մուկն ու կատուն.— Քո սիրով ծաղկեցաւ իմ ճիւղն ու տերն:

Ծանօթ. 1.— Բայց եթէ ալ-ը մակրայ է, իր քերականական նշանակութեամբ չի միանար իրեն նախորդող անունին, ալ նախադասութեան բային եւ հետեւաբար յօդը կը մնայ ը. օրինակ՝ Գետինը ա՛լ ձիւն չմնաց.— Հայրը ա՛լ ուրախ էր: Մինչ եթէ նոյն բառերը ն յօդով գործածէինք, կամ բոնագրօս առողանութեան մը պիտի դիմէինք, կամ խօսքերուն իմաստը պիտի փոխուէր եւ մենք պիտի հասկնայինք՝ (ինչպէս ուրիշ տեղեր) գետինը եւս ձիւն չմնաց.— (ինչպէս ուրիշները) Հայրը եւս ուրախ էր:

2.— Նախորդ դարուն, արեւմտահայ գրական աշխարհաբարի սկզբնական շրջաններուն, գրողները ընդհանրապէս ն յօդը կը գործածէին ձայնատրով սկսող որեւէ բառէ առաջ (ինչպէս կ'ընեն դեռ այսօր արեւելահայ գրողները) այսպէտով անգիտանալով իմաստին առողանական պատշաճութիւնը. այսպէս՝ Տիգրանն եկաւ.— Եղբայրն ըսաւ.— Հոտն առինք. *հէն*. :

«Բայց հարկաւ սխալում են նրանք, որոնք ժողովուրդի ձայնը արհամարհելով, հետեւում են հին հայկարանների օրինակին».— Աճառեան: Որովհետեւ ժողովուրդի լեզուին մէջ յօրանջը (ձայնատրներու բաղխում-hiatus) ընդունուած է. օրինակ՝ Ըսածը ըրի.— Տիգրանը եկաւ.— Գնդակը ինկաւ.— Հոտը առինք.— Կերակուրը ուտեմք:

Այժմ՝ տաղաչափական լեզուի կշռութային (rythmique) պատշաճութեան համար միայն ընդունելի է ձայնաւորով սկսող բառէ մը անմիջապէս առաջ և յօդին ներկայութիւնը. այսպէս՝ Կոմճ առայ՝ ելայ սարը (ժողովրդական երգ). Հազար տարի էր երկրում արեւն ելաւ արիւնտ (Չարենց).— Դագաղն արդէն փակուեցաւ (Վարուժան). եւն.:

բ) Ըստ նշանակութեան.

Անունը խօսքին մէջ կրնայ ըլլալ որոշեալ կամ անորոշ: Անորոշ է անունը, երբ գոյականերու մէկ տեսակին ընդհանուր զաղափարը կ'արտայայտէ առանց զայն այս կամ այն կերպով մասնաւորելու. օրինակ՝ Մարդ եկաւ.— Աստուած մարդ ստեղծեց.— Մարդու հանդիպեցանք.— Մարդէ չ'ամչնար: Որոշեալ է անունը, երբ այս կամ այն ստիճանով որոշուած առարկայի մը զաղափարը կ'արտայայտէ. մարդը մահկանացու է.— Աստուած մարդը ստեղծեց.— Մարդուն հանդիպեցանք.— մարդէն քաշուեցաւ:

Որոշեալ անունը կրնայ ըլլալ ընդհանրապէս որոշեալ եւ մասնատրապէս որոշեալ: Առաջինը՝ գոյականերու որոշ սեռ մը կ'առանձնացնէ, ինչպէս վերը տրուած որոշեալի օրինակներէն առաջին երկուքը: Երկրորդը գոյականերու դասի մը մէջ մասնաւորը՝ անհատը կը նշէ, ինչպէս վերի օրինակներէն վերջին երկուքը:

Ծանօթ.— Ընդհանրապէս որոշեալը ամէն լեզուի մէջ յօդատր ձեւով չի գործածուիր: Օրինակ՝ գրարարի մէջ անյօդ կը մնայ միայն երբ հայցական է, զ ևսփոյրը կ'առնէ առանց յօդի. այսպէս՝ Հաւատարիմ է շուն.— Մարմին ցանկայ հակառակ հոգույ.— Կին երկնչիցի յտնէ իրմէ.— թեթև է փայտի բնութիւն.— Հայր փայփայէ զորդի. եւն.: Կը հետեւի թէ այս պարագային անյօդ անունը խօսքի դրութեան մէջ ինքնին ունի որոշեալի գործութիւնը:

Մասնատրապէս որոշեալն է որ գրարարի մէջ ընդհանրապէս յօդով կ'արտայայտուի. օրինակ՝ Սեա է շուն.— Առաջնոյ մարդոց՝ մինչ չեւ յանցուցեալ էր՝ հնազանդ էին գազանքն.— Կինն ետ ինձ ի ծառոյ անտի: Բայց այն անունները, որոնք եզակի գոյականեր նշելով ըստ ինքեան որոշեալ են, առանց յօդի կը գործածուին առ հասարակ. ինչպէս՝ Ոչ արեգակն յընթացից դադարէ, եւ ոչ լուսին կառէ ի մաշել եւ ի լնու, եւ օդք ի շնչելոյ ոչ դադարէն... — Պարտ էր ձեզ յաշխարհէ իսկ ելանել.— Ասազ առ եզր ծովու.— Ջտօթ գովացուցանէ ցօղ եւ գհոյր բորբոքեալ շիջուցանէ ջոր. եւն.:

(Այս կանոնական կիրառութիւններէն շեղումները զանց կ'ընենք):

Աշխարհարարի մէջ որոշեալ անունը յօդ չ'առնէր միշտ: Որոշեալ ուղղականն ու հայցականն են միայն որ գրեթէ միշտ յօդ կը պահանջեն. այսպէս՝ ծառը տապալեցաւ.— Քամին ծառը տապալեց.— Հրանդը եկաւ.— Մենք Հրանդը տեսանք: Ասկէ կրնայ շեղիլ միայն պատմական կամ աշխարհագրական հանրածանօթ յատուկ անուններու ուղղականը, որուն անյօդ գործածութիւնը նախընտրելի է ընդհանրապէս: Այսպէս՝ Տիգրան Սելեւկիան կցեց իր կայսրութեան.— Անդրանիկ հալ մարտական ոյժին պատկառելի ներկայացուցիչն է.— Անի Բագրատունեաց

հոյակապ մայրաքաղաքն էր.— Եփրատ երկու գլխատր ճիղ ունի. *եւն* . : *Մնացեալ հոլովներէն ձայնաւորայանդ ձեւերը յօդով, իսկ բաղաձայնայանդերը առանց յօդի կը գործածուին: Այսպէս՝ Զուկին հոտը, բայց՝ ձկան հոտը (ո՛չ ձկանը). տարիին հոլովոյթը-տարուան հոլովոյթը. կառավարութեան հրահանգը. ընկերին հաւատարիմը-ընկերոջ հաւատարիմը. հայրիկին պատուէրը-հօր պատուէրը. գիւղէն իջանք. կամուրջէն անցանք *եւն*. *ուրկէ կը հետեւի թէ արեւմտեան աշխարհաբարի մէջ որոշեալ բացառականը միշտ յօդով կը բանի (քանի որ ձայնաւորով կը վերջանայ), իսկ գործիականը՝ առանց յօդի (նկատի ունենալ որ խօսքը որոշիչ յօդի մասին է, ոչ զիմորոշի):**

Մասօթ.— Արեւելահայերնի մէջ որոշեալ ձայնաւորայանգ սեռականը այս կանոնին չի հպատակիր անյօղ մնալով.

արեւմտահայերէն
դաշտին ծաղիկը
ծառին ճիւղը

արեւելահայերէն
դաշտի ծաղիկը
ծառի ճիւղը

Այս ձեւերը կը պահուին նաեւ գոյականաբար առնուած առընթերադիրներու քով.

բաժակին մէջը
վանքին առջևը
ծառին ետևը

բաժակի մէջը
վանքի առաջը
ծառի ետևը

*Տեղի աշխարհագրական յատուկ անուններուն որոշեալ սեռականը ընդհանրապէս անյօղ կը մնայ. Ֆրանսայի քաղաքակրթութիւնը, Ամերիկայի գաղութները, Ափրիկէի անապատները, Հայաստանի լեռները, Սուգի ջրանցքը, Ոսկորի նեղուցը. Երեւանի պողոտաները *եւն* . : *Իսկ ի-ոյ (Անգլի-ոյ) հոլովածեւը, իր սեռական թէ՛ տրական առումով միշտ անյօղ է.**

Սեռական

Տրական

Ռուսիոյ արմտիքը առատ է

Անդրկովկասի ժողովուրդները Ռուսիոյ յարեցան

Անգլիոյ քաղաքականութիւնը

Անգլիոյ դիմեցին

Ասիոյ տափաստանները

Սկզբնական քաղաքակրթութիւնը Ասիոյ կը պարտինք

Իտալիոյ հնութիւնները

Մեր շոգեմաւրը Իտալիոյ մօտեցած էր

Այլ յատուկ անուններու որոշեալ սեռականին գործածութիւնը միօրինակ չէ:

Գրաբարի նախդիրով տրականին (ի տուն) համապատասխանող հայցական ձեւի տեղական անունները, հասարակ թէ՛ յատուկ, առանց յօդի կը մնան: Օրինակ՝ Տուն մտաք.— Քաղաք հասան.— Գիւղ գնաց.— Եկեղեցի գացէք.— Ընկերս Երեւան մեկնեցաւ.— Ամերիկա հասած են արդէն: Հազուադէպ շեղումները հասարակ անուններուն միայն յատուկ են:

Իսկ ներգոյականին համապատասխանող հայցականաձևը տեղական անունները յօդ կը պահանջեն, երբ հասարակ անուն են. Հայրս տունն է (խանութն է, շուկան է).— Եղբայրս գիւղը կը մնայ.— Մենք քաղաքը կը բնակինք: Անյօդ կը մնան երբ յատուկ անուն են. Մենք Պէյրուս կը բնակինք.— Ընկերս Երեւան կ'ուսանի.— Հայրս Բարիզ է.— Մենք Սուրիա կ'ապրինք. եւն. :

Բացի օրերուն անուններէն, ժամանակի հայցականաձևը ներգոյականները, առանց որոշիչ վերադիրի գործածուելով, յօդ կը պահանջեն, ձմեռը շատ անձրեւ եկաւ.— ամառը հաճելի ժամանակ անցուցինք. գիշերը փոթորիկ կար.— տարին մի Զատիկ, այն էլ նաւակատիք:

Յուցական եւ ստացական որոշիչ ունեցող անունները, հասարակ թէ յատուկ, միանգամայն որոշիչ յօդ կ'առնեն. Այս տունը օդատուն է.— Անոնք ձեր տունը մտան.— Պատգամատրները այսօր մեր քաղաքը հասան.— Անթիլիասի եկեղեցին գացինք.— Մեր Տիգրանը Սելեւկիան կցեց իր կայսրութեան.— Հայոց Եփրատը երկու գլխաւոր ճիւղ ունի.— Տրանսսիցներուն Բարիզը երբեմն քաղաքակրթութեան կեդրոնը կը համարուէր:

Նկատ.— Անորոշ մականուններէն ցուցականի համազօրներն են միայն որ իբրեւ վերադիր որոշիչ յօդ կը պահանջեն. օրինակ՝ Ո՞ր գրիչը, միս գիրքը, բոլոր տղաները եւն.:

Աշխարհաբարի մէջ կը գործածուին նաեւ կարգ մը գրաբարաձև կապակցութիւններ, ուր յօդը վերադիր եզրին վրայ է. այսպէս՝ Մեծն Տիգրան, Արին Արամազդ, Ազատն Մասիս: Բայց ասոնք, իբրեւ քարացած ձևեր, ի հարկին կրնան անունին վրայ եւս յօդ առնել. Մեծն Տիգրանը, Արին Արամազդը:

Մականուն վերադիրով տրուած նման մնայուն կապակցութիւնները համազօր են բացայայտիչ-բացայայտեալի կապակցութեան, որ իբր բառական միութիւն կ'ըմբռնուի եւ հետեւաբար յօդը կ'առնէ երկրորդ եզրին վրայ՝ վերադիրը նախադաս ըլլայ թէ յետադաս.— Քաջ նազարը, Առիւծ Գեօն, Խորհրդային Ռուսիան, Սողոմոն Իմաստունը, Ներսէս Շնորհալին, Գրիգոր Նարեկացին, եւն. :

Մինչեւ հոս յօդի գործածութեան առնչութեամբ տեսանք նաեւ անունին անյօդ գործածութեան քանի մը պարագաները. այժմ նշանակենք նաեւ կարգ մը այլ ուշադրաւ պարագաներ:

Անունը առանց յօդի կը գործածուի.

ա) Երբ մասնական անորոշ առում ունի. Պտուղ գնեցի.— ծաղիկ քաղեցինք.— Պետութիւնը զօրք կը ժողվէ.— Ջուր խմեցք:

բ) Երբ բայի լրացուցիչ է ընդհանուր անորոշ առումով. Վախ ազդել. Ներողութիւն խնդրել. պահակ կարգել. մարդ դառնալ. ծունկի գալ. աչքի իյնալ. ձեռքէ ելլել եւն. :

գ) Երբ վերադիր ունի բոլորովին անորոշ առումով մակդիր մը. Իրաքանչիւր ժողովուրդ իր բարքերը ունի.— Ամէն ծառ պտուղ չի տար.— Որեւէ աշակերտի վայել չէ այդ վերաբերումը.— Քանի մը ընկերներէ վշտացած է. եւն. :

Սակայն այս անյօդ օրինակները յօդ կ'առնեն, երբ իրենց վրայ ունենան նաեւ ցուցական կամ ստացական (սեռական) որոշիչ մը. Դպրեվանքին իրաքանչիւր աշակերտը.— Իր քանի մը ընկերներէն վշտացած է.— Այս քանի մը ծառերը. եւն. :

դ) Երբ ժամանակի պարագայ նշող հայցականածեւ խնդիր է եւ որոշիչ վերադիր մը ունի իր վրայ (հակառակ ընդհանուր երեւոյթին). օրինակ՝ Այս ձմեռ շատ անձրեւ չեկաւ.— Առջի գիշեր փոթորիկ կար.— Գալ շաբաթ կը սկսինք դասաւանդութիւններուն:

ե) Երբ օրուան անուններէն մէկն է որոշիչով կամ առանց որոշիչի տրուած. Այս Երկուշաբթի (կամ՝ Երկուշաբթի) գործի կը սկսիմ.— Եղբայրս Հինգշաբթի (կամ՝ յառաջիկայ Հինգշաբթի) պիտի մեկնի.— Անցեալ Կիրակի (կամ Կիրակի) գիւղ ելած էինք. եւն. :

Երբ կոչական է. օրինակ՝ Մասիս, դու մեր կամքին ու հաւատքին անասան կոթողն ես.— Կոունկ, ուստի՞ կու գաս... — Վայրի ծաղիկ, անունդ ի՞նչ է:

Դիմորոշ յօդ կ'առնէ կոչականը, երբ իբրեւ վերադիր ունի ստացական մականուն մը կամ որոշեալ սեռական մը. Ո՞վ Աստուածն իմ հայրերու... — Ամենուն արարիչը, լսէ՛ նաեւ մեզ:

զ) Երբ ունինք համադասարար թուարկուած անուններ եւ կ'ուզենք աշխոյժ հաղորդել խօսքին. օրինակ՝ Հայր ու որդի, քոյր ու եղբայր բաժնեցին իրարմէ.— Այր ու կին, ծեր ու երիտասարդ ելած էին ազատութեան հերոսները դիմաւորելու. եւն. :

Բ.— Անորոշ յօդին կիրառութիւնը

ա) Ըստ ձեւի

Աշխարհաբարի անորոշ յօդն է մի կամ մը: Առաջին ձեւով եւ նախադաս դիրքով կը գործածուի արեւելահայերէնի մէջ, իսկ մը ձեւով եւ յետադաս դիրքով՝ արեւմտահայերէնի մէջ: Այսպէս՝ մի մարդ, մի մարդու, մի մարդէ, մի մարդով-մարդ մը մարդու մը, մարդէ մը, մարդով մը:

Արեւմտահայերէնի անորոշ յօդը իր գոյականէն չի զատուիր, եթէ այս վերջինը նախադաս կամ յետադաս վերադիր ալ ունենայ. այսպէս՝ Լեցուն շիշ մը գինի-շիշ մը Լեցուն գինի. ամբողջ տարի մը-տարի մը ամբողջ. դաշտի ծաղիկ մը-ծաղիկ մը դաշտի (այս վերջինը՝ շրջումով): Մինչ արեւելահայերէնի սովորական ձեւն է անորոշ յօդը նախադաս վերադիրէն առաջ դնել. Մի Լեցուն-շիշ գինի. մի ամբողջ տարի. մի դաշտի ծաղիկ:

Մը յօդը եւ բայի ներկայի եւ անկատարի ձեւերէն եւ ալ շողկապէն առաջ, հնչական ներդաշնակութեան համար կը վերածուի մըն-ի. այսպէս՝ Հայրենիքի զինուոր մըն եմ.— Առոյգ երիտասարդ մըն էր.— Յոյս մըն ալ ի դերու ելաւ.— «Արարատ»ը նոր յաղթանակ մըն ալ տարաւ:

Առողջանական այս կապակցութեան մէջ գլխաւոր դեր ունի մտքի ամբողջական կապը. եւ այս պատճառով առողջանական այդ առընչութիւնը կը խղուի եւ մը կը մնայ անփոփոխ ու առանձին կ'արտասանուի, երբ խօսքին իմաստը դադար մը կը պահանջէ յօդաւոր բառին եւ յաջորդ մասին միջեւ: Այսպէս կ'ըլլայ, երբ մը յօդին յաջորդողը ալ մակբայն է կամ հական բային տրամաբանական յարաբերութիւնը խօսքի յաջորդ մասին հետ է. օրինակ՝ Սատկած վագրէ մը, ա'լ վախ չունի կապիկը.— ճշմարիտ դաստիարակ մը, է՛ նաեւ հոգեւոր հայր մը:

Բայց երբեմն, մասնաւորաբար քերթողական լեզուի մէջ, ձայնաւորով կամ սուղ ը-ով սկսող որեւէ բառէ առաջ, մը-ին ը-ն կը սղի եւ մ կ'առողջանուի յաջորդող բառին միանալով՝ գրաւոր լեզուին մէջ անկէ ձեւականօրէն զատուելով ապաթարցով մը: Այսպէս՝ Անգամ մ'ալ չըսես.— Ափսոս, շատ շնորհալի երիտասարդ մ'էր. եւն.:

— Օ՛ն, հարուած մ'ալ, հարուած մ'ալ...

— Պահ մ'իր գուրծն խուլ՝ կը մղէ ի քաց...

—... Մահաբաղձիկ տրտմութիւնս հանճար մը լոկ իր գութով

Կրնայ վայրկեան մ'ըսփոփել

Վարուժան

— Աստղ մ'ալ ես կ'երթամ յաւելուլ...

— Կեանք մ'անհուն շողի, բոյրի, աղօթքի...

Պ. Դուրեան

բ) Ըստ նշանակութեան

Մի կամ մը անորոշ յօդը ծագած ըլլալով մի թուական որոշիչէն՝ անոր բառական նշանակութենէն ժառանգ մը կը պահէ իր մէջ, այն է՝ եզակի թիւի զաղափարը: Երբեմն մէկ եւ մը, կամ մանաւանդ արեւելահայերէնի մի-ն, իրենց թուական առումով կրնան մերձաւորապէս իրար փոխարինել: Այսպէս՝ Մէկ շերտ (= մի շերտ = շերտ մը) բաւական է ինձի.— Այս մարդը կրնայ մէկ գառնուկ (գառնուկ մը) ուտել:

Մը կամ մի յօդին՝ մէկ թուականին զուգադիպող այս գործածութիւնը շփոթութեան մատնած է մեր քերականներէն ոմանք, որոնք լեզուական այդ տարրը կը դնեն թուական մականուններու շարքը՝ անգիտանալով այսպէսով անոր իսկական բնոյթը: Եւ զարմանալի է որ Աբեղեանի պէս հմուտ մէկը եւս այս սխալանքին ենթակայ ըլլայ՝ կարծելով՝ որ «մի բառն ամէն դէպքում եւս թուական է» եւ թէ «բնալ չի տարբերում միւս քանակական անկանգներից» (Աշխարհաբարի շարահիւսութիւն, էջ 191):

Ըսինք արդէն որ մի կամ մը կցորդը ընդհանրապէս (ոչ թէ միշտ) իր մէջ կը կրէ մէկ թուականի նշանակութիւնը, բայց ատով չէ որ կը յատկանշուի իր քերականական դերը: Մէկ, իբրեւ որոշիչ վերադիր, առարկան կ'որոշէ լոկ թուական նշումով, ինչպէս նոյն կարգէն բոլոր թուականները (երկու, հինգ, տասը, քսան եւն.). մինչ մի կամ մը կցորդը առարկային եզակի առումը ըմբռնելի ընելով հանդերձ, հապէս անոր անորոշ առումն է որ կ'արտայայտէ՝ նշելով սեռին մէջ որեւէ մէկը: Իսկ իր այս դերը կապ չունի իր թուական նշանակութեան, այսինքն առարկայի համբանքին հետ, այլ իր յօդի առանձնայատկութեան հետ:

Ճիշդ է որ մէկ մարդ կապակցութեան մէջ եւս-ինչպէս երկու մարդ, չորս մարդ կապակցութիւններուն մէջ-թուական որոշադրութիւն ստացած անունը միւս կողմէ դեռ անորոշ առում մըն ալ կը պահէ, բայց հոս իմաստին չեչտը, այսինքն մեր իմացական շահազրգոսութիւնը նշուած առարկային թուական որոշուածութեան վրայ է, արտայայտուած մէկ որոշիչ վերադիրով, որմէ կախում չունի անունին անորոշ նշանակութիւնը. իսկ մի մարդ կամ մարդ մը կապակցութեան մէջ մամենէն առաջ ուշազրու է առարկային ո՛չ թէ թուական, այլ վերացական անորոշ առումը, որ կ'արտայայտուի մի-մը յօդով: Այս վերջինին թուական նշանակութիւնը երկրորդական արժէք ունի այս պարագային: «Մի մարդ մի օր մի բան սասց» նախադասութեան մէջ երեք անգամ գործածուած մի անորոշ յօդը բոլորովին էլ մէկ թուականի իմաստ չունի: Այստեղ նա նշանակում է, ինչ-որ մարդ, ինչ-որ մի օր, ինչ-որ բան: Մի-ն պէտք է համարել անորոշ յօդ, իսկ մէկ-ը՝ թուական».— Գ. Սեւակ:

Անշուշտ կարելի էր մէկ-ին եւ մի-ին տարբեր առումները որոշապէս երեւան բերող այլ օրինակներ եւս թուել արեւելահայերէնէն, սակայն եթէ արեւելահայերէնի մէջ այս երկու տարբերը յաճախ կրնան իրարու մերձաւոր նշանակութեամբ գործածուիլ, արեւմտահայերէնի մը-ն, իբրեւ յօդ, շատ աւելի վճռապէս կը տարբերի մէկ թուական որոշիչէն: Մեր հետագայ օրինակները որոշապէս ցոյց կու տան թէ մէկ եւ մը համարժէք չեն եւ թէ հետեւաբար «Մէկ-ը չի կրնար երբեք իբրեւ յօդ գործածուիլ» — Այտրնեան:

Որոշիչ յօդ կրող անունը բնականաբար չի կրնար միանգամայն անորոշ յօդ առնել: Չ'ըսուիք մեղրը մը, աթողը մը, մինչ մէկ թուական որոշիչը կրող անունը կրնայ նաեւ որոշիչ յօդ առնել. — Այս կտորին մէկ մեղրը քանի՞ է. — Սա մէկ աթողը վերցուր:

Մը յօդը երբեմն համազօր է առարկայի ընդհանուր սեռը նշող որոշիչ յօդին. օրինակ՝ Հերոս մը (= հերոսը) պալքարի դաշտը չի լքեր. — Գաղափարապաշտ մարդ մը (= մարդը) պէտք է ընդունակ ըլլայ մեծ զոհողութիւններու:

Մը յօդը, որ մէկ թուականէն ժառանգած իր բառական տարտամ նշանակութեամբ եզակի անուններու հետ կը գործածուի ընդհանրապէս, երբեմն կրնայ նաեւ (մանաւանդ ժողովրդական լեզուի մէջ)

կցուիլ յոգնակի անունի մը՝ պարզապէս անորոշութիւն մը հաղորդելու համար բառին նշանակութեան: Այսպէս՝ Բաներ մը ըսաւ՝ շնասկցայ.— Զայնք մը լսեցինք:

Մը յօդը կը գործածուի թուական վերադիր ունեցող անուններու քով՝ մերձաւոր չափ մը նշելու համար. օրինակ՝ Այս երիտասարդը քսանըփինգ տարեկան մը կայ.— Այս կտորին մէտրը տասը ոսկի մը կարծէ.— Այս նաւակին մէջ ութ-տասը հոգի մը կրնայ նստիլ.— Այսօր ջերմութիւնը 35 աստիճանի մը հասած կ'ըլլայ:

Մը կրնայ գործածուիլ նաեւ քանակական մականուններու եւ որակական մակբայներու հետ՝ անոնց նշանակութեան տալու համար մեղմութեան երանգ մը.

ա) Ծատ մը մարդիկ, քիչ մը համբերութիւն, քանի մը ծառ:

բ) Ծուտ մը հասան, կամացուկ մը հասկցուց, ուժով մը զարկաւ, կուշտ մը կերանք, դանդաղութեամբ մը կը խօսի, շորորալով մը կը քալէ:

Հարկ է դիտել, սակայն, որ իր այս վերջին կիրառութիւններուն մէջ մը-ն տեսակ մը եղանակաւորիչ կցորդ է, տեսակ մը ասութեային մասնիկ:

Դիմորոշ Յօդ

Բացի որոշիչ եւ անորոշ յօդերէն, որոնք հասարակաց սեփականութիւնն են բազմաթիւ լեզուներու, հայերէնը ունի նաեւ յօդի առանձին տեսակ մը, որ անունը աւելի վճռապէս կ'որոշէ իր իմաստային զօրութեամբ, միանգամայն ճշդելով նշուած առարկային դիրքը այս կամ այն դէմքին առնչութեամբ: Ասկէ իր անունը՝ դիմորոշ յօդ, որ համապատասխան՝ երեք դէմքերուն, երեք ձեւ ունի. $u = Ա$. դէմք, $r = Բ$. դէմք, $n = Գ$. դէմք եւ կը գործածուի որոշիչ յօդին նման նիւթապէս կցուելով որոշեալ անունին:

Դիմորոշ յօդը երեք տարբեր առումներով կրնայ գործածուիլ.

ա) ցուցական որոշիչի.

բ) անձնական դերանունի.

գ) ստացական որոշիչի.

Նկատ.— Գ. դէմքի u (ը) յօդը պարզ որոշիչի կամ ստացականի առումով միայն կը գործածուի այլեւս:

Ա.— Ծագած ըլլալով ցուցական որոշիչներէն՝ դիմորոշ յօդը, գրաբարէն ժառանգած յատկութեամբ մը, որոշ գործածութիւններու մէջ տակաւին կը պահէ ցուցականի մեղմ նշանակութիւն մը՝ ցոյց տալով առարկային մերձաւորութիւնը համապատասխան դէմքին: Դիմորոշ յօդին այս նշանակութեամբ գործածութիւնը այսօր հետեւեալ սահմանափակումներուն ենթակայ է.

1.— Այսօր այս գործածութիւնը կանոնական ընդհանրութեամբ մը ամէն անունի չի պատշաճիր:

2.— Ամենէն աւելի գործածական է Ա. դէմքի ու յօդը. Բ. դէմքի յօդին գործածութիւնը աւելի հազուադէպ է: Այսպէս՝

ա) Տեղս (= այս տեղ) բառական թուով հայտը կան.— Աշխարհիս վրայ շատ փորձութիւններ կան.— Երկրիս թաւալումը.— Թուականէս երկու օր առաջ.— Ամսոյս հինգրօն էւն.: Երբեմն համապատասխան վերադիրով՝ Այս շաբթոս, այս աշխարհիս մէջ, այսօրուան օրս:

բ) Ծրջանիդ պատգամատրները հասան.— Քննիչները ի մօտոյ քաղաքդ կ'այցելեն.— Տեղիդ հայերուն վիճակագրութիւնը պատրաստեցէք:

Բ.— Ա. եւ Բ. դէմքի դիմորոշները (ս, դ) բառական ընդարձակ գործածութիւն ունին անձնական դերանունի զօրութեամբ: Կցուելով անունին, եզակի թէ՛ յոգնակի, անոր կու տան համապատասխան դէմքի նշանակութիւն, որով՝ թէ՛ եզակի եւ թէ՛ յոգնակի դերանունի արժէք ունին.

Ստորագրողս (ես՝ ստորագրողը). Ուսուցիչներս (մենք՝ ուսուցիչները). Աշակերտներուդ (ձեզի, որ աշակերտներ էք). Հայրդ գթած (դուն՝ գթած հայր). եւն.:

Անշուշտ դերանուանական այս յօդը կրող անունը անձնական դերանունի իր դիմական նշանակութեամբ պիտի համաձայնի նախադասութեան ստորոգիչ բային հետ, եթէ ենթակայի պաշտօն ունի: Այսպէս՝ Հայերս արժանապատուութեան տէր ժողովուրդ եմք.— Զինուորներդ պարտաւոր էք հնազանդիլ ձեր պետին:

Այս դերանուանական յօդը կրող անունը համազօր է բացայայտիչ-բացայայտեալ կապակցութեան մը, ուր գլխաւոր եզրը (բացայայտեալ) կը ներկայացնէ դերանունը փոխարինող յօդը. իսկ յաճախ համապատասխան դերանունը յօդաւոր անունին միասնաբար կը գործածուի արդէն իբրեւ բացայայտեալ եզր. ինչպէս՝ Մենք՝ հայերս. Ձեզի՝ աշակերտներուդ. Քեզմէ՝ հոգածու եղբորմէդ. եւն.:

Գ.— Դիմորոշ յօդին ամենէն այժմէական եւ ընթացիկ գործածութիւնը կը համապատասխանէ անոր ստացականի առումին: Այս նշանակութեամբ դիմորոշ յօդը հետեւեալ ձեւի կիրառութիւններ ունի.

1.— Երբ կը համապատասխանէ եզակի ստացական որոշիչին (իմ, քու, իր-անոր), պարզապէս կը կցուի անունին՝ ինչ որ ալ ըլլայ թիւն ու հոլովը այս վերջինին. գրիչս-գրիչներս, գրիչիդ-գրիչներուդ, գրիչէն (իր, անոր), գրիչներովը (իր, անոր):

Նկատ.- Գ. Դեմքի դիմորոշ յօդը չփոթել որոշիչ յօդին հետ: Երկուքէն օրինակներ.
ա) Որոշիչ. Կաշին օգտակար միթ է.— Այս անունը անձանօթ է ինծի:
բ) Դիմորոշ. Եզը սատկի՝ կաշին կը մնայ, մարդը մտնի՝ անունը կը մնայ (իր կաշին. իր անունը):

կցորդներով խճողուած ձեւերը, մանաւանդ անոնց հոլովեալ ձեւերը: Հետեւաբար, առանց բռնագրօսելու, հարկ է ընդհանրապէս նախապատուութիւն տալ մակդիրով պարզուած ձեւերուն: Այսպէս՝

Մեր պարտէզը	փոխանակ՝ պարտէզմիս (տանելի ձեւ)
Մեր պարտէզները	փոխանակ՝ պարտէզներմիս
Մեր պարտէզիմ, պարտէզներուն	փոխանակ՝ պարտէզներուս, պարտէզներնուս
Մեր պարտէզէն, պարտէզներէն	փոխանակ՝ պարտէզնէս, պարտէզներնէս
Մեր պարտէզով, պարտէզներով	փոխանակ՝ պարտէզովմիս, պարտէզներովմիս

Բարեբախտաբար երկրորդ ձեւերը ընդհանրապէս խօսակցական լեզուին մէջ է որ երեսն կու գան եւ գրական լեզուի մէջ վարկ չեն գտած:

Բ) ԱՆՈՒՆԻՆ ԹԻԻԸ

Անունին թիւը քերականական այն կարգն է, որ ընդհանուր կերպով մը կ'ականարկէ նշուած առարկայի համբանքին: Հայերէնի, ինչպէս այլ բազմաթիւ լեզուներու մէջ, քերականական այս կարգը երկու բաժանումով կը ներկայանայ* ա) եզակի, որ կը նշէ անհատ առարկայ մը, ինչպէս մարդ, թռչուն կամ առարկաներու նոյն սեռէն հաւաքական միութիւն մը, ինչպէս ժողովուրդ, երամ. բ) յոգնակի, որ ցոյց կու տայ մէկէ աւելի անհատ առարկաներ կամ հաւաքական միութիւններ. մարդեր, թռչուններ, ժողովուրդներ, երամներ:

Սակայն ըստ ինքեան միակ առարկայ մը նշող եզակի անունը խօսքին մէջ կրնայ կիրարկուիլ հաւաքական առումով՝ ցոյց տալով սուրեալ առարկային ամբողջ սեռը. — Ձիւն ազնի կենդանի է (ճի կոչուած գոյակի ամբողջ սեռը):

Գիտելիքներ հայերէնի քերականական թիւի մասին

Արդի հայերէնին մէջ յոգնակի թիւը կը կազմուի անունին սկզբնական (եզակի) ձեւին վրայ եր կամ ներ մասնիկին յաւելումովը. միավանկ բառերը կ'առնեն եր մասնիկը, բազմավանկները՝ ներ. այսպէս՝ ա) ծառ-ծառեր, տուն-տուներ, բ) պարտէզ-պարտէզներ, վաճառական-վաճառականներ:

Ծանօթութիւն. — Աշխարհաբարի մէջ գործածուող կարգ մը միավանկ բառեր գրաբարի մէջ իրենց վերջաւորութեան ունեցած Ն-ն կորսնցուցած են իրենց եզակի ձեւին մէջ. այսպէս՝ եզն, ձուկն, մուկն, մատն, լեռն, դուռն, թոռն, հարսն *եւն*. *եղած են* եզ, ձուկ, մուկ, մատ, լեռ, դուռ, թոռ, հարս:

Այս կարգի բառերը, ընդհանրապէս արդի յոգնակի ձեւին մէջ կը վերագտնեն իրենց կորսնցուցած Ն-ն, ինչպէս *եզներ*, *մատներ*, *լեռներ*, *թոռներ* եւն., ուրկէ կը հետեւի թէ, տրուած միավանկ բառերուն յոգնակիները կազմուած են *եր* մասնիկով, ոչ *ներ*ով:

*) Նկատ. — Կան լեզուներ, որոնք ունին երրորդ բաժանում մը եւս՝ երկակի, որ նոյն առարկայէն զոյգ մը ցոյց կու տայ. այսպէս է, օրինակի համար, արաբերէնը. *շածար՝* ծառ, *շածարէյն՝* երկու ծառ, *աշծար՝* ծառեր (երկուքէն աւելի):

— Երբ բազմավանկ բառի մը վերջին վանկը ինքնին կը ներկայացնէ անուն մը, որ տրուած բարդութեան մէջ կը պահէ իր ուրոյն գործածութեան նշանակութիւնը, ըստ կանոնի այդ բառին յոգնակին կը կազմուի եր մասնիկով օրինակ՝ շոգեմաւ-շոգեմաւեր (մաւ-մաւեր), արծեթաւոյթ-արծեթաւոյթեր (թուղթ-թուղթեր), վաճառատուն-վաճառատուներ (տուն-տուներ): Եւ հետեւաբար՝ ինքնաշարժ-ինքնաշարժներ, ո՛չ ինքնաշարժեր, որովհետեւ ինքնաշարժ կը նշանակէ ինքնին շարժող, ոչ ինքնին շարժում: — Ձկնորսներ, ոչ ձկնորսեր, քանի որ ձկնորս կը նշանակէ ձուկ որսացող, ոչ ձուկի որս: Եւ այսպէս՝ քաջասիրտներ, հացագործներ եւն. այսու հանդերձ՝ կանոնէն շեղումները հազուադէպ չեն:

— Տեղացի նշող անունները, ինչպէս եւ տոհմանունները, կրնան գրաբարին յոգնակի ձեւովը գործածուիլ ք յաւելուածով. ա) Վասպուրակացիք, մշեցիք, ֆրանսացիք, լիաքանցիք, քաղաքացիք, գիւղացիք, տեղացիք եւն.: Այս ուղղական յոգնակիներու հոլովական միւս ձեւերէն՝ սեռականներուն, երբեմն ալ բացառականներուն գործածութեան միայն կը հանդիպինք այսօր-ֆրանսացոց, մշեցոց եւն.: բ) Արշակունիք, Բագրատունիք, Պահլաւունիք, Ռշտունիք, Մամիկոնեանք, Ռուբինեանք*: Ասոնց ալ սեռական ձեւերն են գործածական առակաբար.— Արշակունեաց, Ռշտունեաց, Մամիկոնեաց, Ռուբինեաց եւն.:

— Գրաբարէ փոխանցուած կարգ մը ազգանուններու յոգնակի սեռական ձեւերը առանձնապէս կը գործածուին արդէ հայերէնին մէջ, ինչպէս՝ հայոց, վրաց, աղուամից, ալանաց, պարսից:

— Կան կարգ մը անուններ ալ, որոնք յոգնակիի կազմութեան արդէ կանոնին հպատակելով հանդերձ, յաճախ կը գործածուին նաեւ իրենց հին ձեւերով.— տղաք, մարդիկ, կանայք, տիկնայք, պարոնայք: Տղաք եւ մարդիկ յոգնակիները ունին նաեւ իրենց միւս հոլովածեւերը.— տղոց-տղոցմէ-տղոցմով, մարդոց-մարդոցմէ-մարդոցմով:

Ք յաւելուածով կարգ մը բառեր, որոնք գրաբարի մէջ յոգնակիի առում ունէին (եղիցին կամք Քո), աշխարհաբարի մէջ կը գործածուին իբրեւ եզակի եւ յոգնակի կ'ըլլան ըստ ընդհանուր կանոնին. այսպէս՝ ձեռք-ձեռքեր, ոտք-եր, աչք-եր, շրթունք-ներ, փտք-եր, անցք-եր, միտք-եր, ընտանիք-ներ եւն.:

— Անձնական, ցուցական եւ յարաբերական դերանունները ունին իրենց առանձնապատուկ յոգնակիի ձեւերը (գիմել դերանուններու հոլովման ընդհանուր պատկերին):

* Ծանօթութիւն.— Երկրորդ օրինակներէն վերջին երկուքին եանք վերջաւորութիւնը ժողովորդի քերնին մէջ անփոփոխելով եղած է ենք, որ կրնայ կցուի անձ նշող որևէ անունի. Տիրանենք (Տիրանը եւ իրենները), կնքահայրենք (կնքահայրը եւ իրենները), դրացիենք եւն.: Այս յոգնակի ձեւերուն միւս հոլովները եւ գործածական են. Տիրանենց, Տիրանենցմէ, կնքահայրենց, դրացիենց եւն.:

*
* *

Հարկաւ լեզուն չէր կրնար առարկայ-անունին քանակական ան-
հաշուելի արժէքները նշելու համար առանձին քերականական կարգեր
ստեղծել. իսկ, այս պարագային, թիւի կարգը, եզակիի եւ յոգնա-
կիի նախնական բաժանումով, շատ ընդհանուր, վայրիվերոյ կերպով
միայն պիտի կրնար առարկան որոշադրել իր քանակական արժէքով:
Եւ սակայն, ի պահանջել հարկին, լեզուն մեզի կ'ընձեռէ քերա-
կանական այլ միջոցներ, այսինքն՝ անհրաժեշտ քանակական որոշիչ-
ները, աւելի որոշակի կերպով մը, ի հարկին բացարձակ ճշգրտու-
թեամբ մը արտայայտելու համար քանակական արժէքները. այսպէս՝
խումբ մը աշակերտներ, շատ քաղաքներ, քանի մը հոգի, զոյգ մը եզ, երկու
երկվեցեակ մատիտ, տասներկու պարկ ցորեն, քսանը չորս նստարան,
քառասունութ հազար զինուոր եւն. :

— Հայերէնի յատկութիւններէն է՝ խօսքին մէջ յոգնակիի
առումով գործածուելու կոչուած անուն մը եզակի ձեւով դնել, երբ
անորոշ քանակութիւն մը կ'արտայայտէ կամ երբ խօսքին իմաստը
այլապէս կ'արտայայտէ անոր յոգնակիի զօրութիւնը: Այսպէս՝ Սա
գիւղացիս հաւկիթ կը ծախէ. — Հոս ու հոն պահակ դրուած էր. — Տրուած
հրամանին վրայ բոլորը զէնքի վազեցին. — Այդ խօսքերը ամենուն միտքը
պղտորեցին. — Սա պարսկները օձի ձեռք տուած են. — Իշու պէս կը զոռային:

Այս օրինակներէն ոմանք կրնան յոգնակի ալ դրուիլ, բայց ընդ-
հանրապէս ընտիր է եզակի ձեւը: Ասոր ուշադրութիւն պէտք է
դարձնենք, երբ թարգմանութիւններ կը կատարենք Ֆրանսերէնի
նման լեզուներէ, ուր մեր օրինակները յոգնակի ձեւով կը դրուին:

— Թուական որոշիչներու քով անունը ընդհանրապէս եզակի
ձեւով կը դրուի. այսպէս՝ իրաքանչիւր թեւին տակ երկու ձմերուկ կար. —
Չորս ձիու ոյժ ունի. — Չորս ոստիկան երկու հոգիի հետ չկրցան գլուխ ելլել:
Բայց յոգնակիի օրինակներ չեն պակսիր. — Մեր դատը երկու փաս-
տաբաններու յանձնեցինք. — Վեց զինուորներ վիրաւորուած էին:

Իսկ երբ անունը այլապէս ալ որոշեալ է, յոգնակի ձեւն է որ կը
պատշաճի. Երկու ոճրագործներն ալ ձերբակալուեցան. — Սա չորս ձիերը
արաբական են. — Երկու եղբայրներս ալ Երեւան կ'ուսանին:

Անուններու թիւին կիրարկման լրացուցիչ ծանօթութիւնները՝
վերջին մասին մէջ:

Գ) ՀՈՒՈՎ

Քերականական կարգերու գլխաւոր մէկ խումբը կը կազմեն հոլովները, որոնք խօսքին մէջ անունին զանազան յարաբերութիւնները ցոյց կու տան: Մեր դասընթացքէն դուրս է զբաղիլ հոլովներուն ծագումովը, որ Լեզուաբանութեան մէջ ամբողջական եւ վճռական կերպով մը չէ պարզուած տակաւին, բայց որ չի կրնար դուրս իյնալ քերականական կարգերու ծագման եւ հոլովոյթի մասին տրուած ընդհանուր բացատրութենէն, զոր ասկէ առաջ տեսանք:

Արդի հայերէսին հոլովները կը կազմուին բառին ձեւական հակումովը՝ այդ հակումը ըլլայ մասնիկի մը կցումովը բառին վերջաւորութեան, թէ բառին ներքին հնչական թեքումովը. ա) տուն-ի, պարտեզ-է, ուրազ-ով, օր-ուան, ընկեր-ոջմէ. բ) գիտութեան, տան, հօր, եւն.: Հակեալ բառը իր ամբողջութեամբը, այսինքն՝ հիմնական տարրին եւ հակման ձեւին միասնութեամբը, կը ներկայացնէ հոլովը: Կը հետեւի թէ հոլովը բառին լոկ արտաքին ձեւը չէ, այլ ձեւին եւ անով արտայայտուած շարահիւսական նշանակութեան ճոյլ միասնութիւնը: Հոլովեալ բառը կը ներկայացնէ գոյակի մը գաղափարը՝ այլ գաղափարներու հետ իր յարաբերութեան մէկ կերպովը, այսինքն՝ իբրեւ տուեալ մտածման մը գաղաղքիչ մէկ տարրը: Կը նշանակէ թէ հոլովեալ բառը չի կրնար ուրոյն գոյութիւն մը պահել. անիկա մէկ անդամն է տուեալ նախադասութեան մը կամ կոչուած է այդպիսին ըլլալու՝ իր ձեւովն իսկ պայմանադրուած յարաբերութեամբ մը: Սակայն հոլովի մասին տրուած այս բնորոշումը աւելի տեսական կը դառնայ, երբ հոլովեալ բառը առնենք ըստ ինքեան, այսինքն՝ անջատաբար խօսքէն, որովհետեւ հոլով մը յարաբերութեան միակ պարագայի մը չէ որ կը պատշաճի: Ինչպէս պիտի տեսնենք կիրառութեանց բաժնին մէջ՝ հոլովական նոյն ձեւը տարբեր-տարբեր յարաբերութիւններ ցոյց կու տայ եւ երբեմն ալ տարբեր ձեւեր նոյն յարաբերութեան կը ծառայեն: Ասկէ կը ծագի լեզուի մը հոլովները իրենց առանձնայատուկ նշանակութիւններովն ու համապատասխան անուններովը ճշգրիտ եւ զատորոշելու դժուարութիւնը: Բայց այսու հանդերձ տուեալ խօսքի մը մէջ կիրարկուած հոլով մը միշտ կը ներկայացնէ շարահիւսական մասնաւոր պարագայ մը, որ իր հաստատ ու իրական (concret) նշանակութիւնն է:

Լեզուէ լեզու հոլովներու թիւը նոյնը չէ: Կան լեզուներ, որոնք 3-4 հոլով միայն ունին, ուրիշներ՝ 20 եւ աւելի: Բայց ամէն լեզու հոլովական դրութիւն չունի:

Մենք տեսանք որ անջատական լեզուները (ինչպէս չինարէնը) ձեւաբանական տեսակէտով նախնական դրութիւն մը կը ներկայացունեն եւ անունին առնչութիւնները կ'արտայայտեն հիմնական եզրին

առընթեղադրելով օժանդակ բառեր: Սակայն կան նաեւ զարգացած ազգերու լեզուներ, որոնք հոլովական դրութենէն անցած են նախդիրներու գործածութեան, ինչ որ կը համապատասխանէ հոլովական ձեւերու կիրարկութեան (ֆրանսերէն, անգլերէն): Լեզուներ ալ եղած են կամ կան, որոնք վերջահոլով ձեւերուն հետ կը գործածեն նաեւ նախդիրներ (ինչպէս մեր գրաբարը,— ի տան, ի բերանոյ, զնմանէ, զնովաւ): Սակայն ըլլայ հոլովական դրութիւնը, ըլլայ աննշանակ նախդիրներու գործածութիւնը՝ անբաւական են արտայայտելու համար մեր մտածման մէջ գոյակի գաղափարին ստացած բազմազան առնչութիւնները: Եւ բոլոր լեզուներն ալ, այդ անբաւականութիւնը դարմանելու համար, կը դիմեն առընթեղադիրներու (= նախադրութիւն) գործածութեան, որոնք ոչ միայն անունը յարաբերութեան ղնող միջոցներ են, այլեւ այդ յարաբերութեան մէջ իրենց պարագայական առանձնայատուկ նշանակութիւնը կ'արտայայտեն: (Տե՛ս «Առընթեղադրութիւններ» գլուխը):

Արդի հայերէնի հոլովներուն շարահիսաական նշանակութեան մասին ընդհանրապէս

Գրական աշխարհաբարը, ընդհանրապէս, իր հոլովները ժառանգած է գրաբարէն՝ նախդիրներու ջնջումով: Նախդիրներու անհետացումը, սակայն, յառաջ բերած է հոլովական որոշ ձեւերու նոյնացումը: Այսպէս ըստ ձեւի հայցականը շփոթուած է ուղղականին հետ. նախդիրով պարզ հոլովները՝ հայցականին, ինչ որ ըսել է դարձեալ՝ ուղղականին հետ: Իսկ գրաբարի սեռականն ու տրականը, որ արդէն իսկ նոյն ձեւերը ունէին անուններու հոլովման մէջ, համաձեւ են նաեւ աշխարհաբարի մէջ: Նոյնպէս, նախդիրի կորուստով, արդի բացառականի ձեւը կը կիրարկուի նաեւ գրաբարի երկրորդական հոլովներէն պատմականի նշանակութեամբ (Պատմէ՛ ինձի հայրենիքէն = հայրենիքի մասին), ինչպէս նաեւ գործիականի ձեւը պարստականի առումով (Մտքովս մի բան անցաւ,— նրա մտովն ընկաւ) արեւելահայերէնի մէջ: Սպասելի էր, ուրեմն, որ շարահիւսական նշանակութեամբ իրարմէ տարբեր (երբեմն նոյնիսկ հակադիր) հոլովներու այս միաձեւութիւնը յարաբերութեան եւ պաշտօնի շփոթութիւններ յառաջ բերէր կիրառութեանց մէջ: Եւ իսկապէս աշխարհաբար խօսքը միշտ զերծ չէ շարահիւսական այդ անպատեհութենէն, երբ մանաւանդ գործ ունինք առանձին նախադասութիւններու հետ:

Բայց հարկաւ, երբ լեզուն, պարզութեան ձգտումով, մէկ կողմէ այս հոլովական միակերպութիւնները յառաջ կը բերէր, միւս կողմէ չէր կրնար աննկատ թողուլ ասկէ ծագելիք շարահիւսական երկդիմութիւնները:

Արդի լեզուական ըմբռնումը նուազ ձեւապաշտ է՝ բառը նկատի չառնելով իբրեւ ուրոյն տարր, որ խօսքին մէջ ինք իր գլխուն իր շարահիւսական պաշտօնը արտայայտէր, այլ՝ իր յարաբերակից եզրին կամ խօսքին ամբողջութեան հետ իր իմաստային առնչութեամբը: Այս ըմբռնումէն մեկնելով՝ արդի լեզուները ընդհանրապէս քիչ վարկ կու տան բառին (այս պարագային՝ անունին) քերականական ձեւին՝ խօսքէն ներս անոր պաշտօնը յաճախ վստահելով իմաստէն պահանջուած յարաբերութեան եղանակին կամ շարահիւսական այլ պայմաններու: Այսպէս՝ հոլովական ձեւերը նախդիրներով փոխարինող ֆրանսերէնը այս վերջիններուն կիրառական այլազան նշանակութիւնները կը վստահի խնդրառու եզրին նշանակութեան պահանջին (je vais à Paris; il est à Paris; j'ai donné mon livre à Paul եւայլն), կամ աննախդիր անուններու (ուղղականի եւ հայցականի համապատասխանող) պաշտօնները կ'ապահովէ անոնց շարադասական դիրքով: Այսպէս ալ մեր արդի լեզուին մէջ հոլովական նոյն ձեւերուն պարագայական նշանակութիւնները շատ անգամ կ'արտայայտուին ո՛չ թէ բառին ձեւովը, այլ՝

1.— Երբեմն խնդրառու բային բնութային պահանջին համաձայն.

Սա մարդուն երեսը նայէ, ճիշդ կապիկ կը նմանի: — (երեսին, կապիկի) • բուն տրականի առումով բնութեան խնդիր:

Պատուիրակները Երեւան մեկնեցան: — Նախդիրով տրականի (նախդիրով անորոշ հայցական) առումով պարագայական խնդիր:

Եղբայրս Երեւան կը բնակի: — Ներգոյականի առումով պարագայական խնդիր:

2.— Երբեմն բառին շարադասական դիրքովը •

Տեսուչին գրութիւնը յանձնեցինք. կամ՝ յանձնեցինք տեսուչին գրութիւնը: — Սեռական՝ յատկացուցիչ վերադիր:

Գրութիւնը տեսուչին յանձնեցինք. կամ՝ գրութիւնը յանձնեցինք տեսուչին: — Տրական բնութեան խնդիր:

3.— Երբեմն նաեւ անունին որոշեալ կամ անորոշ (յօդաւոր կամ անյօդ) դրութեամբը •

Գրիգորը շուն կը հալածէ. կամ՝ Շուն կը հալածէ Գրիգորը.— Միծեռնակը գարուն քերաւ. կամ՝ Գարուն քերաւ ծիծեռնակը: — Այս նախադասութիւններուն որոշեալ (յօդաւոր) անունները ուղղական ենթակայ են, իսկ անորոշները հայցական սեռի խնդիր: Մինչդեռ եթէ երկու եզրերն ալ որոշեալ ըլլային (թէ՛ ենթական, թէ՛ սեռի խնդիրը), հոլովական առումներն ու պաշտօնները կը մնային անորոշ:

Դարձեալ՝

ա) Այս երիտասարդը եղբօրս դրացին է:

Մենք քեզ Տիգրանին բարեկամը կարծեցինք:

բ) Այս երիտասարդը եղբորս դրացի է:
Մենք քեզ Տիգրանին բարեկամ կարծեցինք:

Առաջին ձեռին մէջ, ուր ստորոգչական վերադիրը (դրացի-ն, բարեկամ-ը) որոշեալ է, քովի հոլովը սեռական յատկացուցիչ է, իսկ երկրորդ ձեռին մէջ, ուր նոյնը անորոշ է, քովի հոլովը տրական խնդիր է:

Ու նաեւ՝

Տեսուչին գրութիւն (կամ՝ գրութիւն մը) յանձնեցինք: — «Տեսուչին» տրական է, քանի որ քովը դրուած սեռի խնդիրը անորոշ է:

Նկատի առնուած սա քանի մը ընթացիկ պարագաները, իրենց օրինակներով, բաւարար են ցոյց տալու համար թէ հոլովին ձեւը բաւական չէ միշտ անոր շարահիւսական առումը ճշդելու համար:

Եւ սակայն հոլովական յարաբերութիւնները նոյն բացորոշութեամբ չեն ներկայանար միշտ մեր այսօրուան լեզուին մէջ, ուր մասնաւորաբար հաստատուն շարադասութեան պակասը, ո՛չ քիչ անգամ, հոլովական երկդիմութիւններու տեղի կու տայ: Ասիկա կը պատահի, մանաւանդ, երբ գործ ունինք առանձին նախադասութիւններու մէջ անուններու սկզբնական ձեռին (ուղղական եւ հայցական) հոլովական կիրարկութիւններուն հետ: Այսպէս՝

Զիւնը ծածկեց յարդը: — Ո՞րն է ծածկողը, ո՞րը ծածկուողը:

Արան ծեծեց Վահէն: — Ո՞վ է ծեծողը, ո՞վ ծեծ ուտողը:

Ենթակայի եւ սեռի խնդրի յարաբերութեան այս անորոշութիւնը յաճախադէպ է աշխարհաբարին մէջ:

Անշուշտ խնդրոյ առարկայ եզրերուն հոլովն ու պաշտօնը կրնան ճշդուիլ, երբ բացատրական տուեալներ ունի նախադասութիւնը. այսպէս՝ Անդադար տեղացող ձիւնը ծածկեց գետինը փոռած յարդը: — Պարզ է որ այս նախադասութեան մէջ «ձիւնը» ուղղական ենթական է, իսկ «յարդը» հայցական սեռի խնդիրը: Կրնան ճշդուիլ նաեւ համադրական խօսքի մը ամբողջութեան մէջ (contexte) տուեալ նախադասութեան նախորդող ու յաջորդող մասերով: Սակայն այս պատահական պարագաները շարահիւսական կանոններու չեն կրնար վերածուիլ:

Հոլովական երկդիմութեան այլ օրինակներու կը հանդիպինք տակաւին կիրառութիւններու բաժնին մէջ:

Բայց հարկաւ ասիկա չի նշանակեր տակաւին, ինչպէս դիտել կու տայ Այտընեան, թէ արդի աշխարհաբարը իր հոլովներուն շարահիւսական յարաբերութեամբը նուազ բացայայտ է քան գրաբարը. միայն թէ մեր այսօրուան լեզուն աւելի յստակութիւն շահած պիտի ըլլար անշուշտ եթէ պահած ըլլար գէթ ի եւ զ գլխաւոր նախդիրները որոշ պարագաներու գործածութեան համար:

Արդի հայերէնի հոլովներուն զատորոշումը

Եթէ հոլովական որոշ ձեւեր անհետացած են վերածուելով միակ ձեւի մը, իրենց նշած շարահիւսական պաշտօնները կան ու կը մնան, սակայն, ամփոփուած ըլլալով նոյն այդ ձեւին մէջ: Որով՝ հոլովական նոյն ձեւը (մասնաւորաբար ուղղականի ձեւը) կոչուած է տարբեր, նոյնիսկ իրարու հակադիր պաշտօններ ստանձնելու խօսքին մէջ: Այսպէս՝

Տունը փլաւ, — ենթակայ (ուղղական)

Տունը ծախեցիմք, — սեռի խնդիր (զտուն՝ հայցական)

Սա ժայռի զանգուածը տուն կը մնանի, — բնութեան խնդիր (տունի՝ տրական)

Անոնք տուն մեկնեցան, — պարագայական խնդիր (ի տուն՝ տրականի առում)

Հայրս ընդհանրապէս տունը կը մնայ, — պարագայական խնդիր (ներգոյական):

Դժուար է անշուշտ նման հոլով մը ըմբռնել ձեւի եւ բովանդակութեան վճռական յարաբերութեամբ մը: Ուրեմն՝ ըստ պարագային խօսքին մէջ տարբեր պաշտօններ ստանձնող հոլովական սա ձեւը միա՞կ հոլով մը կը ներկայացնէ թէ իր ստանձնած պաշտօնին համաձայն տարբեր-տարբեր հոլովներ: Քերականութեան մէջ, հակառակ ընթացիկ դասագրքերու պարզունակ լուծումին, հոլովներու ճշդումն ու զատորոշումը վիճելի հարց մը եղած է միշտ:

Մ. Աբեղեան երկու տարբեր տեսակէտներով նկատի առած է հայերէնի հոլովները. ձեւաբանական եւ շարահիւսական:

1908-ին իր հրատարակած «Աշխարհաբարի հոլովները» անուն երկին մէջ՝ Աբեղեան, աշխարհաբարի հոլովները իրարմէ զատորոշելով ըստ ձեւի, արեւելահայերէնի համար հինգ հոլովներ միայն կ'ընդունի՝ թողլով որ անոնցմէ իւրաքանչիւրին տարբեր-տարբեր նշանակութիւնները երեւան զան շարահիւսական կիրարկութեանց մէջ: Այդ հինգ հոլովներն են՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական եւ ներգոյական (այս վերջինը արեւելահայերէնի յատուկ... ում ձեւը): Այսպէսով՝ Աբեղեանի ձեւաբանութեան մէջ հայցականն ու սեռականը կը ջնջուէին՝ առաջինը լուծուելով ուղղականին, երկրորդը՝ տրականին մէջ: Եւ որպէսզի սեռականին հետքը բոլորովին ջնջուած ըլլար, անձնական դերանուններուն սեռականները կը նոյնանային ստացական դերանուններուն կամ, աւելի ճիշդ, մականուններուն հետ:

Հոլովները զատորոշելու այս տեսակէտը, որ բառին ձեւը միայն հիմ ունէր, լուրջ վիճաբանութիւններու դուռ բացաւ, ինչպէս սպասելի էր արդէն: Որովհետեւ, Աբեղեանի ձեւապաշտ ըմբռնումով, իրարմէ հասկէս տարբերող գլխաւոր հոլովներ իրարու հետ կը

չփոթուէին նոյն անունին տակ: Այսպէս՝ ուղղականը, որ ըստ էութեան «ենթակայ» անունին հոլովն է եւ ներգործական բայով արտայայտուած նախադասութիւններուն մէջ ցոյց կու տայ գործողն ու գործողութեան մեկնակէտը, կը նոյնանար հայցականին հետ, որ մասնաւորաբար սեռի խնդիրին հոլովն է եւ, իբր այդպիսին, նոյն տիպարի նախադասութիւններուն մէջ գործողութեան կրողը եւ յանգման առարկան կը նշէ: Դարձեալ՝ սեռականը, որ անունը իբրեւ յատկացուցիչ վերադիր այլ անունի մը կապող հոլովն է հապէս, կը շփոթուէր տրականին հետ, որ անունը իբրեւ խնդիր բային առըն-
չադրող հոլովն է:

Բայց Աբեղեան, որ եղաւ մէկը մեր լեզուին գիտականօրէն տիրապետող հեղինակաւոր դէմքերէն, չէր կրնար աննկատ թողուլ հոլովներու զատորոշման իր ձեւական եղանակէն յառաջ գալիք անպատեհութիւնները լեզուին շարահիւսական կալուածին մէջ: 1912ին հրատարակուած իր «Աշխարհաբարի Շարահիւսութիւն» երկին մէջ՝ անիկա լայնօրէն կը գիջի արդէն հոլովներու զատորոշման շարահիւսական տեսակէտին՝ ո՛չ միայն հայցականն ու սեռականը ընդունելով գլխաւոր հոլովներու կարգին, այլ իբրեւ առանձին հոլով նկատի առնելով նաեւ (ըստ մեզի՝ անտեղիօրէն) կոչականը «թէպէտ եւ մեր աշխարհաբարն իսկապէս չունի կոչական, հայցական եւ սեռական հոլովներ, այսինքն այդ հոլովներն այլեւ ոչ թէ բառի առանձին ձեւերով են որոշում, այլ միայն դրութեամբ կամ կիրառութեամբ, բայց եւ այնպէս կոչական, հայցական եւ սեռական անունները իբրեւ շարահիւսական յարաբերութիւնների արտայայտիչներ ոչ միայն ընդունելի, այլեւ նույնիսկ անհրաժեշտ են, ի նկատի ունենալով որ մեր քերականութեան ուսումը լինում է միշտ զուգընթաց գրաբարի եւ օտար լեզուների քերականութեան ուսման հետ...»: Ասկէ զատ՝ նկատի ունենալով գլխաւոր հոլովներէն ամէն մէկուն երկրորդական կիրառական նշանակութիւնները՝ անոնց շարահիւսական տարբեր յարաբերութիւնները նշող բացատրական անուններ յօրինեց օգտագործելով, մանաւանդ, գրաբարի երկրորդական հոլովներուն անունները: Այսպէսով՝ գլխաւոր հոլովներու կողքին տեղ բռնեցին՝ հայցական-ուղղական, ներգոյական-հայցական, ներգոյական-տրական, պատմական-բացատրական, պարտական-գործիական եւն.:

Պէտք է ըսել, սակայն, որ աշխարհաբարի գլխաւոր հոլովներուն երկրորդական նշանակութիւններուն ակնարկող անուանումներ Աբեղեանէն շատ առաջ գործածած է Հայր Արսէն Այտընեան՝ այդ նշանակութիւնները արտայայտող հոլովները գրաբարին համապատասխանաբար կոչելով աննախդիր. որով՝ աննախդիր տրական, աննախդիր ներգոյական (երկու ձեւով), աննախդիր բացատրական (պատմական) եւն.: Անշուշտ գլխաւոր թէ երկրորդական սա հոլովական անուններուն տակ չեն կրնար սեղմուիլ անուններու շարահիւսական յարաբերութեանց բոլոր եղանակաւորումները, բայց

այսու հանդերձ հայերէնի արդի հոլովական դրուժեան մէջ, ուր, իբրեւ հետեւանք նախդիրներու անկման, հոլովական նոյն ձեւը իրարմէ այնքան տարբեր նշանակութիւններով կիրարկուելու սահմանուած է, մենք աւելի բացատրական ու նպատակայարմար կը գտնենք գլխաւոր հոլովներուն երկրորդական անուանումները եւս գործածել՝ ըստ պարագային երեւան հանելուհամար նոյն ձեւին կիրառական այն նշանակութիւնները, որոնք էապէս կը տարբերին իրարմէ: Հարկ է նկատի ունենալ որ հոլովին էութիւնը իր շարահիւսական դերին մէջ է: Ծիշդ է որ անունին շարահիւսական յարաբերութիւնը կ'արտայայտուի ձեռով մը եւ հոլովը այդ ձեւին ու անով արտայայտուած շարահիւսական նշանակութեան միասնութիւնն է. սակայն եթէ շարահիւսական յարաբերութիւնը ինքնազոյ չէ (այսինքն՝ գոյութիւն չունի առանց ձեւին), ձեւը ինքնարժէք չէ. ձեւը կայ ի սպաս հոլովին շարահիւսական կիրառութեան: Մնաց որ մեր ընդուած երկրորդական անունները նկատի ունին հոլովին թէ՛ արդի ձեւը, եւ թէ՛ հին՝ նախդիրաւոր ձեւէն փոխանցուած շարահիւսական նշանակութիւնը, որ հոլովին ձեւի եւ բովանդակութեան միասնութեան մէջ էականն է ու մնայունը: Միայն թէ հարկ է պահել երկրորդական անուանումներուն հարազատութիւնը՝ նկատի առնելով գրաբարի մէջ նախդիրին հետ գործածուող հոլովը եւ չչփոթել զայն իր այս օրուան համաձեւին հետ: Այսպէս՝ Ծորայրս Երեւան կը բնակի, — հայցական (ո՛չ ուղղական) ձեւով ներգոյական: — Ծիտն է ծառին, հաւն է թառին, — տրական ձեւով ներգոյական եւն.:

Արդ՝ եթէ մէկդի դնենք կոչականը, զոր առանձին հոլով կը նկատեն ոմանք եւ որուն մասին առանձին կը խօսինք շուտով, արեւմրտահայերէնի մէջ մենք կ'ունենանք վեց գլխաւոր հոլովներ, ինչպէս ընդհանրապէս կ'ընդունին արդի քերականութեան դասագրքերը. ուղղական, հայցական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական: Չենք կրնար այս շարքէն զեղչել հայցականը՝ զայն նոյնացնելով ուղղականին հետ, որովհետեւ այս երկու հոլովները իրարմէ էապէս տարբեր պաշտօններ կը ներկայացնեն յաճախ (գործող ենթակայ եւ կրող խնդիր)*: Չենք կրնար զեղչել նաեւ սեռականը՝ զայն շփոթելով համաձեւ տրականին հետ, որովհետեւ ասոնք եւս իրարմէ կը տարբերին իրենց շարահիւսական բնութեամբ՝ իբրեւ յարաբերութեան եզր ունենալով, ինչպէս տեսանք, էապէս իրարմէ տարբեր տեսակներ (անուն եւ բայ): Ասկէ գատ՝ սեռականը որոշապէս երեւան կը հանէ իր ուրոյն ձեւը անձնական դերանուններու հոլովման մէջ. այսպէս՝ իմ-մեր, քու-ձեր, իր: Սեռականին ձեւական հետքը ջնջած ըլլալու համար՝ այս բառերուն հոլովական ձեւը

*) Ասկէ գատ՝ հայցականին ձեւական փոփոխող տեղ-տեղ կը յամեման տակալին արդի արեւմտահայերէնի մէջ՝ թէև այլևս ո՛չ անխախտ գործածութեամբ մը. զիս, զինք, զանի, զայն, զոր-զորս:

անտեսել եւ զանոնք խառնել այլ բնոյթի տարրերու հետ՝ քերականական հիւլէ ի շէրիէ մը կ'ըլլայ:

Ասկէ զատ՝ քերականականօրէն պատշաճ է, գլխաւոր հոլովներու արդի շարահիւսական կալուածին մէջ, երկրորդական անուններով առանձնացնել շարահիւսական այն պաշտօնները, որոնք տարբեր կարգի հոլովական յարաբերութիւններու կը պատշաճին:

Հոլովներու շարահիւսական նշանակութիւնը իրենց կիրառութեանց մէջ

Սակայն վերը յիշուած վեց գլխաւոր հոլովներու կիրառութեանց անցնելէ առաջ՝ «կոչական»ի մասին բացատրական ծանօթութիւն մը աւելորդ չենք գտներ:

Կոչական անունը խօսքին մէջ կը ներկայացնէ այն անձը կամ անձնաւորեալ առարկան, որուն մեր խօսքը կ'ուղղենք՝ կոչ ընելով անոր՝ իր ուշադրութիւնը կեդրոնացնելու մեր ըսելիքին վրայ: Իբր այսպիսին՝ կոչականը իր յատուկ առոգանական շեշտը ունի:

«Կան լեզուներ, որոնց մէջ կոչականն իր յատուկ հոլովական ձեւն ունի: Հայոց լեզուի մէջ գրաբարում արդէն կոչականի առանձին ձեւ չկայ. ուղղականը գործ է ածում եւ իբրեւ կոչական, միայն առանձնապէս շեշտուած»: (Մ. Աբեղեան), *ինչպէս աշխարհաբարի մէջ: Բայց թէեւ կոչական անունը մեր լեզուին մէջ (ինչպէս բազմաթիւ այլ լեզուներու մէջ) ուղղականէն տարբեր ձեւ չունենայ, մեր քերականներէն ոմանք, ըստ իր շարահիւսական բնոյթին, հոլովական ուրոյն առումով մը կ'ըմբռնեն զայն: Այսպէս՝ Աբեղեան հոլովներու կիրառութեանց մէջ կոչականը կ'առանձնացնէ իբրեւ կոչական ուղղական, ինչպէս հայցականը կ'առանձնացնէ իբրեւ հայցական ուղղական (= բուն հայցական, նախդիրով տրական, ներգոյական եւն.)*: Այսինքն եւս կոչականը իբրեւ առանձին հոլով կ'ընդունի՝ *ըսելով*. «կայ կոչական ըսուած հոլով մ'ալ, որ նոյնպէս ճիշդ ուղղականի կը նմանի... միայն թէ սորվողն աղէկ միտք առնելու է որ ուղղական չկարծէ»:

Կոչականի մասին այս ըմբռնումը ճիշդ չենք գտներ մենք՝ գէթ մեր լեզուին վերաբերմամբ:

Հայերէնի մէջ կոչական անունը, ըստ ձեւի թէ ըստ շարահիւսական բնոյթի, հոլովական յատկութիւն չ'արտայայտեր: Կոչականը խօսքին մէջ կը ներկայանայ տուեալ բառի բունով, առանց հոլովական կախումի՝ դուրս մնալով իրեն ընկերացող նախադասութեան օրկանական կազմէն. — Կայէ՛ն, ո՞ր է եղբայրդ. — Անպիտան՛ն, ... ամչցի՛ր վարմունքէդ:

Իր այս դիրքով եւ առողջանական արտայայտութեան իր եղանակով կոչական անունը մինակը համազօր է արդէն անկախ նախադասութեան մը, որ ներքին տրամադրութեան մը զգացական վերաբերումի մը արտայայտութիւնն է, բայց որ բառերով ճշգրտօրէն տարազելի չէ: Իբր այսպիսին՝ կոչականը ըստ էութեան չի տարբերիր ձայնարկութենէն կամ իբր այդպիսին գործածուող անուններէն, որոնք միեւնոյն դիրքն ու արժէքը ունին՝ խօսքին մէջ. Մե՛ղք, մեր բոլոր զոհողութիւնները ա՛յս արդիւնքիմ համար էին.— Օգնութի՛ւն, նաը ընկեղմելու վրայ է: Եւ ձայնարկութիւններուն նման կոչականը եւս շատ անգամ մինակը կ'արտայայտուի առանց նախադասութեան մը ընկերակցութեան.

Ձայնարկութիւն.— Մե՛ղք... — Օգնութի՛ւն, օգնութի՛ւն...

Կոչական.— Տղա՛յ... — Անպիտա՛ն...

Մեր դասընթացքի վերջին բաժնին մէջ մենք առիթը կ'ունենանք տակաւին անդրադառնալու այս գիտելիքներուն՝ յարակից ծանօթութիւններով ընդլայնելու համար զանոնք: Մենք հոս ցոյց տալ ուզեցինք միայն, որ մեր լեզուին մէջ կոչական անունը հոլովական առում չունի: Արեղեանի բացատրական ճիգերը կոչականին հոլովական առանձնայատկութիւնը պարզելու՝ (տե՛ս «Աշխարհաբարի Շարահիւսութիւնը») անհամոզիչ քաջքուքներ կը թուին մեզի:

Այժմ տեսնենք վերոյիշեալ վեց հոլովներուն շարահիւսական նշանակութիւնները խօսքին մէջ:

ՈՒՂՂԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ

Ուղղականը այն հոլովն է, որ իր անունին կազմութեամբը կ'ակնարկէ ո՛չ թէ իր շարահիւսական դերին, այլ իր բառական ձեւին: Ուղղականը բառին սկզբնական անփոփոխ ձեւն է, որ խօսքի կապակցութենէն դուրս զգալի չ'ընեն իր հոլովական նշանակութիւնը: Իբր այսպիսին՝ անիկա հում մէկ տարրն է լեզուին, որուն ո՛չ թէ քերականական, այլ բառարանական կալուածին կը պատկանի: Մինչդեռ այլ հոլովներ, խօսքէն անջատաբար իսկ, իրենց թեքեալ ձեւերով ցոյց կու տան իրենց շարահիւսական հակումը: Բայց ուղղականը միւս հոլովներէն կը տարբերի նաեւ խօսքի կապակցութեան մէջ՝ իբրեւ անկախ հոլով, որ իր յարաբերակից եզրին կը յարի ո՛չ թէ կախումով, այլ իմաստի ներքին ձգողութեամբ՝ ներուակութեամբ (բառը Արեղեանինն է): «Միւս հոլովները՝ հայցական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական եւ ներգոյական՝ (այս վերջինը արեւելահայերէնի մէջ.— Ե.Տ.) կոչումն են կախման հոլով, որովհետեւ ցոյց են տալիս մի առարկայ, որ կախման յարաբերութեան մէջ է մի ուրիշ առարկայի նկատմամբ»: (Մ. Արեղեան):

Ուղղական հոլովը խօսքին մէջ կ'ըլլայ.

1. — Ստորոգիչ բային (գիմաւոր բայ) ենթակա՞ն, ինչ որ իր առանձնայատուկ եւ էական պաշտօնն իսկ է: Այսպէս՝ գարտնը հասաւ, սարերն ու դաշտերը ծաղկեցան, — կամատրական բանակը խորտակեց թշնամիին ոյծը. — Ասորիքը գրաւուեցաւ Տիգրանին կողմէ. — ծովը ալեկոծ է:

Ուղղական անունը, իր այս պաշտօնով, չ'ըստորադասուիր իր յարաբերակից եզրին՝ ստորոգիչ բային, որ նոյնպէս կը պահէ իր քերականական ուրոյն արժէքը ենթակայ անունին նկատմամբ: Խօսքին այս երկու էական անդամները իրարու հետ կը յարաբերին իմաստի փոխադարձ ձգողութեամբ եւ քերականական հաւասար վարկով՝ կազմելով տրամաբանական անխզելի միասնութիւն մը, որ կը ներկայացնէ նախադասութեան հիմնական կազմը:

2. — Կողմնակի ենթակայ, որ խօսքին ամբողջութեան մէջ մեկուսի յարաբերութեամբ մը կապուած ըլլալով դերբայներու կամ մականուններու հետ՝ ասոնց վերաբերմամբ նոյն դիրքը ունի, ինչ որ ստորոգիչ բային վերաբերմամբ իր ենթակայն.

ա) Մինչեւ անձրեւ գալը բոյսերը չորցած էին արդէն. — Արշալոյսը բացուելու մօտ ճամբայ ինկան. — Դուրը բանալոյդ պէս (դուն) քամին ամէն ինչ տակնուվրայ ըրաւ. — Կառքը շրջուելէ ետք ճամբայ ցոյց տուող շատ կ'ըլլայ. — (Արեւելահայերէնով՝ Աղօթարանը նոր ծագելիս տեղից վեր կացան. — Լոյսը բացուելիս գնացին). — Արշալոյսը դեռ չբացուած՝ սահման հասեր էինք արդէն. — Դուք դեռ հոս չհասած՝ անոնք մեկնած էին. — Արեւը մայր մտած ըլլալով՝ որոշեցինք իշտանիլ մօտակայ գիւղը. — Բերդին մէջ պաշար մնացած չըլլալով՝ բերդապահները ստիպուած էին անձնատուր ըլլալ:

Վերջին երկու օրինակները պատճառական նշանակութիւն ունին: Այս նշանակութեամբ կ'արտայայտուի անորոշ դերբային գործիականը անցեալ դերբային կապակցաբար (երբեմն նաեւ առանձինն). Այս գործը ստանձնող չըլլալով՝ մենք յանձն առինք զայն): Մնացած բոլոր բայերու աներեւոյթներուն գործիական ձեւերուն կողմնակի (այսինքն՝ տարբեր դէմքով) ենթակայ չի պատշաճիր, ստորոգիչ բային եւ դերբային ենթական նոյնը կը մնայ միշտ. Այսպէս՝ չ'ըսուիր. Մենք այս լուրը իմանալով դուք շտապեցիք օգնութեան. — Դուք այս դիրքը բռնելով իրենց հացին իղ քսեցին, եւայլն, այլ՝ մենք այս լուրը իմանալով շտապեցինք օգնութեան. — Դուք այս դիրքը բռնելով իրենց հացին իղ քսեցիք եւայլն: Դերբայական այլ ձեւեր եւ կը գործածուին առանց կողմնակի ենթակայի, ինչպէս՝ Անդրանիկ բարձրադիր ժայռի մը վրայ կանգնած՝ հեռադիտակով շրջակաները կը հետախուզէր (կանգնածն ու հետախուզողը Անդրանիկն է). — Բլրի

*) Կը կոչուի նաեւ անուն բայի կամ տերբայի:

գագաթին հասնելիս վանահայրը մատնացոյց արաւ քառակուսի մի շէնք (Հասնողն ու մտանացոյց անողը վանահայրն է) .— Ինքնաշարժէն իջնելէ վերջ մտանք վանք (Իջնողն ու մտնողը մենք ենք), եւայլն:

Ծանօթ.— Կողմնակի ենթակային եւ անորոշ դերբայի այս կապակցութիւնը կրնայ արտայայտուիլ նաեւ ենթակայական սեռականով. օրինակ՝ կառքին շրջուելէն ետք, անձրեւին զալէն առաջ, արեւին մայր մտնելու միջոցին, ելն. ելն: (Այս մասին տես նաեւ սեռական հոլովի բաժինը):

Անշուշտ կողմնակի ենթակայի եւ դերբայական ձեւերու այս կապակցութիւնները խօսքի ինքնաբաւ միութիւններ, առանձին նախադասութիւններ չեն, քանի որ անոնց կը պակսի դիմաւոր բային ստորոգոււմը ենթակայ անունին վրայ: Աստիճ տեսակ մը կ՛ծկուած, փակ նախադասութիւններ են, որոնք խօսքին ամբողջութեան մէջ կ'ըմբռնուին իբրեւ պարագայական լրացում, բայց որոնք կրնան բացուիլ եւ դառնալ բնականոն նախադասութիւններ, երբ դերբայական ձեւերը վերածենք դիմաւոր ձեւերու. այսպէս՝ Սալը շրջուելէ ետք... = երբ սալը շրջուած է.— Լոյսը դեռ չբացուած... = երբ լոյսը դեռ չէր բացուած.— Բերդին մէջ պաշար մնացած չըլլալով... = որովհետեւ քերդին մէջ պաշար չէր մնացած, եւայլն:

Յաճախ աւելի ընտիր են դիմաւոր ձեւերը:

բ) Կողմնակի ենթական որակական մականունի մը կամ իբր այդպիսին առնուած անցեալ դերբայի մը կապակցութեամբ վերաբերութեան նշանակութիւն կ'արտայայտէ. ինչպէս՝ մէկ աչքը կոյր մարդ մը (մարդ մը, որուն մէկ աչքը կոյր է), ոտքը կոտրած զինուոր մը (զինուոր մը, որուն ոտքը կոտրած է): Այս կապակցութիւնը կը ներկայացնէ բառական միութիւն մը, որ կրնայ փոխարինուիլ բարդ մականունով մը. այսպէս՝ Չայնը տկար երգիչ մը = տկարաձայն երգիչ մը. ձեռքը դատարկ մուրացիկ մը = դատարկաձեռն մուրացիկ մը: Կը հետեւի ուրեմն որ նման կապակցութիւններու եզրերը ուրոյն լրացուցիչներ չեն խօսքին մէջ, այլ միասնաբար անոր լրացուցիչ մէկ անդամը:

Այտրնեան դիտել կու տայ որ կողմնակի ենթակայի եւ մականունի այս կապակցութիւնը թուրքերէնէ մեր լեզուին անցած ձեւ մըն է: Եւ իրապէս նախընտրելի է նման կապակցութիւններու տեղ բարդ բառ մը գործածել կամ ի հարկին զանոնք փոխարինել դիմաւոր ձեւերով:

3.— Ստորոգչական վերադիր (որ քերականութեան մեր ընթացիկ դասագրքերուն մէջ կը կոչուի ստորոգելի):

Գրաբարի համաձայնութեան օրէնքով ստորոգչական վերադիրը եւ ստորոգուող անունը իրարու հետ կը համաձայնին թիւով եւ հոլովով: Անանցողական (էական, չեզոք, կրաւորական) բայերով արտայայտուած նախադասութեանց մէջ ստորոգչական վերադիրը

ուղղական ենթակային կը վերաբերի եւ անոր հետ կը համաձայնի իր հոլովով, իսկ անցողական (ներգործական եւ պատճառական) բառերով արտայայտուած նախադասութեանց մէջ հայցական սեռի խնդրին կը վերաբերի եւ անոր հետ է իր հոլովական համաձայնութիւնը: Այսպէս՝ սիրելիք եւ բարեկամք կոչեցան նոքա (ուղղական). — սիրելիս եւ բարեկամս կոչեցին զնոսա (հայցական):

Գրաբարի համաձայնութեան այս օրէնքին կը հպատակին աշխարհաբարի քերականութեան դասագրքերը եւ ըստ այնմ հոլովական առում կը վերագրեն ստորոգչական վերադիրին: Այսպէս՝

Երկաթը մետաղ է	}	Ուղղական
Չուրը շոգի դարձաւ		
Ջարեմ եպիսկոպոս Կաթողիկոս ընտրուեցաւ	}	Հայցական
Ջերմութիւնը ջուրը շոգի դարձուց		
Ազգային Պատգամատրական Ժողովը	}	Հայցական
Ջարեմ եպիսկոպոսը Կաթողիկոս ընտրեց		

Ոմանք ստորոգչական վերադիրին հոլովը ըստ գործածութեան պարագային երկրորդ ուղղական կամ երկրորդ հայցական կ'անուանեն՝ զատորոշելու համար ենթակային կամ սեռի խնդրին նոյն հոլովէն:

Ինչ որ մենք ստորոգչական վերադիր կ'անուանենք, Այտընեան ուղղական կամ հայցական բնութեան խնդիր կ'ընդունի, իսկ Լ. Շանթ, հարցերը լուծելու իր դիւրին եղանակով, անխտիր ուղղական հոլով բնութեան խնդիր կը կոչէ:

Այս հարցին վերաբերմամբ մենք կը յարինք Մ. Աբեղեանի տեսակէտին, որ կը մերժէ ստորոգչական վերադիրին հոլովական առում վերագրել աշխարհաբարի մէջ: Խօսքը տանք, ուրեմն, յարգելի հայագէտին. — «Ստորագելիական վերադիրն* անանցողական բայերի հետ, որովհետեւ ենթակային է վերաբերում, դնում են ուղղական հոլով, իբրեւ երկրորդ ուղղական. իսկ անցողական բայերի հետ, որովհետեւ ցոյց է տալիս կրող խնդրի վիճակը, կոչումը եւայլն, համարում են հայցական հոլով, իբրեւ երկրորդ հայցական: Այս տարբերութիւնը սակայն աշխարհաբարի համար աւելորդ է, որովհետեւ ստորագելիական վերադիրը, լինի անցողական թէ անանցողական բայերի հետ, միշտ միեւնոյն անփոփոխ, ուղիղ ձեւով է դրում, եւ այս դէպքում գոյականն առնուով է ոչ թէ իր հոլովական նշանակութեամբ, այլ լոկ իր բառական նշանակութեամբ իբրեւ բառի բուն, սկզբնական անփոփոխ ձեւ: Չուրը գոլորշի դարձրեց խօսքերի մէջ երկու դէպքում էլ գոլորշի լրացումը դարձաւ կամ դարձրեց բայերի հետ կազմում է մի բայ-ստորագեալ, ինչպէս թէ մի բայով ասուէր՝ ջուրը գոլորշիացաւ. — Տիգրանը ջուրը գոլորշիացրեց...»: Կը հետեւի, ուրեմն, որ ստորագելի բային նիւթական կազմէն անջատուած ստորոգչական վերադիրը,

*) Մենք կը կոչենք՝ ստորոգչական վերադիր:

միջնորդ բայով, ստորոգուող անունին կը վերադրուի առանց հոլովական առումի՝ իմաստի լուկ տրամաբանական առնչութեամբ մը: Աւելի ուշ՝ առիթը կ'ունենանք դարձեալ այս մասին խօսելու:

Անունը իր ուղղական ձեւով իբրեւ անունի վերադիր

Ծանօթ.— Անունները իրենց հոլովական ձեւերով վերադրուելով այլ անուններու՝ անոնց վերաբերմամբ մականունի (= ածական) յատկութիւն եւ դեր կ'ըստանան: Այս պարագային՝ թեքեալ ձեւերը (սեռական, բացառական, գործիական) համարժէք են ածանցեալ մականուններու: Այսպէս՝ ծովու (= ծովային) ձուկ, պողպատէ (= պողպատեալ) կամք, շնորհքով (= շնորհալի) մարդ:

Անունը իր ուղղական ձեւով կրնայ վերադրուիլ այլ անունի մը՝

1.— Իբրեւ մականուն վերադիր՝ *առանձին կամ կցորդ տարրի մը լրացումով.*

ա) *Որակականի առումով.*— *նսկի բաժակ, քար սիրտ, պողպատ կամք եւայլն՝ իբրեւ նսկեղէն, քարեղէն, պողպատեալ:*— *Տեսակ մը կենդանի, այս տեսակ խօսք, նսկիի գոյն գինի, այդ աստիճան յիմարութիւն եւայլն: Այս երկրորդ օրինակները, վերադիր անունին եւ կցորդին կապակցութեամբը, իբրեւ բառական միութիւն կ'ընդունուին. այդ տեսակ = այդպիսի, նսկիի գոյն = նսկեգոյն:*

բ) *Որոշիչի առումով (չափ ու քանակ նշող).*— *բաժակ մը թէյ, պնակ մը կերակուր, թիգ մը հող, հինգ հատ նարինջ, երեք մեղր կերպաս, երկու գոյգ կօշիկ, շորս պարկ ցորեն, քանի մը տող գիր, երկու տուփ լուցկի եւայլն:*

Հոս եւս վերադիր անունը իր կցորդին հետ իբրեւ բառական միութիւն կ'ըմբռնուի:

2.— Իբրեւ բացայայտիչ վերադիր.

Փարեզին վարդապետ, Մասիս լեռ, Արաքս գետ, բարտի ծառ, տառեխ ձուկ, շաքաթ երեկոյ, ամառ ժամանակ եւայլն:

Հասկնալի է անշուշտ որ անունին ուղղական ձեւը իր այս գործածութեամբ զուրկ է հոլովական առումէ:

(Հասկ, 1962 Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, թիւ 9-10, էջ 340-344:)

ՀԱՅՑԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ

«Գրաբարում եզակի ուղղականը (անուանականը) եւ հայցականը միեւնոյն ձեւն ունին, բացի անձնական դերանուններից, բայց յոգնակիում այս երկու հոլովն իրենց ուրոյն ձեւն ունին՝ տունք, տունս. աչք, աչու: Միջին դարերից սակայն այս երկու հոլովի ձեւական տարբերութիւնը վերանում է. հայցականի հոլովական ձեւը լեզուից դուրս է ընկնում, եւ

ուղղականը գործ է ածում նաև իբրև հայցական. այնպէս որ մենք այժմ հին՝ Աչս ունին, զնաց ի Սիւնիս հայցականներն արտայայտում ենք՝ ուղղականի ձեւով՝ Աչք ունին, զնաց Սիւնիք» (Մ. Աբեղեան)*:

Բայց քանի որ հայցականին արդի ձեւը իր առանձնայատուկ շարահիւսական յարաբերութիւնները նոյնը կը պահէ (ըլլա՛յ իբրեւ բուն հայցական, ըլլա՛յ իբրեւ ի նախդիրով հայցական), կը մնայ իբրեւ ուրոյն հոլով, իբրեւ հայցական, որուն այս կամ այն շարահիւսական նշանակութիւնը կը ճշդուի ըստ կիրառութեան պարագային:

Հայցականը ընդհանրապէս ցոյց կու տայ եղելութեան յանգման առարկան կամ պարագան եւ ասով կը հակադրուի (ինչպէս տրականը) բացառականին, որ եղելութեան ելակէտը ցոյց կու տայ:

1.— Բուն հայցականով կ'արտայայտուի ներգործական բայերու սեռի խնդիրը, որ ցոյց կու տայ այն առարկան, որուն կը յանգի եւ կը ներգործէ ենթակային գործողութիւնը: Հայցական սեռի խնդիր կ'ըլլան բոլոր անունները կամ իբր այսպիսին առնուած քերականական այլ տեսակները:

Հայ ժողովուրդը պարզեց ճակատագրական կոտի դրօշը.— Հաւը իր ձագերը կը պաշտպանէ.— Դուք զիս տեսեր էք, բայց ես ձեզ չնշմարեցի.

— Մենք նարեկացիներ ունեցած ենք.

— Մանուկները շատ կը սիրեն խաղալ.

— Ըսածդ չհասկցանք.— Գրելիքներդ գրէ՛, վերջացո՛ւր.— Այդ դէպը ներսս տակնուվրայ ըրաւ.— «Ռոտվենտա» շատ կը գործածես, եւայլն:

Ծանօթ.— Կան կարգ մը չեզոք բայեր ալ, որոնք կրնան իբրև ներգործական գործածուելով հայցական սեռի խնդիր առնել: Այսպէս՝ մենք կամուրջը անցանք.— Պլպուլը իր տարսը կու լայ.— Ամբողջ ժողովուրդը Արտաշէսի կորուստը ողբաց.— Ասիկա չէին սպասեր քեզմէ, եւայլն: Իսկ կան չեզոք բայեր ալ, որոնք իբրև հայցական սեռի խնդիր կ'առնեն իրենց բուն կամ անոր մերձակիչ բառ մը. այսպէս՝ երէկ գիշեր հանգիստ քուն մը քնացայ.— Մեր պանդոխտները արիւն-արցունք կու լային. Խաղ խաղալ.— Պար պարել.— Լա՛լ մը լացաւ.— Իյնա՛լ մը ինկաւ, եւայլն:

Ծանօթ.— Կան բազմաթիւ յարադրեալ բայեր, որոնց յարադիր եզրը սեռի խնդրի նշանակութիւն ունի: Օրինակ՝ խելք ընել, ականջ դնել, ձեռք զարնել, ձեռք քաշել, զլուխ տալ, ցոյց տալ, ջանք ընել, հոգ ընել, լոյս տեսնել, եւայլն:

2.— Արդի հայցականով կ'արտայայտուին տեղի եւ ժամանակի պարագայական խնդիրները՝ տեղին համաձայն պահելով հանդերձ գրաբարի նախդիրիւ տրականի (ի նախդիրով անորոշ հայցական) եւ ներգոյականի առումները:

*) Կան սակայն սակաւթիւ անուններ, որոնք, մասնատրաբար արեւելահայերէնի եւ բարբառներու մէջ, յոգնակի անորոշ հայցականի իրենց հին ձեւով վերածուած են բառի անուանական ձեւին, որով՝ դարձեալ երկու հոլովները կը նոյնանան ըստ ձեռի: Այսպէս՝ ծախսերս շատցան.— Ծատ ծախս մի ըներ: Ըս օր ուրբաթ է՝ պաս է (պասս = պասթ).— պասը արեց, եւայլն:

Ա) Եղելութեան տարածական ընթացքին յանգման կէտը կը նշէ հայցականը՝ նախդրիւ տրականի նշանակութեամբ: Այտընեան աշխարհաբարի այս հոլովը կը կոչէ աննախդիր տրական:

Այս ձեւով կը գործածուին տեղի անունները կամ իբր այդպիսին ըմբռնուած անուններն ու առընթերադրութիւնները: Այսպէս՝

Եղբայրս Երոպա մեկնեցաւ.— Տղաքը վանք փասան արդէն.— Աշակերտները լեռ բարձրացան.— Մուկը ծակը մտաւ.— Գետ կ'երթայ՝ ծարաւ կը դառնայ.— Խնդիրը ջուրը ինկաւ.— Աղտոտ բանը բերանդ մի՛ տանիր.— Խորջինը ուր դրաւ, ցուպը ձեռքը առաւ ու ճամբայ ինկաւ,— Քովս եկուր.— Գետնին տակը անցնի, եւայլն:

Այս հայցական խնդիրը շատ անգամ կը գործածուի դէպի կամ մինչև առընթերադիրներու (նախադրութիւն) կապակցութեամբ.— Գէպի տուն գացին.— մինչև ծովեզերք փասանք:

Երբեմն ալ այս նոյն խնդիրը իրեն լրացուցիչ առնելով տուեալ անունին բացառականը՝ անոր հետ կը կազմէ մակբայական գորութեամբ կապակցութիւն մը.— Սիամանթօ սարէ սար (սարէ ի սար) կը թափառէր.— Տունէ տուն պտտիլ.— Միտէ ճիւղ ոստոստել, եւայլն:

Երկու պարագային ալ սակայն այս հայցական խնդիրը նախդիրով տրականի իր նշանակութիւնը կը պահէ կապակցութեանց մէջ:

Մանօթ.— ա) Անձ նշող անունները, քանի որ տեղի առում չունին, այս հայցականով չեն գործածուիր: Արդի հայերեւոյ մէջ ասոնք կը դրուին բուն տրականով կամ քով (արեւելահայերեւոյ մէջ՝ մօտ) առընթերադիրով: Այսպէս՝ վանք այցելել, բայց՝ վեհափառին այցելել.— Քաղաք փասանի, բայց ընկերներուն փասանի.— Տուն երթալ, բայց՝ հօրը քով (առ հայր իր) երթալ, եւայլն:

Մանօթ.— բ) Ծառ անգամ այս հայցականին տեղ կարելի է դնել՝ ըստ պատշաճի մէջ կամ վրայ առընթերադիրով կապակցութիւն մը. օրինակ՝ կաղ էշով կարտաւան (կարտաւանին մէջ) մի՛ մտներ.— Կատուն ծառը (ծառին վրայ) ելաւ, եւայլն:

Մանօթ.— գ) Այս հայցական լրացուցիչին կապակցութեամբ կը կազմուին բազմաթիւ յարադրեալ բայեր. ինչպէս՝ ձեռք ձգել, գլուխ հանել, մայր մտնել, նեղը իյնալ, փանդու գալ, քուն մտնել.— Մէջ մտնել, մէջ իյնալ, մէջ բերել. վրայ իյնալ, վրայ գալ, վրայ տալ, դուրս գալ, դուրս ընել. վեր առնել, եւայլն, եւայլն:

Բ) Ներգոյականի առումով հայցական են (ներգոյական հայցական) տեղի պարագայ նշող այն խնդիրները, որոնց բայը ո՛չ թէ տարածութեան մէջ ձգուող գործողութիւն, այլ տեղի մը վրայ ամփոփուող՝ կեդրոնացող եղելութիւն ցոյց կու տայ (ըստ գրաբարի դասական գրքերուն՝ դադարում, որ սխալ բացատրութիւն է): Այսպէս՝

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը այժմ Անթիլիաս կը նստի.— Անոնք գիւղ կը քնակին.— Լեռը շատ ձիւն կայ.— Եղբայրս Երեւան է.— Տղաքը սերտողութեան սրանքը դաս կը պատրաստեն.— Հայրս տունը պտակած է.—

Գլուխը մազ չմնաց.— Գրպանդ ի՞նչ կայ.— Ձեռքը ցուպ մը ունէր, մէջքը զօտի.— Առջեւս մի՛ կենար, քովս նստէ.— Ըսածդ միտքս է, *եւայլն*, *եւայլն*:

Անշուշտ ներգոյականի առումով այս հայցական խնդիրը, եթէ արդէն իսկ տեղի պարագայ նշող անուն մը չէ (առընթերադիր անուն.— տակ, վրայ, առջեւ, ետեւ, քով, մէջ, եւայլն) ընդհանրապէս կը համապատասխանէ մէջ կամ վրայ առընթերադիրով կապակցութեան մը. այսպէս՝ Գրպանդ մէջ (= գրպանդ) ի՞նչ կայ.— Գլխուն վրայ (= գլուխը) մազ չմնաց, եւայլն:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՊԱՐԱԳԱՅ

Ա) *Նախդրիւ տրականի առումով հայցական կը դրուին ժամանակի պարագայական խնդիրները, երբ բայով արտայայտուած եղելութեան տեւողութեան ընթացքին յանգման կէտը կը նշեն: Այս հայցական խնդիրը կը գործածուի մինչեւ առընթերադիրով կամ միանգամայն բացառական լրացուցիչով մը եւ կամ լոկ բացառական լրացուցիչով մը, որ եղելութեան ընթացքին մեկնակէտը կը ճշդէ: Այսպէս՝ մինչեւ իրիկուն աշխատեցանք.— Առտուրնէ մինչեւ իրիկուն աշխատեցանք.— Բանաստեղծը տքնեցաւ մինչեւ արշալոյս.— Բանաստեղծը տքնեցաւ կէս-գիշերէն մինչեւ արշալոյս.— Բանաստեղծը տքնեցաւ կէս-գիշերէն արշալոյս: — Ժամը մինչեւ չորս ձեզի կը սպասեմ.— Ժամը երեքէն մինչեւ չորս ձեզի կը սպասեմ.— Ժամը երեքէն չորս ձեզի կը սպասեմ:*

Երբեմն այս հայցական խնդիրը իրեն լրացուցիչ առնելով տուեալ անունին բացառականը՝ անոր հետ միասին կը կազմէ ձեւի մակբայի զօրութիւն ունեցող կապակցութիւն մը: Այսպէս՝ հիւանդը օրէ օր կ'ապաքինի.— Վայրկեանէ-վայրկեան իրեն կը սպասենք.— Մենք տան վարձքը ամսէ ամիս կը վճարենք, եւայլն:

Ծանօթ.— Ժամանակի այս հայցական անունը տեղականի գունատրում կը ստանայ, երբ նախադասութեան բովանդակութիւնը նկատի ունի լոկ եղելութեան յանգման ժամանակակէտը՝ առանց նկատի ունենալու նաեւ եղելութեան տեւողութիւնը: Այս պարագային այս հայցական խնդիրը սովորաբար կը գործածուի դէպի տեղական առընթերադիրով կամ միմակ: Այսպէս՝ դէպի ամառ (դէպի ո՞ր) կ'երթանք.— Նայիմք դէպի անցեալ եւ անկէ խրատուած դատմանք դէպի ապագայ:— Գարուն մտանք (ո՛չ թէ՛ ե՞րբ, այլ՝ ո՞ր մտանք).— Ամառ հասանք, եւայլն:

Բ) *Ժամանակի պարագայ նշող հայցական խնդիրը ներգոյականի առում ունի, երբ նախադասութեան բայը ժամանակի միութեան մը վրայ ամփոփուող՝ կեդրոնացող եղելութիւն կը նշէ (եւ ո՛չ թէ՛ դէպի ժամանակակէտ մը ձգտող եղելութեան տեւողային ընթացք): Այսպէս՝*

Այս գործը այս տարի կը լմնայ.— Հիւանդը գիշերները հանգիստ չի քնանար.— Ձմեռը շատ անձրեւ չեկաւ.— Այն օրը դուք ներկայ չէիք.— Երկուշաբթի կը հանդիպիմ ձեզի, *եւայլն*:

Ծանօթ.— Այս ժամանակի պարագայական խնդիրը, որ կը պատասխանէ «ե՞րբ» հարցման, գրաբարի մէջ սովորաբար ներգոյականով կ'արտայայտուի՝ յերրորդ ասոր, յատրն եօթներորդի. բայց երբեմն նաեւ հայցականով՝ մանաւանդ քանի մը գրողներու քով, որոնց լեզուն մատենագրականէն զպարտութիւններ ունի դէպի ժողովրդականը միտումով մը. այն օր, զայն գիշեր, օր մի յատուրց, այն անգամ, եւայլն:

3.— *Յաճախ հայցականով կ'ատայայտուին նաեւ չափ ու քանակ նշող պարագայական խնդիրները՝ ընդհանրապէս քանակական վերադիրով մը, որուն հետ կապակցաբար կ'ըմբռնուին՝ պատասխանելով ո՞րքան կամ ո՞րչափ հարցման: Այսպէս՝*

տասը քայլ մը հետացաւ մեզմէ.— Հասակդ թիզ մը երկնցաւ.— Նարինջին քիլօն եօթը ֆրանք կ'արժէ.— Այս ձմերուկը տասը քիլօ կը կշռէ.— քանի՞ աստիճան բարձրացաք.— Անթիլիասէն Պէյրութ ինը քիլօմէթր է.— Մեր ճամբորդութիւնը երեք օր տեւեց.— քանի մը անգամ հանդիպեցանք իրեն:— Այս գործը ամիսներ կը տեւէ.— Տարիներ պատեսցինք այս յաջողութեան հասնելու համար, *եւայլն*:

Ծանօթ.— ա) Ժամանակի որքանութիւն նշող խնդիրը գրաբարի մէջ եւս հայցականով կ'արտայայտուէր. Ջվեց օր գործեսցես.— Թագաւորեաց ամս տասն.— Եօթն անգամ յատուր.— Երիցս անգամ:

Ծանօթ.— բ) Այս հայցական խնդիրը, բայի նշանակութեան համաձայն, ներգոյականի գունատրում կը ստանայ. այսպէս՝ Ամբողջ տարին մտմտուքի մէջ էնք.— Քանի մը գիշեր անքուն մնացի. Երկար ատեն անգործ էր, եւայլն:

4.— *Որոշ բայերու քով արդէի տրականը կրնայ հայցական ձեւով դրուիլ իբրեւ բնութեան խնդիր. այսպէս՝ Սա մարդուն երեսը նայէ, կապիկ կը նմանի (երեսին, կապիկի).— Իրենք ալ հանդէս (հանդէսի) հրաւիրուած էին.— Տուրտէն փայտ դարձեր է (Սկզբնական ձեւով՝ փայտի, որ սակայն գործածական չէ այլեւս, որովհետեւ դառնալ կ'ըմբռնուի ըլլալ նշանակութեամբ):*

*Աւելի յաճախադէպ է անորոշ դերբայներու հայցական ձեւի գործածութիւնը՝ դիտում, նպատակ նշող տրականի առումով.— Դեռ կը համարձակի՞ս խօսիլ (խօսելու),— Ջանացիք զինքը համոզել (համոզելու), բայց չյաջողեցանք.— Գացիք զինքը տեսնել (տեսնելու).— Վերջապէս յաջողեցանք սա գործը գլուխ հանել (հանելու), *եւայլն*:*

(Հասկ, 1962 Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, թիւ 11-12, էջ 442-445:)

ՍԵՌԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ

Աշխարհաբարի մէջ, բացի անձնական դերանուններէն, բոլոր անուններուն կամ իբր այդպիսին առնուած տեսակներուն սեռականն ու տրականը միեւնոյն ձեւը ունին եւ խօսքին մէջ միայն կը տարբերին իրարմէ իրենց շարահիւսական տարբեր յարաբերութիւններով: Ընդհանրապէս՝ սեռականը անունին լրացուցիչն է իբրեւ

անոր յատկացուցիչ վերադիրը (Վարդգեսին գիրքը յանձնեցի), իսկ տրականը բային լրացուցիչն է իբրեւ անոր բնութեան խնդիրը (գիրքը Վարդգեսին յանձնեցի): Այս էական եւ ընթացիկ կիրառութենէն տարբերող պարագաները կը տեսնենք իրենց կարգին:

Սեռականը, ընդհանուր առմամբ, վերաբերութեան յարաբերութիւն կը նշէ: Սեռական անունը ցոյց կու տայ այն առարկան*, որուն կը վերաբերի՝ որուն յատուկ է ուրիշ առարկայ մը: Իր այս դերին կը համապատասխանէ իր յատկացուցիչ անուանումը իր գլխաւոր եզրին նկատմամբ:

Բայց սեռականը վերաբերութեան նոյն եղանակը չ'արտայայտեր միշտ: Իրերու աշխարհին մէջ վերաբերական յարաբերութիւնը երկու եզրերու գոյակցութեան ընդհանուր մէկ դրութիւնն է, որ իր մասնաւոր կերպերը կ'առնէ ըստ գոյակից եզրերու բնոյթին եւ ըստ տուեալ պարագային: Եւ քերականական գետնի վրայ, երկու անուններու կապակցութեան մէջ, սեռական եզրն է որ կ'արտայայտէ վերաբերութեան այդ բոլոր պարագաները: Բայց մինչեւ անգամ բառական նոյն եզրերու կապակցութեան մէջ առարկաներու յարաբերութիւնը կայուն չէ միշտ, երբ մանաւանդ կապակցութիւնը կ'առնուի խօսքէն անջատաբար: Այսպէս՝ «Վարդգեսին լուսանկարները» կապակցութիւնը կրնայ ըմբռնուիլ.

Վարդգեսին սեփական լուսանկարները

Վարդգեսը ներկայացնող լուսանկարները

Վարդգեսին քաշած լուսանկարները, եւն.:

Ինչպէս կը տեսնուի՝ տրուած օրինակին մէջ վերաբերութեան եղանակը անորոշ ընդհանրութեամբ մը կը տատանի մէկէ աւելի կամայական նշանակութիւններու միջեւ, որոնցմէ մէկը կամ միւսը պէտք է ճշդուի խօսքի ընդհանուր շրջանակին մէջ: Սակայն յաճախ անորոշութիւնը կը մնայ նաեւ խօսքի ամբողջութեան մէջ. այս պարագային ստիպուած ենք, եզրերուն յարաբերութիւնը պարզելու համար, լրացուցիչ տարրերու օժանդակութեան դիմելու կամ, ի հարկին, տուեալ կապակցութիւնը փոխարինելու աւելի բացատրական այլ տարազով մը:

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն առարկաներու յարաբերութեան եղանակը, նման կապակցութեան մը եզրերուն քերականական յարաբերութիւնը նոյնը կը մնայ: Սեռական անունը իր քերականական պաշտօնով յատկացուցիչ վերադիրն է յատկացեալ անունին, որուն վերաբերութիւնը ցոյց կու տայ եւ որ իր քերականական արժէքով գլխաւոր եզրն է կապակցութեան:

*) Քերականական լեզուով առարկայ են բոոր գոյակները (անձ, անասուն, իր), բայց նաեւ առարկայական առում կրճան առնել՝ առարկայանալ քերականական միւս տեսակները. այսպէս՝ ստելը ամօթ է.— Եւ ին շեշտը դիր: Ստել, եւ առարկայացած զաղափարներ կը ներկայացնեն:

ՍԵՆՏԵՆՆԵՐ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ստացական որոշիչի առումով

Սեռականը ստացական վերաբերութիւնն էր նշէ ցոյց տալով այն առարկան որուն էր վերաբերի այլ առարկայ մը՝

ա) Իբրեւ անոր սեփականութիւնը՝ ստացուածքը, — եղբորս տունը, Մանասին հրացանը, որսորդին շունը (բուն ստացական)։

բ) Իբրեւ բնական ամբողջութեան մը կամ հաւաքական միութեան մը գոյակից մասը կամ անդամը, — ծառին ճիւղը, հատին փետուրները, քաղաքին արուարձանները, Սիւնեաց նահապետը, խնամիենց՝ Վարդանը, ժողովին դիւանը։

գ) Իբրեւ անոր մէկ յատկութիւնը, — առիծին ոյժը, մեր վերջապոյսներուն հրապոյրը, Գէորգ Չավուշին խիզախութիւնը։

դ) Կամ էր վերաբերի ծագումի, սերունդի յարաբերութեամբ մը, — արեւին լոյսը, Աբրահամին զաւակները, Աճառեանին երկերը, ծառին ստուերը, պատերազմին աղէտը։

ե) Կամ, վերջապէս, էր վերաբերի իրերու պատահական յարաբերութեամբ մը՝ պարագայական գոյակցութեամբ մը, — կօշկակարին աշկերտը, այդ որբերուն խնամակալը, եղբորս բարեկամը — բարեկամիս եղբայրը, այս ուսուցչին աշակերտները — այս աշակերտներուն ուսուցիչը։

Ինչպէս էր տեսնուի՝ ստացական սեռականը կիրառութեան շատ լայն ազատութիւն ունի՝ տարբեր-տարբեր առարկայական յարաբերութիւններ արտայայտող, բայց բոլոր կապակցութիւններուն մէջ ալ սեռական անունը իր յարաբերակից եզրին վերաբերմամբ էր պահէ որոշիչ վերադիրի իր քերականական պաշտօնը։

Նկատ.— Ստացական սեռականին այս տարբեր կարգի նշանակութիւնները արձանագրելով հանդերձ հարկ է դիտել տալ որ յատկացուցիչ-յատկացեալի կապակցութիւն մը միշտ առարկաներու վճռական յարաբերութիւն մը չ'արտայայտեր եւ ճիշտապար կրնայ ըմբռնուիլ վերը նշուած յարաբերութիւններէն մէկով կամ միտով։

Ստացական սեռականի ընդհանուր շրջանակին մէջ պէտք է յիշուին նաեւ տեղի եւ ժամանակի անուններուն կամ իբր այդպիսին առնուած այլ անուններու եւ առընթերադիրներու կամ մակբայներու սեռականները, որոնք նոյնպէս վերաբերութեան յարաբերութիւններ ցոյց կու տան՝ երբեմն շփոթուելով, նոյնիսկ, վերը յիշուած օրինակներէն մէկուն կամ միւսին հետ։ Այսպէս՝

*) Արդի լեզուին եւց վերջաւորութեամբ սեռական անունները գրաբարի տոմսական անուններուն ետեւ ձեւին հնչական ամփոփումովը կազմուած են, ինչպէս իրենց ուղղական ձեւը (եճք = եանք), որ այսօր զանազան հաւաքական անուններ կազմելու էր ծառայէ. Նշանենք, խնամիենք, դրացիենք։ Այժմ սեռական ձեւերը պարզապէս ստացական մակդիրի նշանակութիւն ունին. Գրիգորենց տունը, խնամիենց պարտէզը, եւն.։

Տեղի առում․ Այս կողմի պատուհանը, այդտեղի ծառերը, ծովեզերքի կլիման, հիւսիսի քամին, հարաւի երկիրները, փողոցին բազմութիւնը,— Այս կարասին գիւնին, այդ ծառին թռչունը, վառարանին կրակը, ձեռքիս գաւազանը, մատիդ մատանին, շրթոցն աղումազը.— Սեղանին վրայի գիրքերը, առջեւի շարքը, ներսի օդը, ձեր քովի մարդիկը, շիշին մէջի ջուրը, *եւն․ :*

Ժամանակի առում․ Ձմրան ցուրտը, այսօրուան գործը, անցեալ տարիներուն յիշատակները, վաղուան հոգերը, Կիրակիի հանդէսը, այս շաբթուան լուրերը, առաջուան կենցաղը.— Ջատկի արձակուրդը, մեծ-պահքի օրերը, մանկութեան հանոյքները, մեր երիտասարդութեան տարիները, *եւն․ , եւն․ :*

Հասկնալի է անշուշտ որ այս բոլոր կապակցութիւններուն մէջ եւս սեռական անունը կը պահէ որոշիչ վերադիրի իր պաշտօնը :

Որակականի առումով սեռական անունը եզակի անորոշ ձեւով վերադրուելով այլ անուններու՝ որակական մականունի յատկութիւն կը ստանայ։ Այս պարագային՝ վերաբերութիւնը ո՛չ թէ մասնաւորին է, այլ տեսակին ընդհանրապէս։ Այս յարաբերութեամբ սեռականը վերաբերեալ առարկային տեսակային յատկութիւնը ցոյց կու տայ կամ կը նշէ անոր սահմանումը, կոչումը։ Վերը յիշուած կապակցութիւններուն սեռական եզրերէն շատերը, ինչպէս նմանները, որոնք իրենց որոշեալ ձեւովը որոշիչ վերադիրի մասնաւորող դերը ունին, նաեւ ունին իրենց համապատասխան անորոշ ձեւերը՝ որակականի զօրութեամբ։ Ասոնք յաճախ ունին նաեւ իրենց համազօրները՝ բուն որակականով։

Օրինակ՝

Մարմարայ ծովուն ձուկը	<i>որոշիչ</i>
Ծովու ձուկ (ծովային)	<i>որակական</i>
Վերջալոյսին հրապոյրը	<i>որոշիչ</i>
Վերջալոյսի հրապոյր (վերջալուսային)	<i>որակական</i>
Վերջին պատերազմին աղէտները	<i>որոշիչ</i>
Պատերազմի աղէտը (պատերազմական)	<i>որակական</i>

Եւ այսպէս ուրիշներ, որսի (որսի սահմանուած) շուն, ձեռքի (ձեռքի յատուկ) գործ, գիւնի բաժակ, թէյի դգալ, ցորենի ալիւր, շահու տուրք, աշխատատրի իրաւունք, գրի թուղթ, հարսնիքի երգ, պատերազմի դաշտ, երախայի խելք, եւն․ , եւն․ :

Նկատ.— Հարկ է դիտել տալ, սակայն, որ բաղաձայնայանց սեռականները որոշիչ յօդով (չնք ըսեր՝ ստացական յօդով) չեն գործածուիր եւ ճետեալքար ասոնց որոշեալի եւ անորոշի առումը ո՛չ թէ առանձին կապակցութիւններու մէջ, այլ խօսքի ամբողջական շրջանակին մէջ է որ երեսն կու գայ։

Այս լեռան ճամբան վտանգատր է
Սպասուած փրկութեան յոյս մարեցաւ
Այսպիսի ընկերոջ սէրը գանձ է

{ որոշիչ

Լեռան (լեռնային) ճամբան յաճախ վտանգատր է
Փրկութեան յոյս չմնաց
Ընկերոջ սէրը գանձ է

{ Որակական

Նոյն յատկութեամբ կը գործածուին նաեւ աներեւոյթներու անորոշ սեռականները, այսպէս՝ վարելու հող, վառելու փայտ, խմելու ջուր, քնանալու՝ ճաշելու սենեակ, փրկուելու միջոց, պատասպարուելու տեղ, աշխատելու՝ ճաշելու՝ խաղալու՝ հանգստանալու ժամ, եւն.։ Կամ՝ սեռական աներեւոյթը իր լրացուցիչով միասին. — ջուր խմելու գաւաթ, փայտ ջարդելու կացին, հանգիստ պառկելու տեղ, դուրս դրկուելու ապրանք, եւն.։

Նկատ.— Աներեւոյթին այս սեռականը պէտք չէ շփոթել տրականին հետ, որ նոյն ձեռք ունի։ Երկու հոլովներու այս ձեռական նոյնութիւնը յաճախ երկդիմութիւններու տեղի կու տայ խօսքին մէջ։ Աներեւոյթին հոլովական այս ձեռք սեռական է, երբ բայանունի (կամ՝ անունի) զօրութեամբ յատկացուցիչ վերադիրն է այլ անունի մը (կամ իբր այդպիսին կ'ըմբռունի), որուն տեսակը ցոյց կու տայ. օրինակ՝ *ցանելու (ցանքի) ցորեն* (ո՛չ ալիւր շինելու կամ ծախելու), *ճաշելու (ճաշի) սենեակ* (ո՛չ հիւր ընդունելու կամ պառկելու), *աշխատելու (աշխատանքի) ժամ* (ո՛չ խաղալու կամ քնանալու), եւն.։

Աներեւոյթէն կազմուած այս սեռական վերադիրին համապատասխանող դիմաւոր նախադասութիւնը պէտք է յարաբերականով արտայայտել ըստ դերբային (այս պարագային՝ անոր բայական զօրութեան) պահանջած խնդրառութեան. այսպէս՝

*Խմելու ջուր
Ջուր խմելու գաւաթ
Պառկելու, պատասպարուելու տեղ
Ասոնք դրկուելու ապրանքներն են
Հաւնելու վարմունք մը չէ ասիկա
Գոհ մնալու յաջողութիւն մը չունեցանք
Ջուր փոխադրելու աման մը չունէինք մեր ձեռքը
Մեր պատասպարուելու տեղը շատ յարմար էր
Քովս խօսելու մարդ մը չկար*

*Ջուր, գոր կը խմեն.
Գաւաթ, որով ջուր կը խմեն.
Տեղ, ուր կը պառկին, ուր կը պատասպարուին.
Ասոնք այն ապրանքներն են, որ պիտի դրկուին.
Ասիկա այնպիսի վարմունք մը չէ որուն հաւնիս.
Չունեցանք այնպիսի յաջողութիւն մը, որմէ գոհ մնայինք.
Մեր ձեռքը չունէինք աման մը, որով ջուր փոխադրէինք.
Ծատ յարմար էր այն տեղը, ուր պիտի պատասպարուէինք.
Քովս մարդ մը չկար, որուն հետ խօսէի, եւայլն.։*

Անբեւեռոյթի այս հոլովական ձեւին տրականի առումով գործածութեան օրինակները եւ սեռականի հետ բաղդատութիւնը կը տեսնենք համապատասխան բաժնին մէջ:

Որակականի կարգէն են նաեւ՝ տեսակի յատկութիւն նշող զանազան անուններու սեռականները՝ վերադիրի մը ընկերակցութեամբ, ինչպէս նաեւ ժամանակի միութիւններու սեռականները՝ քանակական վերադիրի մը կապակցութեամբ:

Երկրորդ կարգի տոմսակ, նոր ձեռի հագուստ, տարբեր տեսակի ապրանք, վերին աստիճանի իմաստութիւն, միջին տարիքի մարդ, զանազան գոյնի կտորներ, այլ կերպի վարմունք, եւն.— **Երեք ամսուան (եռամսեայ) շրջան, բազում տարիներու վաստակ, քսան տարուան գինի, երկու ժամուան ճամբորդութիւն, երկար օրերու սպասում, եւն:**

Մասնական առում.

Սեռական անունը իր յարաբերակից եզրին մասնական վերաբերութիւնը ցոյց կու տայ, երբ այս վերջինը կը ներկայանայ իբրեւ մէկ բաժինը քանակական ամբողջութեան մը: Սեռական անունին հետ այս յարաբերութեամբ կը գործածուին չափ ու քանակ ցոյց տուող անուններ կամ դերանուններ, ինչպէս նաեւ գոյականաբար գործածուած որակականներ. այսպէս՝

Այս կտորին մեղրը քսան լիբանանեան կ'արծէ.— **Զօրաբաժնին երկու վաշտը թշնամիին աջ կողմը բռնեց.**— **Գինիին մէկ շիշը (մէկ շիշ գինին) համարժէք է չորս շիշ քացախի.**— **Այս նկարներուն ո՞րը գեղեցիկ է.**— **Մեր մէկը ձեր տասնին հաւասար է.**— **Ապրանքին շատը փճացաւ.**— **Ասոնց իրաքանջիւրը.**— **Աշակերտներուն մէկ մասը.**— **Զեր քաջը առաջ թող գայ.**— **Պտուղներուն փտածները նետեցինք.**— **Աշակերտներուն յաջողագոյնները զատեցինք.**— **Սոխին անոյշը, թուրքին քնքոյշը չ'ըլլար.**— **Քաջերուն քաջը.**— **Վատին վատը.**— **եւայլն, եւայլն:**

Նկատ.— Իր այս յարաբերութեամբ սեռական անունը, վերադիրի յատկութենէն աւելի, կցորդ խնդրի գօրութեամբ կ'ըմբռնուի եւ, իբր այդպիսին, բառական սերտ կապակցութիւն մը կը կազմէ իր գլխաւոր եզրին հետ: Եւ իրապէս այս սեռական լրացուցիչը ընդհանրապէս կը համապատասխանէ բացառական կցորդ խնդրի մը. այսպէս՝

Ձեր անմեղը = ձեզմէ անմեղը (ձեր մէջէն անմեղը, անմեղն ի ձեզ). **Աշակերտներուն յաջողագոյնը = աշակերտներէն յաջողագոյնը.** **Անոնց իրաքանջիւրը = անոնցմէ իրաքանջիւրը.** **Այս ծաղիկներուն ո՞ր մէկը = այս ծաղիկներէն ո՞ր մէկը.** **Պաշարին մէկ մասը = պաշարէն մաս մը.** **Անոնց երկուքը = անոնցմէ երկուքը. եւայլն:**

Ենթակայական առում.

Սեռական անունը, վերադրուելով դերբայներու եւ բայանուններու, խօսքին մէջ կը դառնայ կողմնակի ենթակայ՝ իբրեւ եղելութեան մը դերակատարը: Այսպէս՝

Աշակերտներուն արձակուելու պահն է (այն պահը, երբ աշակերտները կ'արձակուին).— Մեր ըսածը չհասկցաք (ինչ որ մենք ըսինք).— Ձեր խօսելիքը գիտենք արդէն.— Ամպին գոռալը անձրեւի նշան է.— դաւաճանին սպաննուած օրը.— Դեսպանին երթալիք տեղը.— Յիսուսի ծնունդը (ծնիլը).— Լուկոսի նահանջը.— Թշնամիին փախուստը.— Հօր սերը (սիրելը).— Մօր օրհնութիւնը, *եւայլն* :

Առարկայական առում.

Դերբայներու եւ բայանուններու վերադրուած սեռական անունը կը դառնայ կողմնակի խնդիր՝ ներկայանալով իբրեւ գործողութեան մը առարկան: Օրինակ՝

Ամէն բանի քննադատելը իմաստութիւն չէ (ամէն բան քննադատելը, — որ նախընտրելի է գրական լեզուի մէջ). — Տիեզերքի ստեղծող Աստուածը (տիեզերքը ստեղծող). — Աշխարհի փրկիչը (աշխարհը փրկողը,) Իչ ձեւը աւելի գործածական է իր դերբայական առումովը). — Հիւանդին խնամքը (հիւանդը խնամելը). — Հայրենիքին կարօտը մաշեցուց մեզ (կարօտը դէպի հայրենիք, հայրենիքը կարօտնալը). — Աստուծոյ պաշտամունքը (զԱստուած պաշտելը). — Հօր սերը (սէր առ հայր, զհայր սիրելը). — Փառքի ձգտումը (դէպի փառք ձգտիլը):

Նկատ.— Միեւնոյն բայական անունին սեռական վերադիրը կրնայ ըմբռնուիլ թէ՛ ենթակայական եւ թէ՛ առարկայական առումով. այսպէս՝

Կապակցութիւն	ենթ. առում	առարկ. առում
<i>Մեռելին թաղումը</i>	<i>մեռելին թաղուիլը</i>	<i>մեռելը թաղելը</i>
<i>Տղոց կրթութիւնը</i>	<i>տղոց կրթուիլը</i>	<i>տղաքը կրթելը</i>
<i>Հօր սէրը</i>	<i>հօր սիրելը</i>	<i>հայրը սիրելը</i>
<i>Թշնամիին վախը</i>	<i>թշնամիին վախնալը</i>	<i>թշնամիէն վախնալը</i>

Ոստքի ընդհանուր իմաստէն է որ պիտի հետեւցուի սեռական անունին քերականական դիրքը:

Բացայայտչական առում.

Սեռական անունը, փոխանակ ուղղականի, երբեմն այլ անունի մը վրայ կը դրուի բացայայտիչ վերադիրի դերով. այսպէս՝

Դարալագեազի գաւառ	<i>փոխանակ</i>	Դարալագեազ գաւառ-ի
Հրէաստանի աշխարհ	<i>փոխանակ</i>	Հրէաստան աշխարհ-ի
Ապրիլի ամիս	<i>փոխանակ</i>	Ապրիլ ամիս-ի
Բարտիի ծառ	<i>փոխանակ</i>	Բարտի ծառ-ի
Հայոց ազգը	<i>փոխանակ</i>	Հայ ազգը-ի
Հայու աղջիկ	<i>փոխանակ</i>	Հայ աղջիկ-ի
Տաճկի զինուոր	<i>փոխանակ</i>	Տաճկի զինուոր-ի

Սեռական հոլովի կիրառութեան այս բոլոր այլազան օրինակներէն վերջ հարկ է հաստատել որ, ի՛նչ ալ ըլլայ կապակցութեան եզրերուն ներքին տրամաբանական յարաբերութիւնը, սեռական անունը, իր յարաբերակից եզրին վերաբերմամբ, ընդհանրապէս կը պահէ վերադիրի (այս կամ այն բնոյթի) իր քերականական պաշտօնը:

(Հասկ, 1963 Յունուար, թիւ 1, էջ 17-21:)

ՏՐԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ

Ա. — Արդի տրականը իր էական նշանակութեամբ ցոյց կու տայ ա՛յն «յանգման առարկան, այսինքն այն անձը կամ իրը, որին իբրեւ մի նպատակի դիմում, մօտենում, մատուցում է մի բան, կամ որին ուղղում, անցնում է գործողութիւնը (մատուցման տրական)». օրինակ՝ ես մօտեցայ սեղանին. նա աղքատին փող տուա: (Մ. Աբեղեան):

Տրականին այս նշանակութիւնը սկզբնապէս ըմբռնուած է մէկուն բան մը տալու յարաբերութեամբ եւ «տրական» անունանունին ալ կը համապատասխանէ արդէն այս յարաբերութեան՝ ծագած ըլլալով «տալ» բային «տուր» արմատէն (մենք տեսանք արդէն որ անջատական լեզուներէն ոմանք շարահիւսական այս յարաբերութիւնը կ'արտայայտեն՝ անունին առընթերադրելով «տալ» բառը իբրեւ կցորդ՝ ձեւով):

Տրականին այս նշանակութիւնը, ըստ էութեան չի կրնար հարկաւ աշխարհաբարով սկսած նորութիւն մը եղած ըլլալ: Բայց արդի տրականը շարահիւսական այս յարաբերութեամբ շատ աւելի ընդարձակ կիրառութիւն ունի քան զբարարի պարզ վերջահոլով տրականը: Այս վերջինը, յիշուած յարաբերութեամբ, անձ նշող անուններուն միայն յատուկ էր ընդհանրապէս, մինչ աշխարհաբարի տրականը նոյն յարաբերութիւնը կը տարածէ նաեւ իրերու եւ երեւոյթներու անուններուն վրայ (հասնիլ ընկերներուն, հասնիլ կառքին, հասնիլ դիրքի, աստիճանի, յաջողութեան): Իսկ ասիկա գլխաւորաբար ա՛յն պատճառով, անշուշտ, որ արդի տրականը ո՛չ միայն բնական ժառանգորդն է զբարարի վերջահոլով տրականին շարահիւսական դերին, այլ նաեւ ընդհանրապէս կը փոխարինէ ա՛յն նախդրիւ հոլովները, որոնք տրականի առարկայական առում ունին եւ որոնցմէ ոմանք կը գործածուին նաեւ իրերու եւ երեւոյթներու անուններուն յարաբերութիւնները նշելու համար. այսպէս՝ դառնալ, հաւատալ ի լոյս (= լոյսին). հայիլ յերկինս կամ ընդ երկինս (= երկնքին). կապել ընդ մացառն (= մացառին). եւն.:

Սակայն Այտընեան դիտել կու տայ որ պարզ տրականին կիրառութեան այս ընդլայնումը (առ հասարակ նախդրիւ տրականներուն փոխարինութեամբը) իր մեկնակէտը ունի զբարարի օրինակներուն վրայ իսկ: Իր «Քննական Քերականութիւն Արդի Հայերէն Լեզուի»

նշանաւոր երկին ուսումնասիրական յառաջաբանին մէջ (էջ 107), խօսելով գրաբարի խնդրառութեան մասին (աշխարհաբարի հետ բազմապատկեամբ) գիտուն հայկաբանը կ'ըսէ. «Խնդրատրթեան մէջ նշանատր է պէսպէս նախդիրներու տեղ պարզ (վերջահողով) տրակաւնի գործածութիւնը, որ նոյնպէս արդի լեզուի յատկութիւններէն է...» Եւ կու տայ օրինակներ Բիւզանդէն, Զգօնէն, Փարպեցիէն, որոնք ժամանակի ժողովրդական լեզուին տարրերն ու ձեւերը գործածելու հակամէտ հեղինակներ են: Ահաւասիկ մէկ մասը՝ այդ օրինակներուն. — Միմեանց յարձակէին. առաքէր սպարապետին, չոգան տարան գրոյց նմա, նոքա դեռ որսոյ պատրաստեալ էին. տանէին Եդիպի. հաւատացէք լուսոյ. ցիր եւ ցան արկից ձորոցդ եւ դաշտացդ. էր մօտեալ օտար իշխանաց. երեկոյին պաշտամանն պատրաստէին, նա կազմէր յարձակմանն, այնպիսի մեծ կրակի ձեռն ձգել. *եւն. եւն.* :

Այս օրինակներէն վերջ Այտընեան կ'աւելցնէ. «Շշտագոյն գրատրի մէջ ալ երբեմն կը գտնուի՝ հասին նմա, եհաս մանկանն. տանել նմա. *եւայլն*»:

Ինչպէս կը հետեւի, գրաբարի ցանցառ օրինակներուն վրայ տեսնուած յանգման առարկայական խնդիրի այս յարաբերութիւնը, արդէ տրականը ընդհանրացուցած է թէ՛ անձ, թէ՛ իր նշող անուններու վրայ:

Սակայն արդէ հայերէնին մէջ տրականի հոլովական ձեւին կիրառական դաշտը շատ աւելի ընդարձակուած է շարահիւսական նորանոր յարաբերութիւններով, որոնք այլեւս համապատասխան չեն այդ հոլովին բուն նշանակութեան: Ասիկա արդիւնքն է գրաբարի հոլովական ձեւերուն վրայէն նախդիրներու կորուստին, որով կարգ մը նախդրիւ հոլովներու կազմէն մնացած է միայն վերջահոլով տրականը՝ առանց սակայն հրաժարելու իր երբեմնի շարահիւսական նշանակութենէն. օրինակները կը տեսնենք քիչ մը անդին:

ՏՐԱԿԱՆԻՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. — Տրականը առարկայական առումով.

Ա. — Տեսանք արդէն որ այս առումով տրական անունը յանգման* խնդիրն է այն բայերուն, որոնց նշած եղելութիւնը դէպի անձ կամ իր (առարկայ) դիմում, յարում կամ, ընդհանուր առմամբ, հակում ցոյց կու տայ:

Նկատ.— Դէպի տեղ մը (պարագայ) դիմում, ընթացք նշող բայերու յանգման պարագայական խնդիրը արդի հայերէնի մէջ կը դրուի հայցականի ձեւով, որ կը համապատասխանէ թին նախդիրով անորոշ հայցականին (նախդրի տրական). որով՝

*) Յանգման խնդիր կը կոչուին խօսքի իմաստին (կամ որ նոյնն է՝ բային նշանակութեան) այն լրացումները, որոնց ուղղակի կը յանգի բային արտայայտած եղելութեան ընթացքը անմիջականօրէն կամ երկրորդաբար: Այս մասին ատկի հանգամանօրէն՝ երբ կը խօսինք խօսքի անդամներու պաշտօններուն եւ փոխադարձ յարաբերութեանց մասին:

Յանգման պարագայ՝ ո՛ր,— Ուսուցիչները Հայաստան մեկնեցան.— Մէկ ժամէն գիտլ կը հասնինք.— Մօրը գիրկը նետուեցաւ, եւն. (տե՛ս Հայցականի բաժինը):

Յանգման աւարկայ՝ ինչի՞ն, որո՞ն, — Հայաստանին մեր կարօտը հաղորդեցէք եւ ըսէք որ իր պանդուխտ զաւակները հայրենադարձի իր կոչին կը սպասեն.— Երեսնիս գիտլին դարձուցինք.— Երախան մօրը գրկին կը կարօտի.— Կարօ՞ն ընկերոջը ուսին զարկաւ.— Ապտակ մը փակցուցի բերնին. *եւն. եւն.*):

Այս տրական խնդիրը, բերականութեան դասազրքերու մէջ, ընդհանուր անունով մը բնութեան խնդիր կոչուած զանազան հոլովներով լրացումներու շարքին մէջ կը մտնէ, սակայն իր շարահիւսական առանձնայատուկ նշանակութեամբ մասնաւորելու համար՝ զայն կոչած են մատուցման բնութեան խնդիր: Բայց մեզի կը թուի թէ այս անուանումը այնքան ալ չի պատշաճիր այս տրական խնդրի արդի բազմերանդ նշանակութեան: Այս տրական խնդիրը, պահելով հանդերձ իր հիմնական նշանակութիւնը, զանազան բայերու հետ իր կիրառութեանց մէջ, յարաբերութեան զանազան եղանակաւորումներ կը ստանայ. այսպէս՝

Պատմութիւնը այս ճշմարտութիւնը կ'աւանդէ մեզի.— Օձը կաթի հոտին կու գայ.— Ամէն ինչ խօսեցաւ մեզի.— Ասիկա կը բաւէ մեզի.— Ուսուցիչը աշակերտին բարկացաւ.— Այս փոքրիկը քրոջը կը մմանի.— Յետոյ այդ պարագան յիշեցուր ինձի.— Գիւնին քացախի վերածուեցաւ.— Մենք ընդդիմացանք իրեն.— Քիչ առաջ եղբորդ հանդիպեցայ.— Առաջնորդը Գաւառական Ժողովին կը նախագահէր.— Դժուար է մեզի ձեր առաջարկը ընդունիլ.— Թշնամիին կը մնայ իր կորուստը ողբալ.— Ամօթ է ձեզի այդպէս վարուիլ, *եւն. եւն.*:

Ինչպէս կը տեսնուի, այս խնդիրը կարելի չէ միշտ մատուցման յարաբերութեամբ ըմբռնել, այլ, ընդհանրապէս, եղելութեան հակումովը՝ իր մեկնակէտէն դէպի առարկայ (որ ըսել է՝ բային նշանակութեան հակումովը ենթակայէն խնդիր): Եւ ասոր համար ալ մենք պիտի նախընտրենք այս խնդիրը կոչել հակման բնութեան խնդիր:

Ըսինք արդէն որ այս խնդիրը բային յանգման առարկան կը նշէ: Իբր այդպիսին, անանցողական բայերու հետ (չեզոք եւ կրաւորական), անմիջական եւ անհրաժեշտ լրացումն է անոնց, օրինակ՝

Ծովը ինկողը օձին կը փաթթուի.— Այս արահետը մայր ճամբուն կը միանայ.— Կը հաւատամ մեր ժողովուրդի դիմադրական կորովին.— Սա տեսարանին նայեցէք.— Այլեւս ընտելացանք մեր նոր միջավայրին.— Ֆետայիները կոտի կը պատրաստուէին.— Գիւնին քացախի փոխուեցաւ.— Երկու ինքնաշարժեր իրարու զարնուեցան:

Հետեւիլ մէկուն. յարիլ, ձգտիլ իտէալի մը. հնազանդիլ, ընդդիմանալ մէկուն. Սկսիլ, ձեռնարկել գործի մը. Չարմանալ բանի մը. Բարկանալ, նախանձիլ, խղճալ մէկուն. պատշաճիլ բանի մը. *եւն. եւն.*:

Իսկ անցողական (ներգործական եւ պատճառական) բայերու վերաբերմամբ այս խնդիրը կը ներկայանայ իբրեւ երկրորդ լրացում՝

առաջնութիւնը ջնջելով կրող խնդրին (սեռի խնդիր): Իբր այսպիսին՝ այս խնդիրը կամ դարձեալ անհրաժեշտ լրացում մըն է, զոր բային նշանակութիւնը ըստ ինքեան իսկ կը պահանջէ, կամ ըստ հարկի լրացում մըն է, որ սակայն իր տուեալ կիրառութեամբ անհրաժեշտ լրացման մը վարկը ունի՝ օրինակ՝

Պատմութիւնը այս դասը կու տայ մեզի.— Իր ամբողջ հարստութիւնը ազգին կտակեց.— Վարուժան իր «Պատգամատրներս» քերթուածը Ահարոնեանին ձօնած է.— Յանձնարարեցէք իրեն հրաժարիլ այդ ձեռնարկէն.— Այս հարցը ժողովին կը ներկայացնենք.— Այս պարագան կը յիշեցնեն ատենապետին.— Մայրը կաթ կը խմցնէր փոքրիկին.— պարտիզպանին յօտել տոհմնք ծառերը.— Ներգործական է կազմուած պատճառական բայերուն այս տրական խնդիրը, խօսքին մէջ միշտ նոյնը պահելով հանդերձ իր քերականական յարաբերութիւնը, նոյն այդ բայերուն բառական նշանակութենէն իսկ ծագող տրամաբանական հետեւութեամբ մը, ենթակային ներգործութեամբ եղելութիւնը՝ կատարող անձը կամ անձնաւորեալ առարկան ցոյց կու տայ՝ այսպէս՝

Ա՛յ տղայ, անունդ Ասագ.— քեզ կերցնեմ մեղր ու կարագ (ես կերցնեմ՝ դուն ուտես).— Հայր Գարեգին Աստուածաբանութիւն կ'ուսուցանէ Ընծայարանի սաներուն (սաները կ'ուսանին).— Մայրը փոքրիկին հաւաքել տուա գետինը թափած առարկաները (փոքրիկը հաւաքեց). *եւն.* : Նամակ մը գրեցի եղբորս.— մեր ապրանքները անոնց ծախեցինք.— Այդ կտորը Տիգրանին կարդա՛.— Սեղանը Քեզի բաշէ.— Այս գործը ձգէ ինձի. *եւն.* :

Այս խնդիրը յաճախ կարելի է գանց ընել խօսքի մէջ, երբ մեզ շահագրգռողը բուն իսկ եղելութիւնն է եւ ո՛չ թէ միջնորդաբար գայն կատարողին ինքնութիւնը, օրինակ՝

Տուն մը շինել տոհմնք (ո՛վ կ'ուզէ շինած ըլլայ).— Հայր Գարեգին Աստուածաբանութիւն կ'ուսուցանէ.— Պարտեզին ծառերը յօտել տոհմնք. *եւն.* :

Հարկ է դիտել տալ, սակայն, որ խնդրոյ առարկայ տրական լրացուցիչը միշտ ալ ենթադրել կու տայ իր զօրութենական ներկայութիւնը՝ թէեւ անորոյ ինքնութեամբ մը:

Ծանօթ 1.— Այս տրական լրացուցիչով կը կազմուին շարք մը յարադրեալ բայեր եւ բայական ասոյթներ, որոնք իբր այլպիսին, բառական միութիւններ կը կազմեն եւ խօսքի վերլուծման մէջ չեն տարբադատուիր իբրև առանձին մասեր.

Խելքի գալ (զգաստանալ), աչքի գարնել՝ իյնալ (ուշադրութիւն գրաւել), ճամբու գալ (ուղիուի), ոտքի ելել (կանգնիլ), ուշքի բերել, գրի առնել, հաշուի առնել, ձեռք-ձեռքի տալ, գլուխ-գլխի տալ, երես-երեսի գալ, եւն. եւն.:

Ծանօթ 2.— Գրաբարի մէջ կարգ մը ներգործական բայեր իրենց անհրաժեշտ լրացուցիչը (սեռի խնդիր կամ կրող խնդիր) տրականով կը պահանջեն, ունենալով միանգամայն իրենց համապատասխանող կրողի գործածութիւնը (բան իշխե բարկութեան — բարկութիւն իշխի ի բանէ): Այդ կարգէն բայեր աշխարհաբարի մէջ եւս տրականով կ'առնեն իրենց անհրաժեշտ խնդիրը.— Դաւիթ Բէկ յաղթեց թուրքերուն — Թուրքերը յաղթուեցան Դաւիթ Բէկէն.— Կարկուտը վնասեց արտերուն — Արտերը վնասուեցան կարկուտէն: Եւ այսպէս՝ տիրել-տիրուի, նայիլ-նայուի, սպասել-սպասուի, խնայել-

խնայուիլ, եւն.: Բայց որովհետեւ բազմաթիւ չեզոք բայեր եւս տրական լրացուցիչ կը պահանջեն (այս պարագային՝ բնութեան խնդիր),— ինչպէս՝ յարիլ տեսակէտի մը, միանալ ճակատի մը, հնազանդիլ, անաստել ուսուցչին. հետեւիլ, ծառայել, աշակերտիլ մէկում, զարմանալ եղելութեան մը, պատշաճիլ, ընտելանալ միջավայրին, եւն. եւն.,— տրական սեռի խնդիր առնող ներգործականները նոյնացում են ասոնց հետ եւ ընդհանրապէս «այս բայերը մեր մէջ չեզոք համարուած են», իսկ հարկաւ իրենց խնդիրն ալ բնութեան խնդիր: Բայց, թէեւ միշտ դիտին չըլլայ վճռապէս ճշդիլ այս կարգէն բայերու սեռը, այսու հանդերձ այս ընդհանրացումը կը խանգարէ ներգործական բայերու զատորոշ ըմբռնումը: Ընդհանուր առմամբ ներգործական են այն բայերը, որոնց համապատասխան կրատրականով արտայայտուած նախադասութիւններուն մէջ՝ ներգործականին ենթական կ'ըլլայ ներգործող խնդիր, իսկ կրող խնդիրը (սեռի խնդիր) կրող ենթական, ինչպէս վերեւ տրուած փոխադարձ օրինակները ցոյց կու տան (Գաւթի Բէկ յաղթեց...):

Այս մասին խօսելու առիթ կ'ունենանք դարձեալ շարահիւսական յարաբերութիւններու բաժնին մէջ:

Մանօթ 3.— Արեւելահայերէնի մէջ ներգործական բայերու սեռի խնդիրն հոլովական կիրառութիւնը մերիճէն կը տարբերի անձ կամ անձի վարկով իր ճշող որոշեալ անուններու վերաբերմամբ, որոնք մեր հայցականին դիմաց տրական ձեւով կը սորոխն: «Տրականն իբրեւ հայցական (հայցական տրական) ցոյց է տալիս կրող անձը. կամ ընդհանրապէս որեւէ առարկայ. լինի մարդ, կենդանի թէ իր, որ կրում է անցողական բայերի գործողութիւնը եւ մտածում է իբրեւ անձ (ո՞ւմ հարցի պատասխան) եւ ոչ իբրեւ իր, բան (ի՞նչ, ի՞նչը հարցի պատասխան)» (Մ. Աբեղեան): Օրինակ՝

Անձի առում

ա). Ամէն մարդու արժանաւորութեան համեմատ կը պատուեն:

Սոխակը սիրում է վարդին:

Ուզում էր հէնց անի որ սարերին, ձորերին էլ լացացնի:

Իրի առում

բ). Նա հինգ մարդ տեսաւ:

Սոխակը վարդ է սիրում:

Սարեր ու ձորեր շատ ենք տեսել:

Հոլովական կիրառութեան այս զարտուղուժիւնը (տրական ձեւի գործածութիւն) հարկաւ ծագում առած է, — ինչպէս դիտել կու տայ Աբեղեան՝ եւս, — ենթակայի եւ սեռի խնդրի միաձեւութենէն յառաջ գալիք իմաստի շփոթութիւնը վանելու մտահոգութենէ մը: «Որովհետեւ հայերէնում հաստատուն բառադասութիւն չկայ» եւ Հոլովական նոյն ձեւով տրուած այդ երկու եզրերուն փոխադարձ յարաբերութիւնը կրնայ անորոշ մնալ. այսպէս՝ Տիգրանը տեսաւ Վարդանը խօսքի մէջ չի հասկացում ենթական եւ կրող խնդիրը»: Եւ հետեւաբար, տուեալ երկու եզրերուն քերականական ինքնութիւնը երեւան հանելու համար, արեւելահայերէնը աւելի յարմար դատած է ըսել՝ «Տիգրանը տեսաւ Վարդանին» կամ «Տիգրանին տեսաւ Վարդանը» ըստ հարկի:

Սեռի խնդրին այս տրական ձեւը խօսակցական արեւմտահայերէնի մէջ եւս շատերու բերնէն լսելի է արդէն: Սակայն հարկ է գիտնալ որ անոր կիրառութիւնը այնքան ալ պարզ ու վճռական կանոններու ենթակայ չէ: «Յաճախ դժուար է իմանալ թէ կրող խնդիրը տրական՞ն պիտի դնել թէ ուղղական, թէ երկու ձեւն եւս անխտիր կարող են գործածուել. (Մ. Աբեղեան):

Յամենայն դէպս, ինչ որ ալ ըլլայ սեռի խնդիր (կրող խնդիր) եզրին հոլովական ձեւը, անիկա ըստ էութեան, այսինքն՝ ըստ իր շարահիւսական նշանակութեան, հայցական է միշտ: Արդէն Գուրգէն Սեւակ այս տրականաձեւ հոլովը հայցականին պարագայական՝ մասնաւոր մէկ ձեւը կը նկատէ: (Այս մասին աւելի ընդարձակ ծանօթութիւններու համար դիմել՝ Արեղեանի «Աշխարհաբարի Շարահիւսութիւն»ին եւ Գ. Սեւակի «Ժամանակակից Հայոց Լեզուի Դասընթաց»ին համապատասխան բաժիններուն:)

Բ.— Բային այս տրական խնդիրը իր առարկայական առումը կը պահէ նաեւ՝

Իբրեւ լրացուցիչ ճայնարկութիւններու, որոնք, բայական թաքուն կարողութեամբ, նախադասութեան համազօր տարրեր են.

Վա՛յ կեղծաւորներուն. երանի՛ հոգիով աղքատներուն.— Փա՛ոք մեծագօր կեանցադին ասպետական դարերուն:

2.— Տրականը պարագայական առումով

Արդի հայերէնին տրական ձեւը, իբրեւ արդիւնք նախդիրներու կորուստին, զանազան շարահիւսական յարաբերութիւններ ստացած է, որոնք ընդհանուր առմամբ կը պահեն համապատասխան նախդրիւ հոլովներուն նշանակութիւնները:

Ա.— Տրականը ներգոյականի նշանակութեամբ պարագայական խնդիր է բային, երբ ցոյց կու տայ եղելութեան տեղը կամ ժամանակը:

ա) Տեղի առում.— Այս տրականաձեւ ներգոյականը առաւելաբար յատուկ է արեւելահայերէնին եւ մանաւանդ բարբառներուն. օրինակ՝

Հայրս տանն է.— Էշն ինչ գիտէ՝ մէջքին ինչ կայ.— Ծնօտին աղուամազ բուսեր է արդէն.— Աչքը ինկաւ ծնկանը դրուած գրքին.— Ես հաստատ կը մնամ իմ վճռին.— Ծանապարհի կիսին միտքը փոխեց.— Կոտի միջին տանձ ու խնձոր չեն ծախում.— Լաւ եզր լծի տակին կ'երեսայ.— Ծրագն առաջիդ դրած է.— Մեր դրանը խնկի ծառ.— Ծիտն է ծառին, հաւն է թառին, եւն. եւն.:

Այս հոլովաձեւը ընդհանուր առմամբ կը ծագի գրաբարի այն ներգոյականէն, որ ըստ ձեւի ի նախորդի վերջափոխով տրական կը կոչուի.— ի տան, ի քաղաքի, ի մտի:

Արեւմտահայերէնի մէջ տրականը իր այս նշանակութեամբ աւելի քիչ գործածական է.— Բոլորը ոտքի կեցած էին.— Թոռնիկը մեծ-հօրը ծուկինն անտած էր.— Մենք ալ հանդէսին էինք: Աւելի ընթացիկ է անձ նշող անուններու այս տրական ձեւը.— Երէկ գիշեր մեր դրացիներուն էինք.— Հրայրն ու Հրաչը երկու օր մեզի մնացին.— Այս երեկոյ Տիգրանեցց պիտի հաւաքուինք:

— Արեւմտահայերէնը այս հոլովին տեղ առաւելաբար կը գործածէ հայցականաձեւ ներգոյականը կամ — համապատասխան առընթերադիրով — խնդիր մը .

Հայրս տունն է.— Ծալակը ցախ ունէր.— Առջեւս մի՛ կենար (տե՛ս հայցականի համապատասխան բաժինը) :— Գիրքը ծուկկին վրայ դրուած էր.— Բերնին մէջ լեզու չկայ. եւն. :

բ) Ժամանակի առում.— Ներգոյականի նշանակութեամբ կը գործածուին ժամանակ նշող կամ իբր այդպիսին ըմբռնուած անուններու տրական ձեւերը :

Ժամանակին հասանք.— Կէսօրին, երեկոյին, կէս գիշերին, այս շաբթու, այս վայրկեանին պիտի մեկնին հիւրերը.— Ժամը հինգին ներկայ էին բոլորը.— Վարուժան ծնած է 1885-ին.— Գարնան կը վերադառնան ծիծառները.— Նոյն միջոցին ուրիշներ ներս մտան.— Գալ անգամին կը խօսինք այդ մասին.— Վարդավառին գիւղն էինք.— Լիբանանի մէջ եղանակը հաճելի է մեծ-պահքին.— Վերջին դասին բացակայ էիր.— Վերադարձիդ կը տեսնուիք դարձեալ.— Մանկութեանդ չարանճի էիր.— «Հաւատամք»ին մենք եկեղեցին էինք.— Այս օրին (այս ցուրտին, տաքին, անձրեւին) ո՛ր կ'երթաս. եւն. :

Այս ժամանակ նշող տրականը եւս ծագած է գրաբարի ներգոյականէն : Այս մասին լսենք Այտընեանի բացատրութիւնը . «Ասոնց գրաբարն է՝ ի ժամանակին, յաշնան, ի կէս գիշերի, ի զատկի, եւն. . ներգոյական հոլով : Անոր համար չ'ըսուիր տրականով՝ ժամանակուան հաստ, Այս շաբթուան կամ ատենուան շեկա» :

Ժամանակի առումով պարագայական խնդիր կ'ըլլայ նաեւ, մանաւանդ ժողովողին լեզուի մէջ, դիմորոշ յօդով գործածուելով .

Ներս մտնելուս (երբ ներս մտայ) բարեւեցի զինքը.— Ամէն դառնալուդ (ամէն անգամ որ դառնաս) դիտողութիւն մը կ'ընես.— Հոսկէ անցնելուն թող հանդիպին մեզի :

Արեւելահայերէնի մէջ մեր այս տրականաձեւ ներգոյականին կը համապատասխանէ անորոշ դերբայէն կազմուած ժամանակի ներգոյականը՝ մնայուն լիս վերջաւորութեամբ . , այսպէս՝ քնելիս, զարթնելիս (ի ննջել, ի զարթնուլ), հէնց լեռը բարձրանալիս. մէկ տեսնելիս՝ աղբէր ենք դառնում, եւն. : Լսենք այս մասին դարձեալ Այտընեանի բացատրութիւնը . «Այս աննախդիր ներգոյականին ծագումը բացայայտ կը տեսնուի միւս գաւառականներուն լուս, լուն աներեւոյթ ներգոյականին վրայ : Բայց գրաբար տեսանելոյս ձեւն որ անոնց մէջ լուս եղած է, այս ցեղին մէջ լիս կը հնչէ ըստ սովորութեան : Բաց ասկէ՝ ս յօդն անբաժին եւ ընդհանուր եղած է այդ դերբային վրայ, եւ ամէն դէմքի եւ ամէն դէպքի մէջ անփոփոխ կը մնայ» (տե՛ս «Նախաշաւիղ» . էջ 204) :

Բ.— Անորոշ դերբային եւ քանի մը անուններու տրական ձեւը, որ իրապէս բացառականի նշանակութիւն ունի, ստացական դիմորոշ

յօղով կը գործածուի իբրեւ պատճառի պարագայական խնդիր․ օրինակ՝

Ծփոթելուն (ի շփոթելոյն) լեզուն կապուեցաւ․— Ձիւնքը շատ սիրելու շատ կը մտահոգուիմ իրմով․— Ծատ խաղաղասէր ըլլալնուդ աշխատանքի ժամանակ չէք գտներ․— Վախուն մարեր է․— Աստուծու սիրուն խնայեցէք այս փոքրիկին․—

Այս ձեւը, որ առաւելաբար ժողովրդական լեզուին յատուկ է, Այտընեան կը կոչէ աննախդիր բացատրական:

Գ.— Պարագայական խնդիր են նաեւ այն տրական անունները (կամ իբր անուն գործածուած տեսակներ), որոնք իրենց բառական նշանակութեամբ իսկ արժէքի յարաբերութիւն ցոյց կու տան համապատասխան բայերու հետ գործածուելով․

Այս կտորը քանի՞ գնեցիր․— Մեղը քսան ոսկիի առի․— Ես քեզի տասնըվեցի կու տայի․— Նարինջին քիլօն քառասուն դրուշի առինք․— Այս ապրանքը մեզի սուղի նստաւ․ *եւն*․:

3.— Տրական խառն առումով

Տրական խնդիրը, ընդհանրապէս պահելով հանդերձ իր առարկայական բնոյթը, կրնայ այս կամ այն աստիճանի պարագայական հակում ցոյց տալ: Այսպէս՝

ա) **Տրականը ցոյց կու տայ այն առարկան**, որուն համար կամ որու հաշւոյն կ'արտայայտուի եղելութիւնը․

Ուրիշին (ուրիշին համար) փոս մի՛ փորեր․— Կուտը մեր բակը կ'ուտէ՛ հակիթը անոնց կ'ածէ․— Հիւրերուն սեղան պատրաստեցին․— Ոչխարին դմակը բեռ չէ իրեն․— Դարտ անողին դարտ չի պակսիր, քէֆ անողին քէֆ չի պակսիր․ *եւն*․:

բ) **Տրականը պարագայական հակում կը ստանայ նաեւ**, երբ ցոյց կու տայ այն նպատակը, որուն կ'ուղղուի կամ որուն համար կը կատարուի եղելութիւնը․

Դատաստանի (դատաստան ընելու համար) նստան․— Ծաշի գացին․— Ջորի դրկեցինք զինքը․— Ժողովի կանչուեցան:— Մեր հիւրը ուղարկելու (համար) գացած էինք․— Ընկերներս տուն մտան հանգստանալու․— Եղբայրս Ֆրանսա գնաց ուսանելու․— Ժամանակ չունիմ ձեզմով զբաղելու:

գ) **Տրական խնդիրը**, որոշ բայերու հետ, կրնայ ըմբռնուիլ իբրեւ համարժէք սեռական անունի մը եւ տեղական առընթերադիրի մը կապակցութեան․

Մտիք առէք էն դուշին — Ոտը դրել է փուշին․— Եփած ապուրին պաղ ջոր չեն թափեր․— Արելը մեր պատշգամին ինկած էր․— Խոտը սալին բարձած էին․ *եւն*․:

Ինչպէս օրինակները ցոյց կու տան այս տրական խնդիրը կարելի է ըմբռնել նաեւ պարագայական առումով:

4.— Տրականը իբրեւ կցորդ խնդիր

Սակայն խօսքին մէջ տրական անունը ուղղակի բային կապուած լրացուցիչ մը չէ միշտ: Տրականը, իբրեւ կցորդ խնդիր, կրնայ լրացուցիչ ըլլալ նաեւ քերականական այլ տեսակներու, որոնց հետ բառական միութեան համազօր կապակցութիւններ կը կազմէ: Այսպէս՝

ա) Մականուններու հետ, որոնք բայահաղորդ տարրեր են, եւ դերբայներու հետ, որոնք թէ՛ մականունի եւ թէ՛ բայի զօրութեամբ տարրեր են: Ասոնց նկատմամբ այս լրացուցիչը կը պահէ իր առարկայական բնոյթը: Օրինակ՝

Յարգանքի արժանի, քաջալերանքի կարօտ, արեան ծարաւի, տեսնելու արժանի, աշխատելու անընդունակ, կոռուելու պատրաստ.— փառքի տեւջացող, գաղափարին զոհուած, Վահագնին նուիրուելիք, ժողովուրդին սիրելի, եւն.:

Այս կապակցութիւնները իրենց գլխաւոր եզրին զօրութեամբը մականուններ են անշուշտ եւ յաճախ ունին համապատասխան բարդ բառը. օրինակ՝ արեան ծարաւի = արիւնածարաւ. տեսնելու արժանի = (նոր բառով մը) տեսարժան, փառքի տեւջացող = փառատեւջ. եւն.:

բ) Առընթերադիրներու հետ (նախադրութիւն կամ յետադրութիւն).— գաղափարի համար, ըստ դաշինքի, առանց տրոնջալու, մեզի հետ, ձեզի դէմ:

Ասոնք խօսքի վերլուծման մէջ անլուծելի կապակցութիւններ կը մնան:

գ) Իբրեւ թուական անուն այլ թուականի մը հետ՝ քանակական համեմատութիւն նշելու համար. օրինակ՝ հարիւրին հինգ, տասնին մէկ, մէկին երեք. եւն.:

Այս կապակցութիւնը տարրեր լեզուներու մէջ տարբեր ձեւեր ունի. ինչպէս՝ գրաբար հինգ առ հարիւր. Ֆրանսերէն՝ Cinq pour cent (հարիւրին համար հինգ), թուրքերէն՝ եիզտէ պէշ (հարիւրին մէջ հինգ):

(Հասկ, 1963 Օդոստոս-Սեպտեմբեր, թիւ 8-9, էջ 480-486:)

ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ

Բացառականը ցոյց կու տայ եղելութեան մեկնակէտը, այսինքն այն առարկան կամ պարագան, որմէ կը մեկնի, կը բացուի ենթակային գործողութիւնը, որմէ այդ գործողութեամբ ծագում կ'առնէ, կը գատուի (ի բաց առնուլ) բան մը: Շարահիւսական իր այս նշանակութեամբ՝ բացառականը կը հակադրուի հայցականին եւ տրականին, որոնք ցոյց կու տան յանգման առարկան կամ պարագան, դէպի որը

կը միտի, կը յանգի եղելութիւնը: Բացառականին կիրառութիւնները, արդի հայերէնի մէջ, մեծազոյն մասամբ այս հիմնական նշանակութեան տարբեր եղանակաւորումներն են միայն:

Բացառական անունը խօսքին մէջ առարկայական կամ պարագայական խնդիր է բային, ինչպէս նաեւ կցորդ խնդիր քերականական այլ տեսակներու:

Բացառականը Առարկայական Առումով

1.— Բացառականը ցոյց կու տայ այն առարկան,

ա) որ ելակէտն է անջատման, հեռացման եղելութեան մը՝ նիւթական թէ բարոյական նշանակութեամբ.

Եղբորմէս նամակ ստացայ.— Այս նկարները որմէ՞ առիր.— Իրմէ լսեցինք այս լուրը.— Հայրս հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն.— Կտրիճ երիտասարդը խեղճ մանուկը փրկեց ստոյգ աղէտէն.— Այդ մարդէն բարիք չ'ըսպասուիր.

բ) կամ՝ որմէ զգացում մը, տպաւորութիւն մը կը ծագի.— Այդ անզգամը ո՛չ Աստուծմէ կը վախնայ, ո՛չ մարդոցմէ կ'ամչնայ.— Մեծերէն պատկառիլ գիտցէք.— Կեղծատրներէն զգուշանալ հարկ է, եւն.:

2.— Բացառականը ցոյց կու տայ այն առարկան, որմէ բան մը կը սերի կամ կը կազմուի.

Այդ ծաղիկը ո՛ր ածուէն փրցուցիր. Ասոնք մէկ հօրմէ են.— Գարեջուրը գարիէն կը պատրաստուի.— Մեղուն ծաղիկներու հիւթէն մեղր կը շինէ.— Ասիկա արծաթէ ձուլուած է.— Ջուրը թթուածիցէ եւ ջրածինէ կը բաղկանայ:

3.— ա) Բացառականը ցոյց կու տայ արտաքին կամ ներքին այն իրականութիւնը, որ կը ներկայանայ իբրեւ շարժառիթը եղելութեան մը՝ արտաքին թէ ներքին.

Տերեւները քամիէն կը խշխշային.— Խեղճը ցուրտէն մեռաւ.— Պզտիկ շարժումէ մը կը խրտշի.— Քու վարմունքէդ ես գետիմը մտայ.— Այսօր մեր բախտէն օդը արուած է.— Ամենէն անվնաս միջատէն իսկ կը վախնայ.— Անապատի տաքէն ու աւազէն կուրցան շատերը.— Օդիէն գինովցեր է.— Աչքերս լոյսէն շլացան.— Անոնք քու խօսքերէդ վշտացան:

Ծանօթ.— Այս բացառականը, որ տրամաբանօրէն պատճառական նշանակութիւն ունի ընդհանրապէս, քերականական գեոնի վրայ իր առարկայական առումը կը պահէ: Ասոր կը համապատասխանեն ձեռքէն, երեսէն կցորդ տարրերով՝ կազմուած կապակցութիւնները, որոնք պատճառի պարագայական առում կը ստանան պատասխանելով ինչո՞ւ, ի՞նչ բանի պատճառաւ կամ որո՞ւ շնորհիւ հարցումներուն.— Բունակալութեան ձեռքէն տատապիլ. մէկու մը երեսէն շահիլ, եւն.: Այս կապակցութիւններու երկրորդ եզրերուն, որոնք տունալ անուններու բացառական ձեւերն են, հոլովական գործիքները նուազած է, որով անոնք առընթերադիտի (նախադրութիւն) դեր առած են:

Անորոշ դերբայներու բացառական ձեւին պատճառական առումը՝ քիչ անդին:

բ) կամ կը ներկայացնէ կոահոււմի մը, հետեւութեան մը հիմքը՝ նախադրեալը.

Ձայնէն ճանչցանք զինքը.— իր դէմքին արտայայտութենէն զգացինք որ անհաճոյ բան մը պատահած է.— Իր վերապահութենէն կոահեցի որ համակարծիք չէ մեզի.— **Դէմքէն** կը հասկցուի ինչ տեսակ մարդ ըլլալը.— **Վրայէն** յայտնի է իր ազնուութիւնը.— **Ինչէ՞ն** գիտես ըլլալիքը, *եւն.* :

Ծանօթ.— Երբ պատճառի բացատրական խնդիր ունեցող բայը ներգործական սեռի վերածենք, առջ եկած խօսքի ձեւին մէջ բացատրական խնդիրը կ'ըլլայ ենթակայ, իսկ ենթական՝ կրող խնդիր (սեռի խնդիր). օրինակ՝ Ծառը տապալեցաւ փոթորիկէն — փոթորիկը տապալեց ծառը.— Ես ամչցալ քու վարմունքդ — քու վարմունքդ ամչցուց զիս (տե՛ս նաեւ յաջորդ յօդուածը):

4. — Բացառականը ցոյց կու տայ կրաւորական բայերու ներգործող խնդիրը, որ կը ներկայանայ իբրեւ մեկնակէտը եղելու-թեան եւ որ կը վերածուի ենթակայի, երբ խօսքը կ'արտայայտուի համապատասխան ներգործական բայով: Այսպէս՝

Լրտեսները ձերբակալուեցան ոստիկաններէն.— **Ոստիկանները** ձերբակալեցին լրտեսները — **Թրքական բանակը** ջախջախուեցաւ մեր կամաւորական գունդերէն.— **Մեր կամաւորական գունդերը** ջախջախեցին թրքական բանակը:

Ծանօթ ա).— Հարկաւ, ինչպէս օրինակները ցոյց կու տան, փոխադարձ վերածման պարագային, ներգործական բային ենթական կը դառնայ ներգործող խնդիր, իսկ կրող խնդիրը՝ կրող ենթակայ: Սակայն ներգործական բայով արտայայտուած որեւէ նախադասութեան կրաւորական ձեւի վերածումը տեսական կարելիութիւն մըն է: Հետեւաբար հարկ է նկատի ունենալ ներգործող խնդրին գործածական պատշաճութիւնը եւ չքոնազբօսել կանոնին կիրառութիւնը: Այսպէս՝ հետեւեալ օրինակներուն կրաւորական ձեւերուն մէջ ներգործող խնդիրները այդ պատշաճութիւնը չունին.

Միհրանը գաւաթ մը գինի խմեց — գաւաթ մը գինին խմուեցաւ **Միհրանէն**:— **Մենք** միայն պտուղ կերանք — **Միայն** պտուղ կերուեցաւ մեզմէ:

Ծանօթ բ).— Պէտք է զգուշանալ անջատական խնդիր պահանջող ներգործական բայերով (առնել, խլել մէկէն բան մը) արտայայտուած նախադասութիւնները կրաւորական ձեւի վերածելէ, որովհետեւ իմաստի երկիմութիւն առաջ կու գայ կամ, նոյնիսկ, կրաւորական նախադասութիւնը շրջուած իմաստով կ'ըմբռնուի: Այսպէս՝ «Սելճուքները Անին առին» նախադասութեան կրաւորական ձեւը, «Անին առնուեցաւ Սելճուքներէն» կրնայ հակառակ իմաստով առնուիլ, այսինքն թէ՛ ուրիշներ Անին առած են Սելճուքներէն: Այսպիսի պարագաներու մէջ բացայայտութիւնը պահելու համար հարկ է ներգործող խնդիրը փոխարինել առընթերադիր անուններով կազմուած կապակցութիւններով, ինչպէս՝ **Անին առնուեցաւ Սելճուքներու կողմէ:**

Ծանօթ գ).— Կարգ մը քերականներ (ինչպէս Այտընեան) կրաւորական ձեւով արտայայտուած նախադասութեան ներգործող խնդիրը կրաւորական բային սեռի խնդիրը կը համարին, իսկ ուրիշներ իբրեւ բնութեան խնդիր կ'ընդունին՝ սեռի խնդիր կոչելով միայն ներգործական բային անհրաժեշտաբար պահանջած հայցական ճիշդ խնդիրը: Ըսականը սակայն խնդրին անուանումը չէ, այլ անոր շարահիսակական յարաբերութեան ճիշդ ըմբռնումը:

Բացառականը Պարագայական Առումով

1.— Անորոշ դերբային բացառականը պարագայական առում ունի երկու տարբեր նշանակութիւններով.

ա) Պատճառական նշանակութեամբ. *օրինակ՝* Տղաքը խաղալէն յոգնեցան.— Դուն շատ ուտելէն հիւանդացար:

բ) Ձեռի՝ կերպի նշանակութեամբ, որով համարժէք կը դառնայ որակական մակբայներուն.

Երկու ընկեր խօսելէն, խնդալէն կ'երթային.— Եւ արցունքներն իրեն կապոյտ աչքերուն մէջ խեղդելէն (*Միամանթօ*).— Անձրեւն եկաւ շաղալէն, ուռու տերնս դողալէն (*ժողովրդական երգ*):

2.— Բացառական անունը ցոյց կու տայ այն տեղը կամ իբր այդպիսին ըմբռնուած առարկան, ուրկէ ծագում կ'առնէ, կը զատուի կամ կը կախուի եղելութիւնը: Այսպէս՝ (*օրինակներէն ոմանք առարկայի եւ պարագայի երկդիմի առում ունին*).

Քաղցր լեզուն օձը ծակէն կը հանէ.— Գիղէն իջանք.— Ալիւրը ջաղացքէն փոխադրուեցաւ.— Գիրքը ձեռքէն ինկաւ.— Լերան ստորոտէն վեր բարձրացանք.— Տան գողը եզը երդիքէն կը հանէ (*ժողովրդական առած*).— Պատուհանէն տեսարանը կը դիտէինք.— Աչքէն արցունք կը թափէր.— Մտայ Մելիք մէջքէն երկու կտոր եղաւ.— Մուկը ծակէն չէր մտներ՝ ցախաւելը պոչէն կախեցին (*ժողովրդական առած*).— Գինին շիշին մէջէն թափեցաւ.— Կատուն սեղանին տակէն փախաւ.— Օձիքէն բռնել, մագերէն քաշել, ետեւէն վազել, քովէն հեռանալ, *եւն.*, *եւն.*:

3.— Բացառական անունը ցոյց կու տայ այն ժամանակակէտը, որ մեկնակէտն է եղելութեան, կամ այն ժամանակամիջոցը, որուն լրումէն վերջ կը կատարուի եղելութիւնը: Այսպէս՝

Մենք երէկուրնէ պատրաստուած ենք ճամբայ ելլելու.— Անձրեւը առտուրնէ սկսաւ.— Այս գործը քանի մը ժամէն կը լրանայ.— Եղբայրդ երկու օրէն կը հասնի, *եւն.*:

Ծանօթ.— Տեղի բացառական եւ հայցական անունները, նոյնպէս նաեւ ժամանակի բացառական եւ հայցական անունները յաճախ միասնաբար կը գործածուին՝ այսպէսով նշուելով տարածութեան մը կամ տեսողութեան մը չափը. այսինքն՝ ելակէտն ու յանգման կէտը. որոնց միջեւ տեղի կ'ունենայ եղելութիւնը: Այս պարագային՝ ժամանակ նշող եզրերը ընդհանրապէս, իսկ տեղ նշող եզրերը որոշ թայերու յարաբերութեամբ կապակցաբար կ'ըմբռնուին իբրև պարագայական խնդիր: Հրդեհը տարածուած էր թաղին մէկ ծայրէն միւրը.— Խաշնարած ցեղերը դաշտէն սար, սարէն դաշտ կը թափառին:

Բայց երբ բացառականը եւ հայցականը նոյն բառով տրուած են, երկու եզրերու կապակցութիւնները յաճախ մակբայներ կը կազմեն (*ընդհանրապէս ձեւի պարագայ նշող*): Այսպէս՝ ծայրէ ծայր պրպտել, սարէ սար թափառիլ, ժամէ ժամ սպասել, շաբթէ շաբաթ երեւիլ, *եւն.*:

4. — Բացառական հոլովածեւով տրուած անունը պարագայական առում ունի նաեւ, երբ նշէ այն առարկան՝ որուն համար, մասին, վրայ բան մը կ'ըսուի, կը պատմուի, կամ կը յայտնուի տրամադրութիւն մը.

Ու ձմրան երկար գիշերը նստած՝ խօսում են Լոնու հին-հին քաջերից (Թումանեան) . — Պատմէ ինձի հայրենիքէն. — Մէկէն կասկածի, սարէն, ձորէն խօսի. իր բախտէն, վիճակէն գոհ կամ դժգոհ ըլլալ, մէկէն շնորհակալ ըլլալ:

Բացառական ձեւին այս նշանակութեամբ գործածութիւնն ալ հարկաւ կը ծագի գրաբարի պատմական հոլովէն գ նախդիրին ջնջումովը. —

Զհայրենեաց ճառէին. — Գոհանամ զքէն, եւն. :

Բացառականը Իրբեւ Կցորդ Խնդիր

Բացառականը, իրբեւ կցորդ խնդիր, իր զվտաւոր եզրին հետ կը կազմէ առաւել կամ նուազ սերտ կապակցութիւններ, որոնցմէ շատերը բառական միութեան համազօր են: Այսպէս՝

Ա. — Որակական մականուններու հետ. ա) Անջատական առումով. — Զեզմէ անմեղը թող առաջին քարը նետէ անոր վրայ (ձեր մէջէն անմեղը եւ ո՛չ թէ՛ ձեզմէ ատելի անմեղը. անմեղն ի ձեռնջ). — Ասոնցմէ (ասոնց մէջէն) լատերը ընտրեցէք: բ) Բաղադրական յարումով, որով յաճախ բարդ բառի համարժէք կապակցութիւններ կը ձեւանան. — Ծնողքէ գուրկ (ծնողագուրկ) երախաներ, ախտէ գերծ (ախտագերծ), հօրմէ հարազատ, մօրմէ խորթ. ձախէն անդամալոյծ, դուրսէն քահանայ՝ ներսէն սատանայ (նման կապակցութիւնները իրբեւ բառական միութիւն ըմբռնելու համար պայման չէ որ անոնք անհրաժեշտաբար ունենան իրենց համարժէք բարդ բառը): գ) Բաղդատական առումով. — Ասկէ (ատելի) գեղեցիկ. Էջֆէլէն բարձր. վարնոցէն վարնոց, եւն. :

Բ. — Մակբայներու եւ առընթերադիրներու հետ. — Ծնողքէն գաղտնի մեկնեցաւ. — Զին էշէն արագ կը վազէ. — Վարդը մանուշակէն ատելի հոտաւէտ է. — Յովազը վագրէն նուազ ուժեղ է. — Մենք ձեզմէ կանուխ արթնցանք. — Անկիա բոլորէն բարձր կը խօսէր. — Ասկէ առաջ, բացման խօսքէն վերջ, լեռնէն վար, ձորէն վեր, պարտեզէն դուրս, տունէն ներս, եւն. :

Գ. — Մաս, չափ ու քանակ, թիւ նշող անորոշ գերանուններու եւ թուական ու քանակական անուններու հետ. — Սա հացէն պատառ մը տուր. — Գիւնիէն ոմպ մը, շատերէն մէկը, մարդոցմէ ոմանք, ծաղիկներէն ո՞րը, պատգամատրոններէն հինգը, ստոնցմէ երկուքը, եւն. :

Ծանօթ.— Այս բացատրական անունը շատ անգամ բայինք քով առանձին կը մնայ եւ գեղչուած եզրին գօրութեամբը ենթակայի կամ սեռի խնդրի գօրութիւն կը ստանայ: Այսպէս՝ Այդ ապրանքէն չմնաց, այս գումարէն գեղչուած է (ենթակայ).— Այս պտուղէն կեր. մեր ցկարներէն դուն ալ ունեցիր, եւն.:

(Հասկ, 1967 Յունուար, թիւ 1, էջ 24-27:)

ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ

Գործիականը իր հիմնական նշանակութեամբ ցոյց կու տայ գործողութեան մը կատարման միջոցը՝ գործիքը: Սակայն այս հոլովին սկզբնական նշանակութիւնը եւս շարահիւսակա կիրառութեանց մէջ զանազան եղանակաւորումներ կ'ըստանայ, որոնք յաճախ կը ճշդութիւն ո'չ թէ կանոնական գօրութեամբ, այլ համաձայն խօսողին կամ լսողին ըմբռնողութեան:

Կիրառութիւնները

1.— *Գործիական հոլովը ընդհանրապէս ցոյց կու տայ նիւթական կամ բարոյական այն միջոցը, որով տեղի կ'ունենայ եղելութիւնը: Օրինակ՝ փայտը ուրագով կը տաշեն.— Չորս օր շոգեմատով ճամբորդեցինք.— Արիւնը արիւնով պէտք է մաքրել.— Ան վարժուած է ուրիշին տուածովը ապրելու.— Այս գիրքը անոր ծախքով տպուեցաւ.— Անիկա հօրը դրամովը դիրք շինեց.— Այս տղան իր կամքովն ու ճիգովը մարդ եղաւ.— Զեռքով բռնել. միտքով ըմբռնել. խօսքով կամ գրութեամբ արտայայտուիլ եւն. եւն.:*

Ծանօթ. ա) Այս օրինակներէն ոմանք կրնան ըմբռնուիլ նաեւ ձեռի պարագայական առումով, քայց այս մասին անլի անդին:

Ծանօթ. բ) Քանի մը անուններու գործիական ձեւերը, իբրեւ աղբթերադիր գործածուելով, իրենց սեռական լրացուցիչին հետ կապակցաբար, յաճախ կրնան փոխարինել միջոց ցոյց տուող այս պարզ գործիականը: Այսպէս՝ թարգմանի միջոցով (թարգմանով) խօսիլ.— Պատգամաւորներու ձեռքով դրկեց իր ընծաները.— Եշմարտութիւնը մանուկին բերնով յայտնուեցաւ:

2.— *Գործիականը ցոյց կու տայ եղելութեան հիմունքը. այսինքն՝ ա) այն պատճառը կամ պայմանը, որուն իբր հետեւանք տեղի կ'ունենայ եղելութիւնը. կամ բ) այն տուեալը որուն համաձայն, համեմատ կ'արտայայտուի եղելութիւնը:*

ա) Աստուծոյ ողորմութեամբ անվտանգ հասանք.— Տեսուչ Հօր կարգադրութեամբ (արտօնութեամբ, հրահանգով) բոլոր սարկաւազները կը մասնակցեիին հանդիսատր պատարագին.— Զեր հրաւերով հոս հաւաքուած ենք: Անհրեւոյթներու գործիականով.— Ծունը կաղալով չի սատկիր.— Դէպքէն ազդուած ըլլալով շուգեց երեկոյթին մասնակցիլ եւն.:

բ) Նոր ստացուած տեղեկութիւններով կացութիւնը փոխուած է ճակատին վրայ.— Քու խօսքով այդ մարդն է յանցատորը.— Իմ կարծիքով դժուար է այս գործը գլուխ հանել.— Ձեր համոզումով ի՞նչ պէտք է ընել.— Մեր բարքերով մնան կենցաղ մը ներելի չէ.— Քու հաշիւովդ դեռ ո՞րքան պարտք ունին:

Աստուած մարդը իր պատկերով ստեղծեց.— Կօշիկդ այս կաղապարով, հագուստդ այս տարագով շինել տուր.— Այս պաշտօնեան օրէնքով գործ չի տեսներ.— Մատնիքը մատովս չեղաւ, Սիրածը սրտովս չեղաւ, Մինթանը բոյովս չեղաւ, Քամարը մէջքովս չեղաւ (*ժողովրդական երգ*):

Ծանօթ.— Հիմունքի գաղափար արտայայտող եւ իբր առընթերադիր ծառայող կարգ մը գործիական անուններ, իրենց լրացուցիչին հետ կապակցաբար, կրնան շատ անգամ գործածուիլ ճիշտաց ցոյց տուող այս գործիականներուն փոխարէն.

Աստուծոյ ողորմութեան շնորհիւ...

Նոր ստացուած տեղեկութիւններուն նայելով...

Դէպքէն ազդուած ըլլալու պատճառով...

Շունը կաղալուն հետեւանքով չի սատկիր. եւն.:

3.— *Միջոց եւ հիմունք նշող գործիական անունները (բնութեան խնդիր) կրնան նկատուիլ նաեւ իբրեւ ներգործող խնդիր, որմէ ծագում կ'առնէ բային նշած գործողութիւնը: Հետեւաբար երբ անցողական սեռի (ներգործական կամ պատճառական) բայերը իրենց համապատասխան անանցողական (կրաւորական եւ չեզոք) սեռերուն կը վերածուին, նախադասութեան ենթական կը դառնայ գործիական հոլով խնդիր եւ հարկաւ փոխադարձ վերածման մէջ ալ գործիական խնդիրը կը դառնայ ենթակայ: Այսպէս՝ գոյնզգոյն ծաղիկները զարդարեցին սար ու դաշտ: Սար ու դաշտ զարդարուեցան գոյնզգոյն ծաղիկներով.— Ձիւնը ծածկեց գետինը: Գետինը ծածկուեցաւ ձիւնով.— Տղոց խաղերը կը զուարճացնէին մեզ: Մենք կը զուարճանայինք տղոց խաղերով.— Երգերը գինովցուցին ներկաները: Ներկաները գինովցան երգերով:*

Ծանօթ.— Եթէ չեզոք կամ կրաւորական բայով արտայայտուած նախադասութիւնը իր համապատասխանը չունի ներգործականով, կամ եթէ ներգործականով արտայայտուած համիմաստ նախադասութեան մէջ գործիական կամ բացասական խնդիրը նոյնը կը մնայ, կը նշանակէ թէ այս վերջինը բնութեան խնդիր է, ո՛չ ներգործող խնդիր: Ահաւասիկ երկու հոլովէն ալ օրինակներ.

Բորտը բծկուեցաւ իր ախտէն.

Անին առնուեցաւ բիզանդացիներէն (բիզանդացիներու ձեռքէն) — Անին առին բիզանդացիներէն:

Տղաքը գնդակով կը խաղային.

Կերակուրը լուիկով կ'եփուի — կերակուրը լուիկով կ'եփեն:

4.— *Գործիականը տեղի պարագայական առում ունի, երբ տարածական ուղղութիւն կը նշէ, այսպէս՝*

Առոյին երկայնութեամբը քարտիներ շարուած էին.— Այս ճամբով գացէք.— Հասանքին ուղղութեամբը յառաջացանք.— Որթատունկը տան բարձրութեամբը երկարուած էր:

Ծանօթ ա).- Արեւելահայերէնը լայն գործածութիւն ունի տեղական առումով գործիականի, որուն հաւատարմաստանը արեւմտահայերէնը ունի բացառականով, օրինակ՝ **Գետի կամրջովը** (կամորջէն) անցկացան.— Լոյսը երդիկովը տուն էր ընկել.— Խորանի դռնովը մտան ծամ.— Ծա՛ն լինի որ գլխովը քամի անձ չկենայ (սաւած).— Նա լաշակի տակով նայում էր.— **Կշտովդ** անց կացայ. եւն.:

Ծանօթ բ).- Արեւելահայերէնը ունի նաեւ պարսական առումով գործիականի կիրառութիւն մը, որ յաճախ մօտ է տեղի պարագային: «**Գործիականը ցոյց է տալիս այն առարկան, որի շուրջը, վրան, կամ հետը անցնում, ընկնում, փաթաթում է մի բան**»: Օրինակ՝ **Մտքովս** (մտքէս) մի բան անցաւ.— Երեք անգամ Ս. Գեորգի գլխովը պտղա տկան (գլխուն շուրջ).— Փաթաթունցա նրա **ճտովը** (ճիտին, ճիտին շուրջ).— Քարը դիպաւ նրա **գլխովը**.— Խօսքը մէկի երեսովը տալ: «Այսպէս եւ անորոշ դերբայի գործիականը եմ, ինձեմ բայի հետ».— Դուրս գալով է ծամը (դուրս գալու վրայ).— թէ հասնելով լինի (հասնելու մօտ) քեզ իմաց կը տամ. եւն.:— Բայց այս վերջինները, աւելի բարբառային ձեւեր են:

5.— **Գործիական անունը կը գործածուի ժամանակի պարագայական անունով եւ ցոյց կու տայ.**

ա) **Անպատեհ ժամանակը, երբ տեղի կ'ունենայ եղելութիւնը. այսպէս՝ մութ գիշերով ճամբորդել. օր ցերեկով գողնալ. ցուրտ օրով ճամբայ ելլել. Զատիկի օրով մեղքը մտնել. եւն.:**

բ) **Որոշ ժամանակամիջոց մը՝ ընդհանրապէս անունած. օրինակ՝ ժամանակով այս սարալանջերը անտառներով ծածկուած էին.**— Արտաշէսի օրով Հայաստանի մէջ անմշակ հող չէր մնացած.— Անոր ներկայութեամբ այս մասին մի՛ խօսիր: (**Արեւելահայերէնով**) Հօրս կնունքով, մօրս ծնունդով (կնունքին, ծնունդին) վեր կանցանք մի օր որսի գնացինք (**Յ.Թ.**).— Ամէն ամպելով (ամպելուն) ձին չի գար (**առած**) **եւն., եւն.:**

գ) **Երկարաձգւող ժամանակամիջոց մը. օրինակ՝ ինքնաշարժը ժամով վարձեցինք, Օրերով սպասեցինք ձեզի. Ամիսներով տունէն դուրս չելաւ. եւն.:**

6.— **Գործիական անունը ցոյց կու տայ եղելութեան ձեւը, կերպը, որով որակական մակբայի համարժէք կը դառնայ: Այս անունով ընթացիկ գործածութիւն ունին անորոշ դերբային եւ վերացական անուններուն գործիական ձեւերը.**

Ես երգելով կ'ուզեմ մեռնիլ.— Մարդ հարցնելով Պաղտատը կը գտնէ (**առածային ասոյթ**).— Խօսելով, խնդարով կը պտղտէին:— Յուզումով խօսիլ, խանդով աշխատիլ, սիրով ընդունիլ. իմաստութեամբ կատալարել, խոհեմութեամբ վարուիլ. զգուշութեամբ քալել **եւն., եւն.:**

Ծանօթ ա).- Անորոշ դերբային գործիականը դրուելով նոյն բային վրայ՝ նշանակութեան աստկութիւն առաջ կը բերէ, այսպէս՝ հրաժարելով հրաժարիլ, ցանկալով ցանկալ, եւն.:

Ծանօթ ք).- Որակական մականունները (եթէ առանձինն մակբայական զօրութիւն չունին) վերադրուելով ձեռով, կերպով, եղանակով գործիական անուններուն՝ անոնց հետ կապակցաբար որակական մակբայի զօրութիւն կ'ըստանայ. այսպէս՝ անորոշ ձեռով, ցայտուն կերպով. իմաստուն եղանակով:

7.— *Գործիական խնդիրը ցոյց կու տայ միասնութիւն, այսինքն՝ գործակցութիւն կամ մասնակցութիւն.*

Մեր հերոսները հազարներով ինկան ազատագրական պայքարի ճակատին վրայ.— Չորս հոգիով բռնեցին տարին.— Խեղճ կինը իր երեք զաւակներով հագիւ-հագ կեանք մը կը քաշքշէր.— Երկու եղբայրներով զոհ զացին աղէտին (*էնթակային հետ միասնութիւն*).— Ուղտը փալանով կու կու տան.— Ծաղիկները ճիւղերով (միասին) փրցուց.— Հացը պանիրով կեր (*սեռի խնդրին հետ միասնութիւն*):

Ծանօթ.— Միասնութիւն նշող գործիական խնդիրներէն ոմանք կրնան ձեռի առումով (այսինքն՝ մակբայական զօրութեամբ) ալ ըմբռնուիլ, այսպէս՝ Ուղտը փալանով կու կու տան.— Ամբողջ արեւմտեան հայութիւնը տունով-տեղով դուրս թափուեցաւ իր բնիկ երկրէն: Դարձեալ որոշ օրինակներու վրայ գործիականը ձեռի եւ միջոցի երկդիմի առում կրնայ ստանալ. օրինակ՝ Այս տղան իր կամքովն ու ճիգովը մարդ եղաւ.— Մարդ միայն հացով չ'ապրիր, այլեւ Տիրոջ խօսքովը, եւն.:

8.— *Գործիական խնդիրը ցոյց կու տայ չափ, քանակ, արժէք, եւ իր այս գործածութեամբ որոշ օրինակներու վրայ կրնայ ձեռի առումով ալ ըմբռնուիլ.*

Մեղրով կը զնէ, կանգունով կը ծախէ.— Այս գինով ուրիշին չենք տար.— Քանի՞ով կրցաք առնել.— հինգով կու տան.— Դրամը տոկոսով տալ, բան մը վարձքով առնել, կապալով առնել. *եւն.* :

9.— *Գործիական անունը կը գործածուի իբրեւ կցորդ խնդիր՝*
ա) Առաւելաբար մականուններու: Օրինակ՝ հոգիով աղքատ, լեզուով քաղցր, մտքով տկար, հասակով բարձր, բնութեամբ անտանելի, զձերով նման, զոյնով տարրեր, ծագումով հայ, կոչումով արուեստագէտ. *եւն.* , *եւն.* :

Ծանօթ.— Այս կապակցութիւններէն շատերը ունին իրենց համարժէք բարդ բառը, այսպէս՝ հասակով բարձր = բարձրահասակ, մտքով տկար = տկարամիտ, լեզուով քաղցր = քաղցրալեզու *եւն.* :

բ) *Տեղ կամ ժամանակ նշող քանի մը մակբայերու (արեւելահայերէնի մէջ աւելի յաճախազէպ գործածութեամբ).*— մղոններով ֆետու, քանի մը ժամով ուշ *եւն.* :

10.— *Գործիական անունը յաճախ կրնայ գործածուիլ իբրեւ մականուն վերագիր, այսպէս՝ դղումով կերակուր, բրինձով ապուր, տարիքով մարդ, խղճմտանքով դատում *եւն.* :*

Կարգ մը գործիական անուններ, քերականական այս դերով իրենց յաճախազէպ գործածութեամբ, իրենց հոլովական առումը

կորսնցնելով բուն մականուններու կարգը անցած են. այսպէս՝ շնորհքով (շնորհալի) մարդիկ, համով (համեղ) պտուղ, ուժով (ուժեղ) բազուկ են. :

Իբրեւ անունի վերադիր գործածուող այս գործիականը կրնայ ինք եւս վերադիր մը առնելով՝ անոր հետ կապակցաբար բարդ բառի մը համարժէք դառնալ, այսպէս՝ բարձր հասակով (բարձրահասակ) երիտասարդ մը, քաղցր ձայնով (քաղցրաձայն) երգիչ մը, խարտեաշ մազերով (խարտիշահեր) երախայ մը են. , են. :

(Հասկ, 1967 Ապրիլ-Մայիս, թիւ 4-5, էջ 166-168:)

2.— ԲԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

Արտաքին աշխարհի իրերու եւ երեւոյթներու յարաբերական դրութեան մէջ, ինչպէս որ գոյակը մեզի կը ներկայանայ իր պարագայական առընչութիւններովը մասնաւորուած ինքնութեամբ մը, որ քերականական կայուածին մէջ կ'արտայայտուի անունին յատուկ կարգերով, այնպէս ալ եղելութիւնը կ'ըմբռնուի իր պարագայական գոյածեւովը, որ կ'արտայայտուի բային քերականական կարգերովը:

Սօսելով քերականական կարգերուն մասին ընդհանրապէս՝ ըսած ենք արդէն որ անունին եւ բային զանազան առընչութիւնները նշող քերականական ձեւերը յետսամուտ են լեզուին մէջ: «Թէ՛ առարկայի առնչութիւնները եւ թէ՛ գործողութեան պարագաները բնականաբար արտայայտում էին սկզբում առանձին բառերով, որոնք յետոյ չափազանց մաշուելով՝ վերածուեցին փոքրիկ մասնիկների եւ միանալով իրենց յարակից բառերին, կազմեցին գոյականների հոլովումը եւ բայերի խոնարհումը» (Հ. Աճառեան): Եւ դեռ կան հոլովոյթի նախնական շրջանին մէջ զտնուող լեզուներ, ուր ինչպէս անունը, նոյնպէս եւ բայը քերականական մասնաւոր ձեւեր չեն առներ խօսքին մէջ եւ զանազան առնչական պարագաները օժանդակ բառերով կ'արտայայտուին: Բայական նոյն ձեւը դէմքի, թիւի, ժամանակի եւայլն տարբեր-տարբեր առումներ կ'ըստանայ՝ համաձայն յարակից օժանդակ բառին: Այսպէս՝ դէմքը կ'արտայայտուի համապատասխան անձնական դերանունով, ժամանակը՝ ըստ պատշաճի տրուած մակբայական վերադիրով մը, եւայլն:

Եղելութեան պարագաները բազմազան են: Բայց քերականական կարգեր ստեղծող լեզուներն ալ միակ բայական ձեւով մը այդ բոլոր պարագաները չեն արտայայտեր: Ոչ միայն անհրաժեշտ՝ պատահական պարագաները արտայայտելու համար լեզուն ունի առանձին միջոցներ, — զանազան տեսակի բայական վերադիրներ, խնդիրներ, օժանդակ նախադասութիւններ, որոնք լրացուցիչ են բային: Ամենէն ընթացիկ պարագաներն են միայն որ բային ձեւովը կ'արտայայտուին եւ ասոնք են որ կը կազմեն լեզուի մը բայական կարգերը:

Հարկաւ ամէն լեզու բայական նոյն կարգերը չունի անպայման: Ասոնք լեզուէ լեզու քանակով եւ որակով կը տարբերին իրարմէ: Զանազան լեզուներու, որոնց կարգին նաեւ հայերէնի մէջ երեւցող ամենէն ընթացիկ բայական կարգերն են՝ դէմքը, թիւը, եղանակը, ժամանակը, կերպը, տեսակին սեռը: Կարգ մը լեզուներու մէջ ասոնց կարգին կայ նաեւ դէմքի սեռը, զոր հայերէնը չունի ի հարկէ, քանի որ չունի արդէն անունի եւ դերանունի սեռ:

Արտայայտուած իւրաքանչիւր պարագայ ընդհանուր երեւոյթի մը մէկ մասնաւոր երեսը կը ներկայացնէ: Դէմքը ունի իր երեք

տարբեր ձեւերը՝ Ա., Բ., Գ., ժամանակը ունի իր երեք տարբեր կալուածները՝ ներկայ, անցեալ, ապառնի. Եղանակը ունի իր այլազան արտայայտութիւնները՝ սահմանական, հրամայական, ըղձական եւն. եւն.: Տուեալ բայի մը այս բոլոր պարագաներուն համապատասխանող ձեւերուն համակարգ ամբողջութիւնը կը ներկայացնէ այդ բային խոնարհումը:

Բայի թեքման ձեւերը կը կազմուին զանազան միջոցներով. վերջադաս կցումներով, նախադաս կցորդներով, արմատական մասին ներքին փոփոխութեամբը (ձայնդարձ), օժանդակ բառերով, կամ միանգամայն քանի մը միջոցներու կիրառութեամբ: Բայերուն բաղադրեալ ձեւերը կը կազմուին հիմնական եզրը ներկայացնող դերբայով մը եւ օժանդակ բայով. — տեսած եմ, գացեր էի, հասած պիտի ըլլայինք. եւն.:

Հայերէն բայերու խոնարհման մէջ հիմնական ձեւը վերջադաս կցումն է: Հայերէնի մէջ բային թեքեալ ձեւը լոկ իր վերջաւորութեամբ կրնայ արտայայտել լեզուին ընդունած բոլոր կարգերը: Այսպէս՝ «գրեցին» բայաձեւին եցին վերջաւորութիւնը ցոյց կու տայ՝ ներգործական սեռ, սահմանական եղանակ, անցեալ ժամանակ, կատարուած կերպ, յոգնակի թիւ, Գ. դէմք: Բայց արդի հայերէնին պարզ ձեւերէն ոմանք նախադաս կցորդներ եւս ունին. կը գրեմ, պիտի խօսիս, թող երթայ:

Կան լեզուներ, որոնք բոլոր բայերուն համար խոնարհման միօրինակ ձեւ մը ունին: Այլ լեզուներու մէջ՝ տարբեր բայեր, իրենց սկզբնական ձեւին (վերջաւորութեան) համաձայն տարբեր խոնարհում ունին. այսպէս է հայերէնին մէջ: Օրինակ՝ գրել բայի գրեցին ձեւին համապատասխանն է՝ խօսիլ-էն խօսեցան, մոռանալ-էն մոռացան եւն.: Քերականութեան մէջ, ինչպէս հոլովման՝ նոյնպէս եւ խոնարհման տարբեր ձեւերը համակարգուած են տիպարային խմբաւորումներով: Այսպէսով կ'ունենանք լեզուի մը տարբեր լծորդութեամբ բայերու խոնարհման ընդհանուր պատկերը:

Շարահիւսութեան դասընթացքին գործը չէ, սակայն, բայական ձեւերուն կազմութեամբը զբաղիլ. անիկա անկ է լեզուի ձեւաբանական ճիւղին: Հոս մեր տուածը բայական կարգերուն շուրջ ընդհանուր բացատրութիւն մըն է: Ասկէ անդին մեր դասընթացքին նպատակն է՝ լեզուին մէջ այդ քերականական կարգերուն ունեցած ներքին արժէքը փնտռել եւ ճանչնալ անոնց շարահիւսական դերը խօսքի կազմութեան մէջ:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ԱՌԱՆՁՆԱՊԷՍ

Նախ քան խօսիլը իւրաքանչիւր կարգի մասին՝ հարկ է դիտել տալ թէ վերոյիշեալ կարգերէն դէմքն ու թիւը (ինչպէս նաեւ դէմքի

սեռը) սկզբնապէս բային յատուկ կարգեր չէին: Ասոնք էապէս անունին առանձնայատկութիւններն են: Եղելութիւնը նշող բայը ըստ ինքեան ոչ դէմք ունի, ոչ համրանք (ոչ ալ դէմքի սեռ)․ այս յատկութիւնները ստացական են բային համար եւ գոյակը ներկայացնող անունէն կը ներգործուին իրեն: Ուրիշ խօսքով՝ ստորոգիչ բայը իր դէմքի եւ թիւի ձեւերը կ'առնէ ենթակայ անունին պատշաճելով եւ ասկէ ալ յառաջ կու գայ նախադասութեան այս երկու հիմնական անդամներուն համաձայնութիւնը:

Շատ լեզուներու մէջ բայը յատուկ դէմքի ձեւ չունի եւ միայն կցորդ դերանունէն կ'առնէ իր դիմական նշանակութիւնը: Փրանսերէնը ստիպուած է դերանունները իբրեւ դիմական կցորդ գործածել իր բայածեւերուն հետ, քանի որ այս վերջինները չեն կրնար արտայայտել բոլոր դէմքերը՝ մանաւանդ իրենց հնչական կերպովը: Շատ նախնական լեզուներու մէջ պարագան նոյնն է նաեւ թիւին համար․ օժանդակ տարրով է որ բայը կ'առնէ իր յոգնակի նշանակութիւնը: Բայց նոյնիսկ այն լեզուներուն մէջ, ուր բայը իրեն յատուկ թուական ձեւ ունի իսկապէս, այս վերջինը ոչ թէ մէկէ աւելի եղելութիւններ կը նշէ, այլ միակ եղելութիւն մը՝ մէկէ աւելի դերակատարներու մասնակցութեամբ: Դէմքի եւ թիւի մեր այս հաստատումը հայերէնի մէջ եւս երեւան կու գայ դերբայական ձեւերուն վերաբերմամբ: Դերբայական ձեւերը ըստ ինքեան զուրկ են դէմքի եւ թիւի առումէ, բայց դերբայի մը վերաբերմամբ ենթակայի պաշտօն ունեցող դերանուն մը կրնայ իր դիմական եւ թուական գորութիւնը փոխանցել անոր: Այսպէս՝

Ես Անրս մտնել վերջ ձայները դա:րեցան - երբ ես Անրս մտայ, ձայները դադրեցան.— Դուք Անրս մտնել վերջ ձայները դադրեցան - երբ դուք Անրս մտաք, ձայները դադրեցան. եւն.:

ԲԱՅԻՆ ԴԷՄՔԸ

Իրերու եւ երեւոյթներու ամբողջութիւնը ընդգրկող աշխարհը կը բաժնուի երկու տարբեր մարզերու, որոնք սակայն անընդհատօրէն հաղորդակից են իրարու եւ չեն կրնար իրարմէ անջատաբար ըմբռնուիլ եւ արտայայտուիլ: Անոնցմէ մէկը «ես»ին ենթակայական կալուածն է, միւսը «ոչ-ես»ին առարկայական կալուածը: Այս երկուքին տարբերութիւնը անխուսափելօրէն երեւան կու գայ մեր խօսքին մէջ, ուր «ես»ը խօսող անձն է՝ (sujet-parlant) միւս գոյակներուն իր ինքնութիւնը հանդիպադրող իր դիրքովը: Ոստղին այս դիրքը կը ճշդէ նաեւ միւս գոյակներուն դիրքը՝ յարաբերաբար իրեն: Ասիկա կը նշանակէ թէ երկու կողմերու դիրքի կարգաւորումը խօսողէն կը հրահանգուի: Իրապէս՝ քերականական այն կարգը, զոր կը կոչենք դէմք, գոյակի դիրքն է խօսողին յարաբերաբար:

Ուրեմն խօսողը ղեկավար դեր մը ունի խօսքին վերաբերմամբ: Եւ իսկապէս միւս գոյակները, «ոչ-ես»ի կալուածին տարրերը, իրմով է որ կը ներկայանան խօսքին մէջ՝ իբրեւ այս կամ այն կերպով մասնակիցներ արտայայտուած եղելութեան: Հոս խօսողը մեզի կը յիշեցնէ հանդէսի մը ատենապետողը, որ դեր ունի յայտադրին մասնակցողները բեմ հանելու: Կը հետեւի թէ առանց խօսող «ես»ին միջամտութեան «ոչ-ես»ի կալուածը կը դադրի գործօն, այսինքն իմանալի, աշխարհ մը ըլլալէ, մեր գիտակցութեան մէջ տեղ բռնելէ, ինչ որ կը նշանակէ թէ արտաքին աշխարհի երեւոյթներու իմացական պատկերացումին կամ, որ նոյնն է, գայն արտայայտող խօսքին մէջ «ես»ը ներկայ է միշտ յայտնի կամ թաքուն ներկայութեամբ մը, ուրիշ խօսքով՝ չկայ խօսք առանց խօսող «ես»ին: Տեղին է ուրեմն, խօսքի ծագման մեկնակէտ ծառայող այս եզրը, ղէմքերու կարգաւորման մէջ, ընդունիլ իբրեւ առաջին ղէմք:

Տրամաբանական էր երկրորդ ղէմքով համախմբուած տեսնել «ես»ի կալուածէն դուրս ինկող բոլոր գոյակները: Այսպէս չէ սակայն լեզուական արտայայտութեան մէջ: Հոս ղէմքերու զատորոշման կը միջամտէ հոգեբանական ազդակ մը, որ խօսողին կողմնակալ վերաբերումն է արտաքին աշխարհին իրերու հանդէպ: Ոսողը յաճախ պահանջը ունի, ըստ պարագային անոնցմէ մէկը կամ միւսը առանձնացնելու եւ անմիջականօրէն հանդիպադրելու իրեն՝ իբրեւ թէ ան ըլլար շահագրգիռ իրեն ուղղուած խօսքը լսելու. — Դո՛ւն, թախճաղէմ անձանօթս, կամ դո՛ւն, հոգիի բարեկամ. — Դո՛ւք, որ այսօր խրախճանքի ճամբաներէն կ'անցնիք, ունկնդրեցէ՛ք սա մե՛նութեան եւ սուգի խօսքերու...: Մասի՛ս, մեր դարաւոր տառապանքներուն վկան եւ դուն, բայց եւ մեր հաւատքին անխորտակելի կոթողն եւ դուն:

Այս պարագային «ոչ-ես»ի կալուածէն այսպէս առանձնացած գոյակը, որուն կ'ուղղուի խօսքը, հոգեբանօրէն ամենէն մօտիկն է խօսողին, որուն յարաբերաբար անշուշտ պիտի գրաւէ երկրորդ տեղը ղէմքերու համակարգութեան մէջ: «Դուն»ը երկրորդ ղէմքն է խօսքի դրուութեան մէջ:

«Ես»ի եւ «դուն»ի այս հանդիպադրութենէն դուրս մնացածը Գ. ղէմքին կալուածն է՝ «ան»ին կալուածը: Հարկ է նկատի ունենալ որ «ես»ը խօսելու համար «ան»ի մասին՝ անհրաժեշտաբար իրեն մեկնակէտը ունի «դուն»ը՝ այս վերջինը խօսքին մէջ մտած ըլլայ կամ ոչ: Կարելի չէ խօսիլ «ան»ի, այսինքն՝ մէկու մը կամ բանի մը մասին, առանց ունենալու կամ ենթադրելու «դուն»ին ներկայութիւնը, իբրեւ միջնորդ եզրի, հոգ չէ թէ դուրսէն: Ոսողը անխուսափելի հարկին տակ է նկատի ունենալու ունկնդիր ղէմք մը, որուն իր խօսքը ուղղէ՝ ըլլայ իսկ ատիկա իր կրկնուած՝ առարկայացած «ես»ը, որ յամենայն ղէպս «դուն» մըն է:

«Ան»ը, ուրեմն, «դուռն»էն անդին ինկած, բայց «դուռն»ով պայմանաւոր Գ. դէմքն է, որ այսպէսով հոգեբանական տարածութեամբ աւելի հեռու է «ես»էն քան «դուռն»ը:

Այս է ահաւասիկ լեզուական արտայայտութեան մէջ հոգեբանական համակարգութիւնը երեք դէմքերուն, որոնք իրենց ուրոյն դիրքերովը կը նոյնանան անձնական դերանուններուն հետ՝ իրենց եզակի թէ յոգնակի ձեւերով. ես, դու, ան, մենք, դուք, անոնք:

Մենք ըսած ենք, սակայն, որ դէմքը բնութային սեփականութիւնը չէ բային եւ, հետեւաբար, ինքնիրեն չի կրնար խօսքին մէջ անոր տալ իր վերջնական դերը: Բայը իր վճռական դերով օժտողը, զայն իր գործօն (actualisé) դրութեան մէջ դնողը ժամանակն է մանաւանդ: Սակայն դէմքի համաձայնութեամբ կապուելով ենթակայ անունին՝ բայը, եղելութեան մը ընդհանուր գաղափարին վերացական ոլորտէն կ'իջնէ գործօն իրականութեան գետինը՝ տուեալ խօսքին մէջ ստանձնելու համար իրեն վերապահուած իրական դերը: Եւ իսկապէս, ասով անիկա անհրաժեշտաբար կը գետնողուի ժամանակին մէջ (միանգամայն առնելով իր տեւողային կերպը եւ արտայայտական եղանակը), այսինքն՝ կ'ըստանայ ստորոգիչ բայի իր լիութիւնը, որով գործօն դրութեան մէջ կը մտնեն ոչ միայն ենթական, այլեւ խօսքը կազմող բոլոր տարրերը՝ իրենց փոխադարձ յարաբերութեամբ: Կարելի չէ բայը դնել դիմաւոր ձեւի մը մէջ, այսինքն զայն կապել ենթականի մը, անկախաբար ժամանակի կարգէն. եւ փոխադարձաբար կարելի չէ բայական ձեւի մը դէմքը ջնջել առանց նուազումի ենթարկելու անոր ժամանակային առումը (ինչպէս կերպն ու եղանակը):

Կը հետեւի ուրեմն, որ դէմքը, եթէ չէ այն կարգը, որ անմիջական ներգործութեամբ մը բայը կը մղէր իր շարահիւսական վերջնական դերին, բայց անով է որ բայը այդ դերին համապատասխան բոլոր յատկութիւնները կ'ըստանայ, այսինքն՝ լիովին տէր կը դառնայ իր ստորոգչական կարողութեան: Եւ, իրապէս, բային դիմագուրկ ձեւերուն՝ դերբայներուն մէջ միանգամայն բացակայ է, կամ չափազանց նուաղած, ժամանակի առումը (ինչպէս եւ կերպի եւ եղանակի արտայայտութիւնները) եւ հետեւաբար բայական այդ ձեւերը զուրկ են նաեւ խօսքը կազմելու ստորոգչական զօրութենէն: Այս է պատճառը որ դերբայները իրենց անորոշ բնոյթով կը տատանին մէկէ աւելի քերականական տեսակներու միջեւ: Գտնուելով բայական կալուածի սկզբնական սահմանին վրայ՝ խօսքին մէջ կրնան երեւան գալ բայի մասնակի յատկութիւններով (խնդրառութիւն), բայց կրնան նաեւ թեքիլ դէպի այլ տեսակներ (անուն, մականուն, մակբայ), եւ կրնան նաեւ խօսքին մէջ հանդէս գալ միանգամայն տեսակային տարբեր յատկութիւններով: (Տե՛ս Ա. մասին դերբայներու բաժինը):

Բայի դէմքին կիրառութիւնները հայերէնի մէջ

Հայերէն բայերու դիմաւոր ձեւերը որոշապէս համապատասխանելով անձնական դերանուններէն մէկուն կամ միւսին՝ ենթական զօրութենապէս կը կրեն իրենց մէջ եւ հետեւաբար միմականին համարժէք են պարզ նախադասութեան մը: Այսպէս՝ Յոգնեցայ (ես), Երգեցիք (դուք), Պիտի մեկնի (ան), եւն.:

Սակայն ենթական յայտնապէս կը դրուի խօսքին մէջ.

ա.— Երբ Գ. դէմքի կալուածէն է եւ իր ինքնութիւնը բացայայտել հարկ է.— Նշանը այսօր կու գայ.— Սաւառնակը ժամը 3-ին պիտի մեկնի:

բ.— Երբ մտածման մէջ մասնաւոր շահեկանութեամբ մը կը ներկայանայ եւ հետեւաբար խօսքին մէջ իր ինքնութիւնը շեշտել հարկ կ'ըլլայ.— Ես էի բողոքողը.— Դուք կրնաք այդ գործը գլուխ հանել:

գ.— Երբ իրարու հետ մտքի կապ ունեցող յաջորդական նախադասութիւններու մէջ դէմքերու փոփոխութիւն տեղի կ'ունենայ.— Անոնք վանք մտան իսկ մենք շարունակեցինք մեր ճամբան.— Մինչ դուն ետանդով կը խօսէիր, ան կը քնանար արդէն:

Գոյական անունները, անորոշ դերանուններն ու թուական անունները, որոնք Գ. դէմքի կը համապատասխանեն, դերանուանական յօդերու կցումով կրնան Ա. կամ Բ. դէմքի զօրութիւն ստանալ եւ այս պարագային բային համաձայնութիւնն ալ ըստ այնմ տեղի կ'ունենայ.

Ստորագրողս ձեր անատողութեան կը յանձնեմ հետեւեալ խնդիրը.— Երիտասարդներդ դեռ փորձառութեան պէտք ունիք.— Վաղը բոլորդ հոս անրկայ պիտի գտնուիք.— Երեքս ալ պիտի մեկնիմք:

Երբ նախադասութիւն մը ունի տարբեր դէմքով ենթականեր, որոնք համադասաբար կապուած ըլլալով միեւնոյն ստորոգիչ բային՝ հաւաքաբար կ'ըմբռնուին, ենթակայի եւ ստորոգիչի համաձայնութիւնը տեղի կ'ունենայ ըստ դէմքերու նախապատուութեան (եւ հարկաւ յոգնակի թիւով): Ա. դէմքը նախապատիւ է միւսներէն, իսկ Բ.ը Գ.էն: Այսպէս՝

Ես, դուն եւ Տիգրանը հիւրերը պիտի դիմաւորենք.— Դուն եւ Տիգրանը հիւրերը պիտի դիմաւորէք:— Թէ՛ մենք, թէ՛ դուք հիւրերը պիտի դիմաւորենք.— Թէ՛ դուք, թէ՛ Տիգրանն ու Նշանը հիւրերը պիտի դիմաւորէք:— Ես ալ, դուն ալ, Տիգրանն ալ հիւրերը պիտի դիմաւորենք.— Դուն ալ, Տիգրանն ու Նշանն ալ հիւրերը պիտի դիմաւորէք.— Կամ ես, կամ ան հիւրերը պիտի դիմաւորենք, եւն.:

Նկատ. ա).- Բայց երբ խօսքի տարբեր դասաորումով մը ենթականերէն մէկն ու միւսը ստորոգիչ բայէն ետքը կ'իյնայ, այսպէս զատուած ենթակաները անշատաբար կ'ըմբռնուին (իրեւ կրկնուած եղելութեան մը տարբեր դերակատարները) եւ ստորոգիչ բայը նախընթաց

ենթակային կամ ենթակայներուն համապատասխան դէմքով (նաև թիով) կ'արտայայտուի, իսկ միւսներուն հետ, իբրև զեղչեալ, զօրութեանապես կ'ըմբռնուի իրենց համապատասխան դէմքով նաև թիով, այսպէս՝

Ոչ դուն պիտի խօսիս, ոչ ես (պիտի խօսիմ)։— Թէ՛ անոնք պիտի խօսին, թէ՛ դուն ու Նշանը (պիտի խօսիք)։— Կամ դուն ու Նշանը պիտի խօսիք, կամ ես ու դուն (պիտի խօսինք)։— Անոնք ալ պիտի խօսին, դուք ալ (պիտի խօսիք), ես ալ (պիտի խօսիմ) եւն.։

Բայց իրապէս, այս օրինակներով, մենք համադաս նախադասութիւններ է որ կ'ունենանք եւ ոչ թէ միակ նախադասութեան մը մէջ տրուած համադաս ենթակայներ։ Այս կարգի օրինակները կ'իյնան զեղչման կանոնին տակ, զոր կը տեսնենք աւելի վերջը, երբ կը խօսինք խօսքի ձեւերուն մասին։

Նկատ. ք)։- Երբեմն խօսքի առաջին ձեւի կարգաւորման մէջ ես, առգանութեան որոշ եղանակով մը, կարելի է ենթակայները անջատարար ըմբռնել, երբ տրուած են «եւ», «ու» շաղկապներէն տարբեր համադասականներով։ Այս պարագային ստորոգիչ բայը անմիջապէս իր մօտը գտնուող ենթակային դէմքը (ինչպէս թիւը) կ'առնէ, իսկ միւսներուն բով դարձեալ զօրութեանապէս կ'ըմբռնուի համապատասխան դէմքով (եւ թիով)։ այսպէս՝

Թէ՛ ես, թէ՛ դուն, թէ՛ անոնք պիտի մեկնին (թէ՛ ես պիտի մեկնիմ, թէ՛ դուն պիտի մեկնիս, թէ՛ անոնք պիտի մեկնին)։— Ո՛չ դուն, ո՛չ ալ ան պիտի մեկնի։— Կա՛մ մենք, կա՛մ դուք պիտի մեկնիք, եւն.։

Բայց նման ձեւերուն մէջ, մասնաւոր գրատր լեզուով, համաձայնութիւնը միշտ վճռական կերպով մը չ'արտայայտուիր. հետեւաբար չենք կրնար համաձայնութեան այս ձեւին բացարձակ վարկ մը տալ։

Միադէմ բայեր

Կան բայեր որոնք ըստ բնութեան կամ ըստ դրութեան սահմանուած ըլլալով ընդհանուր իմաստ կրող խօսքերու կազմութեան, չեն կրնար նիւթապէս արտայայտուող մասնաւոր ենթակայներու կապուիլ եւ հետեւաբար ռեւէ դէմքով մասնաւորուիլ։ Ոսքին մէջ դիմական միակ ձեւով մը արտայայտուող այդ բայերը կը կոչուին միադէմ բայեր։

Ծանօթ.— Ասոնք կոչուած են նաև անդէմ կամ դիմագորկ՝ այն բացատրութեամբ թէ խօսքին մէջ որոշ ենթակայի մը կապուած չըլլալով իրական դէմքի մը չեն համապատասխաներ։ Միսլ եւ, սակայն, այս անուանումները, որովհետև խօսք կազմելու ծառայող բայը, դիմատր է միշտ՝ թէկուզ իր ենթակայ մնայ անորոշ եւ իր դէմքը ըլլայ ձեւական։

Հայերէնի բուն միադէմ բայերը կրաւորակերպներն են (չէզոքներէ կամ իբրեւ չէզոք առնուած ներգործականներէ կազմուած կրաւորական ձեւի բայեր), որոնք կը գործածուին եզակի Գ. դէմքով։

Այդ ոտքի ամաններով վեր կ'ելլուի՝ (Պարոնեան)։— Հոս հանգիստ կը նստուի։— Այս գետէն չ'անցնուիր։— Այս մարդուն հետ չի խօսուիր։— Այս հարցի մասին շատ գրուած է ու պիտի գրուի. եւն.։

Ընդհանրապէս միադէմ գործածութիւն ունին նաեւ բնական եղելութիւններ նշող բայերը եզակի Գ. դէմքով։

Մթնցաւ, լուսցաւ, կ'որոտայ, կ'անձրեւէ, պիտի ձիւնէ, պիտի ցրտէ. եւն.։

Այս երկու տեսակի միադէմ խօսքերը զուրկ են քերականական ենթակայէ:

Կարելի է սակայն այս վերջին տեսակի բայերը ի հարկին, իրենց յատուկ կամ փոխաբերական նշանակութեամբ գործածել բնականոն նախադասութիւններու մէջ զանազան դէմքերով:

Լուսնի լոյսը կ'անձրեւէր ծառերու սաղարթներէն:

Մթնցիր, լուսին, թող ծածկուի այս զարհուրելի տեսարանը:

Ինչո՞ւ կ'որոտաք, ամպեր,— կ'որոտանք զարնան անձրեւը ատեն-լու համար:

Սակայն կարելի է դիմական զօրութիւն ունեցող զանազան բայեր եւս, խօսքի մասնաւոր ձեւերու մէջ, գործածել իբրեւ միադէմ՝ առանց որոշ ենթակայի մը ընկերակցութեան: Այսպէս՝

Սահմանական եղանակի յոգնակի Գ. դէմքով

Կ'ըսեն թէ պատերազմ պիտի ըլլայ.— Կը պատմեն թէ...— Կը հաղորդեն թէ...:

Այս ձեւով կ'ատայայտուին, յաճախ, առածային ընդհանուր իմաստ ունեցող խօսքերը. Երկաթը տաք-տաք կը ծեծեն.— ճուտերը աշնան կը համրեն.— Կաղ էշով կարաւանին չեն խառնուիր:

Հարկադրական եղանակի Գ. դէմքով

Ատոր համար լալո՞ւ է (Պարոնեան).— Վհատելու չէ, վերջ կ'ու-
նենան... (Ջիւլանի):

Նաեւ սահմանականի եւ հրամայականի եզակի Բ. դէմքով, որ լոկ խօսքի քերականական ձեւակերպումին կը ծառայէ՝ առանց մասնաւորելու համապատասխան դերանուն-ենթակայով:

Ի՞նչ համով է. կ'ուտես, կ'ուտես՝ չես կշտանար.— Կ'ըսես հիմա կը մարի (Դուրեան).— Երկաթը տաք-տաք կը ծեծես (կը ծեծեն, ծեծելու է). Վազէ՛, վազվառէ՛, արիւն քրտինք մտի՛ր՝ եւ կուշտ փորով հաց մը մի՛ ոտեր. եւն.:

Միադէմ կը համարուին նաեւ՝ պէտք է, հարկ է, ամօթ է, մեղք է, վայել է եւ նման բայական կապակցութիւնները, ինչպէս նաեւ ասոնց համարօժէք կը վայելէ, կ'արժէ, կ'իյնայ (անկ է) եւ այլն բայերը, երբ իբրեւ Գ. դէմքի ենթակայ կ'առնեն աներեւոյթ մը կամ շողկապական նախադասութիւն մը: Այսպէս՝ Ամօթ է լոել այս պարագային.— Ամօթ է որ լոենք այս պարագային.— Պէտք է պատասխանել — Պէտք է որ պատասխանես.— Կ'արժէ անգամ մը այցելել — Կ'արժէ որ անգամ մը այցելենք. եւն.:

Տակաւին կարելի է միադէմ բայի այլ ձեւի օրինակներ եւս տալ, բայց այսքանը կը բաւէ արդէն այս բնոյթը կրող բայերու գործածութեան բոլոր օրինակները գտնելու համար:

Աւելի ուշ՝ պիտի անդրադառնանք դարձեալ միադէմ բայերով արտայայտուած նախադասութիւններու շարահիւսական կազմութեան:

ԲԱՅԻՆ ԹԻԻԸ

Ըսած ենք արդէն թէ թիւը գոյակը նշող անունին առանձնա-
յատկութիւնն է եւ ոչ թէ եղելութիւնը նշող բային: Եւ թէ՛ ստորո-
գիչ բայը ենթակայ անունին ներգործութեամբն է որ իր հաւաքական
առումին համապատասխան ձեւը կ'առնէ:

Գոյակը կայ՝ միջոցին մէջ տրուած իր ուրոյն օրինակներով, իր
առանձին միութիւններով՝ իր «հատ»երով, որոնք կրնան համրուիլ,
աւելնալ կամ պակսիլ: Հետեւաբար մենք կրնանք զայն նկատի առնել
իր եզակի գոյաձեւով, իբրեւ մէկ հատ՝ մէկ զինուոր, ծառ մը, այս գրիչը,
կամ մէկ անգամէն տրուած իր բազմակի գոյաձեւով, իբրեւ հատերու
գումար՝ (երկու) զինուորներ, (չորս) ծառեր, (տասներկու) գրիչներ:

Մինչ որեւէ եղելութիւն տեւողութեան մէջ արտայայտուող ընդ-
հանուր երեւոյթ մըն է, որ իր զատ-զատ օրինակները չունի եւ հետե-
ւաբար, չունի նաեւ հատ՝ համրանք: Չկայ երկու «գրեցի», չորս
«կարդացիր», որոնք իբրեւ նոյն եղելութեան մէկ անգամէն տրուած
բազմակի գոյաձեւերը, իրենց համապատասխան քերականական ձեւը
ունենային: Կայ միայն նոյն եղելութեան իրագործումը մէկ կամ
մէկէ աւելի դերակատարներու կողմէ, որով, քերականական գետնի
վրայ, եղելութիւն նշող բայը իր թուական ձեւը կ'առնէ իբրեւ եզակի
կամ յոգնակի: Ես գրեցի. դու՛ն կարդացիր — Ես ու դու՛ն գրեցինք.
աշակերտները կարդացին.

Կայ հարկաւ նոյն եղելութեան յաջորդական կրկնութիւնը տեւո-
ղութեան մէջ, ինչպէս՝ երկու անգամ «գրեցի», չորս անգամ «կար-
դացիր», որոնք սակայն միակ դերակատարի մը կողմէ կրկնուող
իրագործումներ ներկայացնելով՝ չեն կրնար հաւաքաբար ըմբռնուիլ
եւ համապատասխան քերականական ձեւով մը արտայայտուիլ, մինչ
երկու «զինուոր», չորս «ծառ» իրենց բազմակի նշումներով կը դառնան
«զինուորներ», «ծառեր»: Բային յոգնակի ձեւը իրապէս մէկէ աւելի
դերակատարներու կողմէ գործակցաբար կատարուած հաւաքական
եղելութիւն մը ցոյց կու տայ:

Այսպէսով անգամ մը եւս հաստատած կ'ըլլանք թէ եղելութիւնը
նշող ստորոգիչ բայը դերակատար գոյակը ներկայացնող ենթակայ
անունին պատշաճելով է որ իր թուական ձեւը կ'առնէ. իսկ այս
պատշաճումէն յառաջ կու գայ խօսքի այս երկու էական անգամ-
ներուն թուական համաձայնութիւնը:

Բայի թիւի կիրառութիւնները

Ենթակայ անուսին եւ ստորոգիչ բային համաձայնութիւնը․

Նախադասութեան ենթական եւ ստորոգիչը (դիմաւոր բայ) թիւով կը համաձայնին իրարու հետ: Այսպէս՝ ես կը գրեմ — մենք կը գրենք.— Դուն կարդացիր — Դուք կարդացիք.— Թշնամին յաղթուեցաւ — Թշնամիները յաղթուեցան:

Երբ ենթական եզակի ձեւով հաւաքական անուն է, ըստ ընդհանուր կանոնին ստորոգիչ բայը պէտք է եզակի դրուի: Օրինակ՝ Ժողովուրդը ընդվզեցաւ կատարուած անիրաւութեան դէմ.— Միաբանութիւնը գիտակից է իր կոչումին.— Բազմութիւնը հրապարակը լեցուեցաւ.— Քաղաքը խրախճանքի մէջ էր:

Այս կանոնէն բակառութեամբ* շեղումներ կան, բայց ասոնք այն ատեն միայն արգարանալի են, երբ նախադասութեան մէջ այլապէս կը բացայայտուի հաւաքական անունին յոգնակի առումը: Այսպէս՝ իմ օրովս բոլոր միաբանութիւնը լիութեան մէջ էին.— Բազմութիւնը ալիք-ալիք իրար հրելով եկեղեցի կը մտնէին.— Որքան ժողովուրդ, թշնամու երեսից հալածական, Սիւնեաց ամրութիւններին ապաւինելու համար՝ իրար թեակոխելով՝ անցել են իր մօտից:

Այս տանելի ձեւերէն դուրս կատարուած շեղումները ռամկական են. ինչպէս՝ օրհնեալ լինին ձեր ժողովուրդը.— Ժամատրը դուրս եկան.— Ժողովուրդը սառ ջուր կտրեցին.— Ուխտատրը արտասուքն աչքերին վանքի շորս կողմը պտոյտ են գալիս. եւն.:

Սակայն առաջին նախադասութեան հետ մտքի կապ ունեցող յաջորդ նախադասութիւններուն մէջ կարելի է ստորոգիչ բայը պատշաճեցնել հաւաքական անունին յոգնակի գաղափարին: Այսպէս՝ Բազմութիւնը ալիք-ալիք հրապարակը կը լեցուէր, (մարդիկ) իրար հրելով կը ջանային յարմար դիրքեր գրաւել.— Ամբողջ քաղաքը խրախճանքի մէջ էր. կ'ուտէին, կը խմէին, կ'երգէին ու կը պարէին.— Գաղթականներու բազմութիւնը հասաւ Եփրատի եզերքը, ուր իրենց վրանները կանգնեցին. եւն.:

Երբ եզակի ենթական հաւաքական անորոշ դերանուն մըն է, կամ մէկէն աւելի նշող թուական անուն մը, եւ կամ թուական վերագիր ունեցող անուն մը՝ ստորոգիչ բային համաձայնութիւնը բացարձակ

*) Ծանօթ.— Բակառութիւն կը կոչուի համաձայնութեան այն եղանակը որ տեղի կ'ունենայ ոչ թէ ըստ ձեւի՝ ըստ սովորական կանոններու, այլ ըստ բովանդակութեան, ըստ մտածման մէջ տիրող գաղափարին: Բակառութիւնը կրնայ ըլլալ հոլովի, դէմքի, թիւի:

Սակայն բակառութիւնը զգուշութեամբ կիրարկելի ճարտէ՛ր է՝ հեղինակութիւններու կողմէ ընդունուած, նուիրագործուած ձեւերու վրայ, այլապէս՝ կանոնական անիշխանութեամբ կատարուած շեղումները կը յանգնին գեղծումի, լեզուական տրամաբանութեան խաթարումի: Լեզուական այս երևոյթի մասին առանձնապէս կը խօսինք իր տեղին:

օրէնքի մը չի հպատակիր: Թէեւ աւելի լայն տեղ ունի եզակի ձեւով համաձայնութիւնը, բայց յոգնակի ձեւին օրինակներն ալ հազուադէպ չեն: Այսպէս՝

ա. - Ծատր գնաց, քիչը մնաց. — Ապրանքին մեծ մասը սպառեցաւ. — Այսքանը կը բաւէ. — Քանի՞ն համաձայն էր այդ առաջարկին. — Չորս հոգի չի կրնար այս սնտուկը վերցնել. — Ժողովականներէն հինգը համաձայն էր այդ առաջարկին, բայց մեծամասնութիւնը ընդդիմացաւ անոր. — Տասնէն հինգը յիմար էր, հինգը իմաստուն. — Այս երեք հատը թող մնայ հոս. — քանի մը ժամ անցաւ. — Դեռ տասը օր կայ:

բ. - Օրակարգի խնդիրներէն մէկ բանին քննուած են, բայց մեծ մասը դեռ անլոյծ կը մնան. — Պատգամատրներէն հինգը մեկնեցան արդէն. — Ժողովականներէն շատը դեմ էին այդ առաջարկին. — Քանի մը տղայ կը խաղային բակին մէջ. — Չորս հոգի չկրցան մէկ սնտուկը վերցնել. — հինգը յիմար էին, հինգը իմաստուն. Եւն.:

Նկատ. ա). - Ամէնքը եւ նոյն նշանակութեամբ գործածուող ամէնը եւ բոլորը անորոշ դերանունները յոգնակի ստորոգիչ բայ կը պահանջեն. — Ամէնքը գացին. — Ամէնը նոյն հոգը ունէին. — Բոլորը ծափահարեցին զինք. եւն.:

Նկատ. բ). - Ամէն մէկը, իրաքանչիւրը անորոշ դերանունները կամ ամէն, ամէն մէկ, իրաքանչիւր հոմանիշ մակդիրներէն մէկը ունեցող անունները ընդհանրապէս եզակի ստորոգիչ բայ կը պահանջեն, սակայն բակառութեամբ երբեմն յոգնակի ալ կ'առնեն. Ամէն մէկը իր խօսքը ըստ. — Իրաքանչիւրը հարցում մը ունէր. — Ամէն մարդ իր դարդը կուլայ եւն.: Բայց նաեւ՝ «Ծէն կենաք» կը մաղթէին ամէն մէկը մէկ կողմէ. — Իրաքանչիւր ներկայացուցիչ պսակ մը բռնած՝ մօտեցան անծանօթ զինուորի շիրիմին. — Ամէն մէկը մէկ կողմ գացին, եւն.:

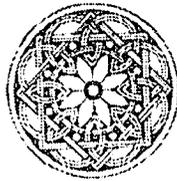
Երբ եզակի ենթական ունի միասնութեան նշանակութեամբ կապուած խնդիր մը, որ գործակցութեան գաղափարը կը շեշտէ եւ մանաւանդ, երբ բայն ալ գործակցարար կատարելի եղելութիւն մը կը նշէ, համաձայնութիւնը յոգնակի ձեւով կ'արտայայտուի: Այսպէս Տանուտէրը իր որդիների հետ բոլորուել էին սեղանի շուրջը (Բաֆֆի). — Ուսուցչական կազմը աշակերտներով միասին հաւաքուած էին սրահը. — Ես փոքր էի, հազիւ եօթ-ութ տարեկան, մի հետու տեղից հօրս հետ վերադառնում էինք տուն (Ահարոնեան):

Բազմակի ենթականերու (համադաս եզակի ենթականեր) բայը յոգնակի կը գրուի. — Ես ու դուն կը կարգադրենք այս գործը. — Ձին, ջորին, էշը, ուղտը ընտանի կենդանիներ են. — Ապրուստի պահանջը եւ զաւակներուն կրթութեան հոգը կը ճնշէին զինք:

Բայց երբ երկու կամ աւելի ենթակաները յարակցարար գործածուող գաղափարներու միասնութիւն մը կը ներկայացնեն եւ երբ այդպիսին բաղադրեալ բառի մը պէս կ'ըմբռնուին, բայը պատշաճօրէն եզակի կը գրուի: Օրինակ՝ Ձին ու անձրեւ տեղաց. — Կարգ ու կանոն, չափ ու սահման չկայ այս հաստատութեան մէջ. — Սար ու ձոր

ծաղկած էր.— Ես մի չոր ծառ էի, դու գարնան արեւ՝ քո սիրով ծաղկեցաւ իմ ճիւղն ու տերեւ (ժողովրդական երգ), *եւն.* :

*Նախադասութեան մը մէկէ աւելի ենթականերու եզակի ստորագիշ տալ պատշաճ կ'ըլլայ, երբ անոնք թուարկութեան կամ աստիճանական կարգաւորման եղանակով տրուած են եւ անջատարար կ'ըմբռնուին: Այսպէս՝ Հոն կը տիրէր գրկանքին տագնապը, ապրելու դժնդակ ճիգը, հացի կոխը.— Սիրալիր նայուածք մը, գորովի խօսք մը, ձեռքի կարեկից հպում մը բառական պիտի ըլլար թշուառը մխիթարելու.— Իրիկուան այդ պահուն գեղեցիկ էր թէ՛ հորիզոնը, թէ՛ ծովը, թէ՛ անտառին խորհուրդը. *եւն.* :*

ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹԻՒՆ

Նախադասութիւն մը կազմելու կոչուած բառերը պատահաբար չէ որ իրարու քով կու գան, անոնք կը կարգաւորուին իրարու միջեւ իրենց ունեցած յարաբերութիւններուն համաձայն. այլապէս՝ քով-քովի ինկած բառերը կա՛մ մտադրուած իմաստը կ'այլայլեն, այս վերջինին անհամապատասխան պատահական կապակցութիւններ առաջ բերելով, կա՛մ կը դառնան լոկ ուրոյն զաղափարներ արտայայտող տարրերու անկապ շարք մը: Այսպէս՝ առնենք բառերու հետեւեալ շարքը.

Հեքեաթայիմ մեռնող վերջին վրայ արեւիմ ոստայն մը Ոսփորի ծփուն կը փոռին գոյններու ցուքերը:

Այս օրինակով մենք կ'ունենաք՝ թէեւ քերականական ձեւերով տրուած, բայց իրարու անհաղորդ, իրարմէ անջատ բառերու պատահական շարք մը, որուն կը պակասի տուեալ տարրերը իրենց քերականական յարաբերութիւններովը միաւորող կարգաւորումը՝ շարադասութիւնը: Այդ կարգաւորումով մենք կ'ունենանք՝

Մեռնող արեւիմ վերջին ցուքերը — հեքեաթայիմ գոյններու ծփուն ոստայն մը — կը փոռին — Ոսփորի վրայ:

Նախադասութիւն՝ որ ամբողջապէս կ'արտայայտէ մտադրուած իմաստը:

Մինչեւ հոս մենք ճանչցանք քերականական մասնակի կապակցութիւններու շարադասական ձեւերը: Այս կապակցութիւնները երբեմն երկեզր են, երբեմն բազմեզր (վերջին ցուքերը — արեւիմ վերջին ցուքերը — մեռնող արեւիմ վերջին ցուքերը — հորիզոնին վրայ մեռնող արեւիմ վերջին ցուքերը), բայց միշտ առաւել կամ նուազ բարդ անդամներն են տուեալ նախադասութիւններու, այսինքն՝ նախադասութեան մը մէկ մասը միայն: Ուրեմն այժմ փնտռենք ամբողջական նախադասութեան մը շարադասական կազմը:

Հարկաւ, նախադասութիւն մը որքան քիչ բարդուած ըլլայ ուղղակի եւ կողմնակի լրացումներով, համեմատաբար պարզ կ'ըլլայ անոր շարադասական կազմը: Այսպէս՝

«Գարնանամուտ երեկոյ մ'իր պալատին մէջ մարմար, Բակուր՝ Սիւնեաց Նահապետ՝ շքեղ հանդէս մը կու տար» նախադասութիւնը, եթէ հետզհետէ թեթեւցնենք իր լրացուցիչներէն, ի վերջոյ կ'ունենանք «Բակուր հանդէս մը կու տար» (ենթակայ — անհրաժեշտ խնդիր — ստորոգիչ) նախադասութիւնը, որ պարզ է ո՛չ միայն իր քերականական կազմութեամբ, այլեւ իր շարադասական կազմով:

Բայց հարկ է անմիջապէս դիտել տալ որ հայերէնի նախադասութիւնը, պարզ ըլլայ ան թէ բարդ, իր շարադասական կազմու-

Թեամբ վճռական կանոնի մը ենթակայ չէ եւ նոյն նախադասութիւնը կարելի է մէկէ աւելի շարադասական ձեւերով արտայայտել առանց բռնագրօութեան: Այսպէս՝

Տիգրանը հօրմէն նամակ մը ստացաւ
Տիգրանը նամակ մը ստացաւ հօրմէն
Հօրմէն նամակ մը ստացաւ Տիգրանը

Հարկաւ, նկատի չունենալով խօսակցական լեզուի սովորական հասկացանքները եկած շարադասական յաճախազէպ վարտողութիւնները, այժմ զանց ընելով նաեւ գեղարուեստական լեզուին դիտումնաւոր շեղումները, ի խնդիր արտայայտական զօրութեան կամ կշռոյթի, վերի օրինակները կու տանք իբրեւ հայերէն նախադասութեան մը քանի մը շարադասական տարբերակները, որոնք իրենց կիրառական ընդհանրութեամբ կը ներկայացնեն համազօր կամ գրեթէ համազօր ձեւեր:

Եւ իրապէս՝ մեր քերականագէտները, հայերէն նախադասութեան շարադասական ընդհանուր տիպարը ճշգրիտ համար, զանազան ձեւերու վրայ դեգերելէ վերջ ստիպուած կ'ըլլան ընդունելու զայն՝ քանի մը փոփոխակներով, ինչպէս կ'երեւի մեր օրինակներէն: Սովորաբար գործածուող այդ ձեւերէն խոտորումները նախադասութեան շրջումներ են այլեւս:

Մենք արդէն առանձնապէս տեսանք նախադասութեան բարդ անդամներուն, այսինքն՝ կողմնակի լրացումներու եւ լրացեալ եզրերու կապակցութիւններուն շարադասական ձեւերը իրենց շրջումներովը հանդերձ: Այժմ մեր խօսքը առաւելաբար յատուկ պիտի ըլլայ նախադասութեան հիմնական կազմին, այսինքն գլխաւոր անդամներուն (ենթակայ — ստորոգիչ — խնդիր) դասաւորութեան:

Ըստ ընդունուած շարադասական օրինակներուն, սովորաբար, հայերէն նախադասութեան ենթական նախադաս է, բայց՝ յետադաս:

Փոթորիկը դադրեցաւ, ամպերը կը ցրուին, մթնոլորտը պիտի պարզուի:

Բայց յետադաս ենթակայի օրինակներ ալ չեն պակսիր, ինչպէս է վերի մեր Գ. օրինակը:

Եթէ ենթական, անուն կամ դերբայ, լրացումներ ունի, այս վերջինները նախադաս կ'ըլլան գլխաւոր եզրին:

ա) Ահռելի փոթորիկը դադրեցաւ.— Երկու օրէ ի վեր աւերներ գործող փոթորիկը դադրեցաւ:

բ) Չափէն աւելի ուտելը կը վնասէ.— Ծառ բաներ ընելու յաւակնողը չի սիրուիր.— Քու բոլոր ըսածներդ ընդունելի են:

Եթէ բայը իբրեւ լրացուցիչ ունի բուն մակբայ մը կամ մակբայի բնոյթ ունեցող պարագայական անուն մը, ասոնք կրնան դրուիլ բային նախադաս կամ յետադաս դիրքով մը:

Ահռելի փոթորիկը վերջապէս դադրեցաւ. կամ՝ դադրեցաւ վերջապէս.

Առելի փոթորիկը այսօր դադրեցաւ. կամ՝ դադրեցաւ այսօր:

Իսկ եթէ այս երկու լրացուցիչներ միանգամայն պիտի ներկայանան նախադասութեան մէջ, ըստ սովորականին պատշաճ է կամ երկուքը միասին նախադաս ընել կամ մէկը նախադաս, միւսը յետադաս.

Ահնելի փոթորիկը, այսօր, վերջապէս դադրեցաւ. կամ՝ այսօր դադրեցաւ վերջապէս:

Մակբայը կամ պարագայական անունը, կամ երկուքը միասին կրնան նաեւ նախադասութեան սկիզբը դրուիլ, եթէ ենթական խճողուած չէ լրացումներով.

Այսօր, ահնելի փոթորիկը դադրեցաւ վերջապէս.— Այսօր, վերջապէս ահնելի փոթորիկը դադրեցաւ:

Բային խնդիրները երբ հաւասարաշեշտ են, այսինքն՝ երբ անոնցմէ մէկը կամ միւսը չէ շեշտուած մեր մտածման մէջ իր առած մասնաւոր շահեկանութեամբ, ընդհանրապէս կ'իյնան երկու գլխաւոր եզրերուն միջեւ՝ կամ քերականական պատշաճութեամբ կարգաւորուելով կամ մեր մտածման անմիջական ընթացքին համաձայն. Տիգրանը այսօր հօրմէն նամակ մը ստացաւ.— Հսկիչը տեսրակները տեսուչին յանձնեց: Բայց առանց բռնազբօսութեան այս կամ այն խնդիրը կրնայ դրուիլ նաեւ ենթակայէն առաջ կամ ստորոգիչ բայէն վերջ. Այսօր Տիգրանը նամակ մը ստացաւ հօրմէն.— Փողոցին մէջ եռուզեռ մը կար այս առտու:

Կողմնակի լրացումներու մասին ըսուածներէն զիտենք արդէն, որ խնդիրներուն լրացուցիչները, սովորական շարադասութեամբ, նախադաս կ'ըլլան իրենց գլխաւոր եզրերուն (բացի առընթերադաս բացայայտիչէն, որ միշտ յետադաս է).

Լեոնային քարքարուտ կածաններէ իջանք դալարագեղ հովիտ մը.

Ծնողական հոգածութենէ զուրկ երկու որբերը յանձնեցին որբանոցի տեսչութեան.— Արամը գոյնզգոյն վարդերու ճոխ փունջ մը նուիրեց մօրը:

Արդ՝ սովորական շարադասութեան սա քանի մը պայմաններէն խտտորուժը կը կոչուի շրջում:

Շրջումը ըսելու այն ձեւն է, որ խօսքի մը անդամներուն սովորական կարգը կը փոխէ, ըստ պատշաճի փոխելով նաեւ խօսքին արտայայտական եղանակը առանց խանգարելու բառերու քերականական յարաբերութիւնը (այսինքն՝ խօսքին իմաստը).

Փոթորիկը դադրեցաւ
Անոնք մեր ազատագրական
պայքարին յառաջապահները եղան.

Դադրեցաւ փոթորիկը.
Անոնք եղան յառաջապահները
մեր ազատագրական պայքարին
կամ՝ Անոնք յառաջապահները
եղան մեր ազատագրական պայքարին.
Կամ՝ Մեր ազատագրական
պայքարին՝ յառաջապահները
եղան անոնք:

Արագիլը գարնան անտաքերն է.

Արագիլը անտաքե՛րն է գարնան.
Կամ՝ Գարնան անտաքե՛րն է
արագիլը. Արագի՛լն է անտա-
քերը գարնան:

Պէտք է ըսել որ կարելի չէ նախադասութեան շրջումի բացարձակ կանոններ դնել. որովհետեւ շրջումի նոյն պայմանը կրնայ մէկէ աւելի շրջուած ձեւեր յառաջ բերել: Այսու հանդերձ նկատի ունալով այս կամ այն ձեւի շրջումներու յաճախադէպ կիրառութիւնները՝ կրնանք հոս արձանագրել կանոնական քանի մը ընդհանրութիւններ.

Նախ հարկ է նկատի ունենալ որ շրջումին հիմնական ազդակը խօսքի գլխաւոր շեշտն է (տրամաբանական շեշտ), որով՝ նախադասութեան այս կամ այն անդամը իր սովորական դիրքէն առաջ կ'անցնի, ընդհանրապէս, ետեւէն քաշելով ստորոգիչ բայը (անշուշտ եթէ շեշտուած եզրը այս վերջինը չէ) եւ այսպէսով ազդելով ընդհանուր շարադասութեան վրայ: Այսպէս՝ սովորական շարադասութեամբ. Ես տեսրակները Տիգրանին յանձնեցի. շրջուած շարադասութեամբ. ա) Ես Տիգրանի՛ն յանձնեցի տեսրակները. կամ՝ Տեսրակները Տիգրանի՛ն յանձնեցի եւ բ) Ես տեսրակները յանձնեցի Տիգրանին. կամ Տեսրակները յանձնեցի եւ Տիգրանի՛ն գ) Տեսրակները ե՛ս յանձնեցի Տիգրանին. կամ՝ Տիգրանի՛ն ե՛ս յանձնեցի տեսրակները:

Հարկ է դիտել տալ որ, եթէ շեշտուած եզրը կողմնակի լրացուցիչ մըն է, այս վերջինը իր քով կը պահէ իր գլխաւոր եզրը. Ես այս տեսրակները յանձնեցի Տիգրանին.— Ես մեր դասարանի հսկիչին յանձնեցի տեսրակները:

Մեր բացատրութենէն եւ օրինակներէն կը հետեւի որ երկանդամ նախադասութիւն մը (ենթակայ-ստորոգիչ) միակ շրջումի մը կրնայ ենթակայ ըլլալ՝ երկու եզրերու շարադասական դիրքերուն փոխանակութեամբը. Փոթորիկը դադրեցաւ — Դադրեցաւ փոթորիկը.— ծովը ալեկոծ է — Ալեկոծ է ծովը: Մինչ բազմանդամ նախադասութիւն մը, մանաւանդ իր գլխաւոր լրացումներով, մէկէ աւելի շրջումներու կ'ենթարկուի՝ նայելով թէ ո՛ր անդամին վրայ է շեշտը (տեսնել վերի օրինակները):

1.— ա) Երբ ստորոգիչ բայը իր ուժեղ շեշտով կը դրուի նախադասութեան սկիզբը, իրեն կը յաջորդէ ենթական, որմէ վերջ կու գան բային խնդիրները (ենթական թէ խնդիրը իրենց լրացումներովը, եթէ ունին). Անցա՛ն անոնք անդունդները եզերող կածաններէ եւ իջան գեղեցիկ հովիտ մը.— Փախա՛ւ թուրք խուժանը կոռի ճակատէն.— Խորտակե՛ց ահաւոր հեղեղը հին թէ ևոր բոլոր կամուրջները:

բ) Երբ այս կարգէն նախադասութիւններ կոչուած են համադասաբար իրարու յաջորդելու, յաճախ աւելի վայելուչ է առաջինին յաջորդող նախադասութեան, կամ երկու նախադասութիւններուն, շարադասութիւնը փոխել. այսինքն՝ եթէ առաջինը տրուած է շրջու-

մով, յաջորդը, կամ երկու յաջորդները տալ պարզ շարադասութեամբ եւ փոխադարձաբար: Այսպէս՝

Դադրեցա՛ւ փոթորիկը, աւազի մշուշը փարատեցաւ եւ մթնոլորտը դարձեալ պայծառեցաւ. կամ՝ փոթորիկը դադրեցաւ, փարատեցա՛ւ աւազի մշուշը, պայծառացաւ դարձեալ մթնոլորտը:

2.— Եթէ նախադասութեան սկիզբի շեշտուած բառը լրացուցիչ մէկ եզրն է ստորոգիչ բային, այս վերջինը, ընդհանուր կանոնին համաձայն կը յաջորդէ շեշտուած եզրին, իսկ անկէ ետք կու գան, ըստ կարգի, ենթական եւ միւս խնդիրները (եթէ կան). Եղբօ՛րդ տուր այս նկարները.— Այս հաւատքո՛ւ պիտի քալէք դէպի յաղթանակ (երկու նախադասութիւններն ալ ենթակայ չունին).— Հո՛ւ եկէք բոլորդ ալ.— Թուրքի՛ն ձեռքով քանդուեցան մեր պատմական յիշատակարանները (բայէն վերջ խնդիր չկայ).— Արժանի՛ եմ անոնք մեր երախտագիտութեան.— Մեր պատմութեան փորձանուտ ճամբաներէ՛ն քալեցինք մենք՝ հասնելու համար վերջապէս յաղթանակի հանդէսին (թէ՛ ենթակայ կայ, թէ՛ խնդիր):

Յիշեցնենք որ կողմնակի լրացումը բառական միութիւն մը կը կազմէ իր գլխաւոր եզրին հետ, որուն կը փոխանցէ իր շեշտին քերականական զօրութիւնը:

3.— Բայց եթէ շեշտը կ'իյնայ նախադասութեան մէջտեղը, ստորոգիչ բային կամ այլ եզրի մը վրայ, ենթական ու խնդիրները կը հեռանան իրարմէ. Մենք իրե՛ն վատահեցանք տրուած որոշումին գործադրութիւնը.— Անոնք մեզմէ՛ առին այդ տեղեկութիւնները.— Մեր նահատակներէ՛ն կտակուեցաւ մեզի անվերապահ նուիրումի ոգին:

4.— Երբ բաղադրեալ ժամանակները կու գան շեշտուած բառէ մը ետք, ընդհանրապէս իրենց բաղադրիչ եզրերը (դերբայ եւ օժանդակ) կը շրջուին՝ յաճախ նոյնիսկ իրարմէ զատուելով միջանկեալ տարրերով. Ե՛ս եմ գրած այդ յօդուածը.— Դո՛ւք էք հաղորդէք գաղտնիքը.— Նրանց ջղուտ մկաններում ո՛յժն է նստած խոնարհ հողի (Չարենց).— Դո՛ւք էք իրեն հաղորդէք գաղտնիքը.— Դո՛ւք էք գաղտնիքը իրեն հաղորդէք:

Դերբային շարադասական տեղափոխութեան այս պայմանին ենթակայ է նաեւ ստորոգչական վերադիրը, յաջորդելով իր բային կամ անկէ հեռանալով միջանկեալ եզրերով. այսպէս՝

Օրն էր ուրբաթ (Լուսն ի շաբաթ.— ժողովրդական երգ).— Իրե՛նք եղան մեզի առաջնորդ.— Ո՛չ անիկա, Տիգրանն էր այդ մրցանակին արժանի. կամ՝ Տիգրանն էր արժանի այդ մրցանակին.— Անիկա մի՛շտ ալ մնաց իր ընկերներուն սիրելի.— Եղաւ հարուստ, բայց չեղաւ մարդ.— Հա՛յրս նշանակուեցաւ կրթական քննիչ:

Այս գիտելիքները հոս արձանագրելով հանդերձ՝ կը կրկնենք որ ասոնք շարադասական միօրինակ շրջումի վճռական կանոններ

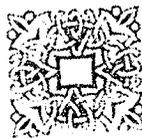
չեն, որովհետեւ նշուած յաճախադէպ կիրառութիւններէն շեղումներն ալ քիչ չեն:

Մեր օրինակներէն շատերը կրնանք տարբեր, նոյնիսկ սովորական շարադասութեամբ տալ պահելով հանդերձ շեշտի դիրքը: Որով, առանց ուրանալու շեշտին դերը, շարադասական այս կամ այն ձեւին գործածութիւնը պէտք է վերագրել ոճային նախասիրութեան կամ տուեալ պահուն գրչի պատահական մէկ դասաւորման:

Բայց պէտք է աւելցնել որ պատշաճօրէն կատարուած շրջումը, այսինքն՝ առանց իմաստի մթութիւն կամ շփոթութիւն առաջ բերելու, խօսքին կու տայ տպաւորական ոյժ եւ վայելչութիւն: Շատ յ ա ճ ա -

խաղէպ եւ մանաւանդ համարձակ շրջումներ կը կատարուին բանաստեղծական լեզուին մէջ, ուր ոճը այլեւս ենթակայ չէ կանոնական տարազներու սեղմումին՝ հպատակելով միայն իմաստը յստակ պահելու պայմանին:

Պարբերութեան (նախադասութիւններու կապակցութեան), շրջումներուն եւ խօսքի քերականական այլ ձեւերու մասին իրենց կարգին:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄԸ*

Նկատողութիւններ

1.— ա) Տեսանք որ խօսքին կազմութիւնը երեք գլխաւոր ազդակներու կը հպատակի. ա) Բառերուն քերականական տեսակը. բ) Բառերուն քերականական ձեւը. գ) Բառերուն քերականական պաշտօնը (կամ յարաբերութեան եղանակը): Հետեւաբար քերականական վերլուծման մէջ բառերը, այսինքն՝ խօսքին բաղադրիչ տարրերը, պէտք է նկատի առնենք իրենց այս երեք կողմերով: Սակայն պէտք է աւելցնել որ այս երեք ազդակները նոյն վճռական դերը չունին խօսքի կազմաւորման վրայ: Մենք գիտենք որ բառը ըստ ինքեան իր արտայայտած տեսակային բնոյթը յաճախ կը փոխէ խօսքին մէջ՝ իրեն տրուած պաշտօնին համաձայն. այսպէս՝ անունը կրնայ կիրարկուիլ իբրեւ մականուն՝ քար սիրտ. մականունը իբրեւ անուն՝ աշխատասւէրը ընդհանրապէս կը յաջողի: Կան բառեր որոնք երկդիմի բնոյթ ունին եւ իրենց պաշտօնն է որ կը ճշդէ իրենց տեսակը. բարձր ձայն (մականուն). բարձր կը խօսի (մակբայ): Գերբայներուն տեսակային բնոյթը իրենց կիրառութեամբ է որ կը ճշդուի իբրեւ անուն, մականուն, մակբայ եւ բայ (տեսնել համապատասխան գիտելիքները): Այս բոլորէն՝ կը հետեւի թէ բառին տեսակային բնոյթը ճշդողը էսպէս պաշտօնն է:

բ) Գիտենք նաեւ որ բառ մը, իր քերականական ձեւով, խօսքին մէջ կրնայ տարբեր պաշտօններու՝ քերականական տարբեր յարաբերութիւններու կոչուիլ. այսպէս՝ Տիգրանին Ակարները ստացայ (յատկացուցիչ վերադիր). Ակարները Տիգրանին յանձնեցի (մատուցման բնութեան խնդիր). — Եղբայրդ հայրենիքէն հեռաձայնով խօսեցաւ մեզի (խօսողին տեղական դիրքը կը ճշդէ. պարագայական խնդիր). — Պատմէ՛ մեզի հայրենիքէն (հայրենիքի մասին. վերաբերութեան պարագայական խնդիր). Ո՛րեւէ գնով չենք հրաժարիր

*) Քերականութեան դասական գրքերը երկու տեսակի վերլուծում կ'ընդունին.

ա/ Քերականական վերլուծում, որ նախադասութեան մը եզրերուն՝ բառերուն յարաբերութիւնը ցոյց կու տայ. ե՛

բ/ Տրամաբանական վերլուծում, որ պարբերութեան մը բաղադրիչ եզրերու՝ նախադասութիւններու յարաբերութիւնը կը ներկայացնէ: Այս բաժանումը էական տարբերութեան մը վրայ հիմնուած չէ. երկուքն ալ մտածման եզրերու՝ գաղափարներու նոյն յարաբերութիւնը ցոյց կու տան. երկուքն ալ քերականական վերլուծում են:

հայրենիքէն (բնութեան խնդիր) .— Հայրենիքին ծառայողը հայրենիքէն կը սիրուի (ներգործող խնդիր) եւն. եւն. : Այս եւ նման բազմաթիւ օրինակներ ցոյց կու տան թէ վերջին հաշուով բառի մը քերականական ձեւին շարահիւսական նշանակութիւնը ճշգրտը անոր պաշտօնն է :

Յիշուած երեք ազգականներէն՝ խօսքի կազմաւորման վճռական դերակատարը բառին պաշտօնն է :

2.— Ինչպէս տեսանք, խօսքին մէջ յաճախ կը կազմուին քերականական սերտ կապակցութիւններ, որոնք, իրենց գլխաւոր եզրին զօրութեամբ, կ'ըմբռնուին իբրեւ բարդ անդամները տուեալ նախադասութիւններու : Հետեւաբար, քերականական վերլուծման ընթացքին, գլխաւոր եզրին պաշտօնը ճշդելու համար, նման կապակցութիւնները նախ պէտք է վերցնել մէկ անգամէն եւ յետոյ միայն, ի հարկին, տարբադադրել զանոնք՝ ցոյց տալու համար կապակցութեան իւրաքանչիւր եզրին յարաբերութիւնը :

Պարբերութեան կազմը

Պարբերութիւնը քանի մը նախադասութիւններ (այսինքն քանի մը միտքեր) համադրող խօսքի միութիւն մըն է : Պարբերութեան անդամները նախադասութիւններ են :

Պարբերութիւնը կազմող նախադասութիւնները, ըստ իրենց շարահիւսական յարաբերութեան բնոյթին, երկու կարգի կապակցութիւններ կը ներկայացնեն .

ա/ Համադասական կապակցութիւն, ուր բաղկացուցիչ եզրերը (նախադասութիւնները) քերականականօրէն իրարու հանդէպ անտարբեր են՝ չունենալով լրացուցիչ-լրացեալի յարաբերութիւն .— Մենք մտանք տուն, իսկ անոնք շարունակեցին իրենց ճամբան : Այս պարբերութեան երկու նախադասութիւնները քերականականօրէն խօսքի երկու ուրոյն միութիւններ են :

բ/ Բաղադրական կապակցութիւն*, որուն անդամները (նախադասութիւնները) գլխաւորի եւ ստորադասի քերականական յարաբերութեամբ կապուած են իրարու .— Երբոր գարունը գայ, գետերը

*) Երկու նախադասութիւններու քերականական յարաբերութեամբ կազմուած կապակցութեան մը շարահիւսական բնոյթը ճշդելու համար գործածուած ստորադասական կապակցութիւն անուանումը մենք յարմար չենք գտներ : Համադասական կապակցութեան մը բոլոր եզրերը քերականականօրէն իրարմէ ուրոյն, իրարու համագործակցութիւններ են, որով՝ տրուած անուանումը կը պատշաճի անոնց շարահիւսական դիրքին : Ստորադասական անուանումը կ'ակնարկէ կապակցութեան մէկ եզրին միայն՝ ստորադասական նախադասութեան, որ լրացուցիչն է քերականական տարբեր արժէք ունեցող գլխաւոր նախադասութեան :

կը վարարին: Այս կապակցութեան երկրորդ նախադասութիւնը — գետերը կը վարարին — գլխաւոր եզրն է, իսկ երրորդ գարունը գայ նախադասութիւնը գլխաւորին ժամանակի պարագայական լրացումն է:

Համադասական կապակցութիւն

Ըսինք արդէն որ համադասական կապակցութեան մը եզրերը քերականականօրէն իրարմէ ուրոյն, իրարու համազօր նախադասութիւններ են (տե՛ս վերի ծանօթութեան բաժինը), որոնք իրարմէ անջատարար խօսքի անկախ միութիւններ կը ներկայացնեն: Այսպէս՝ Մենք մտանք տուն, մեր ընկերները շարունակեցին իրենց ճամբան համադասական պարբերութեան երկու եզրերը, առանձին-առանձին առնուած, երկու անկախ նախադասութիւններ կը դառնան Մենք մտանք տուն: Մեր ընկերները շարունակեցին իրենց ճամբան:

Բայց այս պարագային հարց կը ծագի թէ ի՞նչպէս խօսքի անկախ միութիւններ համադասական կապակցութեան մը կը վերածուին:

Երբ մէկէ աւելի անկախ նախադասութիւններ թէ՛ քերականականօրէն, թէ՛ բովանդակութեամբ անհաղորդ են իրարու, չեն կրնար համադասական կապակցութեան մը վերածուիլ: Այսպէս՝ հետեւեալ նախադասութիւնները.

Փոթորիկը ահագին ակերներ գործեց: Այս կերպասին մեղրը 20 ոսկի կ'արծէ: Խորհրդարանը այսօր իր հերթական ճիստերուն կ'ըսկսի:

Այս նախադասութիւնները չեն կրնար համադասուիլ իրարու, որովհետեւ քերականականօրէն իրարու հետ կապ չունենալով հանդերձ, մտածման տարբեր պահերու մէջ յայտնուող իրարմէ անջատ երեք միտքեր կը ներկայացնեն:

Մինչդեռ համադասական կապակցութիւն մը միութիւնն է, թէեւ քերականականօրէն իրարու անհաղորդ, բայց բովանդակութեամբ հաղորդակից նախադասութիւններու: Առնենք դարձեալ մեր առաջին օրինակը. Մենք մտանք տուն, (իսկ) մեր ընկերները շարունակեցին իրենց ճամբան: Այս պարբերութեան երկու նախադասութիւններուն համապատասխանող երկու հաստատումները տուեալ մտածման մը երկու առնչակից եզրերն են, որոնց միասնութիւնը կ'արտայայտուի համադասական կապակցութեամբ: Համադասական պարբերութիւնը խօսքի տրամաբանական միութիւն մըն է:

Համադասական կապակցութիւնը երկու կերպով կը կազմուի.

Ա.— Շարայարութեամբ, որով նախադասութիւնները իրարու կը յաջորդեն առանց կապակցական տարրերու, իրարու վրայ աւելնալով միայն բովանդակութեամբ եւ իրենց միջեւ ունեցած կարճ դադարներով.— Խելք խրատն ինչ ընէ, սելք սապոնն ինչ ընէ.— Ա՛յս կ'անեմ՝ արուն կու գայ, սել սրտիս գարուն կու գայ:

Հարկաւ մտածման ընդլայնումին զուգահեռաբար կ'ընդլայնի նաեւ համադասական խօսքը: Ահաւասիկ օրինակ մը եռանդամ համադասութեան.

Վերջապէս տեղատարափը դադրեցաւ, ամպերը անհետացան. արդէն կրնայինք մեր ճամբան շարունակել:

Քառանդամ համադասութիւն մը.

Գիշերային ջրտուքի ժամն է, / լուսին մէջ կայնած
Մըշակն անքուն, կը սպասէ, ոտքը բոսիկ, բահն ուսին /
Պարտէզներուն վրայ կ'իջնէ թեթեւ քոյր մը միգամած, /
Ծղրիթները* լուսնակով արբշիտ՝ անվերջ կը խօսին:

(Մեծարենց)

Հնգանդամ համադասութիւն մը.

Սերովբէ աղա ԾՏը անցուկ, թաւ պէխերով, խոշոր աչքերով, կարճահասակ ու գիրուկ մարդ մըն է, / ժամանակէ մը ի վեր իր առողջութիւնը խանգարուած է, / տարտամ անհանգստութիւններ կը զգայ, / ախորժակ չունի, / քունը խաղաղ չէ: (Ե. Օտեան):

Հարկ է դիտել տալ սակայն թէ համադասական կապակցութիւն մը կարելի չէ շատ աւելի երկարաձգել առանց թուլացումի, ինչ որ աւելի երկար դադարով մը կը սահմանափակէ զայն:

Գրական լեզուի մէջ համադասական պարբերութեան մը աւարտը ընդհանրապէս կը նշուի վերջակէտով:

Շատ անգամ առաջինին յաջորդող նախադասութիւններուն մէջ կը գտնուին նախորդին հետ իրենց առնչութեան ակնարկող տարրեր (դերանուններ կամ այլ բառեր), որոնք եզրերուն համադասական կապը աւելի զգալի կը դարձնեն անշուշտ: Երէկ ֆանդէսի սրահին մէջ ֆանդիպեցանք Տիգրանին եւ Արտաշէսին. վաղուց գիրենք տեսած չունէինք. — Ծովակին երկու ասիւրուն վրայ, դէմ առ դէմ երկու գիտեր կային. մէկը մինչեւ հիմա դեռ կը մնայ, միւսը կորսուած է ջուրերուն տակ (Ռ. Զարդարեան): Մեր գրական զարթօնքին նախորդող շրջանի բանաստեղծութեան երկու գագաթները կը ներկայացնեն Նարեկացի եւ Սայաթ-Նօվա. առաջինը փառաբանած է երկնային սերը, միւսը՝ աշխարհայինը. — Նախ խօսեցաւ Արամը, յետոյ, խօսք առնելով, Կարօն առարկեց անոր կարգ մը նկատողութիւններուն, երրորդ խօսողը երկուքէն տարբեր մերձեցումով մը մօտեցաւ հարցին:

Այսու հանդերձ համադասական կապակցութեան մը եզրերուն կապը թոյլ է եւ երբերուն ընդհանրապէս: Ասոր համար է որ տարբեր գրողներ յաճախ տարբեր տրոհումներով կը ներկայացնեն նման պարբերութիւնները:

* «ու ծղրիթներ» բառերը ըրած ենք «ծղրիթները»՝ ըստ օրինակի պահանջին շարկապը վերցնելու համար:

Բ.— Համադասական շաղկապներով կամ համազօր տարրերով, որոնք իմաստի զանազան առնչութիւններով կ'երանդաւորեն կապակցութիւնը, մինչ լոկ շարայարութեամբ կազմուած համադասութիւն մը, ընդհանրապէս, պատահականօրէն իրարու առնչուող ուրոյն նախադասութիւններու միասնութիւն մը կը ներկայացնէ, ինչպէս տեսանք: Օրինակներ.

1/ Նախադասութիւններու իրարու վրայ յաւելում (շարայարական կապակցութեան նման).

- ա)** Հազար տարի էդ երկրում արեւն ելաւ արիւնտ
եւ մայր մտաւ վերստին՝ որպէս թրով զարկած աչք:
- բ)** Թէ՛ կ'երգէ, թէ՛ կը պարէ.— ե՛ւ կ'երգէ, ե՛ւ կը պարէ:
- գ)** Առաւ որսորդական մախաղը, առաւ նաեւ հրացանը եւ ճամբայ ելաւ:
- դ)** Կ'ատեն շողոքորթութիւնը, ինչպէս եւ (Կ'ատեն) շողոքորթութենէն քաջալերուած ամբարտաւանութիւնը:
- ե)** Էշն ալ յոգնեցաւ, իշապանն ալ (յոգնեցաւ):

2/ Յաւելում — իմաստի զօրացումով.

- ա)** Անիկա ո՛չ միայն շմասնակցեցաւ որոշուած ձեռնարկին, այլեւ (այլ նաեւ) դէմ արտայայտուեցաւ անոր կատարման:
- բ)** Յոգնած ըլլալով չէինք կրնար ուղեկցիլ իրենց, մանաւանդ որ ճամբան վերելքներ ու վայրէջքներ ունէր:
- գ)** Անիկա բիրտ կերպով մերժեց ներկայացուած առաջարկները եւ նոյնիսկ (մինչեւ իսկ, մինչեւ անգամ) չգիտցաւ իր առարկութիւնները յայտնել:

3/ Յաւելում.

- ա)** Անիկա լիովին իրագործեց իր առաջադրութիւնը, այն է՝ հայրենիքին մէջ կատարելագործել իր հայագիտական ուսումը:
- բ)** Ես զինքը իր մանկութենէն կը ճանչնայի, այսինքն՝ երբ տակաւին նախակրթականի առաջին դասարաններու աշակերտ էր:

4/ Հետեւութիւն.

- ա)** Մարդը մահկանացու է, Սոկրատ մարդ է. ուրեմն Սոկրատ մահկանացու է:
- բ)** Ես յանցաւոր չեմ. հետեւաբար մտահոգուելու պատճառ մը չունիմ:
- գ)** Իրենց վերաբերումն էր այս անբաղձալի կացութեան պատճառը, ուստի պիտի կրեն հետեւանքները:
- դ)** Բիրտ կերպով մերժեցին մեր հաշտարար առաջարկները եւ սպառնալիքներով խօսեցան մեզի. արդ՝ մենք պատրաստ ենք իրենց մարտահրաւերին պատասխանելու:

ե) Ազնի երիտասարդը միթական միջոցներ չունէր իր ուսումը շարունակելու համար, որով ստիպուած եղաւ թէ՛ իր ապրուստին համար աշխատելու, թէ՛ իր ուսման ծախքը հոգալու:

5/ Ժխտական իմաստով.

ա) Դուն ո՛չ թէ հաւանութիւն պիտի տայիր անոր առաջարկներուն, այլ (այլ ընդհակառակն) պիտի բողոքէիր անոնց դէմ:

բ) Դուն պիտի բողոքէիր անոր առաջարկներուն դէմ եւ ո՛չ թէ հաւանութիւն տայիր անոնց:

գ) Դուն ո՛չ թէ ժամանակդ խաղով պիտի անցընես, այլ պիտի աշխատիս:

դ) Դուն պիտի աշխատիս եւ ո՛չ թէ ժամանակդ խաղով անցընես:

6/ Փոխադարձ տրոհում (մէկը կամ միւսը).

ա) Կա՛մ պարտականութիւնդ խղճմտօրէն կատարէ, կա՛մ հրաժարէ պաշտօնէդ:

բ) Կա՛մ իր պարտքը կը վճարէ եւ կա՛մ դատի կը դիմենք:

գ) Կա՛մ մտնակներդ եմ պատռած, փողոցին ջուրն անոնց մէջ կը ճողփայ. կա՛մ ետեւէդ շուայտօրէն կը սուլէ թորք արիկայ մ՛անոպայ:

7/ Իմաստի սահմանափակում կամ մեղմացում (հակադրական երանգով).

- Թարթիչներս կը թրջուին արտասուքի կաթիլներով, բայց չեմ ուզեր զանոնք թափել, արաթիչ երիվար, նպատակս տկարութիւն չի՛ ճանշնար:

- Կրնայինք իրենց արտայայտութիւններուն պատշաճ պատասխանը տալ, բայց եւ այնպէս գայթակղութենէ խուսափելու համար լռեցինք:

- Գործը բաւական առաջ տարինք. այսու հանդերձ լրացնելու համար դեռ բաւական աշխատանք ունինք կատարելիք:

- Հոգեկան գոհունակութիւն տուող հաճելի գործ է ուսուցչութիւնը, միայն թէ ամենուն տրուած չէ արդիւնատրապէս կիրարկել գայն:

- Կ'ըսպասենք, միայն գար:

8/ Ներհակ կամ տարբեր բովանդակութիւններու միասնութիւն.

- Մեծ արժանիքներով օժտուած մարդիկը համեստ կ'ըլլան, իսկ տգէտները՝ ամբարտաւան (կ'ըլլան):

- Ուսուցիչներս տեսչարան մտանք խորհրդակցութեան համար, իսկ աշակերտները բակ իջան խաղալու:

- Մենք բլուրին գագաթը բարձրացած էինք արդէն, մինչդեռ անոնք դեռ հազիւ ստորտող հասած էին:

- Մինչ իր ուսանող ընկերները իրենց ազատ ժամերը զանազան գուարճութիւններով կ'անցընէին, ինք իր ճիւղին յատուկ նոր ուսումնասիրութիւններով կ'ըզբաղէր (*վերջին երկուքը ժամանակային երանգով*):

Շաղկապական համադասութեան մեր օրինակները սպառիչ ամբողջութիւն մը չէին կրնար ներկայացնել հարկաւ: Լեզուական երեւոյթները ընդհանրապէս չափուած-ձեւուած սահմաններով չեն ներկայանար մեզի: Մեր օրինակներէն դուրս մնացած զանազան շաղկապական տարրերուն կիրառութիւնը կարելի է սորվիլ ընթերցումներով եւ շարադրական վարժութիւններով: Հոս դիտել տանք, սակայն, որ համադասական բոլոր շաղկապները կապակցական նոյն գորութիւնը չունին. անոնցմէ ոմանք (եւ, ու, կամ, ալ, թէ եւն., այս վերջինը՝ յաւելական նշանակութեամբ. թէ՛ կերտ, թէ՛ խմեց) թոյլ կապ մը միայն կը նշեն, զոր երբեմն կարելի է անտեսել նոյնիսկ, իսկ ուրիշներ (բայց, իսկ, մինչդէռ, հետեւաբար եւն.) աւելի զօրաւոր տրամաբանական կապ մը կը հաստատեն եզրերուն միջեւ:

Աւելցնենք նաեւ որ շաղկապներէն ոմանք, իրենց երկդիմի բնոյթով, ըստ պարագայի կրնան գործածուիլ իբրեւ համադասական կամ իբրեւ ստորադասական: Ասոնց օրինակները կը տեսնենք շուտով, երբ կը խօսինք խօսքի բաղադրական կապակցութեան մասին:

Բաղադրական կապակցութիւն

Նախադասութիւններու կապակցութիւն մը բաղադրական կապակցութիւն մըն է (այսինքն՝ բաղադրական պարբերութիւն մը), երբ անոր եզրերէն մէկը միւսին քերականական լրացումն է իբրեւ անոր մէկ բարդ անդամը: Այսպէս՝ Յիսուս յայտարարեց (որ)* մարդիկ եղբայրներ եմ.— Եղբայրս Փարիզ մեկնեցաւ (որպէս զի) իր մասնագիտութիւնը կատարելագործէ.— նախապէս կը ճանչնայի՞ր այն մարդը, որուն հանդիպեցանք ճամբուն վրայ: Այս պարբերութիւններու ընդգծուած նախադասութիւնները լրացուցիչներն են միւս նախադասութիւններուն՝ պատկանելով անոնց այս կամ այն անդամին: (որ) Մարդիկ եղբայրներ եմ նախադասութիւնը սեռի խնդիրն է Յիսուս յայտարարեց նախադասութեան ստորոգիչ բային (յայտարարեց). (որպէս զի) իր մասնագիտութիւնը կատարելագործէ նախադասութիւնը նպատակի պարագայական խնդիրն է եղբայրս Փարիզ մեկնեցաւ նախադասութեան մեկնեցաւ ստորոգիչ բային: Որուն հանդիպեցանք մեր ճամբուն վրայ նախադասութիւնը որոշիչ վերադիրն է նախապէս կը ճանչնայի՞ր այն մարդը նախադասութեան մարդը անունին:

Բաղադրական կապակցութեան մը եզրերուն (բաղադրիչ նախադասութիւններուն) այս յարաբերութիւնը յայտնապէս երեւան կու գայ, երբ ստորադաս նախադասութեան զիմաւոր ձեւը փոխարինենք

*) Ծաղկապները փակագծի մէջ կ'առնենք իբրեւ լրացուցիչ նախադասութիւններու ծղակները (ո՛չ անդամներ), ասոր բացատրութիւնը քիչ անդին: Մինչ յարաբերական դերանունը՝ (որուն) մէկ անդամն է լրացուցիչ նախադասութեան:

դերբայական դարձուածքով մը՝ երկու նախադասութիւններուն կապակցութիւնը վերածելով ուրոյն նախադասութեան մը: Օրինակները տանք վերը տրուած կապակցութիւնները փոխելով ուրոյն նախադասութիւններու:

Յիսուս յայտարարեց մարդոց եղբայր ըլլալը (եղբայրութիւնը)։

— Եղբայրս Փարիզ մեկնեցաւ իր ուսումը կատարելագործելու համար։

— Նախապէս կը ճանչնայի՞ր ճամբուն վրայ մեր հանդիպած մարդը։

Ընդգծուած բառական կապակցութիւնները այս ուրոյն նախադասութիւններուն մէջ ունին այն պաշտօնները, ինչ որ համապատասխան ստորադաս նախադասութիւնները ունէին վերը տրուած բաղադրական կապակցութիւններուն մէջ։

Բաղադրական կապակցութեան մը լրացուցիչ եզրը կը կոչուի ստորադաս կամ երկրորդական նախադասութիւն, իսկ լրացում ստացող եզրը գլխաւոր կամ գերադաս նախադասութիւն։

Բացի ստորոգիչ բայէն՝ ուրոյն նախադասութեան մը ո՛րեւէ մէկ անդամը կընայ արտայայտուիլ ստորադաս նախադասութեամբ մը, որ կ'ըստանձնէ փոխարինուած անդամին պաշտօնը։ Ասով կ'ունենանք գլխաւոր եւ ստորադաս նախադասութիւններու կապակցութիւն մը, ուր ստորադասը գլխաւորին նկատմամբ կընայ ըլլալ ենթակայ, ստորոգչական վերադիր, ուղղակի վերադիր (ներառեալ յատկացուցիչն ու բացայայտիչը), առարկայական խնդիր, այս կամ այն տեսակի պարադայական խնդիր։ Ասոնց օրինակները կը տեսնենք առանձին-առանձին։

Փոխադարձաբար որեւէ ստորադաս նախադասութեան ղիմաւոր ձեւը կընայ փոխարինուիլ գէթ տեսականօրէն, համարժէք դերբայական ձեւով մը եւ այս անգամ գլխաւոր եւ ստորադաս նախադասութիւններու կապակցութիւնը կը վերածուի միակ ուրոյն նախադասութեան մը։ Տանք այս վերածումին քանի մը ընդհանուր գիտելիքները։

1) Ստորադաս նախադասութիւնը գլխաւորին միացնող կապակցական օղակները* եւ գլխաւոր նախադասութեան մաս կազմող ցուցական որոշիչներն ու յարաբերեալ դերանունները, որոնք իրենց ձեւական ներկայութեամբ յենարան կը ծառայեն ստորադաս նախադասութեան, կը լուծուին դերբայական դարձուածքին մէջ՝ այսպէս՝

* Ստորոդասական շաղկապը, թէեւ երկու նախադասութիւնները իրարու կապող օղակն է, սակայն կը յարի ստորադաս նախադասութեան՝ առանց անոր քերականական կազմին անդամակցելու, լոկ իբրեւ իմաստի եղանակաւորիչ։ Ասիկա յայտնապէս կ'երեւի, երբ ստորադաս նախադասութիւնը կը փոխարինենք դերբայական դարձուածքով մը՝ ուր կը լուծուի շաղկապը. օրինակ՝ Ընկերս Փարիզ գնաց, որպէսզի իր մասնագիտութիւնը կատարելագործէ։ Ընկերս Փարիզ գնաց իր մասնագիտութիւնը կատարելագործելու համար.— Յիսուս յայտարարեց որ մարդիկ եղբայրներ են։ Յիսուս մարդոց եղբայրութիւնը յայտարարեց։ Իսկ յարաբերական դերանունը արդէն իսկ մէկ անգամն է ստորադաս նախադասութեան քերականական կազմին, ուր կը լուծուի վերածման պարագային։

Ինչ որ ցանես, այն կը քաղես = ցանածդ կը քաղես.— Այն երիտասարդը, որուն հանդիպեցանք, վարժարանի ուսուցիչներէն էր = Մեր հանդիպած երիտասարդը... — Անոնք, որ ինկան մեր ազատագրական կոտի ճամբուն վրայ, սրբազան նահատակներ են = Մեր ազատագրական կոտի ճամբուն վրայ ինկողները... Եւն.: Գ. զէմքի Համապատասխանող այս յարաբերեալ ցուցական դերանունները նախապէս յիշուած կամ մատնանշուած առարկայի մը չեն ակնարկեր: Իրենց անորոշ նշումով այս դերանունները ձեւական բացայայտեալներն են ստորադաս նախադասութեան եւ իբր այդպիսին դիւրութեամբ կը լուծուին դերբայական դարձուածքին մէջ. օրինակ՝ ինչ որ ցանես ա՛յն կը հնձես.— այն, այսինքն՝ ինչ որ ցանես. կամ՝ այն = ցանածդ, եւ վերջին Հաշուով դերանունին լուծումով՝ ցանցածդ: Եւ շատ անգամ այս դերանունները թարմատար (աւելորդ) են արդէն, ինչպէս մեր առած օրինակին մէջ. կը քաղես, ինչ որ կը ցանես: Մինչ բուն բացայայտեալ դերանունները իրենց դերանուանական ինքնութիւնը կը պահեն վերածման մէջ: Այսպէս են Ա. եւ Բ. զէմքերուն Համապատասխանող դերանունները, ինչպէս նաեւ Գ. զէմքին Համապատասխանող դերանունը, երբ յիշուած կամ մատնանշուած մասնաւոր առարկան ցոյց կու տայ. այսպէս՝ Ա՛ն ասիկա, որ ամենէն ընտիրն է = Ասիկա՛ամենէն ընտիրը.— Տո՛ր անիկա (առարկան մատնանշելով), որ Տիգրանին բերածն է = Տո՛ր անիկա՛ Տիգրանին բերածը:

Նման խօսքերու մէջ ձեւական է նաեւ ցուցական որոշիչներուն դերը, քանի որ մասնաւոր առարկայ մը չեն նշեր: Ասոնք եւս յաճախ թարմատար ներկայութիւն մը ունին խօսքին մէջ:

2) ա) Ստորադաս նախադասութեան դիմաւոր բայը կը վերածուի, ըստ նախադասութեան իմաստին, դերբայական ձեւի մը, որ քերականական ի՛նչ տեսակի ալ Համապատասխանէ (անուն, մականուն, մակբայ) իր բայական զօրութեամբ իր վրայ կ'առնէ դիմաւոր բային բոլոր լրացումները՝ ենթակայով հանդերձ, որ այս վերածումով կը դառնայ կողմնակի ենթակայ (ուղղական կամ սեռական). Երբ սայլը շրջոյի, ճամբայ ցոյց տուող շատ կ'ըլլայ — Սայլը շրջուել վերջ... (սայլը՝ ուղղական ենթակայ): — Այն տեսարանները, զորս կը դիտէինք Կասիոսի բարձունքէն, հրաշալի էին — Կասիոսի բարձունքէն մեր դիտած... (մեր՝ սեռական ենթակայ): — Ինչ որ քամին կը բերէ, քամին կը տանի.— Քամին բերածը...:

բ) Գլխաւոր նախադասութեան մէջ մտած այն դերանունները, որոնք յարաբերական ստորադաս նախադասութեան ձեւական յարաբերեալներն են, իրենց պաշտօնն ու հոլովը կը փոխանցեն դերբային.— Ո՛վ որ կ'ուզէ, անո՛ր տուր — Ուզողին տուր.— Թող մեզի միանայ ա՛ն, ով որ մեր խօսքին կը հաւատայ — Մեր խօսքին հաւատացողը... — Ինչ որ ունիս, անով գոհացիր — Ունեցածովդ գոհացիր. Եւն. . :

գ) Երբեմն ստորադաս նախադասութեան ղիմաւոր բայը, փոխանակ դերբայի, բայանունով մը կը փոխարինուի, երբ մանաւանդ խնդիրներով ծանրաբեռնուած չէ: Օրինակ՝ Լսեցինք որ ինք հրաժարած է — Իր հրաժարումը (հրաժարիլը, հրաժարած ըլլալը) լսեցինք.— Այն գիշեր, երբ եղբայրս ծնա... — Եղբօս ծննդեան գիշերը.— Յիսուս յայտարարեց որ մարդիկ եղբայրներ են — Յիսուս մարդոց եղբայրութիւնը յայտարարեց:

Դիտել տանք, սակայն, որ ստորադաս նախադասութեան դերբայական դարձուածքներով փոխանակուածը յաճախ առաջ կը բերէ անսովոր ու աղքատ ձեւեր, որոնք գործածելի չեն: Ասկէ զատ, իբրեւ ղիմաւոր ձեւերուն համարժէք, գործածելի ընդունուած դերբայական դարձուածքներն ալ (երբ մանաւանդ ծանրաբեռնուած են խնդիրներով ու վերադիրներով), թրքերէնին արտայայտութեան ձեւերը յիշեցնող իրենց կազմութեամբ խորթ են մեր լեզուին հնդեւրոպական նկարագրին: Ահաւասիկ օրինակներ անոնցմէ, որոնց դէմը կը ղնենք հայերէնի հարազատ ղիմաւոր ձեւեր.

Դպրոցի բակին մէջ ձեռքէն բռնած տղաս եղբօս երկրորդ զաւակն է. Հայկական.— Այն տղան, որուն ձեռքէն բռնած էի դպրոցի բակին մէջ, եղբօս երկրորդ զաւակն է:

Այդ կարճ ճամբայէն անցնիլ որոշած առեմնիս կամուրջը փլած է եղեր.

Հայկական.— Ա՛յն առեմն երբ կ'որոշէիմ այդ կարճ ճամբայէն անցնիլ, կամուրջը փլած է եղեր:

Իմ ձեռքին մէջ ոսկի դրած աղքատս ծանօթ էր քեզի.*

Հայկական.— Քեզի ծանօթ էր այն աղքատը, որուն ձեռքին մէջ ոսկի դրի:

Աւագակին դահճին երեսէն դողացած վայրկեանը մտքս չ'ելլեր*.

Հայկական.— Մտքս չ'ելլեր այն վայրկեանը, երբ աւագակը կը դողար դահճին երեսէն:

Բայց այսօր գրական լեզուի մէջ ընթացիկ գործածութիւն ունին միայն դերբայական դարձուածքներու պարզ ու թեթեւ ձեւերը, այսինքն՝ առանց խնդիրներու եւ վերադիրներու խճողումին: Այսպէս՝

Իմ տեսած մարդս (նախընտրելի է՝ իմ տեսած մարդը). կամ ենթակայական սեռականը վերցնելով՝ տեսած մարդս = Մարդը, զոր տեսայ:

*) Աստղանշուած վերջին երկու օրինակները կ'առնենք Հայր Ա. Այտընեանէն. հոշակատր հաղագէտը ասոնք եւ այս կարգէն այլ նախադասութիւններ կը ներկայացնէ իբրեւ հայերէնին յատուկ դերբայական դարձուածքի կանոնական օրինակներ՝ ըսելով որ լեզուին սովորութիւնն այսպէս կը բերէ (ՔՆՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒՄ, էջ 230-233): Արդի աշխարհարարին յերած իր վճռական նպատակով այնքան երախտաւատ այս բազմամտու հայկաբանը մեր դերբայներուն այս կերպ գործածութիւնը հայեցի պիտի չնկատէր, կը կարծենք, եթէ իր նշանատր երկի պատրաստութեան շրջանին լեզուաբանական գիտութիւնը արդէն յայտարարած ըլլար մեր լեզուին հնդեւրոպական ծագումը: Բարեբախտաբար մեր այսօրուան գրական աշխարհարարը մեծ չափով ինքզինքը ազատագրած է յիշուած խորթ ձեւերէն:

Քու ղրկած նամակդ (քու ղրկած նամակը) կամ՝ ղրկած նամակդ* = Նամակը, զոր ղրկած ես: Անոնց անցնելու (կամ անցնելիք) ճամբան = ճամբան ուրկէ անոնք պիտի անցնին: Մեր պատկելու սենեակը = Սենեակը ուր պիտի պառկինք (պիտի պառկէինք):

Այսու հանդերձ ստորադաս նախադասութիւնը իր դիմաւոր ձեւով (որ աւելի հարազատ է մեր լեզուի հնդեւրոպական բնութեան) միշտ աւելի հարազատութեամբ կ'արտայայտէ մտադրուած իմաստը՝ մանաւանդ իր ժամանակային ճշգրտութեամբ: Դիմաւոր բային տեղը բռնող դերբայը կրնայ մէկէ աւելի ժամանակային առումներով մեկնուիլ: Այսպէս՝

Իմ տեսած մարդս = Մարդը, զոր տեսայ, զոր տեսած եմ, զոր տեսած էի, զոր կը տեսնէի. — Մեզի կաթ բերող գիւղացին = Գիւղացին, որ մեզի կաթ կը բերէ, բերաւ, կը բերէր. — Անոնց անցնելու ճամբան = Ծամբան, ուրկէ անոնք պիտի անցնին, պիտի անցնէին եւն., եւն.: Մինչդեռ նշանակուած դիմաւոր ձեւերէն ո՛րեւէ մէկը ճշգիւ կ'արտայայտէ խօսողին կողմէ մտադրուած ժամանակային գաղափարը:

Գլխաւոր եւ ստորադաս նախադասութիւններու կապակցութիւնը եւ շարադասութիւնը

Գլխաւոր եւ ստորադաս նախադասութիւններու կապակցութիւնը կը կազմուի.

ա) Լոկ շարայարութեամբ, այսինքն՝ առանց լեզուական օղակներու, իմաստային յարաբերութեամբ միայն, որ միանգամայն կ'արտայայտէ երկու եզրերուն (նախադասութիւններուն) քերականական յերաբերութիւնը: Օրինակ՝ Էջն ի՛նչ գիտէ՝ նուշն ինչ է. — Ըսես՝ գէշ կ'ըլլաս, չըսես՝ էշ կ'ըլլաս. — Մէկ կայ՝ հազար կ'արժէ, հազար կայ՝ մէկ չ'արժէր:

բ) Զօդումով՝ ազուցուածքով, այսինքն՝ եզրերը յայտնապէս իրարու հետ յարաբերութեան դնող կապակցական տարրերով (չաղկապ, յարաբերական դերանուն): Օրինակ՝ Էջն ի՛նչ գիտէ թէ նուշն ի՛նչ է. — Եթէ ըսես, գէշ կ'ըլլաս, եթէ չըսես, էշ կ'ըլլաս. — Մէկ կայ, որ հազար կ'արժէ, հազար կայ որ մէկ չ'արժէր:

Շարայարութիւնը խօսքի նախադասութիւններու կապակցութեան նախնական ձեւն է, որ այսօր առաւելաբար յատուկ է ժողովրդական լեզուին, ինչպէս են վերը տրուած առաջին օրինակները: Գրական մշակուած լեզուն ընդհանրապէս կը պահանջէ նիւթապէս դնել նախադասութիւնները կապող օղակը, ինչպէս ցոյց կու

*) Արեւելահայերը պիտի ըսէին՝ տեսածս մարդը, ղրկածդ նամակը:

տան երկրորդ օրինակները: Պէտք է աւելցնել, սակայն, որ առաջին օրինակներուն զեղչուած շաղկապները եւս զօրութեանապէս ընդունելի են:

Գլխաւոր եւ ստորադաս նախադասութիւններու կապակցութիւնը շարադասական երեք ձեւեր կրնայ առնել՝ ըստ ստորադաս նախադասութեան դիրքին, որ կրնայ ըլլալ.

Նախադաս, — Թէ պաշտումի թափն ունենա, Տէրն գոյգ մը թեւ քեզի կու տայ: Միջադաս, — Այն ճամբան, ուրկէ պիտի անցնէիք, նեղ արահետ մըն էր: Ցեառադաս, — Տիգրանը ըսաւ որ վաղը Հայաստան պիտի մեկնի:

Ստորադաս նախադասութիւնը՝ ենթակայ եւ ստորոգչական վերադիր

Ստորադաս նախադասութիւնը, իբրեւ գլխաւոր նախադասութեան ենթակայ, կրնայ արտայայտուիլ թէ՛ յարաբերական, թէ՛ շաղկապական կապակցութեամբ:

Յարաբերական կապակցութեան օղակներն են՝ որ, ով որ, որը-որը որ, ինչ-ինչ որ: Ո՛վ որ քաջ է, ի՛նչ կ'ըսպասէ (անտեղի է եմ հական բային դերբայական դարձուածքովը ըսել քաջ եղողը, որ թուրքերէն կը հոտի) . — ճշմարիտ էր, ինչ որ ըսաւ — Ըսածը ճշմարիտ էր. — Ո՛րը ուզես (կամ՝ ինչ ուզես), պիտի տրուի քեզի — Ուզածդ պիտի տրուի քեզի:

Տեսանք արդէն որ յաճախ գլխաւոր նախադասութեան մէջ կը մտնէ դերանուն մը, որ իբրեւ ձեւական յարաբերեալ յենարան կը ծառայէ ստորադաս նախադասութեան եւ որ վերածման պարագային կը լուծուի դերբայական դարձուածքին մէջ: Այսպէս՝ Պիտի չուտեն անոնք, որ չեն աշխատիր — Չաշխատողները պիտի չուտեն. — Ան, ով որ վստահութիւն ունի մեր վրայ, թող մեզի միանայ — Մեր վրայ վստահութիւն ունեցողը...:

Ստորադաս նախադասութիւնը, ենթակայի պաշտօնով, որ, թէ շաղկապներով կը միանայ գլխաւոր նախադասութեան, երբ այս վերջինը կ'արտայայտուի՝ իբրեւ միազէմ գործածուած (չեզոք եւ կրաւորական բայերով (ներառեալ՝ միադիմի բնոյթ ունեցող բազադրեալ բայերը՝ հարկ է, կարելի է, յայտնի է): Վերածման պարագային ստորադաս նախադասութեան զիմաւոր բայը կը դառնայ անորոշ դերբայ կամ բայանուն, իսկ ենթական՝ կողմնակի ենթակայ: Այսպէս՝

Կը պատմուի թէ ժամանակին հսկաներ ապրած են մեր երկրին մէջ = Հսկաներ ապրած ըլլալը կը պատմուի. — Զայնասիտով հաղորդուցաւ որ հաշտութեան դաշնագիրը ստորագրուած է, կամ՝ դաշնագրին ստորագրուած ըլլալը. — Թերթերուն մէջ գրուած է որ արտաքին գործոց նախարարը հրաժարած է = Նախարարին հրաժարումը գրուած է. — Այս

բոլորէն կը հետեւի որ պատերազմը մօտալուտ է = Պատերազմին մօտալուտ ըլլալը կը հետեւի.— Կ'երեւի թէ քու խիստ խօսքերդ ազդած են իրեն = Քու խիստ խօսքերուդ ազդած ըլլալը կ'երեւի.— Կը բաւէ որ մեր խիղճը հանգիստ է = Մեր խղճին հանգիստ ըլլալը կը բաւէ: — Յայտնի է որ համաձայն չէք մեր պայմանները ընդունելու = Մեր պայմանները ընդունելու համաձայն չըլլալնիդ (ձեր համաձայն չըլլալը) յայտնի է.— Կարելի է որ այս իրիկուն հասնի = Այս իրիկուն հասնիլը կարելի է.— Հարկ է որ դուք ալ ներկայ գտնուիք այսօրուան ժողովին = Ձեր ալ ներկայ գտնուիլը հարկ է, *եւն.*, *եւն.*:

Երբեմն անորոշ դերբայի հետ ենթական կը դրուի տրական հոլով. օրինակ՝ Կը մնայ որ դուք հրաժարիք այս ձեռնարկէն = **Ձեզի** կը մնայ հրաժարիլ այս ձեռնարկէն.— Կը բաւէ որ ձեր խոստումը ունենանք = **Մեզի** կը բաւէ ձեր խոստումը ունենալ.— Ամօթ է որ այս թեթեւ պարտականութիւնը չըստանձնէ = Ամօթ է **իրեն** այս թեթեւ պարտականութիւնը չըստանձնել.— Պէտք է որ ուշադրութիւն դարձնենք հարցին այս երեսին = Պէտք է **մեզի** ուշադրութիւն դարձնել հարցին այս երեսին, *եւն.*:

Ստորադաս նախադասութիւնը, իբրեւ ստորոգչական վերադիր, կը լրացնէ հանգոյց բայով արտայայտուած գլխաւոր նախադասութիւնը. կապերն են՝ ինչ որ (*յաճախադէպ*), որ *յարաբերականները* եւ որ *չաղկապը*: *Այսպէս՝* Ես այսօր ալ այն եմ, ինչ որ միշտ եղած եմ.— Դու կը մնաս այն, ինչ որ մանկութեանդ էիր.— Այս մարդը ինձի չ'երեւիր այն, ինչ որ դուք կը կարծէք.— Այս մարդը ան չէ, զոր կը փնտռէինք.— Ճշմարիտ յեղափոխականը ան է, որ կ'ուզէ քաղաքական կամ ընկերային փտած կարգերուն տեղ ժողովուրդներուն բարիք բերող նորը հաստատել (նորը հաստատել ուզողն է). *եւն.*:

Ստորադաս նախադասութիւնը իբրեւ առարկայական խնդիր

Ա.— Ստորադաս նախադասութիւնը, իբրեւ սեռի խնդիր (կրող խնդիր) անհրաժեշտ լրացումն է ներգործական բայով արտայայտուած գլխաւոր նախադասութեան: Կապերն են, ընդհանրապէս, որ, թէ ստորադասական շաղկապները կամ որը որ, ինչ որ յարաբերականները: Այսպէս՝ Անոնք կը կարծեն որ իրենց բոլոր բանասանցները հալած իղի պէս կը կլլենք.— Զգացի որ հոգույս մէջ կը ծագէր շողը վճիտ — (Զգացի հոգույս մէջ վճիտ շողին ծագիլը).— Տեսուչը յայտարարեց որ Հինգշաբթի օր Վարդանանց տօնին առթիւ վարժարանը փակ է.— Կը պատմեն թէ ժամանակին հսկաներ կ'ապրէին մեր երկրին մէջ.— Թերթերը կը գրեն թէ հաշտութիւնը մօտալուտ է.— Ըսաւ թէ եղբօրը վերադարձը դեռ կ'ուշանայ:— Ա՛ն, որը որ կ'ուզես (ուզածդ).— Ինձի տուր այն, որուն որ չես հաւնիր (Զհաւանածդ).— Զհասկցայ, ինչ որ ըսիր (Ըսածդ).— Քեզի պահէ, ինչ որ ըսիր, *եւն.*:

Հասկնալի է հարկաւ, որ առանց ստորադաս նախադասութեան այս լրացումին գլխաւոր նախադասութիւնը կը մնայ թերի՝ ինչպէս՝
Զգացի... — Թերթերը կը գրեն... — Ըսաւ... եւն:

Երբեմն ստորադաս նախադասութիւնը, իրբեւ լրացուցիչ, անմիջականօրէն կը կապուի ո՛չ թէ գլխաւոր նախադասութեան ստորոգիչ բային, այլ անոր լրացում բերող դերբայի մը կամ անդէմ նախադասութեան մը դերբային:

ա) Կ'ուզէի ըսել թէ ծանր պարտականութիւն մը առած էք՝ ձեր վրայ: Երկար սպասեցի՞ք իրեն՝ կարծելով որ ուշ կամ կանուխ կը հանդիպի որոշուած ժամադրավայրը:

Առաջին պարբերութեան ստորադաս նախադասութիւնը սեռի խնդիրն է գլխաւոր նախադասութեան ըսել դերբային, որ իր կարգին սեռի խնդիրն է կ'ուզէի ստորոգիչ բային: Երկրորդ պարբերութեան ստորադաս նախադասութիւնը սեռի խնդիրն է կարծելով դերբայական ձեւին, որ լրացուցիչն է սպասեցի՞ք ստորոգիչ բային:

բ) Եւ ըսե՛լ թէ այնքան վստահութիւն ունէի՞ք այդ մարդուն վրայ.— Գիտնալ թէ ի՛նչ գիտենք եւ գիտնալ թէ ի՛նչ չենք գիտեր. անաւասիկ ճշմարիտ գիտութիւնը:

Կը տեսնուի արդէն որ առաջին խօսքին ստորադասական նախադասութիւնը սեռի խնդիրն է ըսել դերբային: Երկրորդ նախադասութեան ի՛նչ գիտենք եւ ի՛նչ չենք գիտեր ստորադաս նախադասութիւնները սեռի խնդիրներն են գիտնալ դերբայներուն:

Բ.— Ստորադաս նախադասութիւնը, իրբեւ բնութեան խնդիր, կը դրուի գլխաւոր նախադասութեան զանազան սեռի բայերուն հետ եւ կը վերածուի զանազան հոլովներով: Օրինակ՝

Կ'ըսպասեմ որ գայ = Գալուն կ'ըսպասեմ.— (Կ'ըսպասեմ այն պահին (ինչի՞ն), երբ գլխաւոր դերակատարը պիտի երևի բեմին վրայ = (Կը սպասեի՞ք գլխաւոր դերակատարին բեմին վրայ երևելու պահին). Կը հաւատամ թէ ատելի մեծ յաջողութիւններ կրնաս ունենալ = Կը հաւատամ ատելի մեծ յաջողութիւններ ունենալ կարենալուդ.— Կը վախնամ որ ուշանայ = Ուշանալէն կը վախնամ.— Իր ձախողութիւնը առաջ կու գայ անկէ, որ փորձառու բարեկամներու կողմէ իրեն տրուած խորհուրդները արհամարհեց = Փորձառու բարեկամներու կողմէ իրեն տրուած խորհուրդները արհամարհելէն.— Վարձքդ ուզէ անոնցմէ, որոնք քեզի խոստացած էին տալ = ... քեզի տալ խոստացողներէն. Ինչ որ ունիս, անով գոհացիր = Ունեցածովդ գոհացիր.— Կը պարծենայ թէ եղբայրը վարպետ օդաչու մըն է = Կը պարծենայ՝ եղբորը վարպետ օդաչու մը ըլլալովը.— Պարծենցի՛ր այն բաներով, որ քու անհատական ձեռնհասութեանդ եւ ճիգերուդ արդիւնքներն են = Պարծենցի՛ր քու անհատական ձեռնհասութեանդ եւ ճիգերուդ արդիւնքներովը:

Գ.— Ստորադաս նախադասութիւնը, իրբեւ ներգործող խնդիր, լրացուցիչն է կրաւորական բայով արտայայտուած գլխաւոր նախա-

դասութեան մը, որուն կը կապուի յարաբերական դերանունով: Օրինակ՝

Վերստին պաշտօնի կոչուեցաւ անոնցմէ, որոնք ատեն մը կը քննադատէին զինքը = ... Կոչուեցաւ զինքը ատեն մը քննադատողներէն (ներգործական ձեւ՝ Զինքը ատեն մը քննադատողները վերստին պաշտօնի կոչեցին զինքը)։— Զրպարտուեցաւ անո՛ր կողմէ, զոր մէկէ ատելի անգամներ պաշտպանած էր = ...Մէկէ ատելի անգամներ պաշտպանածին կողմէ:

Այս ստորադաս նախադասութիւնները կրնանք նաեւ բացայայտիչները նկատել յարաբերեալ դերանուններուն. այսպէս.— Անոնցմէ՛ զինքը ատեն մը քննադատողներէն.— Անոր՝ մէկէ ատելի անգամներ պաշտպանածին կողմէ: Բայց ասով երկու նախադասութիւններու յարաբերութիւնը ըստ էութեան չի փոխուիր, քանի որ բացայայտիչը քերականական համազօրն է բացայայտեալ եզրին (տե՛ս բացայայտիչը բաժինը):

Ստորադաս նախադասութիւնը իբրեւ պարագայական խնդիր

Իբրեւ պարագայական խնդիր՝ ստորադաս նախադասութիւնը զանազան տեսակի պարագայական լրացումներ կը բերէ գլխաւոր նախադասութեան՝ անոր հետ կապուելով այս կամ այն կապակցական տարրով ըստ լրացումի տեսակին:

Տեղի Պարագայ

Իբրեւ տեղի պարագայական խնդիր ստորադաս նախադասութիւնը գլխաւորին կը կապուի ուր, ուր որ, որտեղ, որտեղ որ յարաբերականներով, որոնց համապատասխանող ձեւական յարաբերիչներն են (անշուշտ գլխաւոր նախադասութեան մէջ) հոն, այնտեղ դերանունական տեսակները: Այսպէս՝

Ուր որ մեղր կայ, ճանճերը հոն կը հաւաքուին (առած) = ճանճերը մեղր եղած տեղը կը հաւաքուին.— Գնա այնտեղ, ուր պարտականութիւնդ քեզ կը կանչէ = Գնա պարտականութեանդ քեզ կանչած տեղը.— Մենք հոս պէտք չունինք քեզի. դարձիր հոն, ուրկէ եկած ես = Եկած տեղդ դարձիր.— Կեցիր այնտեղ, որտեղ որ աշխատանք կայ = Աշխատանք եղած տեղը կեցիր:*

*) Նկատ. ա).- Օրինակներու մէջ ընդօժուած դարձուածքները կրնանք նկատի առնել նաեւ իրենց վերլուծական ձեովը՝ իբրեւ պարագայ նշող տեղ անունին եւ անոր վերադրուած դերբային կապակցութիւնը: Այսպէս՝ Ո՞ր տեղը, մեղր եղած տեղը, պարտականութեանդ քեզ կանչած տեղը, եւն.:

բ).- Ուր, որտեղ յարաբերականներուն քով որ թարմատար շաղկապը կը դրուի, երբ խօսքը մասնատր տեղի մը մասին չըլլալով անորոշ կը մնայ: Այսպէս՝ Գնա այնտեղ, ուր

Ժամանակի Պարագայ

Իբրեւ ժամանակի պարագայական խնդիր՝ ստորադաս նախադասութիւնը գլխաւորին կը կապուի յարաբերական եւ շաղկապական տարրերով, որոնք ժամանակի գաղափարին զանազան առումները կ'արտայայտեն եւ հետեւաբար վերածումն ալ կը կատարուի այդ առումներուն համապատասխան ժամանակ նշող եզրերով: Ահաւասիկ շարք մը օրինակներ, որոնք ցոյց կու տան նաեւ թէ կապակցական տարրերէն շատերը մէկէ աւելի ժամանակային առումներով կրնան գործածուիլ:

1) Երբ, երբ որ.— Մեր գործը աւարտած էր արդէն, երբ հիւրերը ներս մտան = ... Հիւրերուն ներս մտնելէն առաջ.— Մենք գրքերը դասաւորելով զբաղած էինք, երբ Տիգրանն ու Արամը օրումս հարցերուն մասին կը խօսակցէին = ... Տիգրանին ու Արամին օրումս հարցերու մասին խօսակցելուն միջոցին (գլխաւոր եւ ստորադաս նախադասութիւններով արտայայտուած գործողութիւնները միաժամանակ կը կատարուին):— Երբ հիւրերը ներս մտան, մենք մեր աշխատանքը դադրեցուցինք = Հիւրերուն ներս մտնելէն ետք:

Նկատ. ա).- Երբ որ (ո՛ր ժամանակ որ) անորոշ ժամանակի նշանակութեամբ կը գործածուի.— Ե՛րբ որ ուզես, հանդիպէ՛ (ո՛ր ատեն որ ուզես).— Երբ որ բացոյնն դռներն յուսոյ...:

բ).- Արեւելահայերը ունին նաեւ հենց, հենց որ շաղկապը, որ երբ որ-ին նշանակութիւնը կ'ազդուէր ցոյց տալով գլխաւոր եղելութեան անմիջական յաջորդութիւնը երկրորդականին. այսպէս՝ հենց որ լոյսը բացուեց, ճամբայ ինկանք: Լոյսը բացուելուն պէս...— Հենց որ ջրերը լուզուին, հենց որ ծովը փոթորկի, եկո՛ւր այն ատեն: Իբրեւ հենց որը փոխարինող շաղկապական ասոյթներ՝ ստորադաս նախադասութեան բային հետ կը գործածենք թէ չէ, հազիւ թէ... Օրինակ՝ Լոյսը բացուեցաւ թէ չէ, ճամբայ ինկանք.— Լոյսը հազիւ թէ բացուեցաւ, ճամբայ ինկանք: Յանձնարարելի չէ գործածել, այս իմաստով ստորադաս նախադասութեան բային կրկնութիւնը իր ժխտականով.— Լոյսը բացուեցաւ, չբացուեցաւ (բացուած, չբացուած)... Սակայն ժողովրդական լեզուին մէջ կայ, մերձատրապէս այս իմաստով, որ շաղկապին գործածութիւնը ստորադաս նախադասութեան դիմաւոր բային ժխտական ձեւին հետ. Որ ասիկա չտեսայ՝ արիւնս գլուխս ցատքեց:

Յամենայն դէպս փափաքելի է հենց որ շաղկապին գործածութեան ընդհանրացումը:

2) ա/ Քանի, քանի որ (որքան ատեն որ),— Քանի սաղ է Սայաթ Նօփան, շատ բան կու տեսնիս, Քա՛մանչա = Սայաթ Նօփայի բովանդակ սաղութեան միջոցին — Քանի որ դեռ երակս ունի ելեւէջ, գայլին բերնին խոյնն բուրդն իսկ չեմ յանձներ (Դ. Վարուժան).— Քանի խոնարհ գլուխ տուինք գայլերին, այնքան ծանր լուծեր դրին մեր վզին (Եղափոխական էրզեր).— Քանի որ ողջ ես, կեանքը վայելել գիտցիր:

որ պարտականութիւնը քեզ կը կանչէ (ուր որ ալ ըլլայ այնտեղը, ճշդուած չէ).— Գնա այնտեղ, որ պարտականութիւնը քեզ կը կանչէ (այնտեղը որոշ է. օրինակ՝ նայրեանկանս պատերազմի նակատը):

Այս կապակցութիւնները ցոյց կու տան երկու նախադասութիւններուն նշած եղելութիւններուն միաժամանակ կատարումը երկարաձրգուող ժամանակի մը ընթացքին:

բ/ Նոյն շաղկապը, գործածուելով ստորադաս նախադասութեան բացառական բային հետ, ցոյց կու տայ գլխաւոր նախադասութեան գործողութեան առաջ իյնալը.— Քանի որ դեռ չես պայմանաւորուած, պատասխանդ տալէ առաջ լաւ մտածէ.— Քանի դեռ չէ մեկնած, գնա՛, տեսիր զինքը:

գ/ Քանի (ամէն անգամ որ),— Քանի մենք կը զիջինք, ինք անելի յիսորտ կը դառնայ: Մեր ամէն զիջելուն...: — Քանի բեմ կը բարձրանայ, անելի համարձակ եւ պերճախօս կը դառնայ = Ամէն բեմ բարձրանալուն...: Քանի իր գրասենեակը հանդիպած եմ, զինքը հոն չեմ գտած:— Քանի խոնարհ գլուխ տուինք գայլերին, այնքան ծանր լուծեր դրին մեր վզին: Քանի որ ախ կ'անիմ, կու քաղուի հոգիս (ժողովրդական երգ):

դ/ Քանի (... ի վեր),— Քանի հոս նստած եմ, մարդ չհանդիպեցաւ = Հոս նստելէս ի վեր...— Քանի գնաց, երկտող մը չգրեց = Երթալէն ի վեր... Քանի այդ լուրը առած եմ, չեմ կրնար հանգիստ քուն մը քնանալ = Այդ լուրը առնելէս ի վեր...:

Նկատ.— Քանի երթալ բային հետ կը կազմէ մասնատր ասոյթ մը, հետզհետէ նշանակութեամբ, որ վերածման կ'ենթարկուի նոյն բային անորոշ դերբային գործիականով:— Այս տղան, քանի կ'երթայ, կը տկարանայ = Երթալով կը տկարանայ.— Քանի գնաց, անելի ամբարտաւան դարձաւ = Երթալով...:

3) Մինչ, մինչդեռ (այն ժամանակ, երբ...),— **Մինչ** իր ընկերները զանազան տեսակի զուարճութիւններով կ'անցընէին իրենց ժամանակը, անհկա, գրքերուն վրայ հակած, իր ուսումնասիրութիւնը առաջ կը տանէր.— **Մինչդեռ** մենք իր նոր յաջողութիւններու լուրերուն կը սպասէինք, իր մահուան գոյժը ստացանք.— **Մինչ** ես օրուան թերթերը աչքէ կ'անցընէի, անոնք տաք վիճարանութեան մը բռնուած էին.— Անոնք միշտ կը բամբասեն Տիգրանը, **մինչդեռ** անհկա իրենց մասին գովեստով կը խօսի:

Այս շաղկապը ցոյց կու տայ երկու եղելութիւններու միաժամանակ կատարումը՝ հակադրութեան երանգով մը:

4) Մինչեւ, մինչեւ որ,— **Մինչեւ** հաստը բարակնայ, բարակին հոգին կ'ելլէ = **Մինչեւ** հաստին բարակնալը...— **Մինչեւ** որ դուք ձեր գործը աւարտէք, ես կը վերադառնամ...— **Մինչեւ** հաստն մարդ դառնաս, դեռ ի'նչ փորձութիւններու պիտի ենթարկուիս.— **Մինչեւ** որ գազաթ հասանք, ուժասպառ եղանք:

Այս կապակցութիւնները ցոյց կու տան երկարաձրգուող եղելութեան մը վերջին ժամկէտէն առաջ գլխաւոր եղելութեան կատարուելը:

Այս շաղկապը կրնայ ընկերանալ նաեւ ժխտական ստորադաս նախադասութեան մը, որուն ընկերացող գլխաւոր նախադասութիւնն ալ ընդհանրապէս կ'ըլլայ ժխտական: Օրինակ՝ Մինչեւ որ վերադառնալու խոստում չտուա ինձմէ, օձիքս չձգեց = Ինձմէ վերադառնալու խոստում չտուած օձիքս չձգեց.— Մինչեւ որ քեզմէ շահ մը չակնկալէ, բարեւ չի տար = Առանց քեզմէ շահ մը ակնկալելու...:

5) *ա/ Որ (երբ, երբ որ նշանակութեամբ) .— Այս լուրը որ առաւ, ուրախութենէն սկսաւ երգել (երբ այս լուրը առաւ) = Այս լուրը առնելով (կամ առնելուն) ...— Ասիկա որ տեսաւ Տիգրան, չկրցաւ ինքզինքը զսպել եւ յարձակեցաւ... = Տիգրան ասիկա տեսնելով... — Ամէն անգամ որ անոր հանդիպի, հետը վէճի կը բռնուի = Ամէն անգամ անոր հանդիպելուն...:— Եզը որ ինկաւ, դանակաւորը կը շատնայ:*

բ/... Ի վեր, — Ամիս մը կայ որ իրեն չեմ հանդիպած = Ամիսէ մը ի վեր...— Չոս հինգ օր կայ որ անհետացած է = Չոս հինգ օրէ ի վեր...— Հազի կէս ժամ կ'ըլլար որ քաղաքէն ելած էինք, երբ արկածը պատահեցաւ = Հազի կէս ժամէ ի վեր քաղաքէն ելած էինք...:

Զեւի եւ չափ ու քանակի պարագայ

Ա.— Զեւ.—

ա/ Ինչպէս, ինչպէս որ, — ինչպէս կ'ուզես, կարգադրէ — ինչպէս որ կ'ուզես, կարգադրէ — ինչպէս որ կ'ուզես, նոյնպէս կարգադրէ = Ուզածիդ պէս կարգադրէ: — Ինչպէս որ սոված գայլերու վոհմակ մը կը նետուի անպաշտպան հօտի մը վրայ, այնպէս նետուեցան թուրք հորդաները, գրաւուած երկիրներու ժողովուրդներուն վրայ՝ անխնայ յօշոտելով այրն ու կինը, ծերն ու մանուկը.— Ինչպէս տիրեց Ծամիրամ իրմէ փախչող Արայիին, եւ երազիս տիրեցի մեռցնելով զանիկա.— Մարդիկ եղբայրներ են իրարու, ինչպէս Յիսուս իսկ յայտարարեց = Յիսուսի յայտարարութեամբ իսկ, Յիսուսի իսկ յայտարարութեան համաձայն...:

Նման կապակցութիւններու ստորադաս նախադասութեան ստորոգիչ բայը կրնայ գեղջուիլ, երբ ենթական կամ ստորոգչական վերադիրը նոյնն են: Այս պարագային կը գործածուի նաեւ որպէս շաղկապը: Օրինակ՝ սիրէ հայրենիքդ, ինչպէս քու անձը = Քու անձիդ պէս.— Որպէս յաղթանդամ մի ծերուկ հսկայ՝ կախուած է ժայռը ջրերի վրայ.— Ինչպէս սոված գայլերու վոհմակ մը՝ թուրք հորդաները...:

բ/ Կարծես (թէ), որպէս թէ, եւն., — Թուրք հորդաներ այնպէս նետուեցան անպաշտպան ժողովուրդներուն վրայ որ կարծես թէ սոված գայլերու վոհմակ մը ըլլային.— Այնպիսի սերտ մտերմութեամբ մը կապուած էին իրարու որ կարծես երկու հարազատ եղբայրներ էին (ըլլային)— Անանկ անտարբերութեամբ մը անցաւ մեր քովէն, որպէս թէ (իբր թէ) մեզ տեսած չըլլար եւն.: :

Այս երկու կարգի կապակցութիւնները ցոյց կու տան երկու եզրերուն արտայայտած եղելութիւններուն կամ յատկութիւններուն բաղդատական նմանութիւնը: Առաջին (1) օրինակները ցոյց կու տան իրական նմանութիւնը, երկրորդները (2) ենթադրական նմանութիւնը: Ստորադաս նախադասութիւնը, իբրեւ ձեւի պարագայական խնդիր գլխաւոր նախադասութեան, ընդհանրապէս համազօր է որակական մակբայի:

Բ.— Զափ ու քանակ.—

ա/ Որքան (որ), որչափ (որ) եւն. — Որքան կ'աշխատիս, այնքան կը վարձատրուիս = Աշխատանքիդ չափով կը վարձատրուիս. — Ինչքան որ կրնայ, իր մասնակցութիւնը կը բերէ հանրային ձեռնարկներուն = կրցածին չափ...: Մ. Եօթնէդրայրեան որքան խիզախ էր, նոյնքան նաեւ թշնամին ծուղակը ձգող խորամանկ մըն էր. — Ինչքան հարստացաւ, այնքան հեռացաւ իր երրեմնի ընկերներու շրջանակէն:

Կամ ստորադաս նախադասութեան ստորոգիչ բայը զեղչելով. — Ան ալ այնչափ կ'աշխատի, որչափ դուն (կ'աշխատիս) = Քեզի չափ կ'աշխատի. Ան ալ այնքան խիզախ էր, որքան իր ընկերները = իր ընկերներուն չափ. — Տիգրանն ալ այնքան խելացի է, որքան Արամը. — Այս նպատակին համար դուն ալ այնքան զոհողութիւններ ըրիր, որքան ուրիշները (ըրին) = Ուրիշներուն չափ զոհողութիւններ ըրիր:

բ/ Քանի, որքան, — Որքան զինքը կ'ըզգուշացնենք այդ ընկերներուն մօտենալէ, ինք այնքան աւելի կը կապուի անոնց. — Մարդիկ քանի կ'երթան, այնքան աւելի եսաւեր կը դառնան = երթալով եսաւեր կը դառնան. — Այս տղան քանի տարիքը առաւ, առաջուան ուշիմութիւնը կորսնցուց. — Քանի կ'ուզէ քամին տանի, ծովէմէն աւազ չի պակսի. — Որքան աւելի շահեր, այնքան աւելի կը ծախսեր:

գ/ Քան, քան թէ, — Աւելի կը խօսի, քան թէ կը գործէ = Գործելէ աւելի կը խօսի. — Տուեր ես աւելին, քան ինչ որ պարտատր էիր տալ. — Այս տարի նուազ բերք ստացանք, քան ինչ որ ստացեր էինք անցնող քանի մը տարիներուն. — Քննութիւններդ աւելի լաւ արդիւնք տուած են, քան սպասելի էր:

Աւելի յաճախաբէս է ստորադաս նախադասութեան ստորոգիչ բային զեղչումը. — Մեխակը աւելի հոտաւէտ է քան շուշանը = շուշանէն աւելի հոտաւէտ է. — Աւելի խօսք ունի, քան թէ գործ = Գործէ աւելի խօսք ունի. — Երէկ աւելի լաւ տրամադրութիւն ունէր, քան այսօր. — Հոս աւելի զով է, քան ձեր պարտէզը. եւն.:

Պէտք է դիտել տալ սակայն որ այս զեղչուած խօսքերէն շատերը իբրեւ մէկ նախադասութիւն կ'ըմբռնուին:

Զափ ու քանակի այս բոլոր խօսքերը զանազան աստիճանի բաղդատութիւններ ցոյց կու տան:

Որ, այնքան... որ, այնպես որ, մինչեւ որ,— Այնքան արագ կը խօսեր որ բառերը բերնին մէջ իրարու կը խառնուէին (*Բառերը բերնին մէջ իրարու խառնուելու աստիճան արագ կը խօսէր*)։— Կարօն անոր վիրաւորական խօսքերէն այնքան ազդուեցաւ որ նույնիսկ պատասխան տալու սիրտ չունեցաւ։— Մեր առջեւ ինքնաշարժներու շարժում պատճէշ մըն էր, այնպէս որ ստիպուած էինք շատ զգուշութեամբ յառաջանալ։— Ծառ խօսեցանք, խնդրեցինք մինչեւ որ իր հաւանութիւնը ստացանք։

Այս կապակցութիւնները ցոյց կու տան գլխաւոր նախադասութեան մէջ արտայայտուած եղելութեան մը իբրեւ հետեւանք առաջ եկած այլ եղելութիւն մը։

Առանց որ,— Անիկա խոստացեր է օժանդակել առաջարկուած ձեռնարկին, առանց որ վարչութեան հաւանութիւնը առած ըլլար այդ մասին։— Աչքերս կը լեցուէին, առանց որ ուզէի զգացած յուզումս մատնել։— Անիկա առարկութիւններ առաջ կը քէր, առանց որ ըմբռնած ըլլար առաջադրուած հարցին իմաստը։— Երբ հեղինակը կը փորձէ մեր առջեւ պարզել դէպքեր եւ տիպարներ, առանց որ հանդիպած ըլլայ անոնց ապրող օրինակներուն, իր գործը ձախտղած է արդէն։

Այս կապակցութիւնները ցոյց կու տան գլխաւոր նախադասութեան մէջ արտայայտուած եղելութեան յարակցաբար տեղի ունենալիք եղելութեան մը զանց առնուելը կամ պարզապէս տեղի չունենալը։

Հիմունքի պարագաներ

1.— Պատճառ.—

ա) Որովհետեւ, վասն զի. ստորադաս նախադասութիւնը կրնայ ըլլալ նախադաս կամ յետադաս, ինչպէս նաեւ միջադաս, — Որովհետեւ շատ յուզուած էր, չկրցաւ ինքզինքը լրիւ արտայայտել = Չկրցաւ ինքզինքը լրիւ արտայայտել, որովհետեւ շատ յուզուած էր։— Որովհետեւ նեղ կացութեան մատնուած էի, ստիպուած եղայ իրենց առաջարկած պայմանները ընդունելու = Ստիպուած եղայ իրենց առաջարկած պայմանները ընդունելու, որովհետեւ նեղ կացութեան մատնուած էի = Ես, որովհետեւ... — Որովհետեւ անոնք բոլորն ալ կ'աճապարէին տուն հասնիլ, վաշտկեան առաջ իրենց սիրելիները ողջագործելու կարօտով, ճամբու հանգրուաններուն վրայ չէին տնտնար = ճամբու հանգրուաններուն վրայ չէին տնտնար, որովհետեւ անոնք բոլորն ալ կ'աճապարէին... — Որովհետեւ իրենց ժողովորդին ծառայելու անդիմադրելի կոչումը ունէին, մեր յեղափոխական շարժումին այդ առաքելատիպ դեկավարները կենցաղային ամենէն նախնական պայմաններուն իսկ կը համակերպէին = սեր յեղափոխական շարժումին այդ առաքելատիպ դեկավարները կենցաղային ամենէն նախնական պայմաններուն իսկ կը համակերպէին, որովհետեւ

անդիմադրելի... = Մեր լեղասիրտական շարժումին այդ առաքելատիպ դեկավարները, որովհետև անդիմադրելի կոչումը ունեին իրենց ժողովորդին ծառայելու, կենցաղային ամենէն նախնական պայմաններուն իսկ կը համակերպէին:

Երբ զլիաւոր խօսքը յետադաս է, կրնայ առնել ուստի, ուրեմն, ու շաղկապները ըստ պատշաճի.— Որովհետև նախորդ գիշերները ժողովներու եւ հասարկութեան մէջ անցուցած ըլլալով քնատ մնացած էր, ուստի շուտով քուն մտաւ.— Որովհետև մէկէ աւելի անգամներ յաջորդաբար մերժած էր մեր ձեռնարկներուն օժանդակել, ուրեմն աւելորդ էր անգամ մը եւս դիմել իրեն.— Որովհետև մեր մանկութեան ու պատանութեան մօտիկ ընկերներ եղած էինք, այդ պատճառով կայարան փութափած էի զինքը ողջագործելու:

Գործածական է նաեւ որովհետեւին հոմանիշ վասն զի.— Կայարան փութացած էի զինքը ողջագործելու, վասն զի մեր մանկութեան ու պատանութեան մօտիկ ընկերներ եղած էինք: *Իսկ նոյն նշանակութեամբ զի եւ քանզի հինցած են արդէն. ասոնց գործածութիւնը տաղաշափական լեզուի մէջ միայն թոյլատրելի է այլեւս:*

բ) Քանի որ՝ (երբեմն լոկ քանի) որովհետև եւ մերձաւոր նշանակութեամբ,— Քանի որ պիտի չկրնայիր գլուխ հանել, ինչո՞ւ ստանձնեցիր այդ գործը = Ինչո՞ւ ստանձնեցիր այդ գործը, քանի որ պիտի չկրնայիր գլուխ հանել.— Քանի զինքը չեմ ճանչնար, չեմ կրնար կարծիք մը յայտնել իր մասին = Չեմ կրնար կարծիք մը յայտնել իր մասին, քանի զինքը չեմ ճանչնար.— Քանի որ անիկա միայն իր բարօրութեան մասին կը մտածէ, չի կրնար սրտակից ընկերներ ունենալ.— Քանի որ ատենապետը հիւանդ է, ժողովը յետաձգեցինք.— Անձեք, հա՛յր, փոխեց ոսկիս մութ պղինձի. բայց քանի որ շամբուշ կոտք մը պէտք էր ինծի, եւ պղինձով ալ պատրասքներս ձուլեցի (*Եզիչէ Աբբ. Դուրեան*):

Նկատ.- Մենք տեսանք որ այս շաղկապը ունի նաեւ ժամանակի գաղափար՝ որքան ատեն որ նշանակութեամբ. իսկ երբեմն կը տատանի ժամանակի եւ պատճառի երկու առումներուն միջեւ. օրինակ՝ Քանի որ դեռ երակս ունի ելեւէջ-գայլին բերնին խոյին բուրդն իսկ չեմ յանձնար (որովհետև դեռ, բայց նաեւ՝ որքան ատեն որ):

Քանի որ երբեմն կը փոխարինուի որ շաղկապով, որուն այս նշանակութեամբ գործածութիւնը աւելի ընթացիկ է ժողովրդական լեզուի մէջ: *Օրինակ՝* ի՛նչ ընեմ որ դեմիներս զիս կ'ըստիպեն այսպէս վարուելու.— Որ այդպէս է, եւ ըսելիք չունիմ այլեւս.— Որ դուն կ'ըսես, կը հաւատամ:

Որ՝ անոր համար որ նշանակութեամբ.— Փառք տանք որ աման ազատեցանք այս փորձանքէն.— Կը ցաւիմ որ ձեզմէ այսքան շուտ կը բաժնուիմ.— Ուրախ եմ որ ձեզ թոյլորդ ողջ-առողջ կը գտնեմ.— Դժգոհ է որ աւելի բարձր պաշտօնի մը չէ կոչուած.— Վշտացած է որ ինք չէ հրաւիրուած հաւաքոյթին.— Գոհ ըլլանք որ այսքանն ալ ձեռքերնիս անցաւ:

Կը ցախիմ անոր համար որ ձեզմէ այսքան շուտ կը բաժնուիմ.— Ուրախ եմ՝ անոր համար որ ձեզ բոլորդ ողջ-առողջ կը գտնեմ. *եւն.* :

Անոր համար որ շաղկապական կապակցութիւնը իր պատճառական նշանակութեամբ, կրնայ յաճախ (բայց ոչ միշտ) փոխարինել որ շաղկապին այս գործածութիւնը:

2.— Նպատակ.—

ա/ Որ կ'ընկերանայ յետադաս ստորադաս նախադասութեան.— Զգուշացիր որ ծուղակը չիչնաս = Զգուշացիր ծուղակը չիչնալու համար.— Եղբայրս Փարիզ գնաց որ իր մասնագիտական ուսումը կատարելագործէ.— Մատենադարան մտայ որ նոր ստացուած գիրքերը դասաւորեմ.— Ի՞նչ ընենք որ այդ տղան կարգի բերենք:

Երբեմն նպատակի գաղափարը առանձնապէս շեշտելու համար. Դուն աղքատին ողորմութիւն կու տաս որ Աստուած քեզի հազարապատիկը տայ: Եկած ենք անոր համար որ այս գործի մասին ձեր խորհուրդները լսենք. *եւն.* :

բ/ Որպէսզի՝ թէ՛ նախադաս, թէ՛ յետադաս, երբեմն նաեւ միջադաս ստորադաս նախադասութիւններուն հետ.— Որպէսզի հայրենիքը վերջնականապէս ազատագրուի, պատրաստ պիտի ըլլանք բոլոր զոհողութիւններուն.— Ազնի երիտասարդը, որպէսզի կարենար գործ մը ճարել, գլուխը ամէն քարի զարկաւ.— Եղբայրս Փարիզ գնաց որպէսզի իր մասնագիտական ուսումը կատարելագործէ.— Որպէսզի մենք պատասխանատուութենէ զերծ մնանք, հարցը տանիք ընդհանուր ժողովին.— Ստիպուած էր ծայրայեղ խնայողութեամբ ապրիլ, որպէսզի կարենար անցընել ուսանողութեան տարիները. *եւն.* :

Ինչպէս օրինակները ցոյց կու տան, նպատակի պարագայ արտայայտող ստորադաս նախադասութեան ստորոգիչ բայը միշտ ընդձեռնական (ստորադասական) եղանակով է:

Նկատ.— Նպատակի պարագայ նշող որ շաղկապը միշտ կարելի է փոխարինել որպէսզիով, բայց ասոր փոխադարձը միշտ ճիշդ չէ:

Սակայն երբ որ շաղկապով կապուած ստորադաս նախադասութիւնը առարկայական խնդիր է, պէտք չէ զայն շփոթել նպատակի պարագայ նշող ստորադաս նախադասութեան հետ. առաջին պարագային միայն որ շաղկապը կը պատշաճի: Այսպէս՝

Սխալ է ըսել

Կը մաղթեմ որպէսզի նոր տարին երջանկութիւն բերէ ձեզի

Կը ձգտեր որպէսզի աւելի մեծ պաշտօնի մը տիրանար:

Պէտք է ըսել

Կը մաղթեմ որ նոր տարին երջանկու թիւն բերէ ձեզի:

Կը ձգտեր որ աւելի մեծ պաշտօնի մը տիրանար:

Առաջին օրինակին ստորադաս նախադասութիւնը սեռի խնդիրն է գլխաւոր նախադասութեան «կը մաղթեմ» բային, — երջանկութիւն բերելը կը մաղթեմ:

Երկրորդ օրինակին ստորադաս նախադասութիւնը բնութեան խնդիրն է գլխաւոր նախադասութեան «կը ձգտէր» բային, — պաշտօնի մը տիրանալու կը ձգտէր:

3.— Պայման.—

Ա) Եթէ, թէ, թէ որ.

Եթէ կ'ուզես յաջողիլ, աշխատէ'.— Պահանջուած զոհողութիւններուն առջեւ պիտի չընկրկինք, եթէ կ'ուզենք հայրենիքը վերջնականապէս ազատագրուած տեսնել.— *Եթէ յանցանքդ խոստովանիս, պատիժդ կը մեղմանայ.*— *Եթէ ժամանակին ճամբայ ելած ըլլային, հիմա հասած կ'ըլլային:*

Թէ հայրենեաց պսակադիր Գողթնի քնարք լոտր են, երկնից թող գան անմահ հոգիք հայոց քաջեր պսակել (Երգ.)— *Թէ կ'ուզես, դուն ալ մասնակցէ' մեր արշաիւն.*— *Թէ հաւատք ու կամք ունենանք, կը յաղթենք.*— *Թէ պաշտումի թափն ունենաս, Տէրն գոյգ մը թես քեզի կու տայ... (Դուրեան Արք.)*

Թէ որ խօսք տուած ես, խոստումդ պիտի յարգես.— *Թէ որ հաւատքով ու կամքով նուիրուինք գործին, անպայման կը յաջողինք.*— *Թէ որ կ'ուզէք ծանօթանալ իրեն, ես ձեզ կը ներկայացնեմ.*— *(Ոչ ոք ըսաւ, հէ'ք տղայ, արդեօք ինչո՞ւ կը մխայ, թերես ըլլայ գեղանի) թէ որ սիրեմ, չմեռնի:*

Նկատ. ա).— Ծառ անգամ յետադաս գլխաւոր նախադասութեան կ'ընկերանան ուրեմն, ապա համարասական շաղկապները կամ համարժէք տարրեր.— *Եթէ ատուք են առաջարկուած պայմանները, ուրեմն համաձայնիլ կարելի է.*— *Եթէ առնուած լուրերը ճիշդ են, ապա (կամ՝ ապա ուրեմն) պատերազմին վախճանը մօտալուտ է.*— ... Իսկ աննշան եթէ մնայ երկրի մէկ խորշն հողակոյտն իմ... ա՛յն այն ատեն ես կը մեռնիմ:

Նկատ. բ).— Այս շաղկապներով տրուած կապակցութիւնները, երբեմն, առանց պայմանական նշանակութեան, լոկ երկու եզրերու հանդիպարութիւնը ցոյց կու տան. *Եթէ չկրցա յաղթել, գէթ իր արժանապատուութիւնը փրկեց.*— *Թէ որ դուն Ծարայի որկորը ունիս, մենք Ծիրակի ամբարները չունինք.*— *Թէ դուն Մարայ Մէլիքն ես, ես ալ Սասնայ Դաւիթն եմ:*

Բ) Միայն, միայն թէ, եթէ միայն շաղկապները աւելի զօրութեամբ կ'արտայայտեն պայմանը.— Սարսափելի չեն հայի տառապանք, միայն չհատնէր խեղճուկի յոյսը.— *Թող մեր արիւնն ալ խառնուի մեր նահատակներու արիւնին, միայն թէ հայրենիքը ազատագրուէր.*— *Կրնանք այս իրիկուն օրակարգի մնացած հարցերը սպառել, եթէ միայն ժողովականները որոշեալ ժամուն ներկայ ըլլան:*

Գ.— *Որ շաղկապը պայմանական առումով առաւելաբար զործածական է ժողովրդական լեզուի մէջ: Օրինակ՝ Գողը որ տունէն ըլլայ, եզը երդիկէն կը հանէ.*— *Որ երթաս, ալ չես վերադառնար.*— *Որ խօսիմ, շատ բան ունիմ ըսելիք.*— *Ուղտին որ փուշը պէտք գայ, կը ծոփ, կը վերցնէ.*— *Գարունը որ գայ, գետերը կը վարարին:*

Թէև, թէպէտև, թէկու՞ շողկապներով եւ համարժէք ասութային կապերով կ'արտայայտուի ստորադաս նախադասութեան իրական կամ ենթադրական ներհակ հիմունքը գլխաւոր նախադասութեան բովանդակութեան նկատմամբ: Գլխաւոր նախադասութիւնը երբ յետադաս է, յաճախ կ'ըսկսի հակադրութեան համադասական շողկապով մը: Նախադաս ըլլալու պարագային պէտք չունի անոր: *Օրինակ՝* Թէև կազմով միհար էր, բայց չարքաշ էր = Հակառակ կազմով միհար ըլլալուն... = կազմով միհար ըլլալով հանդերձ, չարքաշ էր = Մինչդեռ չարքաշ էր, թէև կազմով միհար էր.— Թէպէտ զինքը անձամբ չեմ ճանչնար, սակայն լաւ վկայութիւններ ունիմ իր մասին.— Հակառակ որ նախագուշացուցած էինք զինք, դարձեալ այդ խաբեքային ծուղակը ինչպէս.— *Չնայելով* որ աստուրնէ ի վեր բերանը բան չէր դրած, (այսուհանդերձ) անօթութիւն չէր զգար.— Թէկու՞ եղնիմ, թէկու՞ չեղնիմ՝ մէծիսներում սազ չի պակսի.— Թէկու՞ դրախտն էլ ինծի տան, (դարձեալ) սիրտս քեզանից չի գատուի.— Եթէ նոյնիսկ այդ պաշտօնը առաջարկէին ինծի, պիտի մերժէի.— Մինչեւ անգամ եթէ ներողութիւն խնդրէ, չի կրնար իր մեղքը թերթեցնել:

Երբեմն կապակցութիւնը կը ներկայանայ առանց շողկապական տարրի. օրինակ՝ Հազար տեսակ չարչարանք տաս, սիրտս քեզանից չի գատուի.— Եղեմայ դրախտին էլ լինիս դու գարդ, ես քեզ տակաւին չեմ ասել մեծ մարդ:

Ստորադաս նախադասութիւնը իբրև վերադիր

Ա.— Իբրև մականուն վերադիր.

Մականուն վերադիրի դեր ունեցող ստորադաս նախադասութեան կապերը յարաբերական դերանուններ են, որոնց յարաբերեալ անունը գլխաւոր նախադասութեան մէկ անդամն է: Ամենէն աւելի ընթացիկ գործածութիւն ունեցողը որ յարաբերականն է՝ եզակի թէ յոգնակի իր բոլոր հոլովներով: Այսպէս՝

Այն աշակերտը, որ ուշիմ է եւ կ'աշխատի, անպայման կը յաջողի = Ուշիմ եւ աշխատող աշակերտը անպայման կը յաջողի.— Այն տեսարանը, զոր կը դիտէինք Կասիոսի բարձունքէն, հրաշալի էր = Կասիոսի բարձունքէն մեր դիտած տեսարանը... — Նախապէս կը ճանչնայի՞ր այն տիկինը, որ մեզի բարեւեց = Մեզի բարեւոյ տիկինը.— Այն երկու երիտասարդները, որոնց հանդիպեցանք այս առտու, հայագիտական ճիւղի ուսանողներ են.— Այն խանութպանը, որմէ մեր գնումները կ'ընէինք, մեռեր է.— Ուրազ կը կոչուի այն գործիքը, որով փայտ կը տաշեն:

Երբեմն որ յարաբերականի փոխարէն կը գործածուի ինչ որ.— Քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ կիները եւ ունին այն քաղաքացիական

*) Արեւելահայերէնի թէկու՞ (թէկու՞) շողկապի արեւմտահայերէնի մէջ եւս ընդհանրացումը յանձնարարելի է:

իրաւունքները, ինչ որ ունին այրերը... = ...այրերուն ունեցած քաղաքացիական իրաւունքները.— Կը մեռնին այն նկարագրով, ինչ որ ապրած են մինչեւ հիմա:

Գործածական են նաեւ ուր-ուրկէ (տեղ) եւ երբ (ժամանակ) յարաբերական դերանունները: Օրինակ՝

Խաներու այն խուցերը, ուր պանդուխտները կը բնակէին, խոնաւ էին եւ մթին = Պանդուխտներու բնակած խաներու խուցերը... — Այժմ կը վերադառնար իր հայրենի գիւղը, ուրկէ տասը տարիէ ի վեր բացակայ էր.— Ուսիրի արեւելեան եզերքին վրայ կը բարձրանար այդ բլուրը, ուր կանգնած էր երբեմնի փաշային ապարանքը.— Կամուրջը, ուրկէ անցանք, նոր շինուած էր = Մեր անցած կամուրջը...:

Օրհնեալ է այն պահը, երբ դու աշխարհ եկար = Քու աշխարհ գալու պահը.— Կը սիրեմ գարնան առաւօտները, երբ բնութիւնը կը ժպտի իր բոլոր երեսներով.— Այն շրջանին, երբ Տիգրան կը տիրապետէր Սելեւկիոյ վրայ, Հայաստան կայսրութեան մը վերածուած էր = Տիգրանի՝ Սելեւկիոյ վրայ տիրապետած (կամ՝ տիրապետութեան) շրջանին...:

— *Գործածական դարձած է նաեւ ուր յարաբերականը երբ-ի նշանակուածքամբ.*— Այն շրջանին, ուր Տիգրան կ'իշխէր Սելեւկիոյ վրայ...— Անցան այն դարերը, ուր կինը ստրուկն էր այր մարդուն:

— *Երբ եւ ուր յարաբերականներուն այս ժամանակի ներգոյականի նշանակուածքամբը յաճախադէպ գործածուածքին ունի որ շաղկապը: Օրինակ՝* Կար ժամանակ որ մենք ազատ կ'ապրէինք (երբ) .— Կար ժամանակ որ ես էլ շքեղագարդ հարսի պէս հազար ու բիւր պշրանքով փախչում էի ասիերէս (երբ) .— Տարիներ անցած էին այն օրէն որ իր վերջին մնաս-բարովը ըսած էր հայրենի գիւղին.— Այն վայրկեանին իսկ, որ այս խարդախութիւնը երեսան ելաւ, միանգամընդմիջտ խզեց իր յարաբերութիւնը անոր հետ. *եւն.:*

Նկատ.— Տարաբերական դերանունի գործածութեան յատուկ գիտելիքները տեսնել համապատասխան բաժնին մէջ:

Բ.— Իբրեւ յատկացուցիչ վերադիր .

ա) *Ստորադաս նախադասութեան կապն է որ յարաբերականը, որ գլխաւորին մէջ իբրեւ յարաբերեալ ունի Գ. դէմքի ցուցական դերանունին սեռականը (անոր), երբ այս վերջինը ընդհանրական անորոշ նշում մը միայն ունի չակնարկելով որեւէ մասնաւոր առարկայի: Այսպէս՝* Օրհնեալ է յիշատակը անոր, որ հայրենիքին համար զոհուած է = Հայրենիքին համար զոհուածին (ո՛վ որ ալ ըլլայ) յիշատակը.— Ասիկա հրացանն է անոր, որ ահաւոր կոտորի մը մէջ ինկաւ = ահաւոր կոտորի մը մէջ ինկածին (ո՛վ է) հրացանը:

Իսկ երբ յարաբերեալը անուն մըն է, որ ի հարկէ կը մասնաւորէ առարկան, ստորադաս նախադասութիւնը կը դառնայ մականուն վերադիր: Օրինակ՝ Օրհնեալ է յիշատակը հօրս, որ հայրենիքին համար

զոհուած է = Հայրենիքին համար զոհուած հօրս յիշատակը.— Ասիկա հրացանն է այն կտրիճին, որ անհաւասար կռուի մը մէջ ինկաւ = անհաւասար կռուի մը մէջ ինկած կտրիճին:

բ) Ստորադաս նախադասութիւնը, իբրեւ յատկացուցիչ վերադիր, գլխաւորին կը կապուի նաեւ որ, թէ ստորադասական շողկապներով, իսկ այս պարագային իր ստորոգիչ բայը կը վերածուի անորոշ դերբայի սեռականին: Օրինակ՝ Հաւատքը ունինք թէ վերջնական յաղթանակը մերն է = Վերջնական յաղթանակը մերը ըլլալու հաւատքը:— Կասկած ունիմ թէ կարենայ ժամանակին հասնիլ.— Բծիշկը յոյս կու տար թէ պիտի լաւանայ հիւանդը = հիւանդին լաւանալուն յոյսը կու տար.— Տարակոյս չունիմ որ կը յաջողիս = յաջողելոյ տարակոյսը չունիմ:

Գ.— Իբրեւ բացայայտիչ վերադիր.

ա) Երբ որ յարաբերականը իբրեւ յարաբերեալ ունի գլխաւոր նախադասութեան մէջ գտնուող անձնական դերանուն մը կամ նախապէս յիշուած առարկայի մը տեղ դրուած ցուցական դերանուն մը, ստորադաս նախադասութիւնը կը դառնայ բացայայտիչ: Այսպէս՝ Մենք, որ հարազատ շառաիղներն ենք ազատասէր պապերու, ուխտած ենք մեր հայրենիքին ամբողջական ազատագրութիւնը = Մենք՝ ազատասէր պապերու հարազատ շառաիղներս, ուխտած ենք...— Այսպէս՝ պիտի վարուէիր իրեն հանդէպ, որ միշտ քեզ հոգացող մը եղած է = իրեն՝ քեզ միշտ հոգացողին հանդէպ.— Մենք մեր քուէն կու տանք անոր, որ օրակարգի հարցերուն մասին մեր տեսակէտները ունի = ... անոր՝ օրակարգի հարցերուն մասին մեր տեսակէտները ունեցողին.— Ինչո՞ւ հեռացար մեզմէ, որ քու անկեղծ բարեկամներդ էինք = ... մեզմէ՝ քու անկեղծ բարեկամներդ:

բ) Ստորադաս նախադասութիւնը բացայայտիչի դեր ունի նաեւ երբ իր ստորոգիչ բայը եւ ձևական բային (եւ,էի) եւ անունի մը կապակցութիւնն է. օրինակ՝ Վարուժան, որ բարձրագոյն մէկ գազաթն է արդի հայ բանաստեղծութեան, թրքական եղեռնագործութեան զոհը եղաւ իր խոստմնալից երիտասարդութեանը = Վարուժան, բարձրագոյն մէկ գազաթը արդի հայ բանաստեղծութեան,... — Մասիսը, որ անասան կոթողն է մեր հաւատքին ու կամքին, հայուն յաւերժութիւնը կը խորհրդանշէ = Մասիսը, անասան կոթողը մեր հաւատքին ու կամքին...:

գ) Ստորադաս նախադասութիւնը շատ անգամ բացայայտիչ է նաեւ, երբ յարաբերեալը կոչական անուն մըն է. այսպէս՝ Մասի՛ս, որ մնայուն վկան էս հայոց Պատմութեան, պատմե՛ աշխարհին մեր պապերուն սիրագործութիւնները = Մասի՛ս, մնայուն վկան հայոց Պատմութեան,...— Ո՛վ Վահագն, որ երբեմն պապերս յաղթանակի առաջնորդող աստուածն էիր, այսօր ալ հովանաւորե՛ մեր ազատագրական կոիրը = ո՛վ Վահագն, երբեմն պապերս յաղթանակի առաջնորդող աստուածդ, այսօր ալ...:

ԲԱՂԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՃՈՒՄԸ

Մինչեւ հիմա մենք խօսեցանք պարզ բաղադրական պարբերութիւններու, այսինքն՝ գլխաւոր նախադասութենէ մը եւ միակ ստորադասութենէ մը բաղկացած պարբերութիւններու մասին: Բայց բաղադրական կապակցութիւն մը միշտ այս պարզութիւնը չունի, շատ անգամ կապակցութեան երկրորդ (ստորադաս) եզրը կ'աճի նորանոր լրացուցիչ նախադասութիւններով: Այսպէս՝ կրնայ ընդարձակուիլ համադաս լրացումներով, կրնայ բարդանալ տարբեր տեսակի լրացումներով կամ նոյնիսկ, խօսքի բազմայօջ դրութեան մը վերածուիլ, երբ ստորադաս նախադասութիւնը կ'ունենայ իր ստորադասը եւ այս վերջինն ալ, իր կարգին իր ստորադասը եւն.:

Տեսնենք այժմ բաղադրական կապակցութեան աճումին այս զանազան աստիճանները:

Համադաս ստորադաս նախադասութիւններ

Բաղադրական կապակցութեան երկրորդ եզրը կրնայ ընդարձակուիլ՝ նոյն պաշտօնով գլխաւոր նախադասութեան նոյն անդամին պատկանող լրացուցիչ (ստորադաս) նախադասութիւններով: Այսպէս՝

Օրինակ ա) Իսկ անճշտ եթէ մնայ երկրի մէկ խորշն հողակոյտն իմ եւ յիշատակս ալ թառամի, ա՛խ, այն ատեն ես կը մեռնիմ (Պ. Դուրեան):

Այս պարբերութեան երկու ստորադաս նախադասութիւնները՝ 1/ Անճշտ եթէ մնայ երկրի մէկ խորշն հողակոյտն իմ, 2/ (եթէ) յիշատակս ալ թառամի պայմանի պարագայական լրացումներն են գլխաւոր նախադասութեան նոյն եզրին՝ «կը մեռնիմ» ստորոգիչ բային:

Օրինակ բ)

- 1/ Երբոր բացուին դռներն յուսոյ
- 2/ Եւ մեր երկրէն փախ տայ ձմեռ,
- 3/ Չքնաղ երկիրն մերս Արմենիոյ
Երբ փայլէ իր քաղցրիկ օրեր
- 4/ Երբոր ծիծառն ի քոյն դառնայ,
- 5/ Երբոր ծառերն հագնին տերեւ,
Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա...

Այս պարբերութեան թուազրուած հինգ ստորադաս նախադասութիւնները ժամանակի պարագայական լրացումներն են գլխաւոր նախադասութեան «ցանկամ տեսնել» բայական կապակցութեան կամ, աւելի պարզելով, «տեսնել» անորոշ դերբային, որ իր կարգին անհրաժեշտ խնդիրն է (սեռի խնդիր) «ցանկամ» ստորոգիչ բային:

Օրինակ Գ)

1/ Որպէսզի չենթարկուինք գալիք սերունդներու պարսաւանքին,

2/ Որպէսզի մեր զաւակներն ու թոռները մեզ եւս պարծանքով յիշեն, դասալիք պիտի չըլլանք երբեք գաղափարի պայքարի փորձանոտ ճամբուն վրայ:

Շեղագրուած երկու յաջորդական նախադասութիւնները նպատակի պարագայական լրացումներն են «դասալիք պիտի չըլլանք» ստորոգիչ բային:

Օրինակ Դ) Մեր հարազատ հայրենիքը այն երկիրն է,

1/ ուր օր մը մեր պապերը ծնան քաղաքակրթութեան նախնական խանձարուրով, բայց ուր ազնուական մշակոյթի մը ծիրանի ոստայնը փոռ-ցին:

Շեղագրուած երկու նախադասութիւնները վերադիրներն են գլխաւոր նախադասութեան «երկիրը» եզրին, եւն. եւն.:

Արդ՝ այն ստորադաս նախադասութիւնները, որոնք նոյն պաշտօնով գլխաւոր նախադասութեան նոյն եզրին կը պատկանին, կը կոչուին համադաս ստորադաս նախադասութիւններ:

Պէտք է դիտել տալ, սակայն, որ համադաս լրացումները, պարբերութեան մը մաս կազմող նախադասութիւններ ըլլան թէ ուրոյն նախադասութեան մը պատկանող բառեր, խօսքը ընդարձակելով հանդերձ, անոր տուեալ քերականական կազմը չեն բարդացներ. խօսքը, ուրոյն նախադասութիւն թէ բաղադրական պարբերութիւն, քերականականօրէն աւելի կը բարդանայ, միայն երբ տարբեր տեսակի լրացուցիչներով կ'աճի: Այսպէս՝

Բաղադրական պարբերութիւն մը խօսքի աւելի բարդ հիւտուածքի մը կը վերածուի.

ա) Երբ գլխաւոր նախադասութեան նոյն եզրին պատկանող տարբեր լրացուցիչներ կ'ըստանայ.

1/ Թէ պաշտումի թափն ունենաս— Տէրն գոյգ մը թեւ քեզի կու տայ.

— Որպէսզի իր ոյժը անհաս սաւառնացնես երկրի վրայ:

Այս պարբերութեան ընդգծուած երկու ստորադաս նախադասութիւններն ալ կը պատկանին գլխաւոր նախադասութեան «կու տայ» ստորոգիչ բային, սակայն առաջինը ըլլալով անոր պայմանի պարագայական լրացումը, իսկ երկրորդը՝ անոր նպատակի պարագայական լրացումը:

2/ Երբ ուրիշներ հետամուտ էին առօրեայ հաճոյքներու, անկա իր գիշերային հանգիստի ժամերը անգամ կը յատկացնէր աշխատանքի, որովհետեւ իրմէ կախում ունէր իր ընտանիքին ապագան:

Երկու ստորադաս նախադասութիւնները կը լրացնեն գլխաւոր նախադասութեան «կը յատկացնէր» ստորոգիչ բայը՝ առաջինը իբրեւ ժամանակի պարագայական խնդիր, երկրորդը՝ պատճառի:

բ) Երբ ստորադաս նախադասութիւնները գլխաւոր նախադասութեան տարբեր եզրերը կը լրացնեն.

1/ Ընկերս, որ հոս երկու տարի հաշագիտական ճիւղին հետեւած էր, Երեւան գնաց, որպէսզի իր մասնագիտական ուսումը կատարելագործէ:

Այս պարբերութեան առաջին ստորադաս նախադասութիւնը վերադիրն է գլխաւոր նախադասութեան «ընկերս» եզրին, իսկ երկրորդը՝ նպատակի պարագայական խնդիրն է գլխաւոր նախադասութեան «գնաց» ստորոգիչ բային:

2/ Անսպասելի պատահարը, որմէ բոլորս ալ խորապէս ազդուած էինք, այնպէս մը ցնցած էր զինք որ յուզումէն կը դողար (յուզումէն դողալու չափ):

Առաջինը ստորադաս վերադիրն է գլխաւոր նախադասութեան «պատահարը» եզրին, իսկ երկրորդը չափի պարագայական խնդիրը «ցնցած էր» ստորոգիչ բային:

գ) Երբ անմիջականօրէն գլխաւորին կապուած ստորադաս նախադասութիւնը կ'ունենայ իր ստորադասը եւ յաճախ այս վերջինն ալ, իր կարգին, իր ստորադասը, որով կ'ունենաք առաջին, երկրորդ, երրորդ կարգի ստորադասներ, որոնք առաջինին միջոցաւ շղթայաբար կը կապուին գլխաւոր նախադասութեան: Այսպէս՝

1/ Ըստ որ մօտ օրէն եղբայրդ հոս կու գայ, որպէսզի տեղիս ընկերութիւններէն մէկուն մէջ պաշտօն մը ստանձնէ:

(Որ) Մօտ օրէն եղբայրդ հոս կու գայ, — սեռի խնդիրն է գլխաւոր նախադասութեան «ըստ» ստորոգիչ բային (առաջին կարգի ստորադաս) . — (Որպէսզի) տեղիս ընկերութիւններէն մէկուն մէջ պաշտօն մը ստանձնէ, — նպատակի պարագայական խնդիրն է առաջին ստորադաս նախադասութեան «կու գայ» ստորոգիչ բային (երկրորդ կարգի ստորադաս):

2/ Ըստ որ մօտ օրէն եղբայրդ հոս կու գայ, որպէսզի տեղիս ընկերութիւններէն մէկուն մէջ պաշտօն մը ստանձնէ, ինչպէս ըրած էր իր ընկերը:

Առաջին պարբերութեան վրայ աւելցած նախադասութիւնը՝ «ինչպէս ըրած էր իր ընկերը» երրորդ կարգի ստորադաս է՝ ըլլալով ձեւի պարագայական խնդիրը երկրորդ կարգի ստորադասին «ստանձնէ» ստորոգիչ բային:

3/ Տունը, որ ան մտաւ, տարօրինակ շէնք մըն էր, որուն մմանը չէր տեսած:

Գլխաւոր նախադասութիւնն է՝ տարօրինակ շէնք մըն էր:

Առաջին կարգի ստորադասն է՝ «որ ան մտաւ», որ վերադիրն է գլխաւոր նախադասութեան «տունը» անունին. իսկ «որուն մմանը չէր տեսած» երկրորդ կարգի ստորադասն է իրեն նախորդող ստորադասին «շէնքը» անունին:

Ինքնին հասկնալի է հարկաւ որ առաջին կարգի ստորադաս նախադասութիւնը քերականականօրէն զերադաս է իրմէ կախում ունեն-

ցող երկրորդ կարգի ստորադասին, որ իր կարգին գերադաս է երրորդ կարգի ստորադասին*:

Առաջին կարգի ստորադաս նախադասութիւնները կը համապատասխանեն ուրոյն նախադասութեան մը հիմնական եզրերուն անմիջական լրացումներուն: Այն ստորադասները, որոնք ուղղակի կը վերաբերին համապատասխան ուրոյն նախադասութեան ստորոգիչ բային, գլխաւոր լրացումներն են (խնդիրներ), իսկ այն ստորադասները, որոնք կը պատկանին ենթակայ անունին, կողմնակի լրացումներ են (վերադիր): Օրինակ՝

1/ ա) Երբ հասանք Կասիոսի գագաթը, մեր առջեւ փոռեցաւ անասնաման Միջերկրականը, բ) որուն երեսը օծուած էր մոր ծագող արեւին հինգայով:

Ընդգծուածը գլխաւոր նախադասութիւնն է: Առաջին ստորադասը ժամանակի պարագայական խնդիրն է «փոռեցաւ» ստորոգիչ բային. երկրորդ ստորադասը իբրեւ վերադիր կողմնակի լրացուցիչն է «Միջերկրականը» ենթակայ անունին:

2/ Անիկա իր առօրեայ հանգիստի պահերն անգամ կը տրամադրէր աշխատանքի, ա) որովհետեւ իրմէ կախում պիտի ունենար իր ընտանիքին ապագան, բ) որ այդ օրերուն տարտամ կ'երեւէր տակաւին:

Առաջին ստորադասը պարագայական խնդիրն է գլխաւոր նախադասութեան «կը տրամադրէր» ստորոգիչ բային, իսկ երկրորդ ստորադասը, իբրեւ վերադիր, կողմնակի լրացուցիչն է «ապագան» ենթակայ անունին:

Բոլոր երկրորդ եւ երրորդ կարգի ստորադաս նախադասութիւնները, գլխաւոր նախադասութեան ո՛ր եզրին ալ պատկանին, կը համապատասխանեն ուրոյն նախադասութեան նոյն կարգի կողմնակի լրացումներուն՝ իբրեւ լրացման լրացումներ:

Յաճախ տարբեր տեսակի եւ կարգի ստորադաս նախադասութիւններ կը համադրուին միակ պարբերութեան մը մէջ, որ այսպէսով կը վերածուի խօսքի բազմայօղ դրութեան մը: Այսպէս՝

1/ ա) Թէ Գեորգ Չաուշ առասպելը կեանքի եւ կեանքը առասպելի վերածող հերոսի տիպար մը եղաւ, ո՛չ ոք կ'անգիտանայ, բ) քանի որ տակաւին ժամանակակիցներու բերնին վրայ եւ անոր հեքեաթային սխրագործութիւնները, գ) որոնցմէ ամէն մէկը պիտի բաւէր գ) որ մարդուն ապահովէր հերոսի լուսապսակը:

Ընդգծուած է գլխաւոր նախադասութիւնը: ա) Ստորադաս նախադասութիւնը սեռի խնդիրն է գլխաւոր նախադասութեան (ոչ ոք) «կ'անգիտանայ» ստորոգիչ բային (առաջին կարգի ստորադաս) բ)

*) Նկատողութիւն.— Հարկաւ տարբեր կարգի ստորադասներու այս յաջորդականութիւնը (մասնաւոր վերադիր ստորադասներու), չենք կրնար ըստ կամս երկարածգել, որպէսզի խօսքը չճապաղի եւ չմթննայ:

ստորադասը պատճառի պարագայական խնդիրն է նոյն եզրին (դարձ-
եալ առաջին կարգի ստորադաս) • գ) ստորադասը վերադիր լրացուցիչն է բ) ստորադասին «սխրագործությունները» ենթակայ անունին (երկրորդ կարգի ստորադաս) • դ) ստորադասը նպատակի պարագայական խնդիրն է գ) ստորադասի «սխտի բաւեր» ստորոգիչ բային :

2/ ա) Ինչպէս որ մեր պապերը խոսքի գեղարվեստը արգասաբեր դաշտերու վերածեցին (եւ բ) ամուլ ժայռին անկերպարան զանգուածէն պալատ ու տաճար կանգնեցին, մենք ալ, գ) որ հարազատ շատաւիղներն ենք անոնց, գիտնանք մեր ստեղծագործ ոյժը ի սպասս դնել մշակոյթի բոլոր մարզերուն վրայ, դ) որպէսզի գալիք սերունդները մեզ եւս պարծանքով յիշեն:

ա) եւ բ) Համադաս ստորադասները ձեւի պարագայական խնդիրներն են գլխաւոր նախադասութեան «գիտնանք» ստորոգիչ բային : գ) ստորադասը բացայայտիչ վերադիրն է գլխաւոր նախադասութեան «մենք» դերանուն ենթակային : դ) ստորադասը նպատակի պարագայական խնդիրն է «գիտնանք» (ի սպասս դնել) ստորոգիչ բային :

3/ Երբ իրեն հանդիպեցանք, մեզի ըսաւ որ իր եղբայրը եւս, որ արդէն իսկ իր մասնագիտական ուսումը աւարտած է Ֆրանսայի մէջ, մօտ օրէն հոս կու գայ, որպէսզի տեղիս ընկերություններէն մէկուն մէջ պաշտօն մը ստանձնէ, ինչ որ գոհացում կու տար նաեւ իր ծնողքի փափաքին՝ զինքը իրենց մօտը ունենալու:

Պարբերութեան գլխաւոր նախադասութիւնն է «մեզի ըսաւ», որուն անհրաժեշտ լրացուցիչն է (սեռի խնդիր) «(որ) իր եղբայրը եւս մօտ օրէն հոս կու գայ» ստորադասը (առաջին կարգի), որ իրեն ստորադաս ունի «որպէսզի տեղիս ընկերություններէն մէկուն մէջ պաշտօն մը ստանձնէ»՝ իբրեւ նպատակի պարագայական խնդիր «կու գայ» ստորոգիչ բային (երկրորդ կարգի ստորադաս) • այս վերջինն ալ իր կարգին կ'ըստորադասուի «ինչ որ գոհացում կու տար նաեւ իր ծնողքի փափաքին՝ զինքը իրենց մօտը ունենալու» բացայայտիչ նախադասութիւնը : «Երբ իրեն հանդիպեցանք» ժամանակի պարագայական լրացուցիչն է գլխաւոր նախադասութեան «ըսաւ»բային (առաջին կարգի ստորադաս) • «որ արդէն իսկ իր մասնագիտական ուսումը աւարտած է Ֆրանսայի մէջ» վերադիր ստորադասն է սեռի խնդիր նախադասութեան «եղբայրը» ենթակայ անունին (առաջին կարգի ստորադաս) :

Վերջացնելէ առաջ այս բաժինը՝ ըսենք որ բարդ կամ բազմայօղ պարբերութիւններու յօրինումը կը պահանջէ տուեալ լեզուի շարահիւսական կանոններու հմտութիւնը եւ անոնց կիրառական վարժութիւնը, որ ձեռք կը բերուի, առաւելաբար, շարադրական փորձերով :

ՈՒՂՂԱԿԻ ԵՒ ԱՆՈՒՂՂԱԿԻ ԽՕՍՔ

Բաղադրական պարբերութիւններուն մէջ իր շարահիւսական առանձնայատկութեամբ ուշադրաւ է անուղղակի խօսքին ստորադասական կազմութիւնը:

Խօսքը ուղղակի է, երբ անփոփոխ մէջբերումն է, նոյնութեամբ վերարտադրութիւնն է մէկու մը խօսքին (այդ մէկը կրնայ ըլլալ նաեւ նոյն ինքն մեզի խօսողը), ինչպէս եթէ ան մեզի հաղորդուած ըլլար ուղղակի՝ հեղինակին իսկ բերնով: Այսպէս՝ Յիսուս յայտարարեց «մարդիկ եղբայրներ են»: Յիսուս Բեդիմակն է չակերտուած խօսքին, որ մեզի կը հաղորդուի խօսողին (sujet parlant) բերնով:

Խօսքը անուղղակի է, երբ կը հաղորդուի փոխանցման եղանակով, որ կ'արտայայտուի շաղկապական միջնորդութեամբ. — Յիսուս յայտարարեց, որ մարդիկ եղբայրներ են:

Ինչպէս օրինակներէն կ'երեւի, հեղինակին խօսքը ուղղակի թէ անուղղակի, խօսողի խօսքին (Յիսուս յայտարարեց) կը միանայ իբրեւ անոր լրացուցիչ մէկ անդամը: Երբ մէջբերուած խօսքը ուղղակի ձեւով է, խօսողի խօսքին մաս կը կազմէ իբրեւ ուրոյն նախադասութեան մը լրացուցիչ եզրը (մեր օրինակով՝ սեռի խնդիր). Յիսուս յայտարարեց «մարդիկ եղբայրներ են» = Յիսուս յայտարարեց մարդոց եղբայրութիւնը: Իսկ երբ մէջբերուած խօսքը անուղղակի ձեւով է, իբրեւ ստորադաս նախադասութիւն դարձեալ լրացուցիչն է գլխաւոր նախադասութեան (Յիսուս յայտարարեց) նոյն եզրին, բայց այս անգամ շաղկապական միջնորդութեամբ կառչելով անոր, — Յիսուս յայտարարեց որ մարդիկ եղբայրներ են:

Անուղղակի խօսքը գլխաւորին կապող միջնորդ շաղկապներն են որ, թէ: Սակայն երբեմն ուղղակի խօսքը եւս զարտուղութեամբ, այսինքն՝ առանց դէմքի կանոնական փոփոխութեան, շաղկապներով կը կապուի իր գլխաւոր մասին: Տեսնել բակառութեան բաժինը:

Ուղղակի խօսքը անուղղակիին վերածուելու պարագային այս վերջինին մէջ յաճախ տեղի կ'ունենան դէմքի փոփոխութիւններ: Այդ փոփոխութիւնները կը կատարեն նայելով թէ ո՞վ կամ ի՞նչն է եղելութիւնը կատարողը կամ կրողը (ենթական), այսինքն թէ՛ ուղղակի խօսքին ենթական իրապէս ո՞ր դէմքին կը համապատասխանէ. խօսողի՞ն, խօսակիցի՞ն թէ՛ երրորդի մը:

Այսպէս՝

1/ Ուղղակի խօսք, — Արամը ինձի ըսաւ. «Դո՛ւն պիտի առաջնորդես ճիւղերը»:

Անուղղակի խօսք, — Արամը ինձի ըսաւ թէ ես պիտի առաջնորդեմ ճիւղերը:

Եղելութիւն կատարողն է խօսողը (Ա. դէմք) . հետեւաբար դուն = ես:

2/ *Ուղղակի խօսք.*— Արամը քեզի ըսաւ «դուն պիտի առաջնորդես հիւրերը»:

Անուղղակի խօսք.— Արամը քեզի ըսաւ թէ դո՛ւն պիտի առաջնորդես հիւրերը:

Եղելութիւն կատարողը խօսողին խօսակիցն է (Բ. դէմք) . ուրեմն դուն = դուն:

3/ *Ուղղակի խօսք,*— Արամը անոր ըսաւ. «Գուն պիտի առաջնորդես հիւրերը».

Անուղղակի խօսք,— Արամը անոր ըսաւ որ ան պիտի առաջնորդէ հիւրերը.

Եղելութիւն կատարողը երրորդ անձ մըն է (Գ. դէմք) . եւ ուրեմն դուն = ան:

4/ Արամը (իճծի, քեզի, անոր) ըսաւ. «Ես պիտի առաջնորդեմ հիւրերը».— Արամը ըսաւ թէ ինք պիտի առաջնորդէ հիւրերը:

Եղելութիւնը կատարողը ուղղակի խօսքին ենթական է (զարձեալ Գ. դէմք), եւ հետեւաբար ես = ինք:

Դէմքի նոյն փոփոխութիւնները կը կրեն նաեւ դերանունին հոլովական ձեւերը: Այսպէս՝

1/ *Ուղղակի խօսք.*— Ուսուցիչը իճծի ըսաւ. «Գո՞ր եմ քու աշխատանքդ».

Անուղղակի խօսք.— Ուսուցիչը իճծի ըսաւ որ— գո՞ր է իմ աշխատանքէս.

2/ *Ուղղակի խօսք.*— Արամը քեզի ըսաւ. «Նուէր մը բերած եմ քեզի».

Անուղղակի խօսք.— Արամը քեզի ըսաւ որ անուէր մը բերած է քեզի:

3/ *Ուղղակի խօսք.*— Տիգրանը անոր ըսաւ. «Քեզմէ ծառայութիւն մը կ'ըսպասեմ».

Անուղղակի խօսք.— Տիգրանը անոր ըսաւ թէ անկէ (կամ իրմէ) ծառայութիւն մը կ'ըսպասէ:*

Ուղղակի խօսքին մէջ հրամայական եղանակով արտայայտուած ստորոգիչ բայը անուղղակի խօսքին մէջ կը վերածուի ստորադասականի (որ ըստ ձեւի նոյնն է ըղձականին հետ) .

*) Անուղղակի խօսքին մէջ պէտք է որոշել գիտնալ ինք եւ ան Գ. դէմքի դերանուններուն գործածութեան տարբեր պարագաները. ինք կը փոխարինէ գլխատր խօսքի ենթականին անունը, իսկ ան ուրիշ երրորդ անձի մը անունը: Օրինակ՝

«Եղբայրս ասաց Տիգրանին, որ ինքը (եղբայրս) անգլերէն լաւ է ճասկանում, իսկ քա (Տիգրանը)...— Մ. Աբեղեան, ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Երևան 1985, էջ 807, 4րդ կէտ»:

Տիգրանը ըստ Արամին. «Վաղուան հաւաքոյթին ձայնապնակներդ հետդ բե՛ր» — Տիգրան ըստ Արամին որ վաղուան հաւաքոյթին ձայնապնակները հետը բերէ:

Քանի անգամ քեզի ըսեր եմ. «Ամէն ըսի-ըսաի մի՛ հաւատար — Քանի անգամ քեզի ըսեր եմ որ ամէն ըսի-ըսաի չհաւատաս:

Ուղղակի խօսքին կոչականը կա՛մ կը դառնայ անուղղակի խօսքին ենթակայ կա՛մ գլխաւոր խօսքի ստորոգիչ բային խնդիր. օրինակ՝

Տիգրանը ըստ. «Արա՛մ, վաղը ձայնապնակներդ հետդ բեր».

ա) Տիգրանը ըստ որ Արամը վաղը ձայնապնակները հետը բերէ.

բ) Տիգրանը Արամին ըստ որ վաղը ձայնապնակները հետը բերէ:

Բայց եթէ կոչականը ուղղուած է խօսողին կամ անոր կողմէ իր խօսակիցին, առաջին պարագային հարկ չկայ կոչականը որեւէ ձեւով մտցնելու անուղղակի խօսքին մէջ. իսկ երկրորդ պարագային կոչականը կրնայ մնալ նոյն ձեւով կամ անտեսուիլ.

1/ Ինձի ըսիր. «Տիգրա՛մ, ձայնապնակներդ հետդ բեր».

Ինձի ըսիր որ ձայնապնակներս հետս բերեմ.

2/ Ես քեզի ըսի. «Արա՛մ, ձայնապնակներդ հետդ բեր»

Ես քեզի ըսի, Արա՛մ, որ ձայնապնակներդ հետդ բերես կա՛մ՝

Արա՛մ, ես քեզի ըսի որ...:

Մինչեւ հոս մեր բերած օրինակներուն վրայ ուղղակի խօսքը յետադաս դիրք ունի, սակայն անիկա կրնայ ըլլալ նաեւ նախադաս եւ միջադաս, իսկ այս երկու պարագաներուն ալ խօսքի գլխաւոր մասին պատկանող ենթական իր ստորոգիչ բայէն վերջ կը դրուի ընդհանրապէս.

ա) «Ծանչցի՛ր ինքզինքդ» ըսած է իմաստունը.

«Պէտք է տապալի բռնակալութիւնը» կը գոռար յեղափոխուած ամբոխը:

բ) «Չեմ ուզեր — ըստ Տիգրան — այդ ապիրատին երեսը տեսնել».

«Պատրա՛ստ եմք — կը պոռային բոլորը մէկ — մեր արեան վերջին կաթիլն իսկ զոհելու հայրենիքի փրկութեան համար»:

Վերածումի պարագային, սակայն, գլխաւոր նախադասութիւնը նախադաս է միշտ.

Իմաստունը ըսած է որ ինքզինքդ ճանչնաս:

Տիգրան ըստ թէ չ'ուզեր այդ ապիրատին երեսը տեսնել:

Ինչպէս կը տեսնուի, ուղղակի խօսքը, շարադասական ինչ դիրքով ալ տրուած ըլլայ, չակերտներու մէջ կ'առնուի: Այս բաժինին յատուկ կետադրական առոգանական միւս գիտելիքները տեսնել համապատասխան բաժինին մէջ:

ԿՈՂՄՆԱԿԻ ԽՕՍՔԻՐ

Կողմնակի կը կոչենք այն խօսքերը, որոնք մտադրուած բուն խօսքին կ'ընկերանան առանց քերականական որեւէ կապի, ընդհանրապէս անտարբեր մնալով նաեւ անոր բովանդակութեան վերաբերմամբ կամ կողմնակի առնչութեամբ մը դուրսէն ակնարկելով անոր:

1/ Ազդեցութիւնը մեծ ըլլալուն պատճառաւ մեծ ծախքերու կարօտ էր — յայտնի է, որ պզտիկ ծախքով մեծ ազդեցութիւն չ'ըլլար — ուստի սկսած էր ամէն օր միաբանութեան դիմել եւ ստակ խնդրել, կամ ստանց խնդրելու առնել:

2/ Տէր Ներսէսը (քահանայ ուսուցչիս անունն էր) հմուտ էր հին ու նոր հայերէններուն:

3/ Մեր մանկութեան շրջանին — ա'խ, երանի՛ այն օրերուն — ո'չ ապրուստի անձկութիւն կը ճանչնայինք, ո'չ ընտանեկան հոգ:

4/ Վերջապէս, օր մը փատիշահին — Թո'ղ Ալլահը երկար ընէ անոր կեանքը — զօրքը պաշարեց տէմիր-Ղայայի աուզակախումբը:

Կողմնակի խօսքը առաւելաբար միջանկեալ է բուն խօսքին՝ մտած ըլլալով անոր մէջ գայն երկուքի բաժնելով (ինչպէս են մեր տուած չորս օրինակները)՝ ասոր համար ալ ուրիշներ միջանկեալ խօսք կոչած են ինչ որ մենք կոչեցինք կողմնակի խօսք: Սակայն միջանկեալ եւ միջադաս անուանումները շարադասական նոյն դիրքը կը նշեն. եւ հետեւաբար միջանկեալ նախադասութիւններու յաճախ կը հանդիպինք բաղադրական պարբերութեան մէջ, մանաւանդ յարաբերական կազմութիւն ունեցող պարբերութիւններուն մէջ: Մնաց որ կողմնակի խօսքը միշտ միջանկեալ չէ, կրնայ նաեւ նախադաս եւ յետադաս, ինչպէս՝

ա) Ինչպէս ընդունուած է բարեւել կուսակրօն եկեղեցականները, ներս մտնելով «Աստուած օգնական» ըսինք սրբազանին:

բ) Հին ու նոր հայերէններուն հմուտ մարդ էր Տէր Ներսէսը (ա'յս էր քահանայ ուսուցչիս անունը)՝ եւն.:

Կողմնակի խօսքի կարգին կրնանք դասել նաեւ ձայնարկութիւններն ու եղանակաւորիչները, որոնք շարադասական այս կամ այն դիրքով խօսքի մը կ'ընկերանան անոր իմաստը եղանակաւորելու, երանդաւորելու համար միայն, առանց միջամտելու անոր քերականական կազմին (դիմել համապատասխան բաժիններուն):

ԽՕՍՔԻ ԿԱՆՈՆԱԶԱՆՑ ԶԵՒԵՐ

Մինչեւ հիմա մենք տեսանք հայերէն խօսքի տիպարային ընդհանուր ձեւին քով (որ այնքան ալ հաստատուն կաղապար մը չի ներկայացներ) այն մասնաւոր ձեւերը, որոնք իրենց յատուկ շեղումներով հանդերձ չեն հակասեր քերականական համաձայնութեան օրէնքներուն եւ որոնք, յաճախ, ոճային տեսակէտով աւելի վարկ ունին լեզուին մէջ քան ըսելու ընթացիկ ձեւը: Այժմ տեսնենք նաեւ խօսքի այնպիսի ձեւեր, որոնք, իրենց հակաքերականական կազմութեամբ, ընդհանրապէս արտօնուած պիտի չըլլային լեզուին մէջ մտնելու, բայց որոնք յաճախադէպ են խօսակցական լեզուին մէջ եւ որոշ չափով մուտք գտած են նաեւ գրական լեզուին մէջ՝ իբրեւ սովորութեամբ նուիրագործուած սխալներ. այսուհանդերձ ասոնք ընդհանրապէս խորթ են լեզուին հարազատութեան նախանձախնդիր գրիչներու համար:

Կանոնազանց այդ ձեւերն են՝ աւելադրութիւն, բակառութիւն, անկապակցութիւն:

Աւելադրութիւն

Աւելադրութեան բոլոր ձեւերը անխտիր մերժելի չեն մեր լեզուին մէջ. քիչ չեն անոր գործածական օրինակները (յաճախ նախընտրաբար) հին թէ նոր հայերէններուն մէջ:

Անտեղի չէ աւելադրութիւնը, երբ, առանց վնասելու խօսքին շարահիւսական կազմին, անոր վրայ կ'աւելնայ իբրեւ արտայայտական զարդ կամ անոր մէկ եզրը կը կրկնէ շեշտելու համար արտայայտուած գաղափարը: Օրինակ (աւելադիր եզրերը ընդգծուած են).—

Ես իմ աչքովս տեսայ, իմ աչքովս, ալ ի՞նչ պէտք ունիմ ուրիշներու վկայութեան.— Լախտի հարուած այդպիսի սպիրատներու գլխուն, լախտի հարուած, ոչ թէ յաղթանակի պսակ.— Հիմա ի՞նչ կ'ուզեմ քեզմէ այդ երթեմնի բարեկամներդ, քեզմէ, որ միշտ բարեացակամ եղած ես իրեցց հանդէպ:

Երբեմն ամբողջ նախադասութիւն մը կամ յաջորդաբար թուարկըւած եզրեր կ'ամփոփուին միակ աւելադիր եզրի մը մէջ, որ բացայայտիչի դեր ունի:

Անոր բոլոր սիրայօծար ծառայութիւնները այս կերպով փոխարինելի՝ անցնելի է ասիկա.— Այդ երկրին արմտիքը, մսեղէնը, ճարտարարուեստական իրերը՝ այս բոլորը այլ երկիրներէ կը գերածուին:

Եմ բային (եմ, էի, եւն.) որ յարաբերականին հետ միասնաբար գործածութիւնը կը կազմէ աւելադրութիւն մը, որ խօսքին իմաստը զօրացնելու կը ծառայէ:

Ես եմ որ իր հոգը վրաս առած եմ.— Դուք էիք որ այդ դժուարին գործը գլուխ հանեցիք.— Ան է որ մեզի հաղորդեց այդ լուրը:

Սակայն այլ կարգի գործածութիւններով է որ կը կազմէ աւելադիր շաղկապական ասոյթ մը եւ կրնայ դրուիլ խօսքի որեւէ մէկ եզրին քով, որուն հետ բայական եզրը դէմքի համաձայնութիւն չունի այլեւս.

Հիմա քեզի է որ կը դիմենք այս հարցին կարգադրութեանը համար. Քեզի հիմա է որ կը դիմենք այս հարցին կարգադրութեանը համար. Այս հարցին կարգադրութեանը համար է որ հիմա քեզի կը դիմենք. Մենք է որ զիրենք զգուշացուցինք ծուղակը իյնալէ.— Ձեզմէ է որ կ'ըսաստենք այս օժանդակութիւնը.— Այս օժանդակութիւնն է որ կ'ըսաստենք ձեզմէ.— Այդ լեռնային կածաններէն անցնելով է որ հոս հասանք. *եւն.* :

Է որ շաղկապական կապակցութեան այս ձեւի գործածութիւնը ֆրանսերէնէն է որ մեր լեզուին մէջ մոռտք գտած ըլլալ կը թուի (*c'est... que կամ c'est... qui, ըստ պարագայի*):

Երբեմն խօսքին սկիզբը կ'աւելադրուի այս, այդ,այն ցուցականներէն մէկը, պարզապէս իբրեւ արտայայտական զարդ.

Այս ի՞նչ անհաստատալի պատմութիւն է ստիկա.— Այդ ի՞նչ շնորհներ են ասոնք.— Այն ինչպէս լեղապատառ կը փախչէր թշնամի խուժանը ֆետայիներու առաջին իսկ գրոհին:

Աւելադրութիւն չենք տեսներ նմանաձայն կամ մերձանիշ բառերու զուգորդութիւններուն մէջ, որոնք բաղադրեալ բառերու պէս կ'ըմբռնուին (խնդրոյ առարկայ եզրերը միութեան գծով կը կապենք).

Ի՞նչպէս ծուղակը ինկար այդ առաւ-փախաւի.— Լոկի-մնջիկ նստեր է.— Պնաց-եկաւ՝ փորձանքը մեր գլխուն իջաւ.— Ի՞նչ ունի, շէք-շնորհ մարդ է.— Այս գործը ծայր-ճոթ չունի.— Յոգնած-դաղրած պառկեցաւ գետինը.— Անոր տունը-տեղը միշտ մաքուր է.— Առանց պատասխան մը տալու ելաւ-զնաց. *եւն.* :

Անտեղի Աւելադրութիւններ

Անտեղի աւելադրութիւններ են այն մակբայներն ու շաղկապները, առանց որոնց խօսքին իմաստը լրիւ կ'արտայայտուի արդէն.

Նորէն տուն վերադարձաւ (մինչդեռ առաջին անգամ է որ տուն կը դառնայ).— Պարծեալ նոյն սխալը կը կրկնես (առաջին անգամ է որ կը կրկնէ).— Կրնայ ըլլալ որ վաղը կամ միւս օր թերեւս գայ.— Որովհետեւ առաջարկուած բանաւոր պայմանները չընդունեցար, ուստի հիմա մերժումիդ հետեւանքները պիտի կրես.— Իբրեւ թէ քէն ըրածի պէս լուռ կը մնար.— Անտ անոնք ալ ներկայ էին հաւաքոյթին:

Անտեղի աւելադրութիւններ կը նկատենք նաեւ հետեւեալ ձեւի կրկնութիւնները, որոնք անգամ մը արտայայտուած եզրը շեշտելու կը ծառայեն. օրինակ՝

Անոնք, որ մեր խօսքին կը հաւատան, անո՛նք թող մեզի հետեւին.—
Անոր, որ խոստացած էր օգնել մեզի, անո՛ր դիմենք. *եւն.* :

Որովհետեւ առանց այս կրկնութիւններուն, հետեւաբար առանց շարահիւսական անտեղութեան, պարզ շրջումով մը, նոյն եզրը ունի արդէն արտայայտական նոյն զօրութիւնը.—

Թող մեզի հետեւին անոնք, որ մեր խօսքին կը հաւատան.— Դիմենք անո՛ր, որ խոստացած էր օգնել մեզի:

Պօսակցական լեզուի եւ համբակ գրիչներու ոչ հազուադէպ վրէպներ են ասոնք:

Աւելադրութեան տարբեր ձեւերը կը տեսնենք անկապակցութեան բաժնին մէջ:

Բակառութիւն

Բակառութիւն կը կոչենք խօսքի այն ձեւը, ուր յարաբերակից եզրերուն համաձայնութիւնը տեղի կ'ունենայ ո՛չ թէ ըստ բառերու քերականական ձեւին, այլ ըստ անոնց բովանդակութեան կամ ըսենք, ըստ խօսողի մտածման մէջ գերիշխող գաղափարին: Այսպէս՝

ա) Բոլոր ժողովուրդը միաբերան «հա՛ց, հա՛ց» կ'աղաղակէին:

Այս խօսքին մէջ կ'աղաղակէին ստորոգիչ բայը իր յոգնակի ձեւով համաձայններ է ո՛չ թէ «ժողովուրդը» եզակի ենթակային հետ, այլ անոր հաւաքական յոգնակի գաղափարին հետ:

բ) Ձիւն ու անձրեւ տեղաց:

Այս խօսքին մէջ «տեղաց» ստորոգիչ բայը համաձայնած է ո՛չ թէ «ձիւն, անձրեւ» ենթակայ անուններուն «մէկէ աւելի»ի թուական գաղափարին հետ, այլ անոնցմով կազմուած միակ բաղադրեալ բառի մը (ձիւն-անձրեւ) գաղափարին հետ (տեսնել «ենթակայ անունին եւ ստորոգիչ բային համաձայնութիւնը»):

Բերուած օրինակները քերականական թիւի բակառութիւններ են, որոնց զանազան օրինակները տրուած են համապատասխան գիտելիքներու բաժնիներուն մէջ (ենթակայի եւ ստորոգիչի համաձայնութիւն, թուական վերադիրի եւ վերադրեալ անունի համաձայնութիւնը *եւն.*):

Տանք նաեւ քանի մը օրինակներ այլ տեսակի բակառութիւններու.

Դէմքի բակառութեան յաճախ կը հանդիպինք անուղղակի խօսքի կազմութեան մէջ.

Իմացաւ ինքնակալը թե՛ ճար չկայ պիտի մեռնիմ, քովը կանչեց իր հաւատարիմները (փոխանակ՝ իմացաւ թե՛ պիտի մեռնի).— Ըսաւ թե դուրս

պիտի ելլեմ եւ ելլա (*փոխանակ՝ ըստ թէ դուրս պիտի ելլէ եւ ելլա*): *Երկու օրինակներուն* մէջ ալ Գ. ղէմքի տեղ գործածուած է Ա. ղէմք:*

Փոխանակ ըզձականի հրամայական եղանակի գործածածութեան կը հանդիպինք՝ դարձեալ անուղղակի խօսքին մէջ:

Ասել եմ որ մի տեղ գնալիս ինձ իմաց արա = *փոխանակ՝ որ ինձ իմաց անես*).— Քանի՛ անգամ եմ ասել, որ այդ պատուական բաներին մի՛ հաւատալ (որ այդ պատուական բաներին չհաւատաս)**:

Հայր Արսէն Այտընեան, որ զանազան ձեւի հոլովական անկապակցութիւնները եւս կ'առնէ բակառութիւն անունին տակ, լեզուական այս երեւոյթի մասին ղիտել կու տայ.—

Բակառութիւնն այնպիսի ձեւ մըն է, . . . *** կ'ըսենք զեղծումն կամ անմտադրութիւն (էջ 264) եւ կու տայ լեզուական այդ զեղծումին օրինակները:

Իսկ Աբեղեան, որ անկապակցութիւնը կը զատէ բակառութենէն, այս վերջինի մասին հետեւեալ նկատողութիւնը կ'ընէ.—

«Բակառութեան գործածութիւնը պահանջում է լեզուի խորին հմտութիւն եւ մեծ զգուշութիւն, թէ չէ՝ հեշտութեամբ կարելի է սխալների մէջ ընկնել»:

Պէտք է զատորոշել Գ. ղէմքի ինք եւ ան դերանուններու գործածութեան պարագաները: Ինք կը դրուի գլխաւոր խօսքի ենթակայի անունին տեղ, իսկ ան՝ ուրիշի մը անունին տեղ.— Տիգրանը կը պարծեմար Արամին թէ ինք (Տիգրանը) լաւ նշանառու է, մինչդեռ ան (Արամը) հրացան բռնել անգամ չի գիտեր: Բայց երբ գլխաւոր խօսքի ենթական խօսողին կամ խօսակցին ղէմքով տրուած է, ինք դերանունը պատշաճօրէն կը փոխարինէ անը: Ես ըսի Արամին թէ ես լաւ նշանառու եմ, մինչդեռ ինքը հրացան բռնել անգամ չի գիտեր:

Նոյն տարբերութեամբ կը գործածուին նաեւ այս դերանուններու հոլովական ձեւերը.— Տիգրանը տեսա իր (Տիգրանին) եղբայրը — Տիգրան տեսա անոր (ուրիշի մը) եղբայրը.— Տիգրան հանդիպեցաւ իր կնոջ եւ իր տղուն (երկու անձերն ալ Տիգրանինն են) — Տիգրանը հանդիպեցաւ անոր կնոջը եւ անոր տղուն (երկու անձերն ալ ուրիշինն են):

— Տիգրանը հանդիպեցաւ իր տղուն եւ անոր կնոջը (տղան Տիգրանինն է, իսկ կինը տղունը կամ ուրիշի մը):

Ինք դերանունին այս կամ այն հոլովը կրնայ դրուիլ ան դերանունին համապատասխան հոլովին տեղ, երբ խօսքին մէջ չփոթութիւն առաջ չի գար.— Մենք հանդիպեցանք Տիգրանին եւ իր եղբորը:

*) Օրինակները՝ Այտնեանի ՔՆՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԷԸ:

**) Օրինակները՝ Մ. Արեղեանի ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՐԻ ԾԱՐԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԷԸ:

***) Չմոռանք որ ՔՆՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԷՐ 1866-ին հրատարակուած է:

Անկապակցություն

*Անկապակցութիւնը խօսքի այն ձեւն է, ուր լրացուցիչ-լրաց-
եալի կապակցութիւն մը կազմելու կոչուած եզրերուն միջեւ քերա-
կանական (հոլովական) կապը կը պակսի: Այսպէս՝*

«Գուրը, որ փորեց, ինք մէջը ինկաւ»:

*Եթէ այս ըսուածքէն միջանկեալ նախադասութիւնը (որ փորեց)
վերցնենք, իբրեւ գլխաւոր նախադասութիւն կ'ունենանք. «Գուրը ինք
մէջը ինկաւ», որ մտադրուած իմաստը չ'արտայայտեր անշուշտ,
որովհետեւ ըսուածքին սկիզբի գուրը անունը որեւէ պաշտօնով չի
կապուիր շարունակութեան հետ: Ըստ շարահիւսական կանոնի պէտք
է ըլլար «Գուրին մէջ, զոր փորեց, ինք ինկաւ»:*

*Անկապակցութիւնը ընդհանրապէս հոլովական կապի պակասէն
առաջ կու գայ:*

*Կու տանք անկապակցութեան այն քանի մը ձեւերը, որոնք գոր-
ծածուած են ու կը գործածուին գրական, բայց մանաւանդ ժողո-
վրդական լեզուին մէջ:*

*1/ Թերի է խօսքին կապակցութիւնը, երբ նոյն խօսքին մաս
կազմող բայց տարբեր հոլովով խնդիր պահանջող բայերէն կամ
բայահաղորդ եզրերէն մէկուն առանձնայատուկ խնդիրը կ'ան-
տեսուի: Այսպէս՝*

*ա) Թէւ այդ մարդիկը սիրելու եւ ... երախտապարտ ըլլալու հարկին
տակ էր, բայց...— «Երախտապարտ ըլլալ»ը տրական հոլովով իր
առանձնայատուկ խնդիրը կը պահանջէ (անոնց), առանց որուն
խօսքին մէջ կապի մը պակասը զգալի կը մնայ:*

*բ) ... Վազցի այն տունը, որի հիւրասէր հարկի տակ սիրել էի եւ
սիրուել Ք.ից,— Սիրել եւ սիրուել տարբեր խնդիրներ պահանջող
տարբեր սեռի բայեր են. պէտք է ըսուէր՝ ... սիրել էի Ք-ն եւ սիրուել
նրանից. եւն.:*

*Անկապակցութեան ձեւեր են հետեւեալները, որոնք յաճախողէպ
են մանաւանդ արեւելահայերէնի մէջ:*

*2/ Երբ միջանկեալ յարաբերական նախադասութեամբ մը
երկուքի բաժնուած գլխաւոր նախադասութեան անջատուած մասերը
քերականօրէն կը մնան իրարու անհաղորդ: Այսպէս՝*

*ա) Այն մարդը որ նենգամիտ է, անկէ հետո կեցիր = Այն մարդէն,
որ նենգամիտ է, հետո կեցիր (կամ գլխաւոր խօսքը նախադաս ընելով՝
հետո կեցիր այն մարդէն, որ նենգամիտ է):*

*բ) Այն գործը, որ քու ուժէդ վեր է, անոր մի՛ մօտեմար = Այն գործին,
որ քու ուժէդ վեր է, մի՛ մօտեմար (կամ՝ մի՛ մօտեմար այն գործին, որ...):*

*գ) Դու, որ ամենուն օգնութեան կը հասնէիր, հիմա ո՛վ քեզի ձեռք
կ'երկարէ = Քեզի, որ ամենուն օգնութեան կը հասնէիր, հիմա ո՛վ ձեռք
կ'երկարէ (հիմա ո՛վ ձեռք կ'երկարէ քեզի, որ...):*

Այս պարագային, ինչպէս օրինակները ցոյց կու տան, գլխաւոր նախադասութեան սկիզբի ուղղական անունին (կամ դերանունին) տեղ շարունակութեան մէջ աւելադրութեամբ կը դրուի բացայայտիչի դեր ունեցող դերանուն մը այն հոլովով, որով պէտք է դրուած ըլլար փոխարինուած եզրը:

Յ/ Երբ որ յարաբերականը կը մնայ անփոփոխ, իսկ խօսքի շարունակութեան մէջ աւելադրութեամբ կը դրուի բացայայտիչի դեր ունեցող դերանուն մը՝ խօսքի իմաստին պահանջած հոլովով: Օրինակ՝

Ասոնք այն հերոսներն են, որ իրենց (որոնց) նշանաբանն էր «մահ կամ ազատութիւն».— ծառ լինի, որ գլխովը (որի գլխովը) քամի չանցնի.— Մարդ կայ, որ հետը (որուն հետ) չես կրնար խօսիլ.— Եղբայրը, որ էլի քչից շատից մարդկութեան նշան կար վրան, (որի վրայ էլի...) վրայ հասաւ. եւն. : *)

*) Ջանազան գիտելիքներու յատուկ մեր զանազան օրինակները յաճախ առնուած են Այտընեանի ՔՆՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԷՆ կամ Մանուկ Արեղեանի ԱԾԽԱՐՀԱ-ԲԱՐԻ ԾԱՐԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԷՆ ընտրովի, իսկ մեր կողմէ տրուածները յօրհնուած են արդէն գործածուած ու գործածուող ձեւերու վրայ:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Քերականութեան դասագրքերու անբաւարար պատրաստութեան եւ լեզուի ուսուցման աննպատակայարմար եղանակին դէմ դժգոհութիւնը մեզի յատուկ երեւոյթ մը չէ միայն: Նոյն դժգոհութիւնն ու գանգատը ունին նաեւ մշակոյթի բարձրագոյն աստիճաններուն տիրող ժողովուրդները: Լեզուական երեւոյթներու ուսումնասիրութեամբ զբաղող Փրանսացի յայտնի հեղինակներ դառնութեամբ կ'արտայայտուին՝ դպրոցներէն ներս գործադրող քերականութեան դասընթացներուն վերաբերմամբ: «L'étude des langues, — կ'ըսէ Brunot, — une des plus anciennes disciplines humaines, qui a fourni à Aristote quelques-uns des principes essentiels de sa philosophie..., est aujourd'hui dans nos classes un enseignement de rebut, une école d'ennui, effroi des élèves et des maîtres»*

Ուրեմն քերականութիւնը դարձած է խոտան ու աւելցուկ ուսում մը, որուն դասաւանդման սահմանուած պահերը մտավախութիւն ու տաղտուկ միայն կը պատճառեն աշակերտներուն թէ ուսուցիչներուն թերեւս մանաւանդ ուսուցիչներուն:

Հոս խօսքը չի վերաբերիր, անշուշտ, պատահականօրէն լեզու դասաւանդողներուն, որոնք այս պարագային նկատի առնուելու վարկէն զուրկ են. այլ՝ լեզուի ուսուցումը իրենց մնայուն զբաղում դարձնողներուն: Արդ՝ լեզուի ուսուցիչը զուրկ է իր աւանդած ուսման բաւարար ձեռնհասութենէն: Իր մտքին մէջ չունի հիմնական ըմբռնումներէ մեկնող լեզուական գիտելիքներու համապատկերը՝ չունենալով թափանցումը համապատասխան երեւոյթներու ներքին օրկանական առընչութիւններուն: Անոր կը պակսի իր դասաւանդութիւնները ղեկավարելու կոչուած ուսուցողական աշխարհայեացք մը, որ պէտք է յատուկ ըլլայ ամէն ուսուցչի՝ իր ճիւղին վերաբերմամբ: Լեզուի ուսուցիչները, ընդհանրապէս, մտքի հեղգութեամբ մը, անհաղորդ կը մնան իրենց կալուածին մէջ երեւան եկող գիտական նոր յայտնութիւններուն եւ կը խուսափին անձնական խորհրդածու-

*) Georges Galichet-ի ESSAI DE GRAMMAIRE PSYCHOLOGIQUE-ի լատաշարագէտ (1950), որմէ մեծ չափով կ'օգտուինք մեր գրութեան ներածական ծանօթութիւններուն համար: Այժմէն ըսենք որ լայնօրէն կ'օգտագործենք նաև իր այս գործով տրուած հիմնական ըմբռումներն ու մեթոտը՝ մեր քերականական տեսութեան համար:

թիւններով իրենց աւանդելիք նիւթը իւրացնելու ճիգէն: Այս պայմաններով՝ անոնք իրենց նախորդներէն աւանդաբար ստացուած կիսկատար գիտելիքները իրենց կարգին մեքենաբար պիտի փոխանցեն իրենց աշակերտներուն՝ առաջնորդ ունենալով քերականութեան աւանդապահ դասագրքերը, որոնց հանդէպ (մէջը ըլլալով նաեւ Փրանսական ակադեմիային «պատկառելի» հրատարակութիւնները) արհամարհանք միայն ունին Ա. Մէյյէի նման համբաւաւոր հեղինակութիւններ:

Եւ, հարկաւ, առանց ուսուցողական համոզումի եւ խանդի կատարուած դասաւանդութիւն մը հաճոյքով կատարելի զբաղում մը չէ եւ զարմանալի պիտի չըլլայ, եթէ դասաւանդ ուսուցիչը ինքն իսկ անձկութեամբ սպասէ սահմանուած պահի աւարտումին: Իսկ այս պայմաններով կատարուած դասաւանդութիւն մը իմացական հետաքրքրութիւն դրդող հրապոյր մը չունի անշուշտ աշակերտին համար, որուն խելօք տեսակն իսկ այլուրային տրամադրութեամբ մը դասը մտիկ ընել պիտի ձեւացնէ միայն՝ ատեն-ատեն յօրանջելով: Եւ այսպէսով ամուլութեան պիտի դատապարտուի այնքան կարեւոր դասընթացք մը, որ, այլապէս, իր գործնական արդիւնքները տալէ զատ կոչուած պիտի ըլլար նաեւ աշակերտներու իմացական մշակումին ծառայելու՝ հետզհետէ մարգելով անոնց իմաստասիրական մտածողութիւնը:

Արդ՝ ի՞նչ կ'ըսպասենք լեզուի դասընթացքէ մը եւ ինչո՞վ են մեղաւոր քերականութեան դասագրքերը, զորս այնքան բիրտ բայց թերեւս նոյնքան արդար որակումով մը Մէյյէ կը կոչէ «այպանելի գրքեր», — livres honteux: Այս հարցումներուն պատասխանը տալու համար նախ հարկ է ճշդել քերականութիւն կոչուած ուսման սահմանումը:

Սակայն անոր սահմանումին վրայ համաձայն չեն լեզուաբանները: Ըստ ոմանց՝ քերականութիւնը լեզուի նիւթական երեսին թէ իմացական խորքին յատուկ բոլոր երեւոյթներուն գիտութիւնն է: Ուրիշներ կը սահմանափակեն անոր տարողութիւնը ձեւաբանական երեւոյթներու ուսումնասիրութեամբ: Իսկ շատեր անոր նիւթը կը նկատեն ձեւաբանութիւնն ու շարահիւսութիւնը յարակից գիտելիքներու ամբողջութեամբ, եւայլն:

Ինչ որ ալ ըլլան սակայն տրուած սահմանումները, լեզուի գիտութեան հական ճիւղը անոր շարահիւսութիւնն է միշտ. շարահիւսութիւնը՝ լեզուի իմացական յօրինուածքին հետ կապուած իր յարակից մասերուն օրկանական միութեամբը: Որովհետեւ՝ եթէ ճիշդ է որ լեզուն մարդոց իմացական հաղորդակցութեան գլխաւոր օրկանն է, ապա ուրեմն ուրիշներուն հաղորդելի մեր մտածումներուն լեզուական արտայայտութեան օրէնքները եւ այդ օրէնքներու գործածութենէն ծագող երեւոյթներուն յարաբերութեանց եղանակները ուսումնասիրող լեզուաբանական գիտութիւնը շարահիւսութիւնն է:

Ուրիշ խօսքով՝ շարահիւսուածքները լեզուաբանութեան այն գլխաւոր ճիւղն է, որ իրեն ուսումնասիրութեան նիւթ ունի ամբողջական խօսքին իմացական կենդանի յօրինուածքը: Եւ վերջին հաշուով շարահիւսուածքները պէտք է ըլլայ այն կեդրոնական հանգոյցը, ուր պէտք է ժամադրուած ըլլան լեզուի ուսման բոլոր ճիւղերը՝ գործակցաբար համակարգուելով հոգեկան-իմացական այն կենդանի օրկանիզմին մէջ, որ ընկերային ասուն մարդուն անփոխարինելի սեփականութիւնն է՝ զինքը անասունէն զատորոշող:

Սակայն, հակառակ իր այս նախապատիւ կարեւորութեան, շարահիւսուածքները երկարատեան մնաց լեզուի ուսման ամենէն աւելի անտեսուած ու աղքատ բաժինը եւ դեռ այսօր ալ կը մնայ քիչ ուսումնասիրուած բաժինը՝ այլ կալուածներու մէջ լեզուաբանութեան կատարած այնքան ուշագրաւ նուաճումներուն քով:

19-րդ դարը, Եւրոպայի մէջ, լեզուի զանազան մարզերուն վրայ կատարուած գիտական բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններով ուշագրաւ դարձաւ: Լեզուի ուսումը հետզհետէ կը վերածուէր բազմայօդ գիտութեան մը՝ մասնագիտական ճիւղերու լայն ցանցով մը: Արդիւնաւոր հետազօտութիւններու առարկայ դարձան լեզուներու պատմութիւնը, բաղդատական քերականութիւնը, հնչական օրէնքներն ու ձեւաբանական երեւոյթները, մինչեւ անգամ մենագրական ուսումնասիրութիւններու նիւթ դարձան լեզուի այս կամ այն տարրը, այս կամ այն քերականական ձեւը: Կարեւոր աշխատանքներ՝ որոնք լեզուն կը ծանօթացնէին իր այս կամ այն երեսէն, այս կամ այն մասէն՝ ի վերջոյ նպաստելու համար անոր ամբողջական ճանաչումին: Սակայն այս մասնակի աշխատասիրութիւնները, որոնք ընդհանրապէս կապ ունէին լեզուի արտաքին կազմին, անոր այս կամ այն տարրին ու ձեւին եւ ասոնց կրած նիւթական հոլովոյթին հետ, տակաւին շատ հեռու էին լեզուն մեզի ներկայացնելէ իր կենսական ամբողջութեանը՝ իր ինքնութեանը մէջ: Լեզուն իր ներկայացուցած տարրերուն եւ ձեւերուն պատմութիւնը չէ, այլ մնայուն օրէնքներու զօրութեամբը յառաջ եկող երեւոյթներու հաստատուն դրութիւն մը: Ժամանակի ընթացքին անոր կրած փոփոխութիւնները յատուկ են անոր արտաքին բառական տարազին եւ ո՛չ ներքին իսկութեան: Լեզուն չէ նաեւ իր տարրերուն եւ երեւոյթներուն թուաբանական գումարը, այլ անոնց համակարգ ամբողջութիւնը՝ օրկանական միութիւնը: Սրտի, թոքի, լեարդի, ստամոքսի, ուղեղային եւ ջղային դրութիւններու վրայ կատարուած ուսումնասիրութիւնները հարկաւ կողմնակի ծանօթութիւններ կու տան մարդուն մասին, բայց չեն կրնար բացատրել մարդը, որ հոգեբանախօսական ընդհանուր սիսդէմի մը գործունէութեամբը գոյ իմացական էակն է:

Արդ՝ լեզուի մասնաւոր կալուածներուն մէջ ձեռք բերուած արդիւնքներուն քով, անոնց վրայ, կը պակսէր այդ բոլորը պակասող էական գործը՝ գործ մը, որ լեզուական երեւոյթները համակարգէր

ընդհանուր տեսութեան մը եւ մեթոտի մը համաձայն՝ իրենց ներքին առընչութիւններով իրարու օղակելով զանոնք: Քերականագէտները հեռու մնացին այս գիտական ըմբռնումով մօտեանալէ լեզուի երեւոյթներուն: Անոնք լեզուաբանութեան նուաճումները օգտագործեցին միայն իրենց գրքերու զանազան գիտելիքներուն միտերքը ճոխացնելու համար՝ առանց փնտռելու զանոնք միութեան վերածող ներքին կապը: Բարեբախտաբար, մեր դարուն սկիզբէն, լեզուաբանները այլեւս իրենց ուշադրութիւնը դարձուցին լեզուին իմացական յօրինուածքին, լեզուին հոգեբանութեան: Լեզուն բառերու նիւթական տարազով մեր մտածումը արտայայտող հոգեկան օրկանն է: Պէտք էր, ուրեմն, այդ տարազին տակ երեւան հանել մտածումին արտայայտութեան եղանակները, մեր զաղափարներուն ներքին առընչութիւնները: Ուրիշ խօսքով՝ պէտք էր գտնել բառերու կապակցութեան, այսինքն՝ խօսքին, եւ անոր իմացական բովանդակութեան յարաբերութիւնները: Ասիկա կը նշանակէ արդէն լեզուին շարահիւսական յօրինուածքը ուսումնասիրել:

Լեզուին այս կալուածը եւս օժտուեցաւ ուշագրաւ երկասիրութիւններով: Յայտնի հեղինակներ զբաղեցան նաեւ լեզուի գիտութեան այս գլխաւոր ճիւղով եւ իրենց աշխատութիւններով զարգացուցին շարահիւսութեան արդի ըմբռնումը: Ճիշդ է որ միշտ չկրցան խորանալ շարահիւսական երեւոյթներու հոգեբանական բացատրութեան մէջ, եւ ճիշդ է նաեւ որ չկրցան տալ մնայուն մեթոտի մը տակ վերջնականապէս ձեւակերպուած շարահիւսական երկ մը (խօսքը շարահիւսական ընդհանուր մեթոտի մը ձեւակերպման մասին է, որ նկատի չունի այս կամ այն լեզուին մասնայատկութիւնները)․ եւ ասիկա թերեւս անոր համար որ շարահիւսական երեւոյթները ըլլալով հոգեբանական երեւոյթներ՝ լարձուն նիւթ են ուսումնասիրողին համար եւ դիւրին չէ միշտ վճռական բացատրութիւններու յանգիլ: Սակայն ո՞րն է ընկերային այն գիտութիւնը որ իր վերջնական ձեւակերպութիւնը գտած ըլլայ՝ անխոցելի մնալով իր բոլոր կողմերէն․ ընկերաբանութի՞ւնը, հոգեբանութի՞ւնը, մանկավարժութի՞ւնը․․․ կամ նոյն իսկ լեզուի գիտութեան միւս ճիւղերէն որեւէ մէ՞կը: Ինչ որ ձեռք բերուեցաւ նաեւ լեզուին շարահիւսական կալուածին մէջ, յարգելի վաստակ մըն է, որմէ դժբախտաբար չկրցան օգտուիլ ուսման զանազան աստիճանի քերականութեան գրքերը․ բայց այս մասին աւելի անդին:

*
* *

19րդ դարուն Եւրոպայի մէջ լեզուի զանազան կալուածներուն վրայ տարածուող մասնաճիւղային աշխատանքները մեր օրերուն մեր

աչքին առջեւ է որ սկսան ու ծաւալեցան մեր մէջ: Այս հատատա-տոււմը նկատի չունի Արտասահմանը, որ զուրկ է նման մասնագի-տական աշխատութիւններ քաջալերող պայմաններէն, եթէ ոչ նաեւ այդ աշխատութիւններուն ձեռնհաս մարդէն: Մեր խօսքը Հայաստա-նի մասին է, ուր քանի մը տասնեակ տարիներէ ի վեր, լեզուի ընդհանուր գիտութեան յատուկ գործերու քով, մասնաւորապէս մեր լեզուին ուսումնասիրութեան վերաբերող երկասիրութիւնները, կարելի է ըսել, գերարտադրութեան մը հասան: Մէկդի դնելով Հ. Աճառեանի պատկառելի վաստակը, որ մինակը թանկագին հատոր-ներու բլուր մը կը ձեւացնէ, հայերէնի այս կամ այն մասին, այս կամ այն քերականական տարրին ու ձեւին յատուկ մենագրական երկերը տնական գրադարանի մը մթերքը կրնան հայթայթել: Եւ պէտք է ըսել, ի պատիւ մեր երկրի կառավարութեան, որ այս գործը գլուխ հանեց իր համապատասխան մշակութային հաստատութիւն-ներուն գործնական քաջալերանքովը (թէեւ փակագծի մէջ գաղտնի ըսենք, այս անգամ ո՛չ ի պատիւ երկրի ղեկավարութեան, որ նոյն հաստատութիւնները կամովին կամ ակամայ համակերպութեամբ մը անտարբեր մնացին, երբ մեր լեզուն կը խոշտանգուէր իր կիրառու-թեանց մէջ՝ յաճախ նոյնիսկ զայն ուսումնասիրողներու երկերուն մէջ կամ դասախօսողներու բերնին վրայ):

Եւ սակայն կրնանք ըսել, մասնակի վերապահութիւններով, որ այս կողմնակի աշխատանքներուն արդիւնքները լեզուի օրկանա-կան միութեան մէջ համադրող ամբողջական շարահիւսութիւն մը, շարահիւսական լիակատար քերականութիւն մը չունեցանք: Եւ դեռ այսօր, ինչպէս դիտել կու տայ Վարագ Առաքելեան իր ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՇԱՐԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ անուն երկին յառաջաբանին մէջ, «Չարափի-սութիւնը հայ քերականութեան քիչ ուսումնասիրում բաժինն է: Աւելի՛ն էթ է ուսումնասիրութեան միտք դառնալու տեսանկիւնով շարափիսութիւնը համեմատենք ձեռքարկութեան, մանաւանդ քառագիտութեան հետ, կը նկատենք որ շարափիսութիւնը քերականութեան գրեթէ անտես արումը բաժինն է»:

1912-ին հրատարակուեցաւ Մ. Աբեղեանի ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻ ՇԱՐԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ (անշուշտ արեւելահայերէնի մասնաշաղկու-թիւններուն պատշաճեցում), որ արեւելահայերու միջնակարգ վարժարաններուն մէջ գործածուելու սահմանուած դասագիրք մըն էր: Մեծանուն հեղինակը սուր դիտողութիւններ ունի մեր լեզուի մասին եւ իրեն յատուկ ձեռնհասութեամբ կը մօտենայ շարահիւ-սական կարգ մը փշոտ ու վիճելի խնդիրներու լուծումին: Սակայն մեր արդի լեզուին շարահիւսական կազմը քննասիրող այս երկը, որ իր տեսակին մէջ առաջինը եղած ըլլալու պատիւը պիտի վայելէր արդարօրէն, պիտի կրէր նաեւ կարելոր նիւթի մը մշակման առաջին փորձը եղած ըլլալու թերութիւնները: Թերեւս նիւթին առաւել ընդ-լայնումին եւ խորացումին սահման դրած ըլլայ նաեւ գործին դպրո-

ցական առաջադրութիւնը, ինչպէս փափկանկատօրէն դիտել կու տայ Վ. Առաքելեան իր վերոյիշեալ երկի յառաջաբանին մէջ: Յամենայն դէպս մեծ վարպետին այս երկը մեր լեզուի շարահիւսական յօրինուածքին ամբողջական ուսումնասիրութիւնը չէ: Կարգ մը խնդիրներ աննկատ թողուած են հոն կամ թերի մշակուած, ուրիշ բաժիններ՝ էական գիտելիքէն մեր ուշադրութիւնը հեռացնելու չափ ոչ-էական մանրամասնութիւններով տատղնուած: Այսուհանդերձ (առ այժմ մէկդի դնելով լրակատար շարահիւսական քերականութեան մը կազմութեան յատուկ մեր տեսակէտը) Մ. Աբեղեանի ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ՇԱՐԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ, լեզուական երեւոյթներու աւելի ճիշդ ըմբռնումով եւ որոշ խնդիրներու մասին իր աւելի նոր ու խոր բացատրութիւններով, կոչուած էր, հետագային, իր աշակերտներու նոյն կարգի աշխատանքներուն առաջնորդ հանդիսանալու՝ անոնց փոխանցելով միանգամայն քերականական եզրաբանութեան յատուկ նոր անուանումներ:

1945-ին Գուրգէն Սեւակի հեղինակութեամբ հրատարակուած ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ՇԱՐԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ աւելի համեստ առաջադրութեամբ պատրաստուած դասագիրք մըն է (Միջնակարգ դպրոցի 7-րդ դասարանի համար), որ անշուշտ չէր կրնար լրացում մը բերել իր ուսուցչին աշխատութեան եւ գոյութիւն ունեցող ամբողջական պահանջը բաւարարել: *

1958-ին հրատարակուած է Վ. Առաքելեանի ՀԱՅԵՐԿՆԻ ՇԱՐԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ երկին առաջին հատորը: Ինչպէս յառաջաբանէն եւ գրքին բովանդակութենէն իսկ կը հասկցուի՝ հեղինակը առաջադրած է տալ սպառիչ տարողութեամբ շարահիւսական գործ մը: Այս «առաջին մասը նուիրուած է պարզ նախադասութեան եւ նրա անդամների ուսումնասիրութեանը»: Իր յառաջաբանին մէջ հեղինակը կը շարունակէ. «իսկ երկրորդ մասը ընդգրկում է թերի պարզ նախադասութիւնը, բարդ նախադասութիւնը, յօը, ուղղակի, անուղղակի խօսքը եւ շարահիւսական այլ հարցեր»: Կ'ենթադրենք որ այս երկրորդ մասը հրատարակութեան չէ յանձնուած դեռ. գէթ մեզի անծանօթ կը մնայ մինչեւ այսօր: Ա. հատորը, որ ինքնին շարահիւսութեան ամենէն կարեւոր բաժինը կը լրացնէ, շատ աշխատուած գործ մըն է, որ մեր լեզուին երեւոյթներէն բաւական բան կը պարզէ: Սակայն այս քիչ մը շատ աշխատուած ըլլալն իսկ կը վնասէ անոր գիտական կառուցուածքին: Հեղինակը չէ գիտցած լեզուական երեւոյթներէն էականը եւ անոր ոչ-էական մանրամասնութիւնները զատորոշել: Հիմնական երեւոյթի մը բացատրութեան յաջորդող եւ իբրեւ թէ անոր տարբեր-տարբեր եղանակաւորումները ներկայացնող ստորաբաժան ծանօթութիւններէն շատերը առանձին գոյութեան իրաւունք չունին,

*) Հեղինակին ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԱԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔը իր շարահիւսութեան բաժինը դեռ չունեցաւ դժբախտաբար:

քանի որ գատորոշ տարբերութիւններով չեն ներկայանար: Ասկէ ալ յառաջ կու գայ, անշուշտ, կամայականօրէն դիտուած տարբերութիւններու ակնարկող շինծու անուանումներու ամբողջում մը: Արուեստական կերպով ստեղծուած քերականական գիտելիքներու մանրավաճառութիւն մը հիմնական զաղափարները գունաթափ կ'ընէ այս գրքին մէջ: Այսուհանդերձ՝ շարահիւսական աւելի մեթոտիկ աշխատութեան մը համար ծանօթութիւններու բաւական առատ պաշար մը կը հայթայթէ Վ. Առաքելեանի ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՇԱՐԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ:

Քիչ մը անդին՝ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով մենք դարձեալ կ'անդրադառնանք այս գրքերու հիմնական պակասին, երբ քերականութեան գիտական ձեւակերպման մասին մեր տեսակէտը պարզած ըլլալու համար կը խօսինք քերականութեան գրքերու մասին ընդհանրապէս: Մինչ այդ՝ քանի մը խօսք արեւմտահայ քերականութեան գիրքերու մասին:

Մեր լեզուին երկու ճիւղերէն որեւէ մէկուն յատուկ աշխատութիւն մը, իր ընդհանրութեանը մէջ, հարկաւ պիտի պատշաճի նաեւ միւսին: Սակայն քիչ չեն նաեւ երկուքը իրարմէ գատորոշող ձեւաբանական եւ շարահիւսական մասնայատկութիւնները՝ առանց խօսելու այլ մանրամասնութիւններու մասին: Այս պարագային անհրաժեշտ կը դառնայ որ իւրաքանչիւրը ունենայ ի'ր քերականութիւնը՝ իրեն յատուկ շարահիւսութեամբ: Այս երկուութիւնը պիտի մնայ գէթ մինչեւ այն օրը, երբ մեր մայրենի լեզուին այս երկու ճիւղերը ձոյլ միութեան մը պիտի վերածուին իբրեւ անխուսափելի արդիւնքը մեր կեանքի նոր պայմաններուն:

Արդ՝ շատ աւելի անտես թողուած է արեւմտահայ քերականութեան շարահիւսական բաժինը: Ինչպէս ճիշդ կերպով դիտել կու տայ Վ. Առաքելեան՝ «Այս կողմից շատ աւելի անմխիթար է արեւմտահայ գրական լեզուն, որի շարահիւսական դասական կառուցուածքը ցայժմ ուսումնասիրուած չէ եւ սպասում է իր ուսումնասիրողին»: Եւ ասիկա հակառակ անոր որ արեւմտահայ գրական լեզուն, մանաւանդ գեղարուեստական գրականութեան լեզուն, շատ աւելի մշակուած է և իր արտայայտական ձեւերով շատ աւելի հարուստ է՝ քան արեւելահայերէնը: Արեւմտահայերէնին յատուկ շարահիւսական ծանօթութիւններ կը տրուին, քերականական այլ ծանօթութիւններու կարգին, ընթացիկ դասագրքերու մէջ՝ համաձայնութեան, խնդրաբանութեան, շարադասութեան կտորփրթունք գիտելիքներով, ինչպէս նաեւ ձեւապաշտ ըմբռնումներէ մեկնող քերականական վերլուծման ընթացիկ օրինակներով: Այդ դասագրքերը ընդհանրապէս սահմանուած են նախակրթարաններու մէջ գործածուելու եւ գրեթէ հոն ալ կը սահմանափակուի մեր քերականական ուսման դասընթացը: Երկրորդական վարժարաններու մէջ կամ մէկզի թողուած է քերականական ուսումը, կամ նախակրթարանական գիտելիքներու որոճա-

ցումն է: Այսպէս է, եթէ հաշուի չառնենք այն քանի մը մասնակի պատրաստութիւնները, որոնք յատուկ են քերականութեան այս կամ այն բաժնին եւ երկրորդական վարժարաններէն մէկուն կամ միւսին մէջ առաջին մէկ-երկու տարիներուն կ'աւանդուին ո՛չ իբրեւ ամբողջական դասընթացքի մը օրկանական մասերը, այլ իբրեւ համեստ յաւելում մը նախակրթարանական ուսման:

Այս բոլոր դասադիրքերուն ուղղակի կամ անուղղակի ազբիւրը, վերջին հաշուով, Հ. Արսէն Այտընեանի ՔՆՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ Է, արդի հայերէնին առաջին համապարփակ եւ խորաթափանց ուսումնասիրութիւնը, որուն տեւապէս պիտի դիմեն մեր լեզուն հետազօտող արեւմտահայ թէ արեւելահայ աշխատաւորները, բայց որուն մասնաւիտական ծաւալուն տարրողութիւնը դպրոցական առաջադրութիւններէն շատ անդին կ'անցնէր: Անհրաժեշտ էր, ուրեմն, արդի լեզուի դպրոցական ուսուցման ծառայող դասընթացքներու պատրաստութիւնը: Այս պահանջը կար տակաւին Ա. Ընդհանուր պատերազմին նախորդող տարիներուն, երբ գտնուեցան վերջապէս քանի մը հեղինակներ (Հ. եւ Զ. Ասատուր, Յովհ. Գազանճեան), որոնք օգտուելով մեծ վարպետին երկասիրութենէն՝ կազմեցին իրենց քերականութեան դասագրքերը: Բոլոր քերականութեան գրքերուն համար մեր ընդհանուր վերապահութիւնները մէկդի դնելով՝ կրնանք ըսել որ այդ դասագրքերը իրենց ժամանակի պահանջին համապատասխանող պատրաստութիւններ էին, մանաւանդ Յովհ. Գազանճեանի գրքերը, քանի որ հեղինակը ի՛նք եւս մէկն էր մեր լեզուի բանասէրներէն:

Սակայն մեծանուն լեզուաբան-հայագէտին այլապէս պատկառելի երկը, ՔՆՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, դեռ չէր կրնար գիտականօրէն ձեւակերպուած քերականութեան մը օրինակը տալ: Մեր օրերէն դար մը առաջ (1866) Այտընեան չէր կրնար քերականական երեւոյթներուն մօտենալ արդի լեզուաբաններուն համադրական տեսութեամբը, մանաւանդ որ իր առաջադրութիւնը չէր սահմանափակուեր տուեալ ժամանակին մէջ լեզուի կայուն երեւոյթներուն վրայ ձեւակերպուած (synchronique) քերականութեան մը պատրաստութեամբ, այլ քննութեան առարկայ կ'ընէր նաեւ այդ երեւոյթներուն պատմական հոլովոյթը: Մնաց որ լեզուի հիմնական օրէնքներէն մեկնող մեթոտով մը համակարգուած քերականութիւն մը դեռ այսօր իսկ պահանջ մը կը մնայ:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Հրատարակութենէն մօտ կէս դար վերջ՝ զայն օգտագործող հեղինակներուն կազմած դասագրքերը քերականական նոր ըմբռնումի մը չէին հպատակեր, ոչ ալ նոր բացատրութիւն մը կ'աւելցնէին իրենց քաղած գիտելիքներուն վրայ. անոնք, այդ օրերուն, լեզուի ուսուցման գործնական նպատակին ծառայող պատրաստութիւններ էին, որոնք սակայն առնուազն, գիտելիքներու ընտրութեան եւ խմբաւորման

անհրաժեշտ աշխատանքը կը պահանջէին իսկ քաղուածքի եւ պատշաճեցման այս առաջին աշխատանքը կ'ենթադրէր տուեալ նիւթի մշակման ձեռնհասութիւն մը, լեզուական երեւոյթներու որոշ գիտութիւն մը, զոր կը հաստատենք մանաւանդ Գազանճեանի երկերուն մէջ: Արդ՝ այս դասագրքերն էին մանաւանդ, որ օրինակ պիտի ծառայէին մեր արդի «քերականագէտ»ներուն՝ իրենց «նոր դասընթացք»ներուն կազմութեան համար:

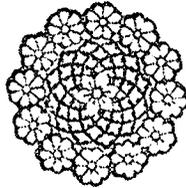
Սա մեր օրերուն՝ առտուն կանուխ արթնցող հայերէնի ուսուցիչը քերականութեան դասագիրք պատրաստելու կը ձեռնարկէ: Հեղինակի անուն եւ քանի մը դրուշ շահելու դիւրին եղանակն է ասիկա: Չէ՞ որ «հեղինակելի» գրքին նախորդ օրինակները աչքի առջեւ են արդէն: Կը բաւէ աւանդելի գիտելիքներուն քաղուածքը կատարել անոնց վրայէն՝ հարկաւ լեզուական անհրաժեշտ ըրթուշներով, օրինակներու եւ վարժութիւններու որոշ փոփոխութիւններով, եւ ահա հին օրինակներուն նոր պատճէնը պատրաստ է արդէն: Կը մնայ՝ կերպով մը ստանալ Ուսումնական Խորհուրդի վաւերացումը, որպէսզի սպառման շուկան բաց ըլլայ նոր պատրաստուած ապրանքին առջեւ:

Նախակրթարանի յատուկ այդ դասագրքերը աւանդելի գիտելիքներու պակասէն չեն նեղուիր. ընդհակառակը, լեզուի ուսման յատուկ քիչ մը ամէն բանէ կը խօսին անոնք: Ինչ որ կը պակսի այդ գրքերուն՝ տրուած գիտելիքները իրենց ներքին առնչութիւններով համադրող մեթոտն է: Հարկաւ նախակրթարանի մէջ կամ անոր յաջորդող մէկ-երկու տարիներուն աւանդելի դասընթացքէ մը կարելի չէ սպասել որ լեզուական երեւոյթներուն մօտեանայ իմաստասիրական տեսութիւններով. սակայն ուսման այդ աստիճաններուն վրայ իսկ (նախակրթարանի վերջին երկու կարգերէն սկսած) լեզուական գիտելիքները օրկանապէս համակարգող մեթոտը բանաւոր պահանջ մըն է. մինչդեռ այդ դասընթացքները իրարմէ անջատաբար՝ կտոր-կտոր բաշխուած գիտելիքներու ցուցակագրութիւններ են պարզապէս: Բայց անկախաբար դասընթացքներու դրութեանական (systematique) ձեւակերպումէն՝ անոնցմով աշակերտներուն հրամցուած գիտելիքները ճիշդ ըմբռնուած եւ բացատրուած չեն միշտ (թէեւ, ինչպէս տեսանք արդէն, ասիկա մեր քերականութեան գրքերուն մեղքը չէ միայն): Եւ ասիկա՝ անոր համար որ մեր այսօրուան աժան քերականագէտները իրենց աւանդաբար ստացած եւ մեքենաբար փոխանցած գիտելիքներու աղբատ շրջանակէն անդին լեզուական ծանօթութիւններու հասողութիւնը չունին: Անոնք անծանօթ մնացած են՝ դեռ դար մը առաջ Այտրեանի կողմէ մեր լեզուի զանազան երեւոյթներու մասին մատնանշուած այնքան խորաթափանց գիտողութիւններուն: Անոնք անհաղորդ կը մնան նաեւ այսօր իսկ հայերենագիտութեան մարզին վրայ մեր երկրին մէջ կատարուած բազմազան իրագործումներուն: Եւ, հարկաւ, դպրոցական գիտելիք-

ներու աւանդական սահմաններուն մէջ փակուած քերականագէտ-ներէն կարելի չէր սպասել լեզուական երեւոյթներու թափանցումն ու իւրացումը:

Ա՛յսպէս կը ներկայանայ արեւմտահայ քերականագիտութիւնը մեր օրերուն:

(Բազին 1964 Սեպտեմբեր, թիւ 9, էջ 63-69):

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բ.

Մեր մտածումին լեզուական արտայայտութիւնը կամ, ուրիշ խօսքով, մտածումին խօսքի վերածումը հոգեբանական որոշ օրէնքներու մեքենական գործունէութեան կը հպատակի, ինչ որ կը նշանակէ թէ լեզուական երեւոյթները քերականական ըլլալէ առաջ հոգեբանական երեւոյթներ են: Սակայն քերականութեան գրքերը կ'անգիտանան լեզուական երեւոյթներուն իմացական խորքն ու ներքին փոխադարձ առնչութիւնները եւ իրենց սահմանումներով ու բացատրութիւններով անոնց արտաքին բառական երեսին վրայ կը դեգերին: Ու թէեւ ճիշդ է որ մտածումին նիւթական կաղապարը կը բաղկանայ բառերէ, սակայն ասոնք իրենց վստահուած արժէքին հաւատարիմ աւանդապահները չեն միշտ: Մանաւանդ որ քերականութիւնները բառը նկատի կ'առնեն ըստ ինքեան, այսինքն՝ իր անհատական գոյաձեւովը վերացնելով զայն խօսքի դրութենէն եւ այսպէսով ի յառաջագունէ իսկ ճշդելով անոր արժէքը, մինչդեռ բառը կայ իբրեւ խօսքի բաղադրիչ տարր եւ անոր քերականական նշանակութիւնը խօսքին իմացական, դրութեան մէջ է որ երեւան կու գայ:

Մենք տեսանք արդէն որ քերականութեան գրքերը, անոնց մէջ ըլլալով բարձրագոյն ուսման յատուկ պատրաստութիւնները անգամ, լեզուին զանազան կալուածներէն հաւաքուած մակերեսային գիտելիքներու խառնակ շտեմարաններ են: Կը ճառեն լեզուին յատուկ բոլոր երեւոյթներէն՝ առանց սակայն անոնց իսկութիւնը բացատրելու: Կը թուեն «մասունք բանի»ին տեսակները առանց բացատրելու սակայն թէ ի'նչ արժէք ունին այդ տարրերը լեզուի ընդհանուր համակարգութեան մէջ. թէ անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր իմացական խորքով առարկայական աշխարհի ո'ր իրականութեան կը համապատասխանէ, թէ ի'նչ յարում ունին քերականական այդ տեսակները իրարու հանդէպ: Կը խօսին բառերուն քերականական ձեւերէն (թիւ, դէմք, հոլովներ, բայական ձեւեր եւ այլն), բայց չեն բացատրեր թէ ի'նչ պահանջէ ծագում կ'առնէ քերականական կարգը կամ բառերուն քերականական ձեւը եւ թէ ի'նչ է իւրաքանչիւր ձեւի նշանակութիւնն ու դերը խօսքի կազմութեան մէջ. թէ ի'նչ կապ ունի քերականական ձեւը քերականական տեսակին հետ: Կու տան քերականական պաշտօններուն անունները, բայց առանց բացատրական սահմանում մը տալու քերականական պաշտօնի մասին ընդհանրապէս

եւ առանց բացատրելու թէ հոգեբանական ի՛նչ պահանջի, իմացական յարաբերութեան ի՛նչ եղանակի կը համապատասխանէ իւրաքանչիւր պաշտօն․ թէ ինչո՛վ կը տարբերին խնդիրն ու վերադիրը իրարմէ․ թէ ի՛նչ առանձնայատուկ իմացումներով կը զատորոշուին խնդիրին եւ վերադիրին տեսակները․ ի՛նչ կապ ունի քերականական պաշտօնը քերականական տեսակին եւ ձեւին հետ, եւայլն: Եւ վերջապէս այդ գրքերը կ'անգիտանան այդ բոլոր երեւոյթներուն ներքին կապը, լեզուին մեքենական միութիւնը:

Ըսինք նաեւ որ մեր դարուն սկիզբներէն ուսումնասիրական մասնաւոր հետաքրքրութեան առարկայ դարձաւ լեզուին շարահիւսական յօրինուածքը, որ մինչ այդ գրեթէ անտեսուած կը մնար անոր կողմնակի երեսներուն սահմանուած մենագրական ուսումնասիրութիւններու մէջ: Լեզուին զանազան կալուածներուն յատուկ այդ հետազօտութիւններէն, այդ ուսումնասիրական մասնատումներէն վերջ անհրաժեշտ պիտի դառնար այլեւս այդ աշխատանքներուն արդիւնքները համադրել՝ կազմելու համար քերականական ամբողջական դրութիւն մը, որ, թէկուզ տուեալ լեզուի մը վրայ ձեւակերպուած, իր ընդհանրութեանը մէջ որեւէ լեզուի պատշաճելով՝ պիտի ներկայացնէր մարդկային լեզուին իմացական յօրինուածքը: Որովհետեւ՝ մտածումին արտայայտութեան հիմնական եղանակները նոյնն են բոլոր լեզուներուն համար՝ անկախաբար անոնց ձեւական մասնայատուկութիւններէն:

Քերականութեան գրքերուն անբաւականութենէն դժգոհ լեզուաբան-իմաստասէրներն էին դարձեալ որ այս առաջադրութիւնը իրագործելու պիտի ձգտէին՝ այս անգամ քննութեան առարկայ դարձնելով լեզուին իմացական խորքը, այսինքն՝ անոր էութիւնն իսկ: Ուսումնասիրուեցան, մտածումին կերպաւորումներուն զուգահեռաբար, անոնց լեզուական տարազները, խօսքի անդամներուն ներքին յարաբերութեանց զանազան եղանակները, շարահիւսական երեւոյթները՝ իրենց իմացական յատակին վրայ: Հեղինակներէն ոմանք մինչեւ լեզուին հոգեկան ընդերքը խորացան՝ առաջադրելով երեւան հանել մեր լեզուական արտայայտութիւնը վարող իմացական մեքենային գործունէութեան հաստատուն օրէնքները:

Լեզուին իմաստասիրական այս հետազօտութիւնները բաւական բան բացատրեցին անոր ներքին երեւոյթներէն, ինչ որ կը նշանակէ ըսել նաեւ անոնց քերականական արտայայտութիւններէն: Կարգ մը շարահիւսական խնդիրներ իրենց ընդունելի լուծումը գտան արդէն: Եւ եթէ մինչեւ այսօր կարելի չեղաւ լեզուի հոգեկան մեքենային հիմնական օրէնքներով վերջնականապէս ձեւակերպուած գիտական քերականութեան մը կազմութիւնը, սակայն դէպի լեզուին ներքին աշխարհը կատարուած թափանցումները այդ առաջադրութեան ճամբան հարթեցին:

Լեզուին ներքին կեանքը խուզարկող այդ գործերուն մէջ ուշադրաւ է մեր օրերու հեղինակներէն G. Galichetի ESSAI DE GRAMMAIRE PSYCHOLIGIQUEը, որ կը ձգտի քերականական երեւոյթները հոգեբանական տուեալներով բացատրել՝ մեկնելով առարկայական աշխարհէն մեր իմացումին անդրադարձող անմիջական ծանօթութիւններուն սկզբնական կալուածէն:

Ներկայացնենք այդ երկը իր ընդհանուր գծերով, իր ծրագրային համառօտ պատկերովը:

Անոր գլխաւոր բաժինը իր ներածականն է, որ լեզուի հիմնական արժէքներուն նուիրուած քննական ընդհանուր տեսութեամբ մը արդէն իսկ կը բացատրէ հետագայ բովանդակութիւնը: Այդ արժէքները երեք են. քերականական տեսակները (խօսքին բաղադրիչ տարրերը = մասունք բանին), քերականական կարգերը (տեսակներուն յարաբերական ձեւերը) եւ քերականական պաշտօնները կամ յարաբերութեան եղանակները: Այս երեք արժէքներուն մեքենական գործակցութեամբն է որ կը ղեկավարուի մտածումին լեզուական արտայայտութիւնը: Գէթ թռուցիկ ականարկ մը նետենք անոնցմէ իւրաքանչիւրին վրայ՝ բացատրական օրինակները տալով մեր լեզուէն:

1. — Քերականական տեսակները կը համապատասխանեն մեր մտածումին տիպարային բաղադրիչներուն՝ մեր հիմնական գաղափարներուն, որոնք արտաքին աշխարհէն անդրադարձումներ են մեր իմացումին վրայ:

Երբ դիտենք մեզ շրջապատող առարկայական աշխարհը, կը գտնենք որ իրերու եւ երեւոյթներու յարաբերութեանց ցանցին մէջ երկու հական տարրեր կը կազմեն անոր կեդրոնական հանգոյցը. ասոնք են գոյակը (être) եւ եղելութիւնը (procès, processus): Իրականութեան այս երկու տարրեր տեսակները անջատաբար չէ որ կը ներկայանան արտաքին աշխարհին մէջ, այլ իրենց անխզելի գոյակցութեամբը: Առանց մեր մտքին անջատողական՝ վերացական գործողութեան (abstraction) կարելի չէ գոյակը ըմբռնել եղելութեան ընթացքէն դուրս, եւ կարելի չէ եղելութիւնը ըմբռնել առանց իր ծագման մեկնակէտ հանդիսացող գոյակին: Երբ կը տեսնենք մարդու մը քալելը, մարդը եւ քալելը ուրոյն իրականութիւններու պարզ առնթերակցութեամբ մը չէ որ կը ներկայանան մեր իմացումին, այլ կ'անդրադառնան իրենց ձոյլ միասնութեամբը: Բայց մեր լեզուական արտայայտութեան վերլուծական եղանակով մտածումին միութիւնը խօսքի տարազին մէջ կը վերածուի իր բաղադրիչ տարրերուն եւ մենք կ'ունենանք երկու ուրոյն եզրերու քերականական միութիւն մը՝ մարդը կը քալէ: Այսպէսով քերականական գետնի վրայ երեւան կու գան խօսքի բաղադրիչ տարրերուն երկու գլխաւոր տեսակները:

անունը, որ կը համապատասխանէ արտաքին աշխարհի գոյակին եւ քայլը, որ կը համապատասխանէ եղելութեան:

Արդ՝ համապատասխանելով գոյակի գաղափարին՝ անունը միջոցին մէջ տեղ բռնող կայուն իրականութիւնը կը նշէ. խօսքէն անջատարար, իր վերացական գոյածելով, ինքնաբաւ գաղափար մը: Անունը քերականական գետնի վրայ կ'օժտուի գոյակին բոլոր առանձնայատկութիւններով. — գոյակը, իր բոլոր ենթատեսակներուն վրայ, մեզի կը ներկայանայ անհատական միութիւններով, ինչ որ կը նշանակէ թէ ենթակայ է համբանքի եւ կարգաւորման. անունն ալ կ'առնէ, ուրեմն, թիւ եւ թուական կարգ (երեք ծառեր, երրորդ ծառը): Գոյակը կ'ունենայ յատկանիշ կամ կրնայ զատորոշուիլ, մասնաւորուիլ իր շրջապատին մէջ. համապատասխանաբար անունն ալ կ'առնէ որակական կամ որոշիչ վերադիր (վիթխարի ծառ — սա ծառը, մեր ծառերը): Գոյակը կ'ըլլայ եղելութեան ծագման կամ յանգման առարկան, անունն ալ խօսքին մէջ կ'առնէ ենթակայի կամ խնդիրի պաշտօն եւայլն:

Բայը համապատասխանելով եղելութեան գաղափարին՝ ժամանակին մէջ ընթացող տեւողային իրականութիւնը կը նշէ: Իբր այդպիսին՝ բայը քերականական գետնի վրայ կ'արտայայտուի ժամանակի, տեւողութեան, արտայայտութեան եղանակի եւ կերպի առանձնայատկութիւններով (թիւի եւ դէմքի յատկանիշերը կը ստանայ ենթակայ անունէն ներգործուելով):

Շատ անգամ հարկ կ'ըլլայ որ այս երկու հիմնական տեսակները նկատի առնուին իրենց յատկանշուած կամ զատորոշուած գոյածելով. այս պարագային երեւան կու գան համապատասխան քերականական տեսակները՝ մականունը (ածական), որ կը յարի անունին (ինչպէս վերի օրինակներն ալ ցոյց կու տան, — հոյակապ շէնք — միւս շէնքը եւն.) եւ մակբայը որ կը յարի բային (արագ անցաւ — շատ յոգնեցայ, դեռ կը խօսի եւն.): Այս երկու տեսակները առկախ բովանդակութեամբ տարրեր են, որոնք առանց իրենց հիմնական եզրին գոյութեան յենարանէ կը զրկուին: Գոյակն ու իր յատկանիշը, եղելութիւնն ու իր յատկանիշը արտաքին աշխարհի մէջ կան ձոյլ միութեամբ մը՝ իբրեւ իրականութեան մէկ գոյածելը, բայց հոս եւս մեր լեզուական արտայայտութեան օրէնքը կը կատարէ տարբազարդումի եւ վերամիաւորման իր դերը յատկանիշն ու յատկանշը:

Մանօթ ա).- Գերանունը, ըլլալով միայն միւս տեսակները փոխարինող եւ անոնց շարահիսական յարաբերութիւնները ստանձնող հանրաթէք տարր մը, լեզուն իր շարահիսական յօրհնուածքին մէջ դիտող քերականներու կողմէ առանձին քերականական տեսակ մը չի համարուիր:

բ).- Չայնարկութիւնը, ըստ ինքեան ըլլալով նախադասութեան համարժէք արտապատկեան եղանակ մը եւ չունենալով շարահիսական ո'րեւ յարու քերականական այլ տեսակի հետ, քերականական առանձին տեսակ մը չի նկատուիր:

ուող իրականութիւնը ներկայացնելով անջատ եզրերու քերականական միութեամբ եւ այսպէսով իրականութեան գոյածեւը ցայտուն դարձնելով:

Վերջապէս կան նաեւ վերոյիշեալ տեսակներուն միջեւ օղակ ծառայող երկրորդական տեսակներ, որոնք մեր լեզուական մտածողութեան վերացական ստեղծումներն են՝ իբրեւ հանգոյցներ գաղափարներու յարաբերութեան ցանցին մէջ. առընթերադիր (նախադրութիւն, յետադրութիւն) եւ շաղկապ:

Ասոնք են քերականական տեսակները կամ խօսքը կազմող տիպարային տարրերը:

Արդ՝ այս տարրերը իրարու կը յարին համաձայն տեսակային իրենց առանձնայատուկ բնոյթին, իրարու հանդէպ ունեցած յարաբերական հակումին: Քերականական գետնի վրայ անունն ու բայը միասնութիւն մը կը կազմեն ինչպէս գոյակն ու եղելութիւնը արտաքին աշխարհի մէջ. մականունը անունին, մակբայը բային կը յարի, ինչպէս յատկանիչը գոյակին կամ եղելութեան եւայլն: Իսկ տեսակներուն այս յարումը, եւ ասով խօսքին կազմութիւնը, կապ չունի բառերուն անհատական մասնաւոր նշանակութեան հետ: Հարկաւ տուեալ խօսքի մը մասնաւոր՝ պարագայական իմաստն է մեզ շահագորգողը, սակայն խօսքին քերականական ձեւաւորումը անկախ է բառերուն անհատական բովանդակութենէն: Երբ կ'ըսենք ծառը կը շարժի, այս երկու տարրերը մտածման եւ խօսքի իրենց միութիւնը կը գտնեն, ո՛չ թէ որովհետեւ մասնաւոր գոյակ մը եւ եղելութիւն մը կը նշեն, այլ որովհետեւ ընդհանրապէս գոյակ եւ եղելութիւն կը նշեն: Ծարահիւսութեան օրէնքները անտարբեր են բառերու պարագայական նշանակութեան նկատմամբ. լեզուին բաղադրիչ տարրերը իրենց տիպարային մնայուն բնոյթով է որ իրարու կը յարին կազմելու համար մտածումին վերջնական տարազը՝ խօսքին միութիւնը:

Եւ ասիկա անփոխարինելի առաւելութիւնն է մեր լեզուին: Ծնորհիւ այս առանձնայատուկութեան է որ մեր լեզուական մտածողութիւնը նոյն տիպարին վրայ մեքենականօրէն կը կարգաւորէ իրարմէ այնքան այլիմաստ խօսքի միութիւնները, որոնք քերականօրէն համարժէք են իրարու՝ կազմուած ըլլալով նոյն տեսակներու նոյն յարաբերութեամբ: Այսպէս՝ Մուշեղը ուշիմ է — Մարկոսը ապուշ է — երկինքը պայծառ է — գետինը աղտոտ է եւայլն՝ քերականական համարժէքներ են վերը յիշուած պատճառաբանութեամբ: Դարձեալ՝ քանաստեղծը քերթուածը աւարտեց — փոքորիկը ծառը տապալեց — կատուն մուկը բռնեց եւայլն՝ համատարազ խօսքերը համարժէքներ են: Եւ երեւակայելն իսկ դժուար է թէ ինչ դժնդակ ճիւղ պիտի պահանջէր մեր լեզուական արտայայտութիւնը, եթէ երբեք մենք բոլոր մասնաւոր պարագաներուն համար մասնաւոր տարազներ յօրինելու հարկին տակ ըլլայինք:

Ոսօքը կազմող երեք հիմնական արժէքներէն ամենէն էականը քերականական տեսակն է անշուշտ, որուն առկայութեամբը պայմանաւոր է միւս երկու արժէքներուն գոյութիւնը:

2. — Քերականական կարգեր. — Մենք տեսանք արդէն որ խօսքը բաղադրող տարրերը իրարու կը յարին, ամենէն առաջ, իրենց տեսակային առանձնայատկութիւններով՝ համապատասխանելով արտաքին աշխարհի իրերուն եւ երեւոյթներուն յարաբերութեանց: Բայց լեզուին այդ տարրերը իրենց պարզ առընթերադրութեամբը ընդունակ չեն իրարու յարելու եւ քերականական կապակցութիւններ, այսինքն՝ զազափարներու բաղադրութիւններ յառաջ բերելու. կամ ուրիշ խօսքով՝ բառական բոլոր տեսակները իրենց սկզբնական գոյաձեւով խօսք կազմելու վճռական զօրութիւնը չունին: Իրբեւ օրինակ առնենք բառերու հետեւեալ շարքը. սաւառնակ — մեկնիլ — Հայաստան: Այս օրինակով, մեր լեզուական ըմբռնումին համաձայն, կ'ունենանք ուրոյն բառերու անկապակից առընթերադրութիւն մը: Իսկ եթէ փորձենք այդ տարրերուն միջեւ իմաստային միութիւն մը գտնել, բազմակերպ յարաբերութիւններ կրնան առնել անոնք՝ յաճախ նոյնիսկ իրարու ներհակ. Սաւառնակը մեկնեցաւ Հայաստան — Սաւառնակով պիտի մեկնին Հայաստանէն — Սաւառնակով մեկնիմ Հայաստան. — Սաւառնակով մեկնէ՝ Հայաստանէն, եւայլն: Եւ ասիկա՝ անոր համար որ առընթերադրուած այդ տարրերը, ինչպէս օրինակները ցոյց կու տան, խօսքի մեքենական կազմին մէջ տարբեր տարբեր ձեւերով կրնան արտայայտուիլ: Գոյակը նշող անունը կրնայ թուական տարբեր կարգերով ներկայանալ՝ ըլլալով եզակի կամ յոգնակի, տարբեր պարագաներու պատշաճող յարաբերական տարբեր ձեւեր առնել. եղելութիւնը նշող բայը կրնայ արտայայտուիլ եղանակի, ժամանակի, թիւի, դէմքի եւայլն տարբեր-տարբեր թեքական ձեւերով. եւ հետեւաբար անձեւ բառերու վերոյիշեալ շարքը չի կրնար խօսքի վճռական միութիւն մը կազմել, որոշ իմաստ մը արտայայտել:

Արդ՝ խօսքի տարրերուն քերականական կապակցութեան ծառայող այն տիպարային ձեւերը, որոնք բառերու զանազան թեքումներովը կ'արտայայտուին, կը կոչուին քերականական կարգեր:

Քերականական կարգերը էպպէս յատուկ են քերականական գլխաւոր տեսակներուն, որոնք մեր մտածման տուեալ դրութեան համապատասխան պարագայական ձեւերով՝ կը հանդերձուին խօսքի մեքենական կազմին մէջ*: կը հետեւի որ քերականական կարգի մտած

*) Ծանօթ. — Ոսօքի տարրերէն մականունն ու մակբայը իրենց առկա քովահակութեամբ արդէն յարաբերական ներքին ընդունակութիւն ունեցող տարրեր են եւ պէտք չունին ձեւ փոխելու իրենց յարաբերակից եզրին միանալու համար: Իսկ առընթերադիրն ու շաղկապը խօսքի եզրերուն միջեւ կապեր են միայն: Առընթերադիրը խօսքի կազմին մէջ ուրոյն անդամ մը չէ. իր յարաբերակից եզրին հետ կապակցաբար կ'անդամակցի անոր: Իսկ շաղկապը խօսքի օրկանական կազմին չի մասնակցիր. անկախ խօսքի եզրերուն միջեւ տրամաբանական կամ քերականական յարաբերութեան միջնորդ մըն է միայն:

կամ, այլ բացատրութեամբ, քերականական ձեւաւորում ստացած տեսակը ո՛չ թէ վերացական մեկուսի գաղափար մը կը նշէ, այլ գաղափար մը, որ մասնաւորուած է իբրեւ տուեալ մտածման մը բաղադրիչ մէկ տարրը, այսինքն գաղափար մը՝ այլ գաղափարներու հետ իր առնչութեան մէկ կերպովը: Որով՝ քերականական ձեւով հանդերձուած բառական տեսակը ինքնիրեն ապրող լեզուական ուրոյն տարր մը չէ այլեւս, այլ քերականական կապակցութեան մը մէկ եզրը, վերջին հաշուով խօսքի կազմին գործօն մէկ անդամը: Իր կապակցութենէն անջատաբար անիկա առկախ տարր մըն է, որ իր տուեալ ձեւովն իսկ խօսքէն ներս իրեն սահմանուած տեղը կը պահանջէ: Այսպէս՝ ծառ, շարժիլ, գոյակի մը եւ եղելութեան մը վերացական ընդհանուր գաղափարները նշող ուրոյն տարրեր են, որոնք իրենց այս սկզբնական գոյածեւով ընդունակ չեն կապակցութեան մտնելու այլ տարրերու հետ. անոնք լեզուի բառարանին հոսմ տարրեր են տակաւին: Սակայն ծառը, ծառին, ծառերէն եւն.— կը շարժի, շարժեցաւ, շարժե եւն.՝ իրենց թեքուած ձեւերով գործօն դրութեան մէջ մտած (actualisé) տարրեր են, որոնք նոյն գաղափարները կ'արտայայտեն մտածման դրութեան մը մէջ անոնց սահմանուած յարաբերական դիրքով: Քերականօրէն մշակուած այդ տարրերը խօսքի շէնքին տաշուած քարերն են, որոնք անոր սարքուածքէն դուրս գոյութեան իրաւունք չունին:

Ինչպէս կը տեսնուի, քերականական կարգերը վճռական դեր ունին լեզուի մը մեքենական յորինուածքին մէջ՝ ըլլալով ամենէն dynamique ազդակը խօսքի կազմութեան, որովհետեւ անոնք են որ քերականական տեսակները գործօն դրութեան մէջ կը դնեն յարաբերութեան որոշ եղանակներով: Անոնցմով է որ քերականական տեսակները ընդհանուր գաղափարներու վերացական ոլորտէն կը փոխադրուին մասնաւորին՝ թանձրացեալին (concret) քերականական կալուածը: Անոնք են, մանաւանդ, որ տուեալ լեզուի մը առանձնա-յատուկ նկարագիրը կը շինեն*:

*) Ծանօթ.— ա) Մեր բացատրութիւններէն կը հետեւի արդէն որ քերականական կարգերը բառերուն վրայ կ'արտայայտուին իրենց յատուկ ձեւերով: Արդ՝ քերականական ձեւ մը ընդհանրապէս յարաբերութեան միակ եղանակի մը չէ որ կը համապատասխանէ. նոյն ձեւը (ինչպէս արդի հայերէնին յատուկ հոլովական ո՛րեւէ ձեւ) խօսքին մէջ յարաբերութեան զանազան եղանակներով կրնայ կիրարկուիլ: Եւ այսու հանդերձ լեզուներու քերականական կարգերը դեռ շատ անբաւական են միշտ ճշգրտութեամբ արտայայտելու համար մեր գաղափարներուն յարաբերութիւնները, անոնց զանազան երանգները: Ասկէ՝ յաճախ խօսքին մէջ յառաջ կու գան անորոշութիւններ կամ երկդիմութիւններ, այսինքն՝ մտածման եւ խօսքի դրութիւններու անհամապատասխան յարաբերութիւններ:

բ) Լեզուի մը քերականական կարգերը կը ծագին նոյն լեզուն խօսող ժողովուրդին իրերն ու երեւոյթները դիտելու կերպէն: Սակայն այդ աշխարհայեացքը մնալուն չէ միշտ եւ իրեն հետ հետզհետէ կ'անհետանայ նաեւ համապատասխան կարգը: Աւելի ընդհանուր երեւոյթ է, սակայն, քերականական կարգերուն համապատասխանող բառական ձեւերուն

3.— Բերականական պաշտօններ.— Խօսքը իր բաղադրիչ տարրերուն գումարը չէ, այլ անոնց մեքենական միութիւնը: Գերականական կարգով օժտուած տեսակները, առանց համակարգուելու խօսքի յարաբերական դրութեան մէջ, չեն կրնար այդ միութիւնը կազմել: Անոնք իրենց բառական գոյածեւերով խօսքին մեքենական կազմին մէջ է որ կրնան իրենց քերականական սահմանումները վերջնականապէս իրագործել եւ իրենց գործօն յարաբերութիւններով մտածումին ամբողջական միութիւնը արտայայտել: Իսկ խօսքի տարրերուն յարաբերութեանց եղանակները, այսինքն՝ անոնց քերականական պաշտօնները ո՛չ կամայական կանոններու պայմանադրականութեանց կը հպատակին, ո՛չ ալ լոկ տրամաբանական օրէնքներու կ'ենթարկուին. անոնք տեսակներուն եւ անոնց ձեւերուն յարաբերական պահանջէն կը ծագին՝ ատով իսկ համապատասխանելով արտաքին աշխարհի իրերուն եւ երեւոյթներուն բնական դրութեան:

Մենք տեսանք որ արտաքին աշխարհի մէջ գոյակն ու եղելութիւնը յարաբերական միասնութիւն մը կը կազմեն: Այս յարաբերակցութեան մէջ գոյակը կը հանդիսանայ շարժառիթն ու մեկնակէտը եղելութեան, իսկ այս վերջինը զայն ժամանակին մէջ գոյածեւողը՝ ներկայացնելով զայն իբրեւ դերակատար կամ դնելով կացութեան մը, դրութեան մը մէջ: Ասկէ՝ քերականական գետնի վրայ անունին եւ բային յարաբերակցութիւնը ենթակալի եւ ստորոգիչի նախավարկ պաշտօններով՝ հեղեղը կը յառաջանայ: — Երկու եզրերու այս պարզ դրութիւնը կրնայ ածիլ նոր յարաբերակիցներով: Եղելութիւնը մեկնելով գոյակէն՝ կրնայ յանգիլ նոր գոյակի մը կամ գոյակներու, որոնք այսպէս կամ այնպէս մասնակից են սկզբնական տաճին. ասկէ՝ առարկայական խնդիրները (սեռի խնդիր, բնութեան խնդիր). — հեղեղը քանդեց թումբերը. — ուսուցիչը տեսրակները տեսուչին յանձնեց: Կամ՝ շրջելով եղելութեան ընթացքը, այսինքն զայն դիտելով իր յանգման կէտէն՝ ներգործող խնդիրը, — թումբերը քանդուցան հեղեղէն: — Այս դրութիւնը կրնայ տակաւին առնչուիլ նոր տարրերու. հետ, որոնք գործօն մասնակցութիւն մը չեն բերեր ներկայացուած տաճին, բայց որոնք իրենց արտաքին միջամտութեամբն իսկ զայն մասնաւորող, անհատականացնող պարագաներ են: Ասկէ ալ պարագայական խնդիրները, — Ուսուցչական խումբը այսօր Հայաստան մեկնեցաւ: — Գոյակը կամ եղելութիւնը կրնան ներկայանալ յատկանշուած կամ զատորոշուած գոյածեւով մը, ուրկէ՝ անուանական կամ բայական վերադիրի պաշտօնները. — վայրենի թուրքը տակաւին կը շարունակէ գազանաբար յօշոտել մեր պատմական

փոփոխութիւնը [եզուի հոլովոյթի ընթացքին: Բայց այս պարագային ձեւին փոփոխութիւնը չ'ազդեր ներքին բովանդակութեան. նոր ձեւերուն տակ իմացական յարաբերութեան նոյն եղանակներն են որ կը պահուին (Ասոր համար նկատի ունենալ գրաբարին զուգահեռաբար աշխարհաբարի հոլովներուն կիրառութիւնները):

յիշտատակարանները: Գոյակը կրնայ ներկայանալ նաեւ ժամանակին մէջ յատկանշուած գոյածեւով մը. — թուրքը վայրենի է (էր, պիտի մնայ):

Այս է պատկերը, իր ընդհանրութեան մէջ, քերականական պաշտօններուն, որոնք, տրուած բացատրութիւններով, արտաքին աշխարհի մեր սկզբնական իմացումին համապատասխանող քերականական տեսակներու առանձնայատկութիւններէն իսկ կը ծագին: *

Այսպէսով մենք կ'ունենանք երրորդը երեք հիմնական արժէքներէն (քերականական տեսակ, կարգ, պաշտօն), որոնց գործակցութեամբ կը մշակուին լեզուին հում տարրերը իբրեւ խօսքի անդամներ: Ուրիշ խօսքով՝ այս երեք արժէքներուն մեքենական գործակցութիւնն է որ կը վարէ մեր մտածումին բոլոր լեզուական արտայայտութիւնները:

Ահաւասիկ կալիչէի քերականական տեսութեան հասարակաց խարխիւրը իր ընդհանուր գծերով: Ասկէ կը ծագին քերականական գանազան խնդիրներու մասին իր բացատրութիւնները:

(Բազին 1964 Հոկտեմբեր, թիւ 10, էջ 63-69:)

* Ծանօթ.— Հոս հարկ է դիտել տալ, սակայն, որ մեր մտքին ճարտար խաղերով (արդիւնք՝ իրերն ու երեւոյթները դիտելու իր մասնաւոր՝ պատահական կերպերուն) խօսքի դրոշմէն մէջ այս կամ այն քերականական տեսակը շատ անգամ պատահականօրէն եւ առժամաբար կրնայ հրաժարի իր սկզբնական ինքնութենէն եւ առնել այլ տեսակի մը առանձնայատկութիւնն ու համապատասխան պաշտօնը: Մեր մտքին այս ընդունակութեամբ կրնանք, մանաւանդ, առարկայացնել բոլոր տեսակները, մինչեւ անգամ քերականական կապակցութիւններն ու խօսքի միութիւնները, գոյականի յատկութիւն տալով անոնց: Ասոնք պատահական տեսակներ են, որոնք խօսքի տուեալ դրոշմէն դուրս իրենց տեսակային բուն ինքնութիւնը ունին: Զանց կ'ընենք ասոր օրինակները, որոնք այնքան յաճախադէպ են լեզուին մէջ: Բայց ի վերջոյ հարկ է շեշտել որ այս պարագան տեսակի եւ պաշտօնի մնայուն յարաբերութիւնը չի փոխեր:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գ.

Գրքին ներածական բաժինով իր ընդհանուր տեսութիւնը առաջադրելէ եւ յարակից քանի մը նախադրեալ խնդիրներ պարզելէ վերջ՝ հեղինակը կ'անցնի լեզուի հիմնական արժէքներէն իւրաքանչիւրին եւ անոր տարբեր-տարբեր գոյաձեւերուն քերականական-իմաստասիրական բացատրութեանը: Յաջորդական երեք գլուխներու մէջ առանձին-առանձին նկատի առնուած են քերականութեան տեսակները, կարգերն ու պաշտօնները: Գրքին վերջին գլուխը յատկացուած է հեղինակին տեսութիւններուն եւ ուսուցողական մեթոտին մանկավարժական կիրարկութիւններուն:

Մենք դիտումք չունինք գրքին ամբողջ բովանդակութիւնը տալու հոս, կամ յաւակնութիւնը՝ զայն գրախօսելու իր բոլոր երեսներուն վրայ: Մեր նպատակն է ներկայացնել լեզուի գիտութեան արդիական տեսութիւն մը՝ ընթացիկ քերականութիւններու հինցած ըմբռնումներուն դիմաց: Կարելի է առարկել՝ հեղինակին կողմէ լեզուական այս կամ այն հարցին տրուած բացատրութեանն ու լուծումին, սակայն այս պարագան ըստ էութեան չի խախտեր անոր ընդհանուր տեսութեան վարկը, որ լեզուական երեւոյթներու ճիշդ ըմբռնումով հիմնաւորուած է:

Բայց թերեւս գիտել տրուի որ լեզուական մեքենան վարող վերոյիշեալ հիմնական արժէքները, իբրեւ խօսքի ազդակներ, բոլորովին անծանօթ չեն քերականութեան գիրքերուն: Եւ իրաւ ալ մենք տեսանք արդէն որ այդ գիրքերը կը խօսին թէ՛ «մասունք բանի»էն (քերականական տեսակներ), թէ՛ քերականական ձեւերէն ու պաշտօններէն: Ու գիտենք թէ՛ ուսուցիչ ու աշակերտ, քերականական վերլուծման մը ընթացքին, տուեալ խօսքին մէջ բառերուն քերականական նշանակութիւնը ճշդած ըլլալու համար, ինչքան դիւրութեամբ կ'արտասանեն պատրաստի տարազները (հասարակ անուն, եզակի ուղղական, ենթակայ, եւայլն): Բայց իրապէս կատարուած այս գործողութիւնը քերականական եզրերու մեքենական թուում մըն է, որ կ'անգիտանայ բառերուն տակ գոյացող իսկական արժէքները: Եւ ասիկա անոր համար որ դասական քերականութիւնը բառերը նկատի կ'առնէ ըստ ինքեանս, իրենց տեսակային սկզբնական ինքնութեամբը եւ տուեալ կազմական կամ քերականական ձեւովը, ի յառաջագունէ

իսկ սահմանելով անոնց արժէքը: Եւ ճիշդ է անշուշտ որ բառերը իրենց սկզբնական նշանակութեամբն իսկ տեսակային ինքնութիւն մը կը թելադրեն մեզի (թէեւ շատ անգամ երկդիմի): Բայց, ինչպէս դիտել տուինք մեր նախորդ մէկ ծանօթագրութեան մէջ, ամենէն աւելի հաստատուն բնոյթ արտայայտող բառական տեսակն իսկ կրնայ իր ինքնութիւնը փոխել խօսքին մէջ: Այսպէս՝ քար սիրտ (փոխանակ քարեղէնի՝ մականուն): — Բարձր շէնք (մականուն), բարձր խօսեցաւ (մակբայ), բարձրէն կը թոշիս (անուն): — տեղագրից աշխատանք (մականուն), եւայլն: Բառերուն տեսակային ինքնութիւնը խօսքի դրութեան մէջ է որ երեւան կու գայ: Ու դարձեալ՝ ճիշդ է որ քերականական ձեւը կը սահմանափակէ բառին վերապահուած շարահիւսական յարաբերութիւնը խօսքին մէջ. բայց այս սահմանափակումն ալ բացարձակ չէ, քանի որ քերականական ձեւ մը յարաբերութեան միակ եղանակի մը սահմանուած չէ: Մենք դիտենք թէ հոլովական միակ ձեւ մը յարաբերութեան որքան տարբեր եղանակներ կրնայ արտայայտել: Օրինակը տանք աշխարհաբարին բացառականի ձեւովը: Այս նուիրը իր ուսուցիչէն ստացաւ (բնութեան խնդիր). — Պէշրութէն մեկնեցանք (տեղի պարագայական խնդիր). — հայրենիքէն խօսէ մեզի (վերաբերման պարագայական խնդիր). — Մեր հոյակապ յիշատակարանները քանդուեցան թորքերէն (ներգործող խնդիր). — Ծնողքէ զուրկ մանուկներ (կցորդ խնդիր), եւայլն: Գիտենք նաեւ թէ բայական ձեւ մը ժամանակային քանի-քանի յարաբերութիւններով կրնայ կիրարկուիլ: Առնենք սահմանականի ներկայ կոչուած ձեւը. Տղաքը կ'աշխատի (այս պահուած, ներկայ). — Վաղը կը խօսիմ իրեն (գալիք եղելութիւն, ապառնի). — Խիզախ տրիտասարդը կը նետով կատղած ալիքներուն վրայ, անոնց փոփոսած երախէն կը խլէ մանուկը եւ կը յանձնէ զարհուրանքէն այլայլած մօրը (կատարուած եղելութիւն, անցեալ). եւայլն, եւայլն: Չերկարենք օրինակներու շարքը, որ բազմազան է եւ անսպառ: Այս քանի մը օրինակները կը բաւեն ցոյց տալու համար որ բառին ձեւը եւս չի կրնար վերջնականապէս ճշդել անոր քերականական-շարահիւսական արժէքը խօսքի դրութեանէն դուրս: Բառը լեզուական ուրոյն եւ ինքնաբաւ միութիւն մը չէ. բայր խօսքով ծագում առած է եւ խօսքի դրութեան մէջ է որ կը ստանայ իր լեզուական-քերականական արժէքը, այսինքն՝ իր գոյութեան իրաւունքը:

Ասկէ կը հետեւի որ խօսքի մը վերլուծման համար պէտք չէ մեկնակէտ ունենալ բառերուն տեսակային սկզբնական ինքնութիւնը եւ տուեալ քերականական ձեւը՝ գտնելու համար նաեւ անոնց պաշտօնը, այլ պէտք է վարուիլ հակառակ ընթացքով, այսինքն մեկնիլ բառերուն պաշտօնէն՝ ճշդելու համար նաեւ անոնց արտայայտած տեսակային բնոյթն ու ձեւին շարահիւսական նշանակութիւնը, վերջին հաշուով անոնց քերականական ամբողջական արժէքը իրրեւ խօսքի անդամներու:

Ասկէ կը հետեւի նաեւ որ քերականական վերլուծման համար առաջադրուած ո՛րեւէ խօսք պէտք է նկատի առնուի իբրեւ ուրոյն տարազ բառերու առանձին դրութիւն մը, որուն բաղադրիչ տարրերուն քերականական արժէքները նոր պիտի ճշդուին իրենց յարաբերութեան եղանակներուն համաձայն, եւ ոչ թէ տուեալ խօսքը առնել իբրեւ պատրաստի տարազի մը մէկ օրինակը, որուն տարրերուն արժէքները ճշդուած են ի յառաջագունէ կատարուած դասակարգութիւններու եւ սահմանումներու համաձայն: Իսկ այս պարագան չի կրնար, անշուշտ, հերքել մեր այն հաստատումը թէ լեզուն մեր մտածման տարբեր-տարբեր դրութիւնները արտայայտող տիպարային առանձին տարազներ ունի, որոնք տեւապէս կ'օգտագործուին մեր մտքին կողմէ՝ գաղափարներու նոյնօրինակ բաղադրութիւններ կազմելու համար: Որովհետեւ՝ տիպարային այդ տարազները ի սկզբանէ բառական գոյաձեւ չունին: Անոնք կը կազմուին լեզուի ներքին արժէքներուն յարաբերական դրութեամբը. անոնք մեր իմացողութեան մէջ են իբրեւ մեր հիմնական գաղափարներուն թաքուն բաղադրութիւնները, իբրեւ մեր մտածման դրութիւններուն լեզուական անօթները: Հարկաւ անոնց զօրութենական գոյաձեւը ի վերջոյ պիտի վերածուի բառերու նիւթական տարազին: Բայց թէ տուեալ բառական տարազը կամ խօսքի տուեալ դրութիւնը գաղափարներու ի՛նչպիսի բաղադրութեան մը կամ, ինչ որ նոյնն է, լեզուի ներքին արժէքներու ի՛նչպիսի յարաբերական դրութեան մը համապատասխան է՝ ա՛յս է որ պիտի ճշդէ քերականական վերլուծումը: Իսկ այդ ճշգրտման համար հարկ է խօսքին անդամները նկատի առնել իրենց յարաբերական ցանցին մէջ:

Քերականական վերլուծման հարցին առնչաբար մատնանշենք նաեւ այլ հին ըմբռնում մը, որ տակաւին կը յամենայ քերականագէտներէն ոմանց քով եւ որուն համաձայն քերականական շարահիւսական երեւոյթները տրամաբանական խիստ կարգապահութեան մը ենթակայ են: Անշուշտ լեզուն ունի իր տրամաբանութիւնը եւ իւրաքանչիւր լեզու իրեն՝ յատուկ տրամաբանութիւն մը: Սակայն ասիկա՝ չէ՛ այն իմաստասիրական սիսդեմաթիք տրամախոհութիւնը, որ նախադրեալի եւ հետեւութեան հաստատուն յարաբերութեամբ պայմանաւոր է եւ որ կը թուի թէ չի պատշաճիր լեզուական երեւոյթներու հոգեբանական կալուածին: Եթէ լեզուն հպատակ եղած ըլլար զուտ տրամախոհութեան մը օրէնքներուն, ինչո՞ւ լեզուները իրենց քերականական առանձնայատկութիւններով տարբերէին իրարմէ՝ կամ, մանաւանդ, ինչո՞ւ տուեալ լեզուի մը հոլովոյթի տարբեր շրջաններուն մէջ համապատասխան երեւոյթները տարբեր կերպաւորումներով ներկայանային: Այս վերջին առարկութեան օրինակները առնենք հին ու նոր հայերէններէն: Գիտենք որ դրաբարի մէջ մականուն վերադիրը թիւով ու հոլովով կը համաձայնէր իր յարարերակից եզրին հետ. «այսպէս՝ աչսր տան, որդովք իմաստնովք. իսկ

արդի հայերէնի մէջ վերադիր եզրը կը մնայ անփոփոխ. — այս տունին, իմաստուն որդիներով: Գիտենք, դարձեալ, որ գրաբարի մէջ ստորոգչական վերադիրը (հին անուանումով՝ ստորոգելի) կը համաձայնի ենթակային կամ, երբ ստորոգիչ բայը ներգործական է, սեռի խնդիրին հետ. — բարեկամք եւ սիրելիք կոչեցան Անթա. — բարեկամս եւ սիրելիս կոչեցին զԱնթա: Իսկ այսօր համաձայնութեան այս երեւոյթը անհետացած է. — Անունք բարեկամ կոչուեցան. — Չանունք բարեկամ կոչեցին: Արդ՝ այս գուգահեռ ձեւերէն ո՞րն է տրամաբանականը, ո՞րը անտրամաբանականը, — ո՛չ մէկը, ո՛չ միւսը: Թերեւս դիտել տրուի որ լեզուի մը ընթացիկ քերականութիւնը՝ այդ լեզուին տուեալ մէկ շրջանին յատուկ երեւոյթներուն ամբողջութիւնն է եւ թէ պէտք է անոր տրամաբանական յօրինուածքը նկատի առնել ինքն իր մէջ: Այս պարագային օրինակները վերցնենք արդի հայերէնէն՝ զանց ընելով նոյնիսկ արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի «անտրամաբանական» տարբերութիւնները լեզուին թէ՛ ձեւաբանական երեսին վրայ, թէ մանաւանդ խնդրառութեան մէջ: Ընդհանուր կանոն մըն է նախադասութեան մէջ ենթակային եւ ստորոգիչ բային թուական համաձայնութիւնը. արդ՝ ի՞նչպէս այս կանոնին պատշաճեցնենք յիշեալ եզրերուն յարաբերութիւնը հետեւեալ նախադասութեան մէջ. — (եւ) Ռօրս Ռեա գիւղէն կը վերադառնայինք: Ո՞րն է կը վերադառնայինք յոգնակի ստորոգիչին ենթական: Ես լուելեայն դերանունը իր եզակի ձեւով ենթակայի թուական պատշաճութիւնը չունի, իսկ Ռօրս Ռեա կապակցութիւնը անոր համադասելի եզր մը չէ, որպէսզի յոգնակի ստորոգիչին համար բազմակի ենթականեր ընդունինք: Այս պարագային՝ տրամաբանութիւն փնտռող քերականագէտը, հանգոյցը լուծած ըլլալու համար, երկու եզրերուն միասնութիւնը (եւ-հօրս հետ) պիտի վերածէ եւ ու Ռայրս համադասութեան. բայց ասիկա արդէն տուեալ եզրերուն քերականական յարաբերութիւնը խեղաթիւրել է: — Դարձեալ՝ ո՞ր է հըռչակուած կանոնին տրամաբանականութիւնը, երբ ստորոգիչ բայը, փոխանակ ենթակային, իբրեւ ստորոգչական վերադիր ներկայացող անունին հետ կը համաձայնի. — Գազանին բնակարանը անտառներն ու ձորերն են: Ուրիշ օրինակ: Գիտենք, իբրեւ ընդհանուր կանոն, որ նախադասութեան մը կազմութիւնը առնուազն երկու հիմնական անդամներու կը կարօտի՝ ենթակայ անունը եւ ստորոգիչ բայը, որոնք քերականական սեքս միասնութիւն մը կը ներկայացնեն: Այս պարագային ի՞նչպէս բացատրել կարգ մը միադէմ բայերու անենթակայ գործածութիւնը. — կ'անձրեւ. — Այս կամուրջէն չ'անցնուիր, եւայլն: Հոս եւս հին կամ հինցած քերականագէտը, յանուն տրամաբանութեան, պարտաւոր պիտի ըլլայ տուեալ եզրերուն հարադասութիւնը խանգարելու՝ զանոնք վերածելով՝ Անձրեւ կը տեղայ. Անցնի կարելի չէ ձեւերուն: Սակայն քերականագէտին իրաւունք տրուած չէ խօսքի տուեալ ձեւ մը այլ ձեւով մը փոխարինելու՝ զայն «տրամաբա-

նական» դարձնելու համար (Մենք մէկդի կը թողունք իրապէս կանոնազանց եւ անտրամաբանական այնպիսի ձեւեր, բակառութիւններ եւ անկապակցութիւններ, որոնք սակայն, իբրեւ «ընդունուած սխալներ» գործածական են լեզուին մէջ, մանաւանդ ժողովրդական լեզուի մէջ) :

Ինչպէս կը տեսնուի, լեզուական երեւոյթներու վերաբերմամբ կարելի չէ վճռական սահմանումներով խօսիլ եւ նախադրեալ կանոնի մը անշեղ կիրառութիւնը սպասել միշտ: Կը պատահին կանոնէ կամ «տրամաբանութենէ» չեղումներ, որոնք սակայն այլապէս բացատրելի են: Որովհետեւ՝ լեզուական երեւոյթները վերացական բացարձակ տրամաբանութեան մը օրէնքներովը չեն ղեկավարուիր միշտ. անոնք բացատրելի են մանաւանդ իբրեւ հոգեբանական երեւոյթներ: Ինչպէս դիտել կու տայ Կալիչէ՝ լեզուն ո՛չ թէ զուտ տրամաբանական մեքենայ մը, այլ հոգետրամաբանական օրկանիզմ մըն է:

Վերջապէս դիտել տանք նաեւ հինցած քերականութիւններու ուրիշ մէկ սխալ ըմբռնումը, որուն համաձայն երկու կարգի վերլուծումներ կը ճշդուին. պարզ խօսքի (նախադասութիւն) վերլուծում գոր քերականական վերլուծում կը կոչեն եւ բարդ խօսքի (նախադասութիւններու միութիւն) վերլուծում, որ տրամաբանական վերլուծում կոչուած է: Այս բաժանումը պարզապէս կամայական է ու անտեղի, քանի որ քերականական տարբեր կալուածներու պատկանող տարբեր որակի գործողութիւններ չի ներկայացնեն: Պարզ թէ բարդ խօսքի անդամներուն յարաբերութիւնները նոյն հիմնական արժէքներու խաղին կը հպատակին: Բարդ խօսքի մը անդամներուն (նախադասութիւններ եւ նախադասութիւններու կապակցութիւններ) շարահիւսական առընչութիւնները նոյն են, ինչ որ են պարզ խօսքի համապատասխան անդամներուն բառեր ու բառական կապակցութիւններ յարաբերութիւնները: Այսպէս՝ Յիսուս մարդոց եղբայրութիւնը յայտարարեց.— Յիսուս յայտարարեց որ մարդիկ եղբայրներ են իրարու: Խօսքի այս երկու միութիւններուն մէջ ընդգծուած համապատասխան եզրերը սեռի խնդիրներն են նոյն յայտարարեց բային: Դարձեալ՝ Աժան հաւը չեն մորթեր.— Այն հաւը, որ կ'աժէ, չեն մորթեր: Այս օրինակներուն մէջ ընդգծուած եզրերը վերադիր են հաւը անունին: Ուրիշ խօսքով՝ երկու կարգի օրինակներուն մէջ ալ լեզուին նոյն մեքենականութիւնն է որ երեւան կու գայ:

Մենք վերոյիշեալ դիտողութիւնները կապեցինք խօսքի քերականական վերլուծման, որ շարահիւսական բոլոր երեւոյթներուն վրայ տարածուող իմացական գործողութիւն մըն է: Իբր այդպիսին՝ քերականական վերլուծումը կրնար լաւապէս ծառայել մտքի դատողական մշակման, մինչ այսօր, ընթացիկ քերականութիւններու թիւր ու թերի ըմբռնումներով, ամուլ ու անպէտ քերականական հրահանգի մը կը վերածուի դպրոցներէն ներս:

*
* *

Կալիշէի քերականական ընդհանուր տեսութեան առնչաբար տուինք նաեւ անոր նկատողութիւնները յարակից խնդիրներու վերաբերմամբ: Տուինք ո՛չ թէ թարգմանաբար, այլ բացատրաբար, յաճախ բանալով գրքին սեղմ տողերը եւ բացատրութիւնները ընդլայնելով մեր անձնական դիտողութիւններով, իսկ բացատրական օրինակները, ինչպէս կը տեսնուի արդէն, մեր լեզուէն հայթայթուած են: Այսպէս վարուեցանք, որովհետեւ հեղինակին կողմէ նկատի առնուած հարցերէն շատերը եղած են նաեւ մեր անձնական խորհրդածութեան առարկայ երկարատեանէ ի վեր: Բայց, ամէն պարագայի տակ, տուեալ երկը ներկայացնելու մեր եղանակով հեղինակին տեսակէտները չեն այլափոխուած:

Սակայն ESSAI DE GRAMMAIRE PSYCHOLOGIQUE-ը լիակատար քերականութիւն մը չէ: Հեղինակը հոն լեզուական երեւոյթները նկատի առած է իրենց ընդհանրութիւններով՝ առանց տարածուելու անոնց կողմնակի երեսներուն վրայ: Հիմնական խնդիրներու մասին տրուած սեղմ սահմանումներուն եւ բացատրութիւններուն քով անտես թողուած են երկրորդականն ու մասնակին: Բայց այս պարագան մեղադրանք մը չի կրնար ըլլալ հեղինակի հասցէին, որ իր այս երկով առաջադրութիւնը չէ ունեցած դպրոցական քերականութեան ամբողջական դասընթացք մը ներկայացնելու: Անոր գործը կարելի է նկատել սիսդեմաթիք դասընթացքի մը բացատրեալ ծրագիրը կամ, ինչպէս ինքն իսկ կը կոչէ, méthodologie մը, որ ձեռնհաս ուսուցչին կողմէ կրնայ ընդլայնուիլ անհրաժեշտ լրացումներով՝ ըլլալու համար ամբողջական դասընթացք մը:

Հարկաւ լեզուական երեւոյթներու իմաստասիրական բացատրութեամբ աւանդելի քերականութեան դասընթացք մը մատչելի կրնայ ըլլալ լեզուի ուսման մասնագիտական դասարաններուն, առնուազն լիսէի մը bachot-ի դասարաններուն, ուր իմաստասիրական դասերը որոշ տեղ մը ունին: Եւ հետեւաբար, իր տուեալ բովանդակութեամբ, Կալիշէի դիրքը օգտագործելի կրնայ ըլլալ մանաւանդ անոնց կողմէ, որոնք լեզուի մը ուսումն ու ուսուցումը իբրեւ մասնագիտական գրադում ունին: Սակայն, ինչպէս հեղինակն իսկ դիտել կու տայ, իր իմաստասիրական սահմանումներէն եւ բացատրութիւններէն մերկացած՝ մեթոտը օգտագործելի է նաեւ աւելի խոնարհ դասարաններու համար: Այս պարագային՝ էականը տղուն իմանալի դարձնել է բառերուն տակ դռնուած լեզուական արժէքները եւ անոնց յարաբերութիւնները: Իսկ այն դասարաններուն մէջ, ուր տղան տակաւին ընդունակ չէ տրամախոհութեան (raisonnement) եւ կը խրտչի իմաստասիրական բացատրութիւններու

եւ սահմանումներու վերացականութենէն, հարկ է կիրարկել ուսուցման դէմ-յանդիման եւ փորձառական եղանակը: Հեղինակը իր գրքին մանկավարժական կիրարկութիւններու բաժինին մէջ կը խօսի ուսման տարբեր աստիճաններուն պատշաճող ուսուցողական եղանակներէ, բայց մեր առաջադրութենէն դուրս է անոնց մասին խօսիլ. մանաւանդ որ մենք աւելի վարկ կու տանք ձեռնհաս դասաւանդի մը ուսուցողական tact-ին, քան թէ չափուած-ձեւուած մանկավարժական եղանակներու կիրարկութեան:

*
* *

Կը կրկնենք՝ *ESSAI DE GRAMMAIRE PSYCHOLIGIQUE*-ը կրնայ առարկելի ըլլալ իր այս կամ այն երեսին վրայ, սակայն հաւանական առարկութիւններէն չեն տուժեր հեղինակին տեսութիւնն ու մեթոտը: Առանց իւրացնելու քերականական զանազան խնդիրներու վերաբերմամբ հեղինակին բոլոր լուծումներն ու բացատրութիւնները՝ մենք լայնօրէն օգտուած ենք խնդրոյ առարկայ երկէն՝ մեր կիրարկած դասընթացքի կազմութեան համար: Եւ կը կարծենք որ եկած է ժամանակը, երբ հայ լեզուի ուսուցիչը պէտք է այլեւս ընտելանայ լեզուի գիտութեան եւ ուսուցումին արդիական տեսութիւններուն՝ միանգամընդմիշտ հրաժարելով հնագիտական քերականութեան մը մզլած գիտելիքներէն: Այս պայմանով միայն քերականական ուսումը իրեն արժանի վարկը կը ստանայ այլ ճիւղերու կարգին. այս պայմանով միայն քերականութեան ուսուցիչը կ'ունենայ իր աւանդած ճիւղին շահեկանութեան հաւատքը եւ անկէ թելադրուող ուսուցողական խանդը. եւ այս պայմանով միայն աշակերտին համար քերականութեան դասը կ'ըլլայ իմացական հաճոյքի պատեհութիւն մը՝ միանգամայն ընդլայնելով անոր ծանօթութեանց շրջանակը եւ մշակելով անոր իմաստասիրական մտածողութիւնը:

Եւ որքան շուտ՝ այնքան լաւ:

(Բազին 1964 Դեկտեմբեր, թիւ 12, էջ 70-74:)

**ՏՊԱՐԱՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ
ՄԵՍԻ ՏԱՆԸ ԿՈՒԿԻՈՑ
ՀԱՅ ՏԻՊ ԲՈՄՓԻԿՐԱՑ
ԱՆԹԻԼԻԱՍ - ԼԻՌԱՆԱՆ**